

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА
УПРАВЛІННЯ ВІДКРИТОГО МІЖНАРОДНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ РОЗВИТКУ «УКРАЇНА»

В.М. Шахрай

*ТЕХНОЛОГІЇ
СОЦІАЛЬНОЇ
РОБОТИ*

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ - 2006

УДК 364.(075.8)
ББК 65.272я73
ШЗ2

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(лист №14/18.2-866 від 03.04 2006 р.)*

Рецензенти:

Шеремет Л.П. - доктор філософських наук, професор кафедри суспільних наук Білоцерківського інституту економіки та управління ВМУРoЛ "Україна";

Чугасвський В.Г. - кандидат педагогічних наук, заступник декана факультету соціології та психології Київського національного університету ім.Т.Шевченка;

Кравченко Т.В. - кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії сімейного виховання Інституту проблем виховання АПН України.

Шахрай В.М.

Технології соціальної роботи. Навчальний посібник. - К.: Центр навчальної літератури, 2006. - 464 с.

Розкриваються теоретико-методологічні основи технологій соціальної роботи, дається характеристика загальних, міждисциплінарних та найважливіших конкретних технологій соціальної роботи. Призначений для студентів вищих навчальних закладів, які навчаються за спеціальністю "Соціальна робота".

© Шахрай В.М, 2006

© Центр навчальної літератури, 2006.

Зміст

Вступ	4
Модуль I. Теоретичні основи технології соціальної роботи. Загальні технології соціальної роботи	5
Тема 1. Роль соціальної технологізації в оптимізації соціальної сфери	5
Тема 2. Технологія соціальної роботи як галузь соціальних технологій	14
Тема 3. Соціальна діагностика в технологіях соціальної роботи	20
Тема 4. Технологія соціальної експертизи	31
Тема 5. Технології проектування в соціальній роботі	41
Тема 6. Технології соціального передбачення.....	49
Тема 7. Технології соціальної профілактики та адаптації	55
Тема 8. Технології соціальної реабілітації та терапії.....	68
Тема 9. Технології групової роботи.....	78
Тема 10. Технології консультування та посередництва	88
Тема 11. Технології зв'язку з громадськістю	102
Модуль II. Міждисциплінарні технології і методики соціальної роботи. Конкретні технології соціальної роботи	118
Тема 12. Соціологічні технології в соціальній роботі.....	118
Тема 13. Соціально-педагогічні технології в соціальній роботі.....	124
Тема 14. Психологічні технології в соціальній роботі.....	135
Тема 15. Технології соціального захисту населення.....	145
Тема 16. Технології соціальної роботи з сім'єю	169
Тема 17. Технології соціальної роботи з жінками.....	185
Тема 18. Технології соціальної роботи з людьми літнього та старого віку	198
Тема 19. Технології соціальної роботи з дезадаптованими дітьми і підлітками.....	208
Тема 20. Технології соціальної роботи з молоддю.....	223
Тема 21. Технології соціальної роботи з інвалідами.....	239
Тема 22. Технології соціальної роботи в пенітенціарній системі	251
Тезаурус	
Рекомендована література	

Вступ

Технологізація соціальної роботи, як і будь-якої іншої діяльності в соціальній сфері, є відображенням об'єктивних вимог, що висувуються науково-технічним й соціальним прогресом. Вона завжди має інноваційний, творчий характер, тому що пов'язана з постійним пошуком більш досконалих і, як наслідок, більш ефективних способів використання ресурсів людини, її фізичного й інтелектуального потенціалу. Впровадження технологічного підходу в практику організації соціального обслуговування й соціальної допомоги найбільш уразливих прошарків населення - це стратегічний напрямок, що має в своїй основі відмову в роботі з людьми від методу "проб і помилок" та постійну орієнтацію на високий кінцевий результат за оптимальної витрати сил і засобів.

Без знань теорії соціальних технологій, принципів технологічного підходу до професійної діяльності і конкретних методик роботи з клієнтом неможливі планування, організація й здійснення соціального менеджменту і соціальних послуг. Знання та досвід регулювання людських стосунків у формі конкретної технології можна передавати від одних спеціалістів до інших, у короткі терміни навчати кадри мистецтву роботи з людьми.

Технологічно підготовленому спеціалісту значно легше освоїти професійну специфіку в конкретній галузі практичної діяльності і більш ефективно виконувати свої професійні функції. Звичайно, тепер поки що зарано говорити про повну технологізацію роботи соціального працівника. Але в багатьох напрямках соціальної роботи вже визначені певні алгоритми і розроблені відповідні технології. Процес технологізації соціальної роботи розширюється і вдосконалюється.

Для того, щоб майбутні соціальні працівники ще в стінах навчальних закладів оволоділи знаннями й вміннями, необхідними для розробки технологій соціальної роботи і їх творчого використання в практиці професійної діяльності, вони повинні добре розуміти, що таке технології взагалі і технології соціаль-

3

ної роботи зокрема. їм необхідно добре уявляти, які види технологій існують і яку вони мають структуру, як потрібно із усіх численних технологій вибрати саме ту, яка дозволить найбільш ефективно вирішити конкретне професійне завдання.

На оволодіння цими знаннями і навичками й спрямований навчальний курс "Технології соціальної роботи". Пропонований навчальний посібник ставить перед собою завдання допомогти студентам у засвоєнні цього курсу.

Посібник розкриває значущість соціальних технологій і технологій соціальної роботи, їх основні принципи, визначає теоретичні основи розробки технологій соціальної роботи, дає характеристику найважливіших загальних, міждисциплінарних та конкретних технологій соціальної роботи. У посібнику представлені різноманітні технологічні підходи до вирішення найбільш типових нині проблем, оскільки охопити всі напрями соціальної роботи і представити всі вже апробовані та ті, що лише формуються, технології соціальної роботи неможливо. Посібник призначений для студентів, які навчаються за спеціальністю "Соціальна робота", у першу чергу студентів заочної форми навчання.

Технологізація діяльності є одним з найбільш комплексних явищ у соціальній сфері. Тому курс "Технології соціальної роботи" ґрунтується на знаннях теорії і методології соціальної роботи, психології та інших гуманітарних та загальнопрофесійних дисциплін, якими вже оволоділи студенти.

При вивченні посібника майбутньому спеціалісту надається можливість осмислити і критично проаналізувати пропоновані технології з тією метою, щоб у своїй професійній діяльності він міг удосконалити їх, а також використати отримані знання при розробці нових, більш ефективних технологій соціальної роботи.

4

Модуль I. Теоретичні основи технології соціальної роботи.

Загальні технології соціальної роботи

Тема 1. Роль соціальної технологізації в оптимізації соціальної сфери

1. Соціальна технологізація як процес оптимізації сучасної соціальної дійсності.
2. Сутність соціальних технологій.
3. Впровадження соціальних технологій.
4. Багатоманітність та класифікація соціальних технологій.

1. В умовах динамічних соціальних змін у світовій практиці все більше утверджується інноваційний метод освоєння соціального простору - його технологізація. Соціальна технологізація - це процес оптимізації соціуму, переборення його розбалансованості, активний вплив на розвиток соціальних систем шляхом використання соціальних технологій.

Однією з корінних причин розбалансованості світу, яка приховує в собі зростання різного роду вибухів і катастроф, є суперечність між особою та суспільством. Від вирішення цієї кардинальної проблеми багато в чому залежать темпи соціального прогресу, його ціннісні орієнтири і духовні принципи. Посилення цієї суперечності веде до деградації особистості, до посилення апатії і відчаю людини, до утвердження несправжніх духовних цінностей, що, як результат, породжує антисоціальну поведінку, зростання агресивності, виникнення військових конфліктів, міжнаціональної ворожнечі, тероризму і т.ін. Соціальні технології виступають як наукомісткий ресурс, використання якого дозволяє не лише вивчити і передбачувати різноманітні

5

соціальні зміни, й активно впливати на практичне життя, отримувати ефективний прогнозований соціальний результат.

Інтерес до соціальних технологій, технологізації соціальної діяльності можна вважати закономірною складовою частиною технологічної революції, яка глибоко перетворила і продовжує перетворювати світ. Усвідомленню необхідності цього сприяли катастрофічні соціальні потрясіння ХХ ст., у першу чергу світові війни, що призвели до колосальних втрат людських і матеріальних ресурсів за відносно скромних результатів. З іншої сторони, розвиток кібернетики, інформатики і засобів машинної обробки інформації дав можливість математично моделювати достатньо складні процеси з високим ступенем достовірності отриманих результатів, що породило надію на можливість дослідження соціальних процесів з такою ж точністю та однозначністю, як і процесів, що відбуваються в світі біологічних закономірностей чи у неживій природі.

Необхідність технологізації в соціальній сфері зумовлена також тим, що проникнення егалітарних, договірних начал у всі аспекти громадянських взаємовідносин, гуманізація свідомості і діяльності зробили актуальним питання про перегляд всіх зв'язків між людьми з раціональної точки зору, про їх переорганізацію на ґрунті ефективності, прагматизму, мінімізації витрат. Процес технологізації розвивається уже давно, достатньо розроблені і досить ефективні політичні технології, технології розробки форм і змісту засобів масової комунікації, освітні технології та ін. Специфіка технологічного підходу до соціальної сфери полягає в тому, що перетворенню піддається суспільство в цілому, окремі його верстви і групи, стосунки між людьми чи їх думки й почуття. Це вказує на складність технологій соціальної роботи, бо ж у соціальні процеси залучено багато індивідів, наділених розумом і волею. Причини і наслідки соціальних процесів пов'язані між собою відносинами вірогідності. Більше того, соціальні технології - це, напевно, єдиний тип технологічного процесу, який заснований на відносинах не об'єкта і суб'єкта, а значною мірою на відносинах "суб'єкт-

суб'єкт". Без підтримки учасників соціального процесу, без

6

згоди індивіда, сім'ї, групи, яким надається професійна допомога, не можна перетворити ті обставини, які стали причиною застосування соціальних технологій.

Технологізація є основою для концептуального й проектувального освоєння різноманітних галузей і аспектів соціальної діяльності. Вона дозволяє:

- ◆ аналізувати і систематизувати на науковій основі практичний досвід і його використання;
- ◆ комплексно вирішувати соціальні проблеми;
- ◆ знижувати вплив несприятливих обставин;
- ◆ оптимально використовувати ресурси, що є в наявності;
- ◆ створювати сприятливі умови для розвитку людини.

Значення соціальної технологізації полягає насамперед у тому, що вона робить людську діяльність більш раціональною, включаючи в неї лише ті процеси і операції, які необхідні для вирішення поставленої мети.

2. Технологія (від гр. *techne* - *мистецтво, майстерність, вміння* + *logos* - *вчення*) - система знань про способи й засоби обробки і якісного перетворення об'єкта.

Технологізація соціальної сфери, поняття "соціальна технологія" утвердились не відразу. Ще в 70-х рр. ХХ ст. піддавалась сумніву сама можливість технологізації соціальної сфери. Однією з перших робіт, в якій ґрунтовно розглядалося поняття "соціальна технологія", була монографія болгарського вченого Ніколи Стефанова "Суспільні науки і соціальна технологія", яка була опублікована російською мовою в 1976 р. Він підкреслював, що соціальні процеси, якими б складними вони не були, піддаються технологізації. Учений писав: "Там, де людина активно і цілеспрямовано ставиться до процесів, що відбуваються навколо неї, де вона прагне свідомо і планомірно змінити природне і соціальне середовище, там, в принципі, можливою є технологія... Чим більше ускладнюються види людської діяльності, тим більш обов'язковим стає розчленування їх на відповідні етапи і операції. Для того, щоб діяльність отримала право називатися технологією, вона має бути свідомо і планомірно розділена на елементи, що реалізуються в певній

7

послідовності. Ні етапи і операції, ні порядок і послідовність цих операцій не можуть бути встановлені довільно, оскільки кожна діяльність має свою внутрішню логіку розвитку і функціонування". Починаючи з другої половини 70-х рр. і практично до нашого часу продовжується інтенсивна наукова розробка проблем, пов'язаних з соціальними технологіями.

У науковій літературі є різні підходи до визначення сутності соціальних технологій. Зокрема стверджується, що технологія - це:

- ◆ спосіб управління, регулювання і планування соціальних процесів;
- ◆ сукупність прийомів, методів і впливів, що застосовуються для досягнення поставлених цілей;
- ◆ мистецтво, майстерність, вміння, сукупність методів обробки і якісного перетворення об'єкта;
- ◆ система знань про способи і засоби обробки і якісного перетворення об'єкта;
- ◆ переведення мови науки на конкретну мову рішень, нормативів;
- ◆ спосіб цілеспрямованого вирішення суспільних проблем у вигляді певного набору процедур і операцій;
- ◆ практична діяльність, яка характеризується раціональною послідовністю використання інструментарію для досягнення якісних результатів праці.

Серед трактувань цього поняття, що дані в тлумачному словнику "Социальные технологии" (1995), можна виділити визначення М.Маркова, В.Дудченко, В.Макаревича. На думку М.Маркова, соціальна технологія являє собою спосіб реалізації складного процесу шляхом розчленування його на систему послідовних процедур і операцій, які слід виконувати однозначно. У визначенні В.Дудченко і В.Макаревича акцент робиться на можливості відтворення соціального процесу.

На думку професора В.Іванова, соціальні технології - це сукупність операцій, процедур соціального впливу для отримання оптимального соціального результату.

Кожне із наведених визначень соціальної технології відображує її певний істотний аспект, що має важливе значення для

8

загальної характеристики як соціальної технології, так і технології соціальної роботи. Найбільш поширене визначення соціальних технологій:

Соціальні технології - це система знань про оптимальні способи перетворення і регулювання соціальних відносин і процесів у життєдіяльності людей, а також сама практика алгоритмічного застосування оптимальних способів перетворення і регулювання соціальних відносин і процесів.

У сучасному понятті "технологія" виділяють *три аспекти*:

1) науковий: технологія являє собою науково розроблене рішення певної проблеми, що ґрунтується на досягненнях теорії і практики;

2) формально-описовий: технологія - це модель, опис цілей, змісту, методів і засобів, алгоритмів дій, що застосовуються для досягнення запланованих результатів;

3) процесуально-дієвий: технологія - це сам процес реалізації діяльності, послідовність та порядок функціонування і зміни всіх його компонентів, в тому числі об'єктів і суб'єктів діяльності.

Спеціалісти в галузі соціальних технологій вказують, що *ефективність соціальних технологій* можлива за таких умов:

1. Соціальна технологія повинна мати певні властивості:

- ◆ привабливість мети;
- ◆ простоту обґрунтування мети;
- ◆ гнучкість застосування процедур і операцій;
- ◆ надійність теоретичного і методичного забезпечення;
- ◆ економічність досягнення мети відтворення (соціальної, соціально-психологічної, організаційної, економічної та ін.);
- ◆ несуперечливість між: процедурами й операціями конкретної соціальної технології, об'єктом і суб'єктом в процесі технологізації та ін.).

2. Повинні бути чітко виражені ознаки технологізації:

- ◆ розмежування;
- ◆ розділення;
- ◆ розчленування соціального процесу на пов'язані між собою етапи, фази;

9

- ◆ координація і етапність дій;
- ◆ однозначність виконання операцій і процедур;
- ◆ можливість багаторазового застосування вироблених стандартних алгоритмів діяльності для вирішення типових завдань соціального управління.

Можна стверджувати, що найважливішими умовами технологізації практичної діяльності в соціальній сфері є такі:

- ◆ об'єкт впливу має певний ступінь складності;

- ◆ необхідність виділення елементів системи об'єкта соціального впливу;
- ◆ наявність можливості формалізації реальних процесів і демонстрації їх у вигляді певних операцій, процедур, показників;
- ◆ наявність можливості відтворення і повторюваності операцій, процедур чи показників у нових умовах.

Отже провідна перевага технологічного підходу до соціальних процесів полягає в науковому підборі таких методів, засобів і способів діяльності, за допомогою яких можна забезпечити її максимальну результативність. Ключовою ланкою будь-якої технології є детальне визначення кінцевого результату і чіткого шляху його досягнення. Ще однією з позитивних властивостей технології є відтворення, тобто можливість її реалізації іншою людиною після спеціального навчання, освоєння.

Особливості технологічного підходу до соціальних процесів узагальнено в табл. 1.1.

Разом з тим слід акцентувати увагу на тому, що використання технологій у соціальних процесах має свої особливості:

- ◆ очікуваний результат не може бути досконально конкретизованим, бо досить складно змінювати об'єкт, якщо цим об'єктом виступає людина, а основним параметром зміни є одна чи декілька її властивостей;

- ◆ на відміну від промислових технологій, що являють собою певну послідовність точно підібраних технологічних процесів і операцій (причому заміна одного процесу іншим, а також зміна послідовності призводить до зниження результативності), у соціальних процесах про-

10

Таблиця 1.1.

Особливості технологічного підходу до соціальних процесів

Суспільство	Демократичне
Мета	Оптимальний результат, мінімізація затрат
Зміст	Вирішення соціальної чи особистісної проблеми
Діяльність	Алгоритмізована
Результат	Прогнозований
Засади	Наукові
Інструментарій	Чітко визначений
Об'єкт	Структурований
Суб'єкт	Має високий рівень професіоналізму
Відносини	Суб'єкт-суб'єктні
Методи	Взаємоузгоджені між собою
Ефективність	Залежність як від суб'єкта, так і від об'єкта
Застосування	Можливість відтворюваності і повторюваності

цедура перетворення є більш гнучкою, не так жорстко детермінованою;

- ◆ визначена послідовність навіть досить результативних процесів чи заходів не гарантує досягнення повної ефективності, бо ж людина є системою багатофакторною, на неї діє значна кількість зовнішніх впливів, сила й спрямованість яких досить різноманітні, а інколи і протилежні тому наперед визначити ефект того чи іншого впливу часто просто неможливо;

- ◆ досить значну роль відіграє зворотний зв'язок (наслідок конкретного впливу), можливим є вибіркове повторення окремих частин процесу.

3. *Впровадження соціальних технологій* - складний і динамічний процес переведення теоретичних концепцій з відтворення соціальних якостей, характеристик, явищ, відношень на мову практичних дій.

Впровадження складається із наступних операцій: професійної підготовки виконавців; організації їхньої роботи; координації різноманітних суб'єктів (окремих виконавців чи груп); надання науково-методичної допомоги спеціалістам; контролю за діяльністю суб'єктів впровадження соціальних технологій;

11

аналізу процесу технологізації; коригування цілей (при необхідності); організації інформаційного обслуговування процесу впровадженню та ін.

Фактори, що впливають на ефективність впровадження соціальних технологій:

Об'єктивні: 1. Ступінь економічної, соціальної самостійності організації. 2. Рівень наукомісткості використовуваних технологій. 3. Ступінь стабільності виробничого процесу. 4. Ефективність використання потенціалів організації - технічного, технологічного, організаційного, економічного, соціального, духовного.

Суб'єктивні: 1. Інтереси і потреби суб'єктів соціальної діяльності - їх характер, ступінь задоволення. 2. Соціальний потенціал особистості: рівень його використання в конкретних умовах життєдіяльності. 3. Ступінь включеності особистості в систему зацікавленості в кінцевих результатах.

Освоєння технологій, заснованих на новітніх досягненнях науки і техніки, вимагає високого рівня знань. Крім того, впровадження соціальних технологій вимагає дотримання ще й інших умов:

1. Будь-яка технологія має свої головні, ключові операції, реалізація яких і буде визначати успіх в цілому.

2. Активність ядра впровадження (наприклад, працівників служби соціального розвитку).

3. Вміння переборювати і вирішувати конфлікти, що виникли у ході реалізації технологічних операцій (це може бути небажання посадових осіб змінити свій стиль управління, віднайти нові підходи у роботі з персоналом, що викликані внутрішньою потребою технологізації соціальних процесів).

4. Врахування моральних засад соціальних технологій: вони не повинні перетворюватися на маніпулювання людьми.

5. Поєднання раціонального і ситуаційного підходів до процесу впровадження.

4. *Багатоманітність* соціальних технологій зумовлена широким спектром соціальної діяльності. Для кожного виду соціальної діяльності створюється особлива технологія. Тому слід говорити не про якусь універсальну технологію, а лише про

12

різноманітність технологій, кожна з яких відповідає певній діяльності, меті, цілям, пов'язана з конкретними умовами її реалізації: зі станом матеріальних, політичних, фінансових і кадрових ресурсів, з історичними умовами, традиціями.

У процесі реалізації соціальних технологій може змінюватися об'єкт впливу, що, в свою чергу, передбачає необхідність постійного пошуку нових технологій.

Будь-яка соціальна технологія використовується адресно і супроводжується тими чи іншими нюансами. Вона не може бути спроектована чи застосована без врахування як об'єктів, так і суб'єктів соціальної дійсності. Важливим чинником багатоманітності соціальних технологій є різний рівень кваліфікації, професіоналізму, досвіду, якими повинні володіти розробники і виконавці соціальних технологій. Отже, багатоманітність соціальних технологій зумовлена:

- ◆ широтою соціальних відносин і видів соціальної дії;
- ◆ системним, складним характером об'єктів соціальних технологій;
- ◆ значною кількістю засобів, методів і форм, що використовуються в процесі

соціальної дії;

- ◆ різним рівнем професіоналізму розробників і виконавців соціальних технологій.

Класифікація - це система підпорядкованих понять (класів, об'єктів) певної галузі знання чи діяльності людини, що використовується як засіб для встановлення зв'язків між цими поняттями чи класами об'єктів. Роль класифікації в пізнанні надзвичайно велика. Вона дозволяє систематизувати досліджувані об'єкти за певними ознаками з урахуванням якісної характеристики кожного із них. Слід зазначити, що навіть найпростіші соціальні технології мають складну структуру, в результаті чого будь-яка класифікація не може бути однолінійною та являє собою складне розгалуження.

Основою класифікації соціальних технологій можуть бути такі ознаки:

- ◆ ступінь асоційованості об'єкта впливу (особистість, суспільство, соціальні групи, трудовий колектив);

13

- ◆ масштаби та ієрархія впливу (глобальні, континентальні, регіональні і т.ін.);
- ◆ сфера соціалізації і життєдіяльності людей (виробнича, політична, соціальна, духовна);
- ◆ ступінь зрілості соціальних об'єктів;
- ◆ інструментарій, способи і засоби впливу, що використовуються для вирішення поставлених завдань;
- ◆ галузь суспільного життя: економіка, освіта, охорона здоров'я, наукова діяльність та ін.;
- ◆ рівень розробки соціальних технологій (теоретичний, конкретно-прикладний);
- ◆ мета, що реалізується в результаті застосування даної технології.

Питання про класифікацію є складним і дискусійним. Як до розробки, так і до типізації соціальних технологій є різноманітні підходи. Вони продиктовані не лише різними поглядами вчених, які займаються дослідженнями в даній галузі, а й різноманітними параметрами, на основі яких здійснюється класифікація.

З так званої масштабності виділяють *глобальні соціальні технології*, мета яких - вирішення загальнолюдських проблем. Під цими технологіями розуміють такі цілі, методи, способи, які сприяють з'ясуванню не тільки внутрішньодержавних, а й світових тенденцій розвитку, зв'язку суспільства і природи. Одним із різновидів цих технологій є технологія глобального моделювання (дослідження питань збереження миру в світі, природи, забезпечення зростаючого населення Землі продовольством, енергією).

Глобальні соціальні технології характеризуються високою науковістю, прогнозуванням кінцевого результату і набувають пріоритетного значення в період оновлення соціальних систем. Особливе значення серед них мають соціальні технології стабілізації системи, які покликані задіяти пріоритетні ресурси - людський потенціал, науку, культуру, освіту, соціальний інтелект, минулі й нові цінності, що дуже важливо для нинішнього етапу розвитку українського суспільства. Все це, як показує світовий досвід, у період оновлення оберігає систему від розпаду, хаосу і поглиблення кризи. Особливого значення

14

в механізмі вироблення і реалізації глобальних технологій набуває питання збалансованості інноваційних і стабілізаційних технологій. У перехідні періоди, коли особливо необхідними є подібні технології, відмова від традиційних не дозволяє підготувати механізм прориву, отримати тимчасове полегшення від реформ, що проводяться, і порушує зв'язки, що склалися раніше.

Реалізація глобальних технологій модернізації передбачає виділення декількох етапів:

1. Інвентаризація, оцінка наявних соціальних ресурсів з метою їх збереження, збагачення, оптимізації, а не руйнування. 2. Визначення можливих варіантів соціального розвитку і прогнозів на майбутнє, ймовірних моделей їх реалізації. 3. Підготовка суспільної свідомості до впровадження інновацій, зміни системи ціннісних орієнтацій, висування лідерів-новаторів, які несуть в собі елементи майбутнього.

Регіональні технології вивчають і реалізують закономірності територіального соціального життя. *Локальні* соціальні технології застосовуються для вирішення місцевих проблем, що можуть містити як типові, так і оригінальні особливості.

За ступенем новизни технології поділяють на інноваційні і рутинні. *Інноваційні соціальні технології* - методи і прийоми діяльності, спрямовані на нововведення у суспільстві. Це інноваційна діяльність, у результаті якої створюються та матеріалізуються суспільні ініціативи, котрі приводять до якісних змін в різних сферах життя, раціонального використання матеріальних, економічних і соціальних ресурсів. Особливого значення набувають інноваційні соціальні технології в кризові, перехідні періоди, коли практично повністю змінюються технології соціальних процесів та виникає гостра потреба в удосконаленні виробництва і управління, політичної й духовної сфер суспільного життя.

Рутинні соціальні технології характеризуються такими методами впливу на соціальні процеси, що засновані на минулому досвіді, мають незначну наукоємність, не мотивують соціальний об'єкт, соціальну систему до змін. Вони відповідають такому типу соціальної організації й типу управління, що знаходяться в стадії регресу, замкнутості, відірваності від змін внутрішнього і зовнішнього середовища. Характерною

15

ознакою рутинних соціальних технологій є відсутність вираженої стратегії пошуку, аналітичного і інформаційного підходу, вивчення суспільної думки та використання демократичних методів вирішення проблеми. Опора робиться на "минулий досвід", інтуїцію і надання переваги традиціям вчорашніх способів організації.

Специфіка соціального впливу на об'єкт може визначатися також рівнем суспільних відносин. У цьому зв'язку можна користуватися типологією, запропонованою проф. Л.Дятченком. Він поділяє соціальні технології на 3 групи: технології *макросистем* чи *макротехнології*, що включають в себе регіональні підсистеми суспільства, класи, партії, великі соціальні групи; *мезотехнології* - технології рівня міста, населеного пункту, великого трудового колективу; *мікротехнології*, які розраховані на невелике об'єднання людей, *суспільні* процеси на мікрорівні, включаючи технологічні процедури самоорганізації!, що забезпечують раціональне використання особистісного потенціалу.

Ряд дослідників класифікує соціальні технологи за ступенем їх практичної включеності в організаційний процес технологічної розробки і соціального впливу. Так, А. Пригожий серед соціальних технологій виділяє: *кабінетні*, отримані на основі інформаційно-логічного аналізу; *лабораторні*, створені в експериментальних, штучно створених умовах; *польові*, тобто отримані в реальному соціальному середовищі.

Досить відомі такі технології:

- ◆ інформаційні технології - являють собою оптимізацію самого інформаційного процесу, його відтворення і функціонування;
- ◆ історичні технології - передбачають осмислення історичного досвіду за законами соціальної технологізації, тобто технологізацію історичних знань як умови політичного, економічного, духовного і соціального діагностування;
- ◆ демографічні технології - вивчають та виробляють способи механізму відтворення населення, зміни його чисельності, складу і розміщення;

16

- ◆ політичні соціальні технології - методи вирішення політичних проблем, вироблення політики, її реалізації, здійснення політичної діяльності;
- ◆ соціальні технології згоди - методи досягнення порозуміння більшості населення стосовно вирішення найбільш актуальних питань суспільного життя (до цього типу можна віднести соціальні технології вирішення конфліктів);
- ◆ адміністративно-управлінські технології - способи безпосереднього (прямого) оперативного впливу на об'єкт;
- ◆ психологічні технології - способи впливу на психологічні процеси, властивості, явища, відносини, волю, характер особистості, міжособистісні взаємини.

Автори посібника "Социальная работа" (Ростов н/Дону, 2003) стверджують, що пошук оптимальної типологізації доцільно вести не в напрямі виділення окремих критеріїв, а шляхом посилення універсальності самої класифікації. У зв'язку з цим вони виділяють шість основних видів соціальних технологій: технології забезпечення соціального функціонування суспільства (технології соціальної роботи); політичні технології; технології інформаційного забезпечення функціонування суспільства; технології економічного функціонування і розвитку власності; технології правового забезпечення функціонування суспільства; технології духовно-культурного розвитку.

Політичні технології покликані забезпечити процеси адміністративного і самоуправлінського регулювання суспільного життя. До них можна віднести: технології законодавчого забезпечення життєдіяльності суспільства; технології судового забезпечення політичного функціонування держави; технологи функціонування виконавчих органів влади; технології діяльності органів місцевого самоуправління і технології функціонування громадських (політичних) організацій і рухів.

До технологій *інформаційного забезпечення* функціонування суспільства відносять насамперед технології друкованих і електронних ЗМІ, технології комп'ютерного виробництва, збереження і поширення інформації, технології інформаційного забезпечення соціальних процесів, рекламні технології, технології дизайну і моди.

17

Технології *економічного функціонування* суспільства й *розвитку власності* можна структурувати на макро- і мікроекономічні. До перших відносять технології забезпечення гарантій власності і дотримання зобов'язань в економічних взаєминах, антимонопольні технології, технології фіскальної і кредитно-грошової політики. Вони здійснюються на урядовому рівні. Мікроекономічні ж технології діють на рівні підприємств. До їх числа відносять технології виробничої, цінової, фінансової політики підприємств.

З політичними, економічними та іншими видами соціальних технологій тісно взаємодіють технології *правового забезпечення* функціонування суспільства. До них можна віднести технології регулювання норм конституційного, адміністративного, фінансового, цивільного, трудового, сімейного, кримінального права та ін.

Особливе місце в системі соціальних технологій займають технології *духовно-культурного розвитку* суспільства. Серед них виділяють технології освітньо-виховної діяльності, розвитку освіти і науки, розвитку літератури і мистецтва, дозвіллеорганізаційні технології.

Вміле застосування дієвих соціальних технологій може забезпечити прогресивний розвиток держави і вибір найбільш оптимального механізму суспільного функціонування.

Разом з тим слід наголосити, що не можна, спираючись лише на соціальні технології, вирішити всі економічні, соціальні і духовно-моральні проблеми.

Все має свої межі, навіть демократизація суспільного життя, яка за певних умов може призвести до анархії і некерованості. Досвід свідчить, що будь-яка соціальна інновація може бути зведеною до абсурду, якщо процес її розробки і впровадження здійснюється в умовах низької управлінської культури, стагнації розвитку системи й панування догматичного стилю мислення.

Для розробки і реалізації соціальних технологій потрібні відповідні об'єктивні умови (в

тому числі і матеріально-технічні засоби) та достатньо зрілий суб'єктивний фактор (не лише в плані можливостей пізнання механізму дії законів суспільного

18

розвитку). Мова йде про високий рівень економічної, моральної і політичної свідомості людей: трудової й виконавської активності населення, дисципліни, наполегливості та ініціативності, творчого підходу до справи, волі, прагнення змінити ситуацію на краще, усвідомлення необхідності переходу до технологій не руйнування, а творення.

Питання для самоконтролю

1. Що зумовлює посилення інтересу до соціальних технологій в сучасний період розвитку суспільства?
2. Назвіть підходи до визначення сутності соціальних технологій.
3. У чому відображаються особливості соціальних технологій порівняно з технологіями матеріальної сфери життєдіяльності суспільства?
4. Які фактори визначають ефективність впровадження соціальних технологій?
5. Чим можна пояснити багатоманітність соціальних технологій?
6. Назвіть ознаки, за якими здійснюється класифікація соціальних технологій.

Література

1. *Іванов В.Н.* Социальные технологии в современном мире. - М, 1996.
2. *Іванов В.Н., Патрушев В.И., Галиев Г.Т.* Инновационные социальные технологии устойчивого развития: Уч. пособие. - Уфа: ООО "ДшайнПолиграфСервис", 2003.
3. *Селевко Г.К., Селевко А.Г.* Социально-воспитательные технологии. - М: Народное образование, 2002.
4. Социальная работа: Учебное пособие / Под общ. ред. В.И. Курбатова. - Ростов и/Д: Феникс, 2003.
5. Социальные технологии: Толковый словарь / Отв. ред В.Н. Иванов. - Москва; Белгород, 1995.
6. Технологии социальной работы: Учебник / Под общ. ред. Е.И. Холостовой. - М.: ИНФРА - М, 2002.
7. Технология социальной работы: Учебное пособие для студ. высш. учебн. заведений / Под ред. И.Г. Зайнышева. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000.

19

Тема 2. Технологія соціальної роботи як галузь соціальних технологій

1. Сутність технології соціальної роботи.
2. Класифікація технологій в соціальній роботі.
3. Функції технологій соціальної роботи.

1. Технологія соціальної роботи - це одна із галузей соціальних технологій, що орієнтована на соціальне обслуговування, допомогу і підтримку громадян, які знаходяться у важкій життєвій ситуації.

Технологію соціальної роботи характеризують:

- ◆ динамічність - постійна зміна змісту і форм роботи з клієнтом, евристичність характеру діяльності;
- ◆ безперервність, зумовлена необхідністю постійно підтримувати безпосередній чи опосередкований зв'язок з клієнтом і здійснювати на нього вплив;
- ◆ циклічність, що виявляється в стереотипному, стійкому повторенні етапів, стадій, процедур у роботі з клієнтом;
- ◆ дискретність технологічного процесу, яка полягає в нерівномірності впливу на клієнтів з моменту визначення мети до виконання рішення.

Із поняттям "технологія соціальної роботи" у тісному взаємозв'язку знаходиться таке поняття, як "метод соціальної роботи". Інколи їх розглядають як синоніми чи підпорядковані явища (технологія в методі, методи в технології). Більшість дослідників стверджують, що методи по відношенню до технології можуть виступати її складовою частиною, забезпечуючи в сукупності вирішення проблеми.

Важливим є визначення етапів розробки технології соціальної роботи, до яких відносять такі:

Теоретичний - пов'язаний з формулюванням цільової установки, визначенням предмета технологізації, виділенням

20

структурних елементів та виявленням причинно-наслідкових зв'язків і відносин, в які включений об'єкт соціальної політики чи клієнт соціальної роботи.

Методичний - характеризується вирішенням завдань вибору джерел, шляхів і способів отримання інформації про стан об'єкта соціальної політики чи клієнта соціальної роботи, вивчення прийомів і засобів обробки і аналізу цієї інформації і принципів трансформації висновків у конкретні рекомендації для перетворювальної діяльності.

Процедурний - передбачає вирішення завдань, пов'язаних з організацією діяльності з апробації, усуненням недоліків рекомендацій і з виробленням алгоритму дій.

Технологія соціальної роботи - це алгоритм діяльності, у результаті якої досягається певна соціальна мета і перетворюється об'єкт впливу. Ця діяльність не зводиться до одноразового акту, а являє собою процес, який характеризується зміною змісту, форм, методів, які циклічно повторюються при вирішенні кожного нового завдання в соціальній сфері. У сукупності зміст такого циклу від виникнення завдання до його повного вирішення складає технологічний процес. Процес - це зміна (динаміка) стану предмета під впливом зовнішніх чи внутрішніх факторів. Сутнісна характеристика технологічного процесу - стійка, що повторюється, послідовна у часі зміна змісту діяльності за єдиним задумом.

Компоненти технологічного процесу:

- ◆ алгоритм дій - програма вирішення завдань, яка точно вказує, як і в якій послідовності операцій отримати результат, визначений вихідними даними;
- ◆ операції - найпростіші дії, спрямовані на досягнення конкретної, усвідомленої мети. Сукупність операцій, об'єднаних загальною метою (підметою), складають процедуру технологічного процесу;

◆ інструментарій - арсенал засобів, що забезпечують досягнення мети впливу на особистість чи соціальну спільність.

21

У самому загальному вигляді в технологічному процесі можна виділити *чотири процедурні етапи*:

1. Форму давання мети впливу - передбачає виконання таких операцій, як збір і аналіз інформації, здійснення соціальної діагностики, соціально-психологічне прогнозування розвитку проблеми, вироблення програми дій.

2. Вироблення та вибір засобів впливу - передбачає вияв і аналіз проблемної ситуації, вивчення, обґрунтування й оцінку варіантів та способів дій, вибір оптимального варіанту вирішення проблеми.

3. Організація впливу включає операції з реалізації вибраного варіанту, координацію зусиль і корекцію застосовуваних способів впливу на клієнтів соціальних служб.

4. Аналіз і оцінка - супроводжуються співставленням прогнозованих і досягнутих результатів, формулюванням висновків.

Основні моменти технологічного процесу відображено на схемі 2.1.

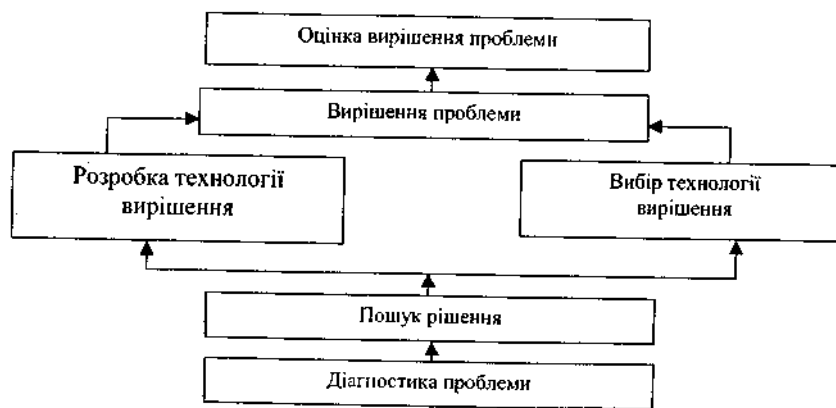

Схема 2.1. Технологічний процес у соціальній роботі

Змістом технологічного процесу соціальної роботи є виявлення соціальної чи особистісної проблеми і з допомогою інструментарію й засобів, що є у розпорядженні соціальних служб, своєчасне їх вирішення.

22

Соціальна проблема - це складне пізнавальне завдання, вирішення якого дає істотні теоретичні і практичні результати. Однією з найважливіших умов вирішення проблеми є її точне формулювання. Якщо проблема правильно сформульована, то це дозволяє: здійснити пошук інформації, якої недостатньо, у потрібному напрямі; забезпечує вибір оптимального інструментарію соціального впливу. Вимога до формулювання проблеми її обґрунтованість (повинна випливати із реальних потреб і передумов). Відсутність зв'язку з реальними практичними чи теоретичними потребами робить проблему довільною, надуманою.

Особистісна проблема - це, по суті, суперечність між домаганнями людини і ступенем їх задоволення. Така суперечність може носити матеріальний чи духовний, фізіологічний чи моральний, соціальний чи психологічний, виробничий чи побутовий характер або їх поєднання.

2. Класифікація технологій у соціальній роботі необхідна з декількох причин:

◆ вона дозволяє упорядкувати технології соціальної роботи за певними критеріями, що спрощує вибір технологій і їх практичне використання;

◆ показує, для якої категорії об'єкта і для яких умов практичного застосування є в наявності технології соціальної роботи, а яких немає чи їхній вибір обмежений;

◆ сприяє створенню банку технологій соціальної роботи з урахуванням їхніх специфічних особливостей.

Класифікація технологій соціальної роботи може бути самою найрізноманітнішою.

Технології соціальної роботи можна класифікувати, насамперед, залежно від розуміння соціальної роботи в широкому і вузькому значенні.

Технології в широкому значенні - це технології соціального захисту всіх верств населення, створення таких умов (що пов'язано з сутністю і змістом соціальної політики), які б сприяли зниженню частки населення, що потребує допомоги й підтримки. Технології в широкому значенні повинні мати випереджувальний характер. Завдання таких технологій - не

23

лише сприяти лікуванню "соціальних хвороб", а й їх попереджувати. Такі технології спрямовані на більшість суспільства, на широкий обсяг соціальної сфери, на створення умов, що дозволяють підвищувати життєвий рівень народу.

Технології у вузькому значенні - це технології, спрямовані на вирішення конкретних соціальних проблем груп населення чи окремих клієнтів. Це технології тактичного характеру, які на сьогодні є провідними в практиці соціальної роботи. Через складні проблеми в економіці у нашої держави поки що не вистачає засобів для належного забезпечення формування стратегічних, випереджувальних технологій соціальної роботи. Водночас слід наголосити, що для успішного здійснення соціальної роботи необхідно поєднувати випереджувальні технології стратегічного характеру з технологіями тактичної спрямованості. Наприклад, для послаблення проблеми дитячої бездоглядності і безпритульності недостатньо виробити й реалізувати окремі технології надання конкретної допомоги нужденним дітям. Важливо розробити і реалізувати технології, спрямовані на усунення причин, що призводять до бездоглядності та безпритульності, на профілактику проявів цих явищ.

Залежно від рівня технології соціальної роботи поділяються на:

◆ прості (доступні неспеціалістам);

◆ складні (вимагають кваліфікації спеціаліста);

◆ комплексні (вимагають кваліфікації групи спеціалістів, які працюють у різних галузях.

Враховуючи інтегрований, міждисциплінарний, універсальний характер соціальної роботи, можна виділити власне соціальні технології, соціально-педагогічні, соціально-психологічні, соціально-економічні, соціально-медичні та інші.

У структурному відношенні технології соціальної роботи являють собою сукупність загальних (функціональних) і конкретних технологій. *Загальні (функціональні)* технології мають більш універсальний характер. Вони застосовуються у роботі не з однією конкретною категорією осіб, які потребують соціальної допомоги і підтримки, а з декількома. Система функціональних технологій включає в себе такі, найбільш значущі техно-

24

логічні процедури: соціальну діагностику; соціальну профілактику; соціальну адаптацію; соціальну реабілітацію; соціальну корекцію й терапію; соціальну експертизу; прогнозування, моделювання та ін.

Конкретні технології соціальної роботи у своїй основі складають певні технологічні процедури надання допомоги конкретним категоріям і соціальним прошаркам, які потребують допомоги. До конкретних технологій можна віднести: технології соціальної

роботи у сфері зайнятості населення, з безробітними громадянами; технології соціальної роботи з сім'ями; фемінологічні технології соціальної роботи; технології соціальної роботи з інвалідами, громадянами похилого віку; технології соціальної роботи з дітьми, підлітками і молоддю, які опинилися у важкій життєвій ситуації; технології соціальної роботи у вирішенні національно-етнічних проблем та ін.

На основі класифікації соціально-педагогічних технологій, що зроблена в посібнику "Методика и технологии работы социального педагога"(2002), та інших підходів можна запропонувати таку класифікацію технологій соціальної роботи (табл. 2.1.).

Таблиця 2.1.

Класифікація технологій соціальної роботи

Критерій	Класифікація
Обсяг	Цілісні - орієнтовані на загальний цикл роботи від виявлення проблеми до її вирішення; Часткові - спрямовані на вирішення окремого завдання
Призначення (ціль)	Цільове призначення; комплексне
Структура	Загальні (функціональні); конкретні
Суб'єкт	Лише починає працювати у соціальній сфері; має певний досвід роботи; висококваліфікований спеціаліст
Об'єкт	За соціальною ознакою - учень, студент, військовослужбовець, сім'я і т.ін.; За віковою ознакою - дитина, підліток, юнак, людина похилого віку; за кількісною ознакою - окрема особистість, група, колектив

25

Критерій	Класифікація
Місце застосування	Освітній заклад; спеціалізований центр; територіальний центр; центр зайнятості; місце проживання та ін.
Спосіб реалізації	Провідний метод (гра, психодрама, консультація та ін.); сукупність методів

У кожній конкретній ситуації соціальної діяльності перед спеціалістом стоїть проблема - як забезпечити її оптимальність і ефективність. Ось чому потрібно вміти вибрати саме ту технологію соціальної роботи, яка в даній ситуації найбільш доцільна і, головне, може забезпечити високу дієвість її реалізації у роботі з клієнтом, групою. Вибір технології вимагає врахування суті соціального замовлення, особливостей проблеми, підготовленості спеціаліста (спеціалістів), технологічних і матеріальних можливостей, умов середовища її реалізації. Як правило, у кожному закладі соціальної сфери складаються власні технологічні підходи у діяльності, кожний спеціаліст виробляє свою технологію роботи з клієнтом. Слід погодитися з думкою, висловленою В.Безпалько: "Будь-яка діяльність може бути або технологією, або мистецтвом. Мистецтво засноване на інтуїції, технологія - на науці. З мистецтва все починається, технологією - закінчується, щоб потім все почалось спочатку". Дійсно, технологія - це те, що уже склалось, прийнято. Але ні одна технологія соціальної роботи автоматично не дає успіху: потрібна майстерність виконавця - соціального працівника, щоб досягти необхідного результату.

3. Функції технологій соціальної роботи:

- ◆ аналітико-прогностична (виявлення і облік на підвідомчій території груп, сімей та

окремих громадян, які відносяться до категорії соціального ризику, моніторинг динаміки соціальних процесів, прогноз зміни існуючих параметрів);

- ◆ діагностична (аналіз існуючих актуальних і потенційних соціальних проблем, встановлення їх причин, дослідження соціальної ситуації індивідуальних і групових клієнтів);

26

- ◆ системно-моделююча (визначення характеру, обсягу, форм і методів соціальної допомоги людям і групам, які опинилися у важкій життєвій ситуації, концептуальне обґрунтування системи надання такої допомоги);
- ◆ проектно-організаторська (розробка, ресурсне обґрунтування, реалізація і оцінка соціальних проектів, спрямованих на вирішення тих чи інших соціальних труднощів, допомога певній категорії клієнтів);
- ◆ інструментально-практична (надання різних видів допомоги у важких життєвих ситуаціях, консультації й тренінги для покращання взаємовідносин між людьми, опіка і піклування стосовно дітей, які залишилися без батьків і т.ін.);
- ◆ активізаційна (сприяння активізації власних можливостей індивіда, сім'ї чи соціальної групи, спонукання клієнтів до самостійного вирішення своїх проблем, виходу із важкої життєвої ситуації, організація розвитку самопомоги і взаємодопомоги);
- ◆ розпорядчо-управлінська (менеджмент органів соціального управління, координація діяльності державних та недержавних організацій, участь у роботі з формування соціальної політики, підбір і виховання кадрів);
- ◆ евристична (нарощування соціального знання, поглиблення розуміння проблем, поліпшення освітньої і загальнокультурної підготовки самих соціальних працівників).

Ці функції реалізуються цілком тільки в сукупності, у всій системі соціальної роботи. У кожному конкретному випадкові може застосовуватися той чи інший їх набір.

Можна припустити, що система технологічного впливу в практичній соціальній роботі у перспективі буде, ймовірно, розвиватися в напрямі не тільки надання соціальної допомоги людям, які її потребують, а й забезпечення взаємовигідного паритету між окремими громадянами і суспільством в цілому. Метою такого паритетного стану є не лише зміцнення соціальної стабільності, а й покращання рівня життя, загального добробуту народу.

27

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність технології соціальної роботи.
2. Назвіть компоненти та етапи технологічного процесу.
3. Що є змістом технологій соціальної роботи?
4. Як можна класифікувати технології соціальної роботи?
5. Визначте функції технологій соціальної роботи.

Література

1. Методика и технологии работы социального педагога: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / Б.Н. Алмазов, М.А. Беляева, Н.Н. Бессонова и др. Под ред. М.А. Галагузовой, Л.В. Мардахаева. - М.: Издат. центр "Академия", 2002.
2. Социальная работа: Учебное пособие / Под общ. ред. В.И. Курбатова. - Ростов н/Д: Феникс, 2003.
3. Соціальна робота в Україні: теорія та практика: Посібник для підвищення

кваліфікації працівників соціальних служб для молоді. 4-а частина / За заг. ред. доц. А.Я. Ходорчук. - К.: ДЦССМ, 2003.

4. Соціальна робота: технологічний аспект: Навч. посібник / За ред. проф. А.Й. Капської. - К.: Центр навчальної літератури, 2004.

5. Технологии социальной работы: Учебник / Под общ. ред. Е И Холостовой - М.: ИНФРА-М, 2002.

6. Технология социальной работы: Учебное пособие для студ.высш. учеб. заведений / Под ред. И.Г. Зайнышева. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС 2000.

Тема 3. Соціальна діагностика в технологіях соціальної роботи

1. Сутність і характеристика соціальної діагностики.
2. Принципи соціальної діагностики.
3. Діагностичні методи в соціальній роботі.
4. Етапи та особливості технологій діагностики.

1. Термін "**діагностика**" (від гр. *diagnostikos* - *здатність розпізнавати*) використовується, насамперед, в медицині для позначення процесу розпізнавання хвороби, постановки діагнозу. Уявлення ж про патології стану суспільства чи індивідів і груп у цьому суспільстві як про соціальні хвороби утвердились разом із зародженням соціальної роботи.

Розпізнавання патології, яку бажано зжити, чи соціальної проблеми, яку необхідно вирішити, викликає в першу чергу питання про те, що розуміється під патологією, нормою, проблемою. У загальному смислі можна сказати, що патологія - це об'єктивне відхилення від норми, а проблема - це усвідомлена патологія, відхилення, що викликає тривогу людей, мотивує їх перетворювальну діяльність. Це питання є доволі складним і по-різному вирішується на різних етапах історії людського суспільства. Ймовірно, що чим розвинутіше є суспільство, тим більше типів норми може існувати в ньому одночасно і рівноправно. Якщо в традиційних чи тоталітарних соціумах *нормальним*, тобто допустимим, санкціонованим владою, визнавався один варіант, а всі решта, як і їхні носії, піддавались переслідуванню, а іноді й знищувались, то в модернізованому-демократичному суспільстві прийнятними є різноманітні норми - за умови, що вони не суперечать закону й не заважають існуванню людей, які притримуються інших норм.

Суспільство, що абсолютизує норми, є ригідним, тобто нездатним до змін, до розвитку, і, у зв'язку з цим, нежиттєздатним. Всі зміни, які відбуваються в тому чи іншому суспільстві,

29

зумовлені минулими відхиленнями від існуючого порядку, які першопочатково, можливо, викликали жорстке неприйняття оточуючих.

Слід чітко уявляти собі, що: 1) норма і відхилення від неї тісно взаємопов'язані в історії розвитку людства; 2) певний час і певне суспільство саме вирішує, яке відхилення є патологією, тобто хворобливим станом соціального організму, а яке - кроком до революційного перетворення дійсності.

Діагностика як соціальна практика отримала визнання та поширення наприкінці XIX - на початку XX ст., поступово замінивши існуючі раніше методи узагальнення і аналізу інформації про соціальну дійсність. Характерною особливістю становлення соціальної діагностики було те, що соціальна інформація носила нежорсткий, довольний характер. Її джерелами, як правило, виступали формалізовані і напівформалізовані інтерв'ю, спостереження та інші способи накопичення соціальних знань, досвіду й інформації про об'єкт дослідження. Тому результати діагностики були неконкретними і залишали значний простір для авторської інтерпретації.

Термін "соціальна діагностика" отримав поширення в кінці 20 - на початку 30-х рр. XX ст. Тепер соціальна діагностика найважливіший напрям у соціальній роботі.

Діагностика - загальний спосіб отримання вичерпної інформації про об'єкт чи процес, що вивчається. Значення діагностики в галузі соціальних відносин і процесів аналогічне "виявленню" характеру захворювання в медицині: якщо вчасно й правильно визначені ознаки та причини виникнення захворювання, то можна сподіватися на благополучний хід лікування і позитивні результати.

Соціальний діагноз передбачає збір інформації про клієнтів і умови їх життєдіяльності, визначення соціально-причинних зв'язків, породжених умовами життя клієнтів соціального обслуговування з метою розроблення програми соціальної допомоги.

Соціальна діагностика є ланкою перетворювальної практики в циклі діагноз - прогноз - проект. Особливо важлива діагностика в підготовці управлінських рішень.

30

Результатом соціальної діагностики є опис об'єкта в системі показників. Необхідною умовою соціальної діагностики є наявність норм, нормативів, орієнтирів сфери життєдіяльності, що діагностується.

Структура соціальної діагностики зводиться до трьох елементів:

1) оцінка стану реального соціального об'єкта чи режиму його роботи. Вона здійснюється на основі наперед визначеного набору показників, що створюють "поле" для подальшого аналізу;

2) визначення тим чи іншим способом еталонного (нормативного) стану об'єкта чи режиму його роботи;

3) визначення ступеня взаємозв'язку еталонного і реального стану (режиму) даного об'єкта, на основі чого готується управлінське рішення.

Постановка соціального діагнозу - процес творчий, що має певний алгоритм дій, використання процедур і засобів вирішення проблеми. Багато хто з видатних вчених, які працювали в різних галузях науки, мали свої творчі, індивідуальні підходи до постановки і з'ясування істини. Найбільш послідовно охарактеризував технологічність творчого аналізу і діагнозу проблем соціального розвитку В.І. Вернадський. Він радив при цьому дотримуватися правил:

- ◆ здійснювати детальний аналіз;
- ◆ бачити за конкретним загальне;
- ◆ не обмежуватися описом явища, а глибоко дослідити його сутність і зв'язок з іншими явищами;
- ◆ не уникати питання "чому?";
- ◆ прослідковувати історію ідей;
- ◆ збирати якомога більше свідчень про предмет дослідження із літературних джерел (здебільшого наукових), звертаючись, насамперед, до оригіналів;
- ◆ вивчати загальні закономірності наукового пізнання (думати про те, як думаєш);
- ◆ пов'язувати науку з іншими галузями знання, з суспільним життям;
- ◆ не тільки вирішувати проблеми, а й здійснювати пошук нових.

31

2. Соціальна діагностика - досить складний і відповідальний вид діяльності, який повинен підпорядковуватися принципам:

а) конфіденційності - нерозголошення соціального діагнозу без персонального дозволу на це особи, яка є об'єктом дослідження (якщо це діти, то на розголошення результатів обстеження обов'язково необхідний дозвіл батьків чи осіб, які їх замінюють);

б) наукової обґрунтованості - результати аналізу повинні бути достовірними і надійними;

в) непричинення шкоди - діагностичні результати ні в якому разі не повинні бути використані на шкоду людині, яка піддається дослідженню;

г) об'єктивності - висновки дослідження повинні робитися на основі науково обґрунтованих, об'єктивних даних і не повинні залежати від суб'єктивних установок тих, хто проводить дослідження чи користується його результатами;

д) ефективності - не слід пропонувати людині такі рекомендації, які за результатами діагнозу не мають для неї користі, можуть призвести до небажаних чи непередбачуваних наслідків;

е) верифікації соціальної інформації - встановлення її достовірності, можливості

перевірки за допомогою інших процедур чи інших джерел даних;

е) системності - соціальні проблеми є полікаузальними, тобто їх зародження і розвиток визначається не однією причиною, а декількома, часто навіть системою причин;

ж) клієнтоцентризму - розгляд всіх сторін соціальної дійсності, всіх зв'язків і опосередкувань соціальної ситуації з так званих інтересів і прав індивідуального чи групового клієнта. Соціальний працівник захищає інтереси клієнта (звичайно, якщо це не входить в конфлікт із законом) і з урахуванням цієї позиції будує свою діяльність.

Слід зазначити, що основою застосування будь-якої діагностичної технології є засвоєння теорії, на яку вона спирається. Без цього соціальний працівник може здійснити серйозні помилки в аналізі, інтерпретації і висновках із результатів дослідження.

32

3. Систему методів соціальної діагностики умовно можна розділити на 2 основні групи: методи проведення діагностичного дослідження і методи аналізу діагностичної інформації (схема 3.1).

Схема 3.1. Система методів соціальної діагностики

Серед загальних вимог, яким повинні відповідати методи соціальної діагностики, - валідність, надійність, однозначність, точність. Є ще ряд додаткових вимог:

- ◆ надавати перевагу методу найбільш простому із всіх можливих і найменш трудомісткому з тих, що дають можливість отримати бажаний результат;
- ◆ метод повинен бути доступним не тільки для соціального працівника, а й для клієнта за мінімуму фізичних і психічних зусиль, необхідних для його використання;
- ◆ технологія застосування методів (інструкція) повинна бути ясною і зрозумілою, має налаштовувати клієнта на довірливе ставлення до соціального працівника, на співробітництво.

На етапі збору і аналізу даних про соціальну ситуацію використовують два типи дослідницьких методів: історико-генетичні і структурно-функціональні.

Історико-генетичні методи повинні визначити час, джерела і причини зародження соціальної проблеми, прослідкувати ступінь

33

її прояву на різних стадіях життя клієнта, бо ж ряд соціальних патологій має спадкову природу чи соціально успадковується.

Структурно-функціональні методи діагностики передбачають отримання даних про поточний стан соціальної проблеми, структуру соціального об'єкта і зв'язки, що поєднують його елементи. Структурно функціональні методи застосовуються як при аналізі групових клієнтів (сім'ї, класу, трудового чи студентського колективу), так і особистості. Необхідно

вивчити її соціальну сітку, функціонування в соціальному оточенні, внутрішній стан, структуру самої особистості, гармонійність чи дисгармонійність її внутрішніх елементів і т.ін.

Зупинимось на найважливіших методах діагностики.

На початковому етапі ведення діагностики доцільно використати метод збору первинної інформації, ознайомитися з наявними документами і статистичними матеріалами.

Поширеним методом соціальної діагностики є *besida* -метод отримання і коригування інформації на основі вербальної комунікації. Основними технологічними умовами, що забезпечують успіх бесіди, є: вміння зацікавити співбесідника пропонованою темою бесіди; створення атмосфери взаємної поваги та довіри; майстерне використання методів переконання і навіювання.

Спостереження - це цілеспрямоване, систематичне, активне вивчення предметів і явищ реальної дійсності. Для того, щоб бути ефективним методом пізнання, спостереження повинно відповідати таким вимогам: вестись для вирішення чітко визначеного завдання; вестись згідно з планом; бути цілеспрямованим; вимагати активності спостерігача; проводитись систематично.

Основні етапи спостереження:

1. Визначення мети спостереження.
2. Вибір об'єкта.
3. Уточнення предмета.
4. Планування ситуації спостереження.
5. Підбір способів спостережень, які найменше впливають на об'єкт і найкраще забезпечують збір необхідної інформації.

34

6. Визначення загальної тривалості* спостереження і кількості спостережень
7. Вибір способів фіксації досліджуваного матеріалу.
8. Прогнозування можливих помилок спостережень і пошук можливостей їх попередження.

9. Здійснення попереднього, пілотажного спостереження, необхідного для уточнення дій попередніх етапів.

10. Корекція програми дослідження.
11. Етап проведення спостереження.
12. Обробка та інтерпретація одержаних результатів. Значні вимоги висуваються до запису спостережень або щодо способів фіксації даних. Основні вимоги такі:

1. Запис повинен бути фактологічним, тобто записувати слід самі явища, які недопустимо замінювати узагальненою оцінкою або характеристикою.

2. Обов'язковість запису всієї ситуації, а не її фрагмента, тобто запис повинен включати опис фону, на якому відбуваються події.

3. Запис має бути повним у тому розумінні, що повинен відображати всі події, які стосуються даної гіпотези, у тому числі й такі, що їй суперечать.

За формою запис може бути найрізноманітнішим: протоколювання, запис на стандартизованих бланках, щоденниковий запис, запис на магнітофонній плівці, кіно -, фото-, відеозапис, запис графічний і т.ін.

Спостереження - метод, який найчастіше використовується при вивченні зовнішніх проявів поведінки людини, за якими можна скласти про неї уявлення. Поведінкова реакція того, кого діагностують, відслідковується спеціалістом у журналі спостереження. У ряді випадків спеціалісту необхідно регулярно і досить довго спостерігати за своїм клієнтом. Зовнішньо непомітний і системний характер спостереження дозволяє знизити вплив фактора свідомої самопрезентації досліджуваного. Така самопрезентація спостерігається тоді, коли спеціаліст з соціальної роботи відслідковує словесну (вербальну) інформацію клієнта. У

цьому випадку клієнт часто прагне виглядати краще

35

і демонструвати найбільш привабливі сторони свого характеру. Риси демонстративності можуть закрити реальний образ людини. І спеціалісту необхідно враховувати це, ставлячи запитання: "Чи є клієнт самим собою? Чи завжди він такий?". Без осмислення цього спеціаліст може виявитися в полоні "артистизму" свого підопічного і не отримати достовірної інформації від такого "спостереження". А ось несловесна інформація про клієнта, за яким спостерігають, може бути викривлена меншою мірою. Цю невербальну інформацію спеціаліст сприймає через рухи, жести, міміку і пантоміму, тембр голосу і темп мови спостережуваного.

Близькими до методу спостереження є такі методи діагностики, як інтерв'ю, анкетування, тестування, що досить часто використовуються в діагностиці соціальних проблем. Спеціаліст може здійснювати спостереження під час інтерв'ю, а також коли чекає відповіді на питання анкети чи виконання тестового завдання.

Інтерв'ю дозволяє отримати додаткову діагностичну інформацію про соціальний об'єкт, наприклад про важкого підлітка, з'ясовуючи думку про нього вчителів-предметників, тренера спортивної школи і т.ін.

Основна різниця між анкетуванням та інтерв'юванням - у формі контакту дослідника з опитуваним. Інтерв'ю - це співбесіда, яка проводиться за певним визначеним планом, обумовлює прямий контакт інтерв'юера (той, хто опитує) з респондентом (кого опитують), причому запис відповідей проводиться письмово або, з дозволу респондента, на диктофон. Щодо техніки проведення розрізняють стандартизовані, напівстандартизовані та вільні інтерв'ю.

Найбільш розповсюджений різновид інтерв'ювання - стандартизовані (формалізовані) інтерв'ю. Стандартизоване інтерв'ю передбачає проведення опитування за чітко розробленою схемою, що є однаковою для всіх респондентів. При цьому не передбачається змін у формулюванні чи порядку запитань, появи нових запитань. Забезпечується можливість точної обробки результатів і виявлення основних тенденцій у позиціях опитуваних, підвищується надійність даних опитування. У стандартизованому інтерв'ю, як правило, пропонують закриті

36

планки, ставлення людини до конкретних процесів, явищ), за формою (відкритого та закритого типу, прямі та непрямі), за функцією (основні та неосновні).

Метод анкетування призначений для виявлення думок у значного кола осіб. При проведенні анкетування слід, щонайменше, враховувати такі вимоги: мета дослідження повинна бути сформульована зрозумілою мовою; питання анкети мають бути короткими і простими, передбачати, якщо це можливо, однозначні відповіді "так" чи "ні"; питання розміщуються в логічному порядку; анкетні запитання доцільно групувати для полегшення подальшої обробки інформації і т.ін.

Тестування спрямоване на отримання поглибленої інформації з допомогою питань, проєктивних малюнків, геометричних фігур та інших дослідницьких матеріалів, розроблених і апробованих спеціалістами. Тестовий метод (від англ. - test - *проба, випробування, дослідження*) являє собою спосіб виміру і оцінки найбільш складних ознак, властивостей і станів особистості, які не піддаються прямому чи безпосередньому спостереженню. Тестовий метод застосовується, як правило, для стандартизованого вимірювання індивідуальних відмінностей людей в трьох основних сферах: в освіті для оцінки ефективності форм навчання, а також для визначення рівня підготовленості учнів; у професійній підготовці і відборі при атестації кадрів, прийомі на роботу і т.ін.; в соціально-

психологічному консультуванні для надання індивідуальної допомоги в кризових ситуаціях, у сфері ділового спілкування тощо. Для методу тестування характерними є дві найбільш серйозні проблеми: перша пов'язана з правильністю теоретичної концепції, покладеної в його основу, інша - з валідністю тесту, тобто з його здатністю вимірювати те, що він повинен вимірювати. Це вимагає постійного переосмислення тесту, перевірки його надійності та валідності.

Традиційною нормою в тестології (науці про тести) є серед-ньостатистичні дані, отримані в результаті попереднього тестування певної групи осіб. Інтерпретація результату тестування шляхом співставлення з отриманою таким чином нормою -

39

найбільш вразливе місце в системі психометричних тестів. Тому переносити інтерпретацію отриманих з допомогою тестів результатів можна лише на ті групи досліджуваних, які за своїми основними соціокультурними і демографічними ознаками аналогічні базовій групі.

Існують різноманітні способи класифікації тестів. У загальному вигляді всю багатоманітність тестів можна виразити у двох групах: прямі тести, проєктивні тести. Прямі тести, як правило, містять ряд питань чи суджень, на які слід дати однозначну відповідь ("так" чи "ні", "погоджуюсь" чи "не погоджуюсь"), або які складаються із ряду завдань, при виконанні яких в протоколі відмічається "правильно" чи "неправильно".

Проєктивні тести призначені для виявлення властивостей і якостей, що не усвідомлюються індивідом. У цьому випадку той, кого досліджують, не лише не знає про справжню мету тестування, а й не здогадується про спосіб інтерпретації тестів. При виконанні завдань проєктивних тестів не існує "правильних" відповідей, не дивлячись на обов'язкову наявність схеми аналізу і ключа індексації. Відповіді респондента може аналізувати тільки спеціаліст, якість діагностики якого залежить від його практичного досвіду.

Організація процедури тестування розділена на три етапи:

1. Підготовчий - складається програма тестування, здійснюється попередній вибір чи складання тестів. При цьому вибір тестів робиться на основі співставлення цілей і умов тестування, характеристик респондентів, для яких воно призначається, а також співставлення показників валідності й надійності тесту.

2. Організація тестування. Зміст даного етапу визначається інструкцією до тесту. Найбільш важливими умовами правильної організації проведення тестування є: попередня підготовка, мета якої полягає в якісній підготовці тестових матеріалів, детальному ознайомленні з процедурою тестування; встановлення контакту з респондентом, наявність доброзичливої атмосфери і взаєморозуміння під час тестування.

3. Завершальний етап. Здійснюється обробка результатів тестування та їх інтерпретація.

40

Біографічний метод - спосіб дослідження, діагностики, корекції і проектування життєвого шляху особистості. Цей метод заснований на вивченні особистості в контексті її особистої історії і перспектив розвитку її індивідуального буття і взаємовідносин з іншими людьми. Біографічний метод - один із методів, що найбільш часто використовується в соціальній роботі. Перевага надається "соціальним біографіям", які дозволяють на основі аналізу особистих документів досліджувати суб'єктивні сторони суспільного життя. Фіксуються особисте ставлення людини до тих соціальних процесів, соціально-психологічних ситуацій, в які вона була включена безпосередньо чи опосередковано. Існують різноманітні джерела біографічних даних: спрямоване інтерв'ю, свідчення родичів, різного роду переписка, фотографії, автобіографічні фрагменти, повідомлення про своє життя в цілому, про окремі етапи та ін. При використанні методу "соціальних біографій" слід врахо-

увати два моменти: "ефект дистанції" (через певний час людина може по-іншому оцінювати ту чи іншу подію свого чи чужого життя) і необхідність аналізу отриманої від індивіда інформації, тому що її смисл, як правило, не співпадає з тим, що в неї першопочатково вклав клієнт.

Варіант цього методу - сімейна біографія. Вивчення історії конкретної сім'ї дозволяє з'ясувати внутрішні чинники, що впливають на становлення і соціальне функціонування людини, виділити механізми процесу соціалізації.

Після проведення діагностичного дослідження слід приступити до аналізу діагностичної інформації. Ця технологічна процедура діагностики має свої методи - метод класифікації, метод кореляції, метод порівняльного аналізу проблем, експертні методи, ранжування альтернатив та ін.

Як правило, аналіз діагностичних даних розпочинається з їх *класифікації*. Класифікаційними критеріями можуть бути: належність до конкретної категорії осіб, які потребують соціальної допомоги з урахуванням віку, статі, стану і т.ін.; характер соціального явища.

41

Використання методу *кореляції* передбачає вияв взаємного зв'язку, взаємного впливу проявів, факторів, індивідуальних особливостей, встановлених під час проведення діагностики.

Метод *порівняльного аналізу* проблем часто використовується, коли залишаються нез'ясованими причини певних явищ, що виявлені в ході проведення соціальної діагностики.

Метод *контент-аналізу* також побудований на порівнянні. Але в даному випадку мова йде про проведення порівняльного підрахунку смислових одиниць. Ними можуть бути висловлювання вихователів, шкільних вчителів, щоденникові записи підлітків, їхні твори, вірші, малюнки і навіть листи.

Експертні методи дослідження діагностичної інформації передбачають залучення до проведення діагностичного аналізу широкого кола спеціалістів, включаючи аналітиків із суміжних галузей діяльності.

У випадку отримання у процесі діагностики декількох можливих варіантів вирішення конкретної соціальної проблеми можуть застосовуватися такі експертні методи, як методи парних і множинних порівнянь, ранжування альтернатив.

Особливістю процесу технологізації соціальної діагностики є спрямованість його на результативність даної процедури. У зв'язку з цим доцільно притримуватися комплексного підходу, а для уточнення даних повторювати окремі діагностичні методики.

Аналіз даних комплексного діагностичного дослідження передбачає їх вміле інтерпретування. Зокрема, слід виходити з того, що результат може бути не зовсім достовірним через індивідуальність і різноманітність формування механізмів психічної діяльності особистості. Так, почуття заниженої самооцінки, неповноцінності у однієї людини може проявитися у пасивності, в уповільненні реакції, у слабкій комунікативності, у тихому голосі, а в іншого - у спеціальній крикливості, хвалькуватості, що є свого роду компенсаційними проявами. Все це свідчить про необхідність професійного підходу до ведення соціальної діагностики і аналізу даних, отриманих у ході її проведення.

42

Слід також зазначити, що останніми роками в соціальній діагностиці набули поширення такі технології:

- ◆ *зондажно-інформаційне обстеження конкретного соціуму*, збір даних про стан інфраструктури, чисельність, склад і динаміку місцевого населення;
- ◆ *соціально-історичне дослідження*, у тому числі вивчення історії заселення й освоєння даної території, процесу становлення і зміни складу місцевого населення та його за-

нять, релігійних і побутових традицій місцевих жителів, причин зміни населення і т.ін.

- ◆ *інформаційно-цільовий аналіз* різноманітних документів із місцевої і центральної преси, матеріалів електронних засобів інформації;
- ◆ *соціальне картографування*, тобто наведення показників, що характеризують соціально-просторовий розподіл і динаміку населення, залежність якості життя від чинників середовища проживання і т.ін.

4. Структурно технологія діагностики включає декілька **етапів**:

- ◆ аналіз первинної інформації, яку спеціаліст отримує при першому знайомстві і яка є важливою для прийняття рішення про необхідність діагностики об'єкта;
- ◆ формулювання висновків - визначення об'єкта (що), предмета (зміст) діагностики і того, як її слід забезпечити (спосіб діагностики);
- ◆ підготовка до діагностичної діяльності (технічна і методична, суб'єкта й об'єкта);
- ◆ власне діагностика - реалізація методів і методик діагностики;
- ◆ аналіз результатів діагностики і постановка діагнозу.

Слід звернути особливу увагу на такі аспекти технологій діагностики в соціальній роботі:

1. Призначення технології (на що вона орієнтована). Від того, що діагностується, дуже часто залежить, як це слід зробити (найбільш доцільний спосіб) і де (в яких умовах) її проводити.

2. Суб'єкт застосування. Для реалізації будь-якої діагностичної технології необхідна спеціальна підготовка спеціаліста.

43

3. Об'єкт застосування. Методика діагностики, як правило, зорієнтована на певну галузь практичного застосування.

4. Місце реалізації. Діагностичні технології використовуються, як правило, в спеціальних центрах, консультаційних пунктах.

5. Способи реалізації. Вони можуть бути більш чи менш ефективними залежно від ряду чинників (рівня технічної підготовленості спеціаліста, готовності лабораторії до діагностики та ін.). У залежності від об'єкта діагностики формується банк даних технологій, диференційованих за способами і засобами їх реалізації. Це можуть бути соціологічні чи психологічні методики з використанням спеціальних бланків, апаратури, методів спостереження і т.ін.

Методика діагностики середовища.

Середовище - сукупність життєвих умов, конкретний фізичний, природний і соціокультурний простір, в якому людина виявляє свою індивідуальність, реалізується як особистість. Під мікросередовищем (мікросоціальним середовищем) розуміють спільність індивідів, об'єднаних спільними цінностями, інтересами, які проживають в однакових соціальних і економічних умовах.

Діагностику мікросередовища можна розділити на діагностику мікросередовища соціального інституту, в структуру якого включений клієнт (соціально-педагогічна характеристика мікросоціуму, карта-характеристика життєвого простору сім'ї й т.ін.) та діагностику мікросередовища особистості (карта обстеження життєвого простору дитини).

Діагностичний комплекс включає широкий спектр методик соціологічного, педагогічного, психологічного характеру. До виконання завдання можуть залучатися спеціалісти: психологи, працівники соціологічних лабораторій, правоохоронних органів, системи освіти, медичні працівники і т.ін.

Паспорт мікрорайону містить інформацію, яка дозволяє спеціалісту приймати обґрунтовані оцінки і рішення, що всебічно враховують ситуацію в мікрорайоні, особливості природного, матеріального, соціального середовища. Використання паспорта надає соціальній роботі чітко спланованого, системного характеру.

Підсумовуючи розгляд соціальної діагностики, слід зазначити, що вона є одним із початкових і дуже відповідальних етапів у загальній системі технологізації соціальної роботи. Від обґрунтованості і достовірності діагностичних даних, уміння правильно їх інтерпретувати залежить ефективність наступної профілактичної і корекційно-реабілітаційної роботи з клієнтами.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає складність у визначенні норми і відхилень у соціальних явищах?
2. Розкрийте сутність соціальної діагностики.
3. Охарактеризуйте принципи соціальної діагностики.
4. Проаналізуйте методи соціальної діагностики.
5. Розкрийте значущість для соціального працівника діагностики середовища.

Практичні завдання

1. Проаналізуйте наведену технологію діагностики.

Паспорт соціальної інфраструктури мікрорайону

Базовий документ, що дає загальне уявлення про соціальні особливості території, на якій діє даний соціальний працівник. Заповнюється один раз на початку роботи. Пізніше в нього вносяться відповідні корективи і виправлення.

1. *Карта-схема мікрорайону* (житлові будинки, торгові місця, інші об'єкти). Ця карта є в адміністрації району. У випадку її відсутності розробляється соціальним працівником.

2. *Опис природного середовища*. Дані є у відповідних відділах адміністрації району.

Рівень екологічного забруднення (високий, середній, низький) визначається, виходячи з існуючих нормативів, де середній рівень ототожнюється з нормою. За утвердженими нормативами визначаються також інші показники паспорта.

Характеристика зелених насаджень, кв.м.

Характеристика водної площі, кв.м.

Рівень екологічного забруднення повітря, води, землі хімічними елементами (високий, середній, низький).

Радіологічна обстановка (благополучна, нестійка, неблагополучна).

Наявність підприємств з шкідливими виробничими технологіями, їх кількість.

Рівень очисних споруд житлового і виробничого фонду: житлового (високий, середній, низький), виробничого (високий, середній, низький).

3. *Опис матеріального середовища*. Частина даних може бути отримана в адміністрації району. Більш конкретні показники, наприклад чисельність дитячих спортивних майданчиків у дворах, уточнюються через ЖЕКи.

Наявність і характер підприємств у районі (з виробничим циклом хімічного, паливно-енергетичного і характеру тощо).

Наукові заклади, інші організації, кількість.

Дитячі навчально-виховні заклади (дошкільні, школи, професійні училища, позашкільні заклади та ін.), кількість.

Заклади культури, кількість.

Спортивні заклади, кількість.

Дитячі спортивні майданчики у дворах, кількість.

Заклади служби побуту, торгового, медичного і житлового обслуговування,

забезпеченість порівняно з нормативами.

Наявність закладів громадського харчування: ресторан, їдальня, інші заклади.

Характеристика житлового фонду: кількість людей, які проживають (%) на державній площі, відомчій, кооперативній, індивідуальній, комунальній, в гуртожитках; кількість людей, які стоять на обліку для покращання житлових умов.

Насиченість маршрутами громадського транспорту: достатня, задовільна, низька.

Ступінь віддаленості від центру міста: до 20 хв. їзди; 25-40 хвилин їзди; понад 40 хвилин їзди.

Забезпеченість населення місцями в дошкільних закладах.

Наявність місць покупки і розлиття спиртних напоїв.

46

Бюджетні можливості району щодо соціальних потреб і розвитку інфраструктури.

4. *Характеристика населення.* Інформація загального плану міститься у звітних документах адміністрації району, наприклад, про нетрадиційні форми зайнятості населення, число неповнолітніх, які перебувають на обліку в міліції і т.ін. Деякі більш конкретні дані слід виявляти в жеках, домоуправліннях і вносити в паспорт після підсумовування (наприклад, кількість одиноких, кількість сімей з колишніми засудженими). За відсутності інформації по окремих позиціях відповідні графи заповнюються після уточнення статистичних показників безпосередньо соціальним працівником.

Число жителів мікрорайону. У тому числі дітей: до 6 років; від 6 до 11 років; від 11 до 15 років; від 15 до 18 років; в тому числі людей пенсійного віку.

Середній вік дорослого населення.

Співвідношення дорослого населення за статтю, %: жінок; чоловіків.

Соціальний склад дорослого населення, %: робітники; службовці; інтелігенція (лікарі, педагоги, представники творчої праці, науки); пенсіонери; домогосподарки; учні професійних училищ, вузів.

Недержавні форми зайнятості, %: акціонерні товариства і підприємства; кооперативні, малі підприємства; комерційні структури.

Рівень освіти населення, %: неповна середня; середня; середня спеціальна; вища; неповна вища.

Специфіка професійного складу.

Частка осіб працездатного віку, %.

Частка дорослого населення, що працює в районі проживання, %: чоловіків, жінок.

Національний склад (якщо є специфіка).

Міграційні рухи, співвідношення постійного населення і приїжджих.

Мешканці, які проживають у комунальних квартирах, гуртожитках, аварійному житлі, %.

47

Наявність і характер регіональних цінностей (нормативи поведінки, соціокультурні традиції, релігійність).

Частка дорослого населення, що проживає самотньо, %, із них: люди похилого віку; інваліди.

5. *Характеристика сімей.* Характеристика сімей, молодих сімей, молоді, неповнолітніх складаються на основі обстеження населення, документів ЖЕКів, навчальних і трудових колективів.

Кількість сімей. Із них: багатодітні сім'ї; неповні сім'ї (один батько, одна матір); опікунські сім'ї; сім'ї з розлученими батьками, які проживають в одній квартирі; сім'ї з батьками-інвалідами; сім'ї, що ведуть аморальний спосіб життя (алкоголізм, наркоманія, про-

ституція, паразитичний спосіб життя); сім'ї, які стоять на обліку у правоохоронних органах; сім'ї, позбавлені батьківських прав; сім'ї з старими батьками; сім'ї з неповнолітніми батьками.

6. *Характеристика молодих сімей* (подружній стаж до 3 років). Кількість молодих сімей, %. Із них: проживають самотійно у власних квартирах чи приватних будинках; з батьками; в студентських гуртожитках; в робітничих гуртожитках; на приватних квартирах.

Кількість молодих сімей, котрі мають дітей. Із них: ті, котрі потребують дитячого дошкільного закладу.

Кількість молодих сімей, які мають прибуток на рівні і нижче прожиткового мінімуму.

Кількість молодих сімей зі змішаними національними шлюбами.

Кількість молодих сімей із неповнолітніми батьками.

Кількість неповнолітніх одиноких матерів. Із них %: ті, котрі залишили дітей; проживають з дітьми в батьківських сім'ях; проживають окремо.

Кількість молодих одиноких матерів (до 25 років). Із них, %: ті, котрі залишили дітей; проживають з дітьми в батьківській сім'ї; проживають окремо.

7. *Характеристика неповнолітніх і молоді* (до 25 років). Кількість неповнолітніх (14-17 років). Із них вчаться: у школі; у професійному училищі; у сфері соціальних закладів; працюють; без певних занять.

48

Кількість молоді до 25 років, %. Із них: молодь, яка навчається; молодь, яка працює.

8. *Характеристика неповнолітніх і молоді з асоціальною поведінкою.*

Кількість неповнолітніх, які перебувають на обліку в кримінальній міліції; повернулися із спецкіл; засуджені з відстрочкою терміну виконання вироку і засуджені умовно.

Кількість молодих людей: які повернулися із місць позбавлення волі; умовно засуджених.

9. *Характеристика житлових умов молоді і неповнолітніх.*

Кількість неповнолітніх і молоді, котрі проживають в сім'ях.

Кількість неповнолітніх і молоді, котрі проживають у студентських гуртожитках.

Кількість неповнолітніх і молоді, котрі проживають у робітничих гуртожитках.

Кількість неповнолітніх і молоді, котрі проживають на приватних квартирах.

Кількість неповнолітніх і молоді, котрі проживають у власних квартирах і будинках.

2. *На основі даної технології розробіть паспорт мікрорайону, в який входить соціальна служба, де Ви проходите навчально-виробничу практику (працюєте).*

Література

1. Методика и технологии работы социального педагога: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / Б.Н.Алмазов, М.А.Беляева, Н.Н.Бессонова и др.; Под ред. М.А.Галагузовой, Л.В.Мардахаева. - М.: Издат.центр "Академия", 2002.

2. Методологія і методи соціально-педагогічних досліджень: Навч.посібник. - Ніжин: Редакційно-видавничий відділ НДПУ ім. М. Гоголя, 2002.

3. *Сірий Є.В.* Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: Навч.посібник. - К.: Атіка, 2004.

4. Технологии социальной работы: Учебник / Под общ. ред. Е.И. Холостовой. - М.: ИНФРА-М, 2002.

5. Технология социальной работы: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. И.Г. Зайнышева. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000.

49

Тема 4. Технологія соціальної експертизи

1. Поняття соціальної експертизи.
2. Організаційні моделі соціальної експертизи.
3. Етапи роботи експертів при використанні різних моделей експертизи.

1. Під експертизою слід розуміти дослідження певного питання, що вимагає спеціальних знань, подання мотивованого висновку. Термін "експертиза" походить від латинського *expertus* - досвідчений.

Головна специфічна риса експертизи полягає в тому, що вона являє собою вивчення завдання, яке погано піддається кількісному аналізу і важко - формалізації, але яке вирішується шляхом формування думки спеціаліста, здатного заповнити нестачу інформації з досліджуваного питання, опираючись на свої знання, інтуїцію, досвід вирішення подібних завдань, "здоровий глузд", і систематизувати цю інформацію.

Опитування експертів дозволяють вирішувати ряд складних і важливих завдань:

- ◆ оцінити різні ситуації і діагностувати "соціальні хвороби", а також виявити сутнісні характеристики досліджуваних об'єктів;
- ◆ створити умови для вибору із декількох варіантів пропонує соціальних моделей, нововведень одного, оптимального варіанту;
- ◆ бути основою у соціальному прогнозуванні, побудові моделей майбутнього і пошукові шляхів та засобів їх реалізації.

У соціальній сфері є значна кількість завдань, що нелегко піддаються точним розрахункам (важко формалізованих завдань), тому експертні оцінки тут знаходять широке застосування. Найчастіше вони мають вигляд висновку стосовно того чи іншого нормативного документа чи його проекту (закон і законопроект, програма соціально-економічного розвитку, соціальний проект, що присилається на конкурс, і т. ін.). У сукупності

50

різні види оцінювання рішень чи проектів рішень у соціальній сфері являють собою соціальну експертизу.

Отже, експертиза є дослідженням, що здійснюється спеціалістами (експертами) і включає діагностику стану соціального об'єкта, встановлення достовірності інформації про нього й оточуюче середовище об'єкта, прогнозування його наступних змін і впливу на інші соціальні об'єкти, а також вироблення рекомендацій для прийняття управлінських рішень та соціального проектування в умовах, коли дослідницьке завдання важко піддається формалізації.

Запропоноване трактування соціальної експертизи зумовлює такі її функції:

- ◆ діагностична - огляд стану соціального об'єкта в момент дослідження;
- ◆ інформаційно-контрольна функція - дослідження інформації про соціальний об'єкт і його оточення з метою встановлення їх достовірності та внесення відповідних коректив, якщо інформація містить викривлення;
- ◆ прогностична функція - вияв можливих станів соціального об'єкта в коротко, середньо- і довготривалій перспективі та можливих сценаріїв досягнення об'єктом цих станів;
- ◆ проектувальна функція - вироблення рекомендацій для соціального проектування і прийняття управлінських рішень.

Потреба у проведенні експертизи виникає щоразу, коли рішення нормативного характеру може негативно чи позитивно позначитися на життєдіяльності людей; при цьому в органу, що" приймає рішення:

- 1) нема ясності:

- ◆ стосовно можливих масштабів впливу рішення, що приймається, на життєдіяльність людей;
- ◆ у тому, наскільки різними будуть наслідки реалізації рішення для різних соціальних груп, різних територій, у різних соціокультурних умовах;
- ◆ у тому, яке ресурсне забезпечення необхідне для вирішення певних проблем.

51

Така ясність не може виникнути через такі причини:

- ◆ відсутність загальної думки при прийнятті рішень;
- ◆ нестача аргументів "за" і "проти" підготовленого рішення;
- ◆ неможливість отримати аргументи іншим, крім експертного, шляхом.

2) *є намір*:

- ◆ прогнозувати наслідки своїх рішень і соціально-проектної діяльності;
- ◆ аргументовано протистояти зовнішньому тискові (наприклад, органам більш високого рівня);
- ◆ використовувати у своїх діях авторитет спеціалістів.

3) *є декілька рішень, що суперечать один одному, а це потребує наявності зовнішнього арбітра, щоб вибрати найкращий варіант.*

Мета і завдання соціальної експертизи не можуть бути безмежними, в іншому випадку її проведення втратить практичний смисл. Соціальним підсумком експертизи має бути встановлення відповідності діяльності органів державної влади і інших соціальних інститутів соціальним інтересам громадян і завданням соціальної політики.

Можна сформулювати конкретні завдання, які повинна вирішити експертиза:

- ◆ надати аргументований висновок про відповідність нормативних правових актів і діяльності органів державної влади, органів місцевого самоуправління положенням соціальної політики;
- ◆ виявити ті аспекти документів чи факти діяльності, що можуть мати негативні соціальні наслідки, і оцінити можливі масштаби таких наслідків;
- ◆ оцінити проекти нормативних правових актів, соціальні проекти і програми на предмет їх відповідності законним інтересам громадян і надати висновок про доцільність та допустимість їх реалізації;
- ◆ внести пропозиції щодо вирішення проблеми, яка виникла.

Технологія соціальної експертизи має багато спільного з технологією діагностики - за змістом і за методикою проведення. Вихідними даними для її реалізації є:

52

- ◆ наявність об'єкта експертно-оціночної діяльності;
- ◆ чітке визначення змісту того, що підлягає експертній оцінці;
- ◆ інструментарій оціночної діяльності;
- ◆ інформація про спеціалістів, які можуть її провести;
- ◆ дані про умови проведення експертної оцінки.

У соціальній експертизі бере участь велика кількість суб'єктів експертних оцінок, які в організаційному відношенні знаходяться ніби на двох сходинках.

На першій сходинці суб'єктом є орган державної влади, що формує замовлення на експертизу, чи недержавна структура. Це органи, що приймають рішення.

На другій сходинці в ролі суб'єкта виступає виконавець замовлення на соціальну експертизу.

На орган, що приймає рішення, ні в якому разі не покладається спеціальна частина експертної роботи, а до експертів не висуваються вимоги надавати висновок у формі, що

зрозуміла неспеціалістам. Для виконання цього завдання необхідно, щоб учасників соціальної експертизи було не два (замовник і виконавець), а три (замовник-організатор-виконавець).

Важливим моментом є підбір експертів, передусім за рівнем їхньої компетентності. На першому етапі відбору як критерій доцільно використовувати дві ознаки: рід занять та стаж діяльності за профілем, що нас цікавить. За необхідності потрібно брати до уваги також і рівень, характер освіти, досвід, вік. Важливою якістю експерта є креативність, тобто здатність вирішувати творчі завдання, оскільки сформульована проблема не завжди може бути вирішена на основі попереднього досвіду. Значну роль в успіхові експертизи відіграють і такі якості експертів, як аналітичність, широта мислення, самокритичність, конструктивність, прагматичність, наявність здатності до колективної діяльності й, одночасно, стійкості до впливу авторитетів. Перший список може бути досить широким, однак у подальшому його доцільно "звужити", оскільки не кожна людина здатна виступати в ролі експерта. Основним серед усіх критеріїв відбору експертів є їхня компетентність, яка визначається на основі

53

аналізу попередньої діяльності експерта, рівня і обсягу його знайомства з передовим вітчизняним і зарубіжним досвідом. Для її визначення застосовуються - з тим чи іншим ступенем точності - методи самооцінки експертів, оцінки результатів минулої діяльності кандидатів у експерти та колективні оцінки авторитетності експертів.

Метод самооцінки обумовлює оцінку кожним із кандидатів в експерти власної компетентності (як правило, за 5-бальною шкалою), включаючи показники, які характеризують ступінь його участі в досліджуваній проблемі. Використовують також різного роду довідники, типу "хто є хто", списки членів професійних груп і т.ін. Це допомагає визначити, де даний кандидат навчався, якими аспектами професійної діяльності він займався. Критеріями відбору спеціалістів до експертної групи може служити також і кількість опублікованих праць та ін. Якщо кандидати в експерти знають один одного, то ефективним може бути метод колективної оцінки кожного із них іншими. Хоча деякі спеціалісти вважають, що колективні оцінки менш точні, ніж самооцінки, все-таки аналіз розходжень між ними дозволяє здійснити більш доцільний підбір експертів.

Не менш ефективним виявляється метод "снігової кулі": відібрані на першому етапі експерти називають компетентних спеціалістів, котрі, в свою чергу, включаються в процес відбору; ці ж відібрані експерти рекомендують інших спеціалістів. Цей процес завершується стабілізацією сукупності рекомендованих експертів, коли їх список перестає поповнюватися новими прізвищами. Після складання попереднього списку проводиться їх оцінка шляхом соціометричної процедури, де критерієм оцінки спеціаліста є частота рекомендацій його іншими експертами.

До експертної групи повинні входити спеціалісти, які здатні провести експертизу із врахуванням різних сторін досліджуваної проблеми. Тому до експертної групи бажано залучати спеціалістів, котрі представляють різні наукові напрями.

Але навіть найретельніший підбір експертів не гарантує об'єктивності їхніх оцінок. Недостовірність оцінок може бути зумовлена відмінностями життєвого досвіду, політичних ус-

54

тановок, тиском замовника, якому не всі експерти здатні протистояти.

Для зниження необ'єктивності оцінок слід вживати таких заходів:

◆ завжди, якщо є можливість, слід дублювати експертизу, формуючи не одну, а дві експертні групи і більше;

- ◆ працювати з різними типами експертів;
- ◆ якщо є неекспертні матеріали (дані досліджень), їх необхідно брати до уваги;
- ◆ за наявності експертних висновків, підготовлених опозицією чи іншими незалежними (не обов'язково протидіючими) суб'єктами суспільного життя, необхідно включити їх в матеріали, що вивчаються.

Порядок замовлення соціальної експертизи передбачає таку послідовність дій органу, що приймає рішення.

1. Визначення контурів проблеми.
2. Встановлення способів дослідження проблеми і визначення необхідності експертизи (не у всіх випадках вона є доцільною).
3. Формування частин замовлення, які відповідають компетентності органу. Замовник на цій стадії передає естафету організатору.
4. Вибір моделі експертного дослідження залежно від характеру завдання. Організатор (виконавчий орган, посадова особа, фірма і т.ін.) пропонує кандидатуру експерта (склад експертної групи), складає бізнес-план.
5. Якщо замовник не задоволений пропозиціями організатора, він проводить діалог з ним до досягнення згоди, змінює організатора чи відмовляється від проведення експертизи (можливо, за фінансовими розрахунками).
6. Після узгодження організаційних питань замовник оформлює своє рішення про проведення експертизи, встановлюючи відповідальність організатора, але не експертів, відповідальність яких залежить лише від умов укладених з організатором трудових договорів.

Таким чином, експерт (група експертів) виступає як виконавець відносно організатора, а не замовника.

55

2. Важливим гарантом об'єктивності соціальної експертизи є вибраний тип організаційної моделі експертування (схема 4.1).

Організатор може вибрати одну із моделей експертної роботи.

Схема 4.2. Структура технології експертно-оцінної діяльності (загальна)

Модель "Рецензія"

Рецензування в організаційному відношенні - найбільш традиційна форма експертної оцінки, яка включає:

- ◆ замовлення на рецензію особі (організатору), яка виступає як експерт;
- ◆ надання експерту матеріалів, що підлягають рецензуванню;
- ◆ прийняття підсумкового документа - рецензії і відповідні дії: схвалення і наступне завершення стосунків з рецензентом (оплата рецензії, надання слова при

обговоренні документа); відправка рецензії експерту на доопрацювання чи переопрацювання; перезамовлення рецензії іншому експерту.

Рецензія - проста і найменш затратна експертиза документа, але вона не містить всіх переваг експертної роботи і може

56

привести орган, що приймає рішення, до помилки стосовно істинного становища справ.

У рамках цієї моделі може бути передбачений варіант, що компенсує ці недоліки:

- ◆ рецензія замовляється декільком, які не пов'язані між собою, експертам, причому замовлення містить перелік вимог, включаючи формулювання питань, на які експерти повинні відповісти обов'язково і однозначно;
- ◆ рецензії приймаються без будь-яких обмежень стосовно якості, крім пунктів, обумовлених технічним завданням;
- ◆ тексти рецензій обробляються соціологічними методами, спеціально залученими спеціалістами, перед якими не ставляться власне експертні завдання.

У рамках даної моделі може розглядатися і консультування - фактично це рецензування без надання тексту експертного висновку.

Модель "Моніторинг"

Ця модель експертизи застосовується тоді, коли соціальна експертиза набуває регулярного характеру і здійснюється на довготривалій основі.

У цьому вішалку може бути використана така послідовність дій:

- ◆ орган, що приймає рішення, укладає договір про експертизу порядком моніторингу;
- ◆ експерт розробляє стандартну схему моніторингу, яку автоматично застосовує в тому чи іншому часовому режимі;
- ◆ експерт надає органу, який приймає рішення, висновки дослідження, проведеного порядком моніторингу, за стандартною схемою, що передбачає, зокрема, порівняння результатів з більш ранніми результатами, отриманими за тією ж схемою.

Застосування моделі "Моніторинг" може бути ефективним, якщо експертом є науковий заклад чи підрозділ, кваліфікація співробітників чи партнерів якого дозволяє розраховувати на високу якість експертної оцінки однорідного, але досить обширного матеріалу.

57

Застосування моніторингу малоефективне, якщо характер вирішуваних завдань різний. Інша особливість моніторингу - вияв його ефективності лише після накопичення достатньої кількості матеріалу для порівняння явищ і процесів, що вивчаються.

Модель "Проект"

Ця модель експертного дослідження використовується при вирішенні групи суміжних завдань, в якій експертна оцінка набуває інструментального значення як основа проектування бажаних суспільних станів і тенденцій.

У найбільш загальній формі модель "Проект" передбачає етапи:

- ◆ усвідомлення замовником наявності проблеми і бажання її вирішити;
- ◆ постановка замовником завдання проведення соціальної експертизи перед організатором;
- ◆ осмислення організатором завдання і вибір адекватної організаційної схеми вирішення, вироблення пропозицій замовнику, включаючи бізнес-план;

- ◆ опрацювання пропозицій організатора із замовником, прийняття замовником рішення стосовно проведення експертизи, включаючи порядок і гарантії фінансового, матеріально-технічного, інформаційного забезпечення, а також умов схвалення експертного висновку (рівень мінімальних вимог);
- ◆ залучення організатором експерта, постановка завдання, договір відносно умов праці експерта і винагороди за підсумками роботи, підписання договору між організатором і експертом;
- ◆ оформлення результатів творчої роботи без уніфікації понятійного середовища і орієнтації на вимоги інтерфейсу (засоби, що забезпечують передачу інформації користувачу у доступній для нього формі);
- ◆ переопрацювання висновків експертом (ущільнення інформації і систематизація висновків);
- ◆ опрацювання організатором отриманого від експерта результату;

58

- ◆ надання висновків експертизи замовнику, оформлення акту про прийняття продукції, завершення стосунків замовника з організатором і організатора з експертом.

Трудомісткість такої моделі є її перевагою. Експертний висновок можна багаторазово використовувати в різноманітних контекстах управлінської діяльності.

Моделями "Рецензія", "Моніторинг", "Проект" не обмежується перелік можливих організаційних форм соціальної експертизи. Можливою є і комбінація різних форм експертизи.

3. Етапи роботи експертів при використанні різних моделей експертизи мають різний зміст.

Реалізація моделі "Рецензія" передбачає трьохчастинну етапність (замовлення - робота - приймання), при цьому організатор зобов'язаний, по суті, лише надати документи, які підлягають експертизі, та, якщо це необхідно, деякі побічні матеріали.

При використанні моделі "Моніторинг" етапність така сама. Організатор і тут виконує майже виключно функцію постачальника матеріалу для експертизи, вся інша робота організовується науковим колективом, який є підрядником.

Спеціальні завдання виникають перед організатором, якщо експертиза здійснюється за моделлю "Проект":

1-й етап - організатор, укладаючи договір із замовником, формує план експертного дослідження, веде пошук експерта, переговори з ним, укладає договір.

2-й етап - організатор визначає місце колективної роботи, узгоджує графік колективної роботи.

3-й етап - організатор проводить перші колективні опрацювання питання, запрошуючи спеціалістів з організації колективної творчої діяльності (або веде цю роботу сам).

4-й етап - організатор у визначений планом момент припиняє творчий пошук експерта і організовує етап підготовки первинного експертного матеріалу (неформатованого і без дотримання вимог відносно інтерфейсу).

5-й етап - організатор формує матеріал і переробляє його відповідно до вимог інтерфейсу, залучаючи спеціалістів (включаючи окремих членів експертної групи) чи самостійно.

59

6-й етап - організатор надає перероблений матеріал експерту і узгоджує з ним текст, що направляється як висновок експертизи замовнику.

7-й етап - організатор передає матеріал на розгляд замовника.

Ці етапи можуть поєднуватися або, навпаки, деталізуватися шляхом виділення підетапів.

Робота над висновком ведеться різними способами. Якщо використовується організаційна модель "Рецензія", то технічні прийоми достатньо прості. Додатковим засобом може бути пам'ятка експерту з вказівками, які пункти повинен містити текст висновку і на які питання слід відповісти обов'язково. Модель "Моніторинг", особливо модель "Проект", вимагають більш складної роботи з експертами, активізації їхніх креативних (творчих) здібностей.

Ряд методів роботи з експертами передбачає очну форму, коли висновок формується в ході безпосереднього контакту експертів між собою чи з організатором.

Інші методи (підготовка доповідної записки, формалізоване анкетне опитування та ін.) передбачають заочну участь експертів.

Прикладом заочного методу може бути технологічна схема методу Дельфі. Свою назву метод отримав від старогрецького міста Дельфі, в якому жили мудреці, котрі передбачали розвиток майбутніх подій. Провіщення дельфійських мудреців принципово відрізнялися від пророцтв звичайних жерців, бо вони обнародувалися лише після ретельного обговорення на раді і досконального ознайомлення всіх членів ради із обставинами справи. Дельфійський метод можна застосовувати як для прийняття рішень прогностичного характеру, так і для оцінки їх здійснення.

Суть цієї форми експертного оцінювання - у проведенні ряду послідовних конфіденційних опитувань групи експертів з досліджуваної проблеми у кілька турів. Його мета - формування узгоджених думок на основі багаторазового опитування одних і тих самих експертів, переборення конформізму експертів, що викривлює якість експертизи. Ця мета досягається насамперед анонімністю експертів і особливостями процедури, що такий наступний порядок дій:

60

1. Кожний член групи дає числову оцінку певного процесу, явища, об'єкта.
2. Організатор опитування підраховує і повідомляє всім експертам середню оцінку (медіану) і показник розходження оцінок (інтервал між крайніми з них).
3. Експертів, які дали крайні оцінки, просять письмово обґрунтувати свою думку. Ці обґрунтування анонімно передаються всім іншим експертам.
4. Аналогічно проводиться другий тур і наступні тури опитування, які закінчуються, коли інтервал оцінок експертів виявиться достатньо вузьким.

Переваги методу: на відміну від колективної роботи експертів, за якої неможливо уникнути психологічного впливу, у цьому випадку анонімність роботи і письмова оцінка створюють іншу ситуацію спілкування і знижують вплив на учасників роботи домінуючої думки. В останні роки цей метод з певними поправками використовується все частіше. Його використання може виявитися ефективним при організації соціальної експертизи за моделлю "Моніторинг".

Застосовуючи вказані вище методи, експерт створює кінцеву продукцію експертизи - думку, виражену в певній формі:

- ◆ *експертний висновок* - може застосовуватися при аналізі нормативних актів;
- ◆ *експертне спостереження* - використовується при формуванні загального уявлення про стан проблеми і при виробленні рекомендацій;
- ◆ *експертна розробка* - виходить за межі завдань соціальної експертизи і в цьому сенсі не може вимагатися як форма експертної оцінки. Ініціатива представлення експертизи у вигляді проектної розробки може виходити тільки від самого експерта. Але, звичайно, така ініціатива може бути викликана системою організації експертної роботи.

При розробці кінцевої продукції експерта, в якій би із названих форм вона не створювалась, передбачається подвійне оформлення результатів експертизи.

61

1-й етап - фінальний матеріал експерта, виконаний у звичайних для нього формах, термінах і т.ін. Це "неформатований матеріал": він ще не відповідає встановленим у договорі вимогам стосовно складу документів, їх обсягу, структури, інших формальних ознак. Це ескіз висновку.

2-й етап - висновок (спостереження, проект), перероблений з вимогами інтерфейсу.

Ефективність соціальної експертизи визначається показниками:

а) врахування її висновків з метою обмеження вибору стратегій. Використання висновків експертизи при відмові від тих чи інших варіантів рішення слід розглядати як факт визнання висновків експертизи. Це є шлях експертизи - "арбітражу".

б) застосування висновків експертизи для коригування вибраної стратегії. Це шлях експертизи - "консультації".

Загальна структура технології експертно-оцінної діяльності відображена на схемі 4.2.

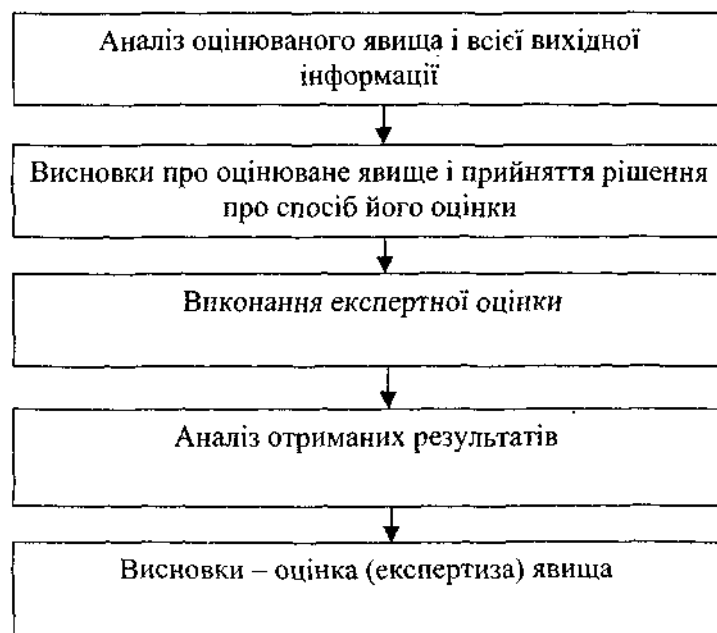

Схема 4.2. Структура технології експертнооцінної діяльності (загальна)

62

Соціальна експертиза - складне утворення. Її продуктивність залежить як від рівня технологічного забезпечення експертизи, так і від суб'єкта, що здійснює експертизу. Ефективність соціальної роботи буде підвищуватися, якщо в ній більш широко будуть застосовуватися технології експертизи, зокрема спрямовані на оцінку реалізації проектів соціальної допомоги.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте поняття соціальної експертизи.
2. За яких умов виникає потреба у проведенні експертизи?
3. Хто є учасником соціальної експертизи?
4. Визначіть порядок замовлення соціальної експертизи.
5. Назвіть моделі експертної роботи і визначіть основні між ними відмінності.

6. Проаналізуйте очні і заочні форми роботи з експертами.

Практичні завдання

1. Проаналізувати експертну оцінку дипломної роботи.

Рецензія

на дипломну роботу:

"Технології формування у дітей та молоді здорового способу життя"

Актуальність проблеми формування здорового способу життя не викликає заперечень, адже стан здоров'я дітей та молоді в нинішній період суспільного розвитку має тенденцію до погіршення.

Робота виконана згідно з вимогами державного стандарту та має таку структуру: вступ, основна частина (2 розділи), висновки. Наукова праця студента містить список використаних науково-методичних джерел та додатки, на які є посилання в тексті. Обсяг роботи - 58 сторінок. Робота побудована достатньо логічно.

У вступі роботи автор зупиняється на обґрунтуванні актуальності проблеми, визначенні об'єкта, предмета, мети, завдань, методів дослідження, наводить відомості про наукові розробки з цієї проблеми.

63

У першому розділі формування здорового способу життя висвітлюється як соціально-педагогічна проблема, розглядається стан здоров'я дітей та молоді в сучасній Україні, робиться спроба розкрити сутність здорового способу життя та проаналізувати підходи до його вивчення в науковій літературі.

У другому розділі висвітлюється практика реалізації технологій формування здорового способу життя та вказується на окремі технології й методи, які, на думку автора, є важливими у роботі з підлітками та молоддю.

Висновки дипломної роботи достатньою мірою відображують основні результати дослідження.

Позитивним є те, що автор самостійно дослідив окремі аспекти ставлення підлітків до здорового способу життя та відобразив результати дослідження у вигляді таблиць. Дослідник особливу увагу приділяє питанню технологій формування здорового способу життя дівчаток-підлітків, технологій, спрямованих на попередження вживання дітьми та молоддю алкоголю та наркотиків.

Загалом роботу можна оцінити позитивно, хоча слід вказати на певну неповноту висвітлення форм і методів роботи з формування здорового способу життя дітей та молоді.

2. Написати рецензію на одну із курсових (дипломних робіт) з проблем соціальної роботи.

Література

1. *Сірий Є.В.* Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: Навч. посібник. - К.: Атіка, 2004.

2. *Сурмін Ю.П., Туленков Н.В.* Методология и методы социологических исследований: Учебное пособие. - К.: МАУП, 2000.

3. *Методика и технологии работы социального педагога: Учебное пособие для студ. высш. учебн. заведений / Б.Н.Алмазов, М.А.Беляева, Н.Н. Бессонова и др.; Под ред. М.А. Галагузовой, Л.В. Мардахаева.* - М.: Издат.центр "Академия", 2002.

4. *Технологии социальной работы: Учебник / Под общ. ред. Е.И. Холостовой.* - М.: ИНФРА-М, 2002.

5. *Технология социальной работы: Учебное пособие для студ. высш. учебн. заведений*

/ Под ред. И.Г. Зайнышева. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС. 2000.

Тема 5. Технології проектування в соціальній роботі

1. Соціальне проектування як конструювання соціальної дійсності.
2. Етапи соціального проектування.
3. Стратегії проектної діяльності.
4. Методи і методики соціального проектування.

1. Проектування (від лат. *projetus* - *кинутий вперед*) - специфічна діяльність, результатом якої є науково-теоретично і практично обґрунтоване визначення варіантів прогнозованого і планового розвитку нових процесів і явищ. Проектування - одна із форм відображення дійсності, процес створення прообразу (прототипу) об'єкта, явища чи процесу.

Метою проектування є перетворення об'єктивної дійсності, коли створюються (чи передбачається створення) об'єкти, явища, процеси, які б відповідали бажаним якостям.

За своєю сутністю проектування охоплює практично всі сфери діяльності людини і суспільства, тісно взаємодіючи, з однієї сторони, із прогнозуванням, з іншої - з плануванням та іншими функціями управління.

У сучасних умовах зростаючою потребою стає проектування соціальних систем, яке в принципі зводиться до визначення майбутнього стану конкретного соціального об'єкта, процесу в межах певної програми і плану.

Соціальне проектування стало науковою і практичною проблемою не так давно. Ще в 70 рр. ХХ ст. переважно писали про соціальне планування.

Серед найбільш частих дефініцій проектування, що зустрічаються у вітчизняній і зарубіжній літературі, можна назвати такі:

- ◆ проектування - пристосування засобів, що є в наявності, для досягнення мети, координація складових частин чи окремих дій для отримання необхідного результату;
- ◆ проектування - це конструювання варіантів оптимального з так званої мети, майбутнього стану об'єкта;

65

- ◆ проектування - це моделювання дій щодо їх здійснення, допоки не з'явиться повна впевненість у кінцевому результаті;
- ◆ проектування - прийняття рішень в умовах невизначеності.

Узагальнюючи, можна визначити соціальне проектування як конструювання соціальної дійсності.

Основними елементами проектної діяльності, її найважливішими теоретичними категоріями є конструювання, система, об'єкт, суб'єкт проектування, методи соціального проектування, умови проектування, механізми соціального проектування.

Основною метою соціального проектування як специфічної управлінської діяльності є створення проектів. Соціальний проект призначається для відображення майбутнього бажаного стану системи, що виникає внаслідок певних дій людей, за наявності певних фінансових, трудових, матеріальних і інших ресурсів, у тому числі інтелектуальних, пізнавальних, евристичних, ціннісних. Соціальний проект являє собою такий різновид програми, де відображені не тільки актуальні орієнтири, загальні завдання, а й уточнені терміни досягнення конкретних завдань, скоординовані зусилля виконавців на основі глибокого вивчення початкового рівня розвитку об'єкта і використання соціальних нормативів.

Алгоритми вирішення соціальних проблем не можуть розроблятися без врахування основних принципів проектування:

- ◆ принцип наукового обґрунтування;
- ◆ принцип соціальної доцільності і цілеумовленості, що передбачає відповідність

- ♦ очікуваних результатів нормативним (ціннісним) цілям суспільного розвитку;
- ♦ принцип відповідності змін, що проектуються, фізіологічній, психічній і соціальній природі людини;
- ♦ принцип комплексності, інтегративності, співставлення різних видів моделей;
- ♦ принцип реалістичності і можливості для реалізації, що передбачає не тільки адекватну постановку цілей, а й опору на дійсні, що піддаються обліку, соціальні ресурси.

66

Засобами здійснення соціального проектування є ті засоби, за допомогою яких забезпечується, аналізується і переробляється інформація про стан систем і процесів, тенденції їх розвитку, виникнення і розвиток проблемної ситуації, потреби суб'єктів. Тепер широке поширення отримали технічні засоби проектування, у тому числі системи автоматизованого проектування.

2. Етапи соціального проектування.

Умовно у навчальній літературі виділяють такі етапні цілі соціального проектування:

- 1) визначення проектної проблеми;
- 2) проведення проектних досліджень;
- 3) розробка проектної програми;
- 4) формування проектного цілого;
- 5) реалізація проектного зразка.

Безпосередньо етапи проектування, що служать структуруванню проектної діяльності, можуть бути представлені схемою (5.1).

1-й етап. Формулювання проблеми - визначення проблемної ситуації, що вимагає цілеспрямованих дій для її перетворення.

2-й етап. Соціальне замовлення - усвідомлення необхідності вирішення деякої соціальної проблеми з допомогою моделювання можливих варіантів перетворення соціальної ситуації.

Схема 5.1. Етапи соціального проектування

67

3-й етап. Паспортизація об'єкта - отримання точних даних про систему, процес чи явище, опис їх стану, функціонування і розвитку. Паспорт - це документ, в якому відображаються кількісні і якісні параметри системи, що впливають на функціонування та розвиток, здійснюється аналіз структури елементів.

Етапи створення паспорта соціальної структури: а) визначення характеристик і параметрів, що впливають на нормальне функціонування і розвиток системи, їх класифікація і диференціація; б) розробка форм паспорта; в) заповнення форм паспорта, отримання необхідних даних: робота з документами, анкетування, інтерв'ювання.

4-й етап. Визначення мети. Мета діяльності - це ідеальне уявлення про результат, новий, змінений стан системи, що є підсумком всієї діяльності. Існують деякі стандартні принципи постановки і формулювання мети, серед яких можна назвати такі:

1. До успішного результату веде тільки ясна мета. Характеристика ясності передбачає такі компоненти:

- ◆ осмисленість мети, ясне розуміння відповідей на питання: "Якої ситуації слід досягти?", "Чому дана ситуація є пріоритетною?", "Що необхідно зробити для її реалізації?", "Що відбудеться, якщо дана ситуація не буде досягнута?";
- ◆ чіткість її формулювання, зрозуміле партнерам по команді та можливим опонентам і противникам. Категоричність і однозначність висловлювань, прагнення обминати образні висловлювання - найпростіші способи прояснення мети.

2. Мета має бути сконцентрована на найголовнішому.

3. Необхідність обговорення мети. Формулювання мети - це співробітництво і кооперація, що вимагає її обговорення.

5-й етап. Розробка основних завдань. Вони повинні бути достатньо конкретними, являючи собою етапи наближення до поставленої мети соціального проекту.

6-й етап. Вибір стратегії проектної діяльності - сформульовані завдання повинні бути реалізованими з допомогою конкретних засобів, заходів, послідовність і взаємозалежність яких

68

має бути визначена на етапі, що випереджує складання організаційної програми і робочого плану проектної діяльності.

7-й етап. Складання організаційної програми. Організаційна програма забезпечує цілеспрямовану і узгоджену діяльність соціальних проектувальників на всіх стратегічних етапах проектування. Організаційна програма має таку типізовану структуру: 1) формулювання цілей і завдань проектної діяльності безпосередньо для проектувальника; 2) визначення змісту ролей і розподіл останніх залежно від здібностей діячів; 3) каталогізація об'єктів проектування; 4) чіткий виклад дій для досягнення поставленої цілі; 5) перелік засобів і очікуваних результатів.

8-й етап. Прогнозування. Це передбачення тенденцій і перспектив можливого розвитку соціальних систем, об'єктів, суспільних явищ, процесів.

В основі прогнозування лежать три взаємопов'язані джерела інформації про майбутнє: а) екстраполяція в майбутнє тенденцій, закономірностей розвитку, які добре відомі в минулому і теперішньому; б) моделювання об'єктів дослідження, представлення їх у спрощеному вигляді, зручному для отримання висновків прогнозного характеру; в) прогнозна експертна оцінка.

9-й етап. Моделювання. На основі численних варіантів верифікації і коригування прогнозів проводиться моделювання майбутніх станів систем і процесів. Нині моделювання - один із найбільш поширених прийомів пізнання і обов'язкова частина будь-якого дослідження. Модель - це така мислено представлена чи матеріально реалізована система, яка, відображаючи і відтворюючи об'єкт дослідження, здатна його заміщувати так, що її вивчення дає нову інформацію про цей об'єкт.

10-й етап. Конструкт. Це вибір із багатьох моделей найбільш ефективної, що забезпечує найменші затрати при досягненні запланованого результату.

11-й етап. Проект системи. На цьому етапі ідеальна модель відображається в сукупності знаків, визначаються особливості системи, що проектується, уточнюються зв'язки, що існують у ній.

3. Поняття стратегії взяте із військового лексикону, де воно означає планування і проведення в життя генеральної лінії. У

загальному смислі це поняття використовується для означення широких довготривалих заходів і підходів.

Основні аспекти стратегії як способу оптимізації діяльності:

1. Вміння моделювати ситуацію. Аналіз її зв'язку з іншими ситуаціями, прогноз її розвитку.
2. Здатність виявити необхідність змін.
3. Здатність використовувати в ході змін найбільш надійні методи, вибирати оптимальні шляхи і рішення, опиратися на коректні оцінки й раціонально надавати перевагу кращим із можливих альтернатив.
4. Здатність втілювати стратегію в практику, в конкретну дію, в контекст взаємодії, в систему дій, що спрямовані до певної мети.

Види проектних стратегій.

Лінійні стратегії. Застосовуються як способи взаємопов'язаних послідовних дій, в яких кожна із них залежить від результату попередньої, але не залежить від результатів наступних.

Розгалужені стратегії. Дозволяють здійснювати багатоваріантну і альтернативну діяльність, включаючи поетапне співставлення варіантів проектів, які можуть розвиватися незалежно один від одного, що дає можливість взаємодоповнювати проектні моделі.

Циклічні стратегії. Дають змогу повертатися, безпосередньо в процесі проектної діяльності, до одного з попередніх етапів конструювання.

Технологічні стратегії, що застосовуються в процесі соціального проектування, змінюються залежно від конкретної проектної ситуації. Так, наприклад, у випадку деякої невизначеності проблемного поля проектного впливу можливий вибір *стратегії випадкового пошуку*, що характеризується відсутністю будь-якого однозначного і чітко визначеного плану розробки проектних рішень.

Соціальний проект повинен відповідати таким основним принципам: однозначності, необхідності, повноті, несуперечливості, оптимальності.

4. У практиці соціального проектування найчастіше використовуються такі методи: метод матриці ідей, метод впрошування в роль, метод аналогії, метод асоціації, метод мозкового штурму, метод синектики та ін.

Метод матриці ідей. На основі декількох незалежних змінних розробляються різні варіанти рішень. Як правило, розроблення соціального проекту залежить від складності і першочерговості поставлених завдань, від термінів, у рамках яких вимагається реалізувати замисел, а також від трудових, фінансових, матеріальних ресурсів. Прораховуючи варіанти із цих змінних, можна визначити найбільш ефективний шлях реалізації проекту в заданих умовах.

Методика впрошування в роль допомагає отримати більш точне уявлення про те, що потрібно зробити в процесі проектування. Це не просто погляд в проектне майбутнє, а прагнення глибше зрозуміти, як буде реалізований проект.

Метод аналогії. Є загальнонауковим і логічним методом, з допомогою якого на основі подібності, схожості предметів за певними властивостями, ознаками чи відношеннями формулюється припущення (прогноз) про наявність вказаних властивостей, ознак чи відношень у явища, яке виступає об'єктом проектування. Висновки по аналогії є більш достовірними, якщо беруться до уваги такі обставини:

- ◆ чим більше відомо про загальні ознаки у порівнюваних предметах, тим вищий

ступінь висновків по аналогії;

- ◆ чим істотніші знайдені загальні ознаки у порівнюваних предметах, тим вищий ступінь подібності;
- ◆ чим глибше пізнаний взаємний закономірний зв'язок порівнюваних предметів, тим вищий ступінь вірогідності висновків.

Методика мозкової атаки (брейнстормінг) - пов'язана з генерацією ідей, з їх рівноправною конкуренцією, з можливістю співставлення. Вона здійснюється через комунікативну взаємодію, що полягає в обговоренні різноманітних проектів, експертизі фактів, полеміці думок. Процедура складається із трьох фаз:

1. Вступна фаза. Повідомлення правил діяльності, визначення проблеми, що вимагає вирішення. Час, що пропонується -

71

ся, - 15 хвилин. Обов'язкова умова - підготовлений ведучий, який лаконічно і дохідливо пояснює умови.

2. Основна фаза. Вільне висловлювання ідей. Час, що пропонується - 1 година. Обов'язкові умови - активна позиція ведучого, який, не тиснучи на учасників, стимулює їхню активність; присутність спостерігача, котрий фіксує всі ідеї і висловлювання учасників.

3. Заключна фаза. Підведення підсумків. Зібрані ідеї передаються спеціалістам, котрі займаються даною проблемою, для відбору найбільш цінних із цих ідей. Варіантом завершення брейнстормінгу може стати формування експертної групи, яка підготує огляд висловлених ідей і сформулює остаточне рішення.

Методика синектики.

Синектика - своєрідна модель групової творчої діяльності, що передбачає 7 основних кроків:

1. Першопочаткова постановка проблеми.

2. Аналіз проблеми і повідомлення необхідної попередньої інформації компетентною особою.

3. З'ясування можливостей вирішення проблеми. Члени групи пропонують найрізноманітніші шляхи вирішення проблеми. Експерт при цьому детально коментує їх пропозиції, пояснюючи, чому вони не підходять, хоча випадкове вирішення проблеми шляхом вдалих здогадок можливе уже на цьому етапі.

4. Переформулювання проблеми. Кожний член групи працює самостійно, виходячи із власного її розуміння.

5. Спільний вибір одного із варіантів переформульованої проблеми (першопочаткове формулювання тимчасово відкидається).

6. Висування образних аналогій. Ведучий підштовхує групу до пошуку яскравих, образних, метафоричних аналогій стосовно закладених в проблемній ситуації явищ. Цей етап - ключовий для синектики. Використовуються особистісні, символічні і фантастичні аналогії ("Уяви, щоб ти відчував, якби був сам печінкою, враженою алкоголем?").

7. Підгонка визначених групою підходів до вирішення проблеми чи готових рішень до вимог, що закладені в постановці проблеми.

72

Оволодіння соціальними працівниками, особливо тими з них, хто займається проблемами управління, основами технології проектування, активне застосування технологій проектування в практиці допоможе підвищити результативність і ефективність соціальної роботи на різних рівнях та на різних напрямках.

Питання для самоконтролю

1. Дайте декілька визначень поняття "проектування".
2. Які принципи мають бути враховані при проектуванні?
3. Назвіть основні етапи проектування.
4. Які вимоги висуваються до мети проектування?
5. Назвіть види проектних стратегій.
6. Охарактеризуйте методи соціального проектування.

Практичні завдання

1. Проаналізуйте технологію проектування.

Проект "Центр інформації та реабілітації"

(Автор - Н.Гончарова)

Термін реалізації - 2005-2006 рр.

Виконавець - Білоцерківський інститут економіки та управління Відкритого міжнародного університету розвитку людини "Україна".

Актуальність проблеми. Досить довгий час у нашому суспільстві не приділялася належна увага проблемам людей з особливими потребами. Це стосується й освіти. Відповідно до Конституції України (ст. 53) та законів України: "Про освіту", "Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні" держава забезпечує доступність та безоплатність освіти інвалідам у державних та приватних навчальних закладах на рівні, що відповідає їх здібностям і можливостям, відповідно до бажань і інтересів. Проте на даний момент освіта людей з інвалідністю все ще є досить актуальним і відкритим питанням, адже у сис-

73

темі освіти інвалідів є ряд суттєвих недоліків, наприклад, недостатній рівень впровадження реабілітаційно-освітніх технологій.

Це знижує можливість людини з інвалідністю отримувати освіту, хоча держава гарантує здобуття освіти на рівні, що відповідає її здібностям і можливостям. Освіта має велике значення для кожної людини. Але для людей з обмеженими можливостями отримання освіти є життєво важливим питанням, адже саме в такий спосіб можливий розвиток особистості, її самоактуалізація, підвищення соціального статусу особистості. Крім цього, важливим фактором є економічна доцільність освіти (зокрема вищої) для інвалідів (зі збереженим інтелектом), оскільки витрати на їхню освіту повертаються у вигляді податків з працюючих кваліфікованих спеціалістів, а високий соціальний статус цих людей звільняє державу від необхідності виплати пенсій і допомог. Такий підхід використовується в країнах Західної Європи та Америки.

Створення належних умов для здобуття освіти людьми з обмеженими можливостями потребує розроблення інноваційних освітніх технологій, однією з яких є організація діяльності Центрів інформації та реабілітації. Основна мета діяльності Центру - забезпечення інформаційних запитів людей з обмеженими можливостями, адже всі категорії інвалідів страждають від обмеженого доступу до інформації. Тому головним напрямком реалізації даного проекту є забезпечення особам з інвалідністю можливості доступу до інформації, що сприятиме їхньому професійному навчанню і соціальній адаптації. Досить суттєвим є те, що оволодіння інформацією здійснюється особою з інвалідністю самостійно, без сторонньої допомоги. Існування інформаційного Центру якнайповніше забезпечить право людині з обмеженими можливостями безпосередньо працювати з навчальною та науковою літературою.

У ході підготовки даного проекту були зроблені перші кроки щодо створення озвучених книжок та електронних версій навчальної літератури. При цьому використовувався досвід діяльності Центральної спеціалізованої бібліотеки для сліпих ім. М. Островського.

У ході реалізації проекту планується здійснити ряд заходів, спрямованих на створення літератури в спеціальному форматі, якою б мали змогу користуватися люди з порушеннями зору, у тому числі і незрячі особи, люди з вадами опорно-рухового апарату.

Важливим моментом реалізації проекту є проведення презентації роботи Центру інформації та реабілітації з метою ознайомлення громадськості міста з роботою Центру та розповсюдження досвіду роботи.

Мета: забезпечити можливість доступу до інформації студентів з особливими потребами шляхом створення інформаційного центру, сприяти їхній соціальній адаптації та реабілітації.

Завдання:

- ◆ розширити можливості здобуття інформації для людей з інвалідністю через забезпечення доступу до світової глобальної мережі Internet та через користування літературою в спеціальному форматі (озвучені книги і книги в електронному форматі);
- ◆ забезпечити рівний доступ до користування бібліотекою для читачів з різноманітними читацькими інтересами й рівнями;
- ◆ допомогти студентам з особливими потребами в пошуці спеціалізованої літератури;
- ◆ підвищувати значення інформації для людей з особливими потребами в усіх сферах життя, що сприятиме їхній соціальній адаптації та реабілітації.

Етапи реалізації проекту

I. Підготовчий (січень-травень 2005 р.).

1. Закупівля необхідного обладнання (планшетний сканер, магнітофон, спеціальна озвучена програма, інформаційні носії).
2. Обладнання приміщення для роботи.
3. Відбір та підготовка кадрів для роботи в Центрі.
4. Визначення переліку необхідної навчальної та довідкової літератури, що має стати основою інформаційного фонду Центру.
5. Розробка методики роботи зі студентами на базі Центру.

II. Реалізаційний (червень-грудень 2005 р.).

1. Створення електронних версій навчальної та довідкової літератури.

75

2. Створення "озвучених" книг.
3. Систематизація та розміщення електронних книжок на сайті Білоцерківського інституту економіки та управління Університету "Україна".
4. Організація роботи студентів на базі Центру.

III. Оцінювальний (січень-липень 2006 р.).

1. Розробка критеріїв роботи Центру.
2. Здійснення моніторингу роботи Центру.

IV. Інформаційний (серпень-грудень 2006 р.).

1. Проведення семінару на базі філії з метою розповсюдження аналогічної системи роботи та набутого досвіду.
2. Організація відкритого доступу всіх бажаючих для ознайомлення з роботою Центру.
3. Інформування осіб з інвалідністю про існування Центру, мету його роботи та місцезнаходження.

Ресурсна база

Людські ресурси. До виконання поставлених завдань будуть залучені працівники та

студенти Білоцерківського інституту економіки та управління, фахівці Центральної спеціалізованої бібліотеки для сліпих ім. М. Островського.

Матеріальні ресурси. Білоцерківський інститут економіки та управління забезпечує придбання частини обладнання, роботу волонтерів, оренду приміщення, оплату комунальних послуг, витрати на Інтернет, канцелярські товари. Інші необхідні матеріальні засоби, оплати праці працівників центру передбачено придбати за грантові кошти.

Очікуваний результат проекту

Організація Центру інформації та реабілітації дасть можливість задовольнити потреби людей з обмеженими можливостями, які спроможні здобути вищу освіту і реалізувати себе. Використовуючи досвід роботи Центру, в Україні можна створити мережу подібних центрів, які можуть діяти самостійно або ж на базі вищого навчального закладу.

Створення Центру надасть можливість особистісного зростання людям з інвалідністю через доступ до наукової й культурної спадщини людства, що дозволить їм не залишатися поза

76

суспільним життям. Такий Центр може стати важливим засобом соціально-культурної адаптації осіб з обмеженими фізичними можливостями.

2. Розробити проект для роботи з конкретною категорією клієнтів.

Література

1. Методика и технологии работы социального педагога: Учебное пособие для студ. высш. учебн. заведений / Б.Н. Алмазов, М.А. Беляева, Н.Н. Бессонова и др.; Под ред. М.А. Галагузовой, Л.В. Мардахаева. - М.: Издат.центр "Академия", 2002.

2. Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. д-ра ист. наук Е.И. Холостовой. - М.: Юрист, 2000.

3. Социальная работа: Учебное пособие. - 2-е изд., перераб. и доп. - Ростов н/Д.: Феникс, 2003.

4. Социальные технологии: Толковый словарь / Отв. ред. В.Н. Иванов. - М. -Белгород: Луч - Центр соц.технологий, 1995.

5. Технологии социальной работы: Учебник / Под общ. ред. Е.И. Холостовой. -М.: ИНФРА-М, 2002.

6. Технология социальной работы: Учебное пособие для студ.высш. учебн. заведений / Под ред. И.Г. Зайнышева. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000.

77

Тема 6. Технології соціального передбачення

1. Технології прогнозування.
2. Технології моделювання.

1. Передбачення соціальне - випереджувальне відображення соціальної дійсності. Передбачення соціальне поділяється на реалістичне (наукове і буденне) і фантастичне (утопії, релігійні пророцтва).

Специфіка наукового передбачення полягає в тому, що воно, на відміну від інших видів, ґрунтується на знанні суспільних законів. У літературі існує декілька типологій наукового соціального передбачення: пророкування (опис перспектив) і програмування (розроблення рішень соціальних проблем); прогнозування (визначення якісних параметрів передбачуваних явищ). У якості форм конкретизації наукового соціального передбачення виступають гіпотеза (опис майбутнього на рівні визначень загальної соціальної концепції), прогноз (якісне і кількісне передбачення прикладного характеру), план (директивна постановка мети та деталей і передбачення деталей доцільного розвитку).

Прогнозування - процес наукового передбачення, розробка прогнозів. Розрізняють екологічне прогнозування, геологічне прогнозування, гідрометеорологічне прогнозування, економічне, соціальне та інші види.

Соціальне прогнозування - передбачення ходу соціальної хвороби, що ґрунтується на її розпізнання, діагнозі, а також конкретне судження про стан певного соціального явища в майбутньому.

Технології соціального прогнозування - незамінний інструментарій соціального передбачення, дослідження і вирішення соціальних проблем сучасного світу. Мета прогнозування - не просто передбачити ті чи інші явища майбутнього, а сприяти більш ефективному впливу на них у потрібному напрямі.

Соціальне прогнозування побудоване на трьох взаємопов'язаних способах отримання інформації про майбутнє: 1) екст-

78

раполяція в майбутнє сучасних тенденцій і закономірностей розвитку суспільства (передбачаючи, що і на певну перспективу ці тенденції будуть зберігатися без істотних змін); 2) оцінка можливого чи бажаного в майбутньому стану того чи іншого явища (насамперед експертна оцінка); 3) моделювання прогнозованих явищ (розуміючи під моделлю будь-яке умовне, спрощене для зручності дослідження схематичне уявлення про об'єкт прогнозування - сукупність показників, сценарій можливого чи бажаного розвитку подій і т.ін., аж до чітко формалізованих математичних моделей-управлінь).

Соціальне прогнозування тісно пов'язане з інноваційною діяльністю, тому що являє собою прийоми, спрямовані на технологічне забезпечення реалізації ініціатив, які викликають якісні зміни в різних сферах соціального життя, дають можливість раціонально використовувати прогностичні знання, матеріальні та інші ресурси суспільства.

На рубежі 60-70-х рр. ХХ ст. спеціалісти запропонували побудову соціального прогнозу чи моделі шляхом системного аналізу.

Основоположником глобального прогнозування на основі системного аналізу є американський вчений Дж.Форрестер. Він використав математичні методи і ЕОМ для створення варіанта моделі економічного розвитку суспільства з урахуванням двох найважливіших факторів: чисельності населення і забруднення довколишнього середовища Його послідовники - члени Римського клубу - намагались знайти прогностичне вирішення соціальних завдань: з метою розробки можливих моделей світового розвитку розглядали взаємозв'язок розвитку суспільства з глобальними проблемами, погіршенням "якості життя" в сучасному світі. У 1992 р. з'явився перший глобальний прогноз Римського клубу під назвою

"Межі зростання". Його автори під керівництвом Д.Медоуза побудували динамічну модель світу, яка була створена з урахуванням основних, на думку авторів, компонентів динаміки зміни світової системи: населення, капіталовкладення, земного простору, забруднення, використання природних ресурсів.

Результати соціального прогнозу дозволили авторам прийти до висновку: якщо б існуючі під кінець 60-х рр. тенденції й

79

темпи розвитку економіки і росту населення збереглися, то глобальна екологічна катастрофа стала б неминучою. На основі створеного соціального прогнозу спеціалісти запропонували звести до нуля зростання народонаселення і виробництва.

Звичайно, розробка прогнозних сценаріїв розвитку такого величезного соціального об'єкта, як людство в цілому, є досить складною, і багато з конкретних прогнозів за останні 30-35 років не підтвердились. Але увага вчених, політиків і практиків соціального перетворення до технологій прогнозування не послаблюється.

У технологіях соціального прогнозування особливе місце займає інформаційний аспект - сукупність знань, свідчень, даних і повідомлень, що формуються і відтворюються в суспільстві індивідами, групами, організаціями, класами, різними соціальними інститутами для регулювання соціальної взаємодії, суспільних відносин між людиною, суспільством та природою. Адекватні, достатньою мірою повні знання, що відображають об'єктивні соціальні процеси і їх зв'язки, повинні бути комплексними, заснованими на інтеграції даних всіх галузей суспільствознавства, на міцній взаємодії суспільних і природничих наук, адже на пересіченні різних галузей і форм знання може бути отриманий значний обсяг інформації.

Для соціального передбачення особливого значення набувають такі види соціальної інформації, як економічна, політична і правова, а також джерела інформації: громадська діяльність, різноманітні документи, книги, патенти і т.ін.

Однією з найбільш розвинутих галузей прогнозування є соціально-економічні прогнози. Економічне прогнозування - це процес формування ймовірнісних суджень про стан економічних процесів і явищ у певний момент в майбутньому і про альтернативні шляхи їх досягнення. Для отримання достовірного соціально-економічного прогнозу необхідно вивчити закони розвитку народного господарства, визначити причини та рушійні сили цього розвитку, основними чинниками якого є соціальні потреби, технічні можливості і економічна доцільність. Відповідно до цих факторів можна вказати на три кінцеві цілі

80

такого прогнозування: визначення мети розвитку народного господарства, віднайдення оптимальних шляхів і засобів її досягнення, віднайдення необхідних ресурсів для реалізації поставлених цілей. Соціально-економічний прогноз має комплексний характер і розробляється з врахуванням даних демографічного прогнозу, прогнозу ресурсів, прогнозу попиту й пропозицій і т.ін.

Соціологічне прогнозування має три рівні досліджень: загальнотеоретичний, конкретно теоретичний і емпіричний. У соціологічних прогнозах загальним об'єктом дослідження є суспільство як соціальний організм. Конкретні, окремі об'єкти соціології - це соціальні групи, інститути, людина. Сукупність соціальних механізмів зумовлює розвиток і функціонування суспільства як соціального організму; тут виявляється конкретна соціальна проблема, що породжена особливістю розвитку соціальної системи.

Проблема прогнозування соціально-психологічних процесів має дві сторони: психологія надає певні дані про об'єкти прогнозування в суспільстві, виробництві, науці, культурі, тому що ці об'єкти мають специфічні психологічні характеристики. З іншої сторони, психологія вивчає суб'єкти прогнозування: людину чи колективи людей, які самі

здатні розробляти і перетворювати в життя прогностичні рішення.

Робота над технологіями соціального прогнозування - це комплексний процес, який складається із декількох самостійних технологічних етапів. У сучасних умовах будь-який співробітник соціальної служби прогнозує свою роботу. Це може бути як вузькою перспективою (обслуговування одного клієнта), так і прогнозом розвитку діяльності соціальної служби і всієї соціальної сфери. Прикладне значення соціального прогнозування полягає в тому, що розроблені технології здатні впливати на управлінські рішення з соціальних питань, тобто оптимізувати і коригувати їх.

Чим менший об'єкт, що піддається прогнозуванню, тим простіше створити для нього сценарій прогнозного розвитку. Більш достовірними є технології соціального прогнозування, розраховані на короткотермінові часові межі. Складнішими за своєю технологічною побудовою є середньо- та довготермінові прогнози.

81

Поетапно процес соціального прогнозування може бути представлений так:

1) вибір об'єкта прогнозування; це може бути будь-який соціальний об'єкт - від індивіда до людства як складової частини ноосфери;

2) вибір напрямку дослідження: економічне, соціологічне, власне соціальне і т.ін.; в дослідженнях соціальної сфери досить важко дотримуватися певного напрямку, тому значна частина досліджень має комплексний характер;

3) підготовка і обробка інформації з прогностичної проблеми; інформація, що відповідає вимогам, - одна з гарантій достовірності прогнозу, а значить, ключовий момент технології соціального прогнозування;

4) вибір способу прогнозу, одного із методів чи сукупності методів у певній послідовності, що відповідають вимогам науковості дослідження;

5) власне прогнозне дослідження;

6) обробка результатів, аналіз отриманої інформації стосовно проблеми дослідження;

7) визначення достовірності прогнозу.

Можна зробити висновок, що соціальне прогнозування з його технікою і технологією, математичним апаратом є важливим інструментом соціальної сфери життя, посилення її наукового потенціалу і результативності.

Найбільш ефективним методом прогнозування є моделювання.

2. Моделювання - метод дослідження різноманітних явищ і процесів, вироблення варіантів управлінських рішень. Моделювання ґрунтується на заміщенні реальних об'єктів їх умовними зразками, аналогами. Засобом методу моделювання описується структура об'єкта (статистична модель), процес його функціонування і розвитку (динамічна модель). У моделі відтворюються властивості, зв'язки, тенденції досліджуваних систем і процесів, що дозволяє оцінити їх стан, зробити прогноз, прийняти обґрунтоване рішення. Форми моделей багатоманітні. Виділяють предметне і знакове моделювання. Предметне моделювання передбачає створення моделей, що

82

відтворюють просторово-часові, функціональні, структурні та інші властивості оригіналу (конкретно-наукові моделі). Знакове моделювання полягає в репрезентації параметрів об'єкта з допомогою символів, схем, формул, речень мови (логіко-математичні моделі).

Моделювання соціальне - науковий метод пізнання соціальних об'єктів з допомогою відображення їх основних характеристик, особливостей на спеціально створених з цією метою моделях. Ця потреба зумовлена зростаючою необхідністю удосконалення управління соціальною сферою, самоуправління, переборення труднощів, пов'язаних з соціальним проектуванням і прогнозуванням, ліквідацією негативних соціальних наслідків.

Модель - еталон, стандарт, пристрій, що відтворює, імітує будову, функції, дії іншого пристрою (при випробовуваннях); образ, аналог, схема деякого фрагмента дійсності, об'єкта культури, пізнання реальності.

Моделі відіграють корисну роль в технологізації соціального простору, тому що вони спрощують реальність, підвищують здатність побачити її внутрішні відносини.

Виділяють модель Портера-Лоілера - ситуаційну теорію мотивації, що поєднує елементи теорії очікувань і теорії справедливості. Вона включає 5 змінних величин: зусилля, очікування, результативності, винагороди і задоволення.

Утворення неформальних груп розглядається в моделі Хоманса - теорії групової поведінки, що допомагає з'ясувати, як на робочих місцях утворюються неформальні групи, які впливають на поведінку людей під час роботи. Її елементами є взаємодія; почуття і дії. З допомогою цього методу вибудовуються соціальні технології групової поведінки, лідерства, регулювання неформальних взаємин, використання соціально-психологічних резервів групи, контактного колективу і т.ін.

Слід враховувати, що моделювання завжди застосовується з іншими загальнонауковими і спеціальними методами, на основі міждисциплінарного підходу, особливо коли воно використовується для дослідження глобальних проблем, які характеризуються багатоплановістю, тобто охоплюють, по суті, всю

83

життєдіяльність людини. Моделювання в таких випадках є багатомодельною побудовою.

Складність моделювання у сучасних умовах полягає в тому, що значна частина створюваних моделей не може поміститися в рамки раніше розроблених схем і вимагає теоретичного осмислення відповідно до існуючої соціальної дійсності.

Моделювання соціальних відносин і структур дозволяє створити досить значну кількість варіантів моделей, що враховують вплив тих чи інших соціальних факторів (в їх різних поєднаннях) на досліджувані процеси в соціальній сфері. Основою і предметом такого моделювання є проблемна ситуація. Тому на початковому етапі необхідно визначити найбільш значну проблему і цілі її дослідження.

Будь-яка проблемна ситуація зумовлена об'єктивними і суб'єктивними чинниками. При цьому до об'єктивних чинників проблемної ситуації відносяться суперечності між процесом розвитку та прагненням до стабілізації, між потребами, що виникають, й способами їх задоволення і т.ін. Суб'єктивні фактори - це розуміння значущості даної проблемної ситуації, доцільність її вирішення, мотиви і інтереси людей, які зацікавлені в її вирішенні.

Проблемними моделями можуть бути моделі духовно-моральної поведінки особистості в умовах ринкових відносин; моделювання системи перекваліфікації працівників в умовах ринкових відносин; професійна модель соціального працівника; моральна модель соціального працівника; модель виховної системи дітей та молоді; моделювання екології людини, рівня злочинності та ін. Однією з таких моделей є модель виховної системи школи (схема 6.1.).

Найбільш поширеними методами моделювання в соціальній сфері є розробка, аналіз і дослідження моделі проблемної ситуації, моделей нововведень (інноваційних моделей), евристичних моделей та спеціальних математичних моделей.

Досить широкого поширення набули моделі, створювані на ЕОМ. Основна їхня перевага - універсальність, зручність побудови, швидкість внесення нових інформаційних даних.

84

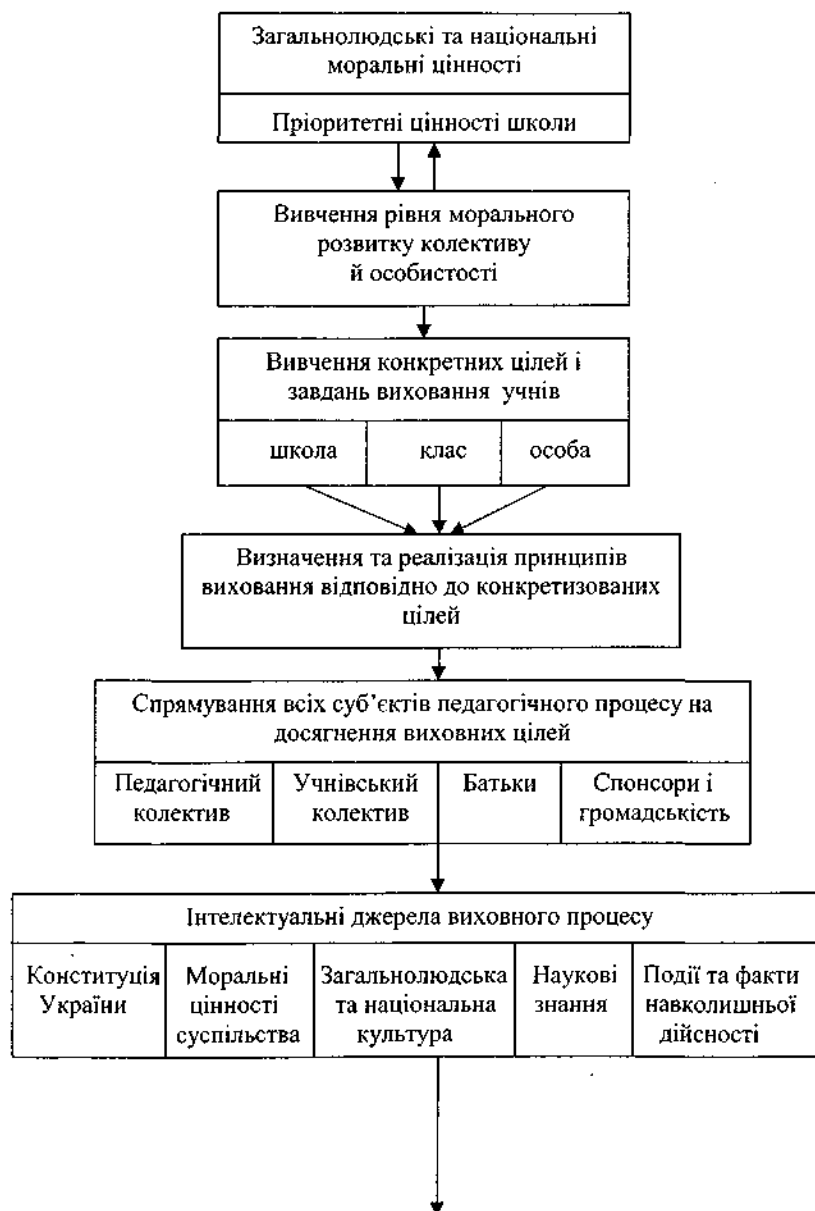

Схема 6.1 Модель виховної системи школи (М. Красовицький)

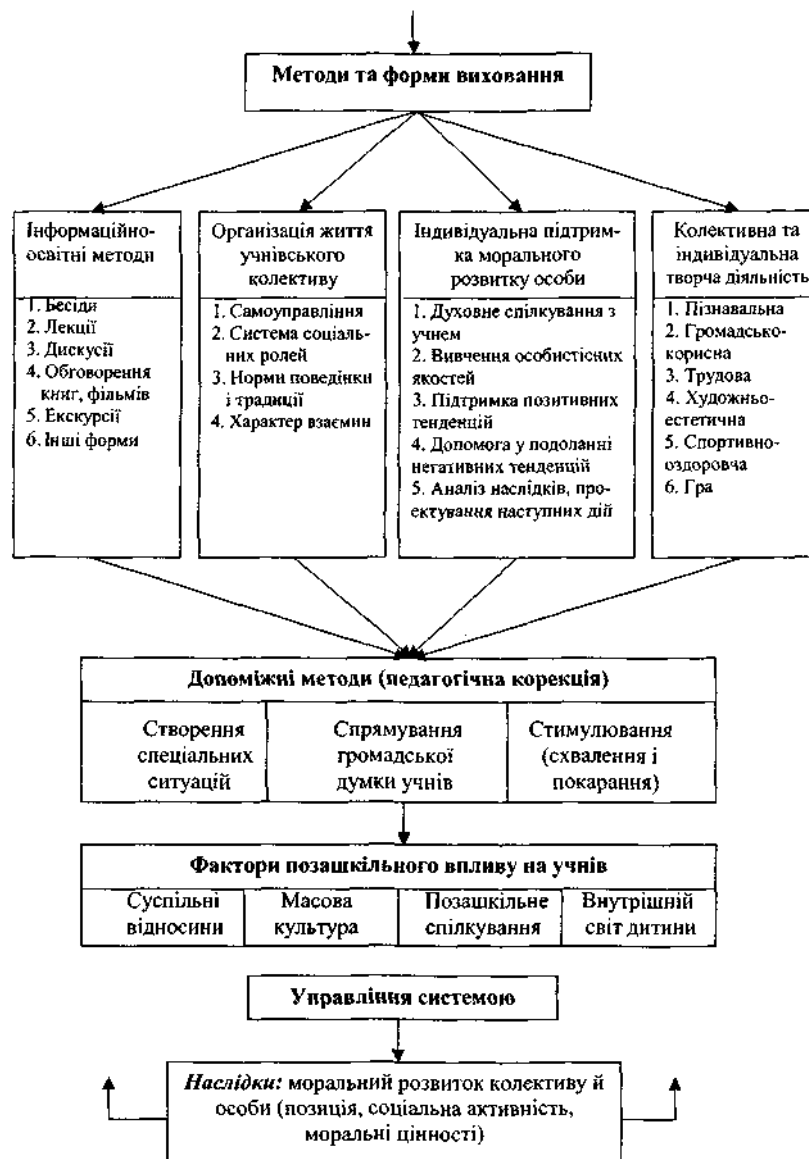

Схема 6.1 Модель виховної системи школи (М. Красовицький) (продовження)

86

Питання для самоконтролю

1. У чому суть наукового передбачення?
2. Що лежить в основі соціального прогнозування?
3. Назвіть основні ознаки соціального прогнозування.
4. Визначіть етапи соціального прогнозування.
5. Розкрийте значення моделювання в соціальній сфері.

Література

1. Технологии социальной работы: Учебник / Под общ. ред. Е.И. Холостовой. - М.: ИНФРА-М, 2002.
2. Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. д-ра ист. наук проф. Е.И. Холостовой. - М.: Юрист, 2000.
3. Социальное прогнозирование и моделирование. - М., 1995.

87

Тема 7. Технології соціальної профілактики та адаптації

1. Сутність соціальної профілактики. Технології профілактики.
2. Сутність соціальної адаптації, дезадаптації та переадаптації.
3. Технології адаптації.

1. Соціальна профілактика - це науково обґрунтований і такий, що своєчасно застосовується, вплив на соціальний об'єкт з метою збереження його функціонального стану та попередження можливих негативних процесів у його життєдіяльності. Термін "профілактика" походить від грецької мови і означає "запобіжний". Ефективність здійснення соціальної профілактики багато в чому визначається професіоналізмом суб'єкта впливу і комплексним характером її застосування.

Соціальна профілактика створює передумови для процесу нормальної соціалізації особистості, що ґрунтується на пріоритеті принципів законності і моралі. Соціальна профілактика (попередження, превенція) - діяльність з попередження соціальної проблеми, соціального відхилення чи втримання їх на соціально терпимому рівні через усунення або нейтралізацію причин, що їх породжують. Вона спрямована на попередження можливих фізичних, психологічних чи соціокультурних колізій в окремих індивідів і "груп ризику", збереження, підтримку та захист нормального рівня життя і здоров'я людей; сприяння їм у досягненні поставлених цілей та у розкритті їхнього внутрішнього потенціалу.

Профілактики потребує все населення. Але є пріоритетні напрями її застосування, категорії населення, які її потребують найбільшою мірою. До таких соціальних груп можна віднести дітей, підлітків, інвалідів, людей похилого віку, тих осіб, які ведуть асоціальний спосіб життя, та ін.

Практика профілактичної роботи знаходиться в постійному розвитку, але можна виділити деякі основні моменти, що стосуються її змістовної частини.

88

1. Будь-яка важлива подія в житті людини є важливою для розуміння того, що відбувається зараз і, можливо, відбудеться в майбутньому. Буденне життя насичене стресовими факторами, але оскільки вони, непомітно накопичуючись, мають так званий кумулятивний ефект, ні один із них окремо не може вважатися причиною тієї чи іншої складної соціальної проблеми. Тому методи профілактики мають системний характер, тобто вони спрямовані на викорінення джерел стресу як в самій людині, так і в соціальному та природному середовищі і одночасно - на створення умов для набуття людиною необхідного досвіду вирішення проблем, що виникають.

2. Служби профілактики прагнуть не стільки реагувати на проблеми, що можуть мати негативні наслідки, скільки попередити їхню появу. Вони звернені насамперед до громадян, які ще не вступили в смугу передбачуваної життєвої кризи чи передбачуваних проблем.

3. Методи профілактики зазвичай включають в себе навчання людей новим навичкам, що допомагають їм досягти поставлених цілей і зберегти здоров'я.

4. Профілактика передбачає вирішення проблем, які ще не виникли. Тому одні профілактичні заходи здійснюються задовго до їх виникнення, а інші - безпосередньо перед виникненням проблеми.

5. Служби профілактики покликані знаходити оптимальні рішення як у досягненні поставлених цілей, так і в запобіганні передбачуваним проблемам.

Об'єкти соціально-профілактичного впливу можна умовно поділити на чотири групи:

- ◆ негативні сторони в об'єктивних умовах життєдіяльності людей (матеріальна і соціально-культурна база, рівень добробуту та житлово-побутові умови, технічне оснащення виробництва, умови праці і т.ін.);
- ◆ негативні сторони в організаційно-управлінській діяльності державних і

громадських органів самоуправління (система загальної і спеціальної освіти, соціально-побуто-

89

ве обслуговування, засоби масової інформації, заклади культури, ідейно-виховна і культурно-масова робота та ін.);

- ◆ негативні сторони в міжособистісних взаєминах і поведінці людей (взаємини між людьми в процесі трудової діяльності, в побуті й на відпочинку, сімейні відносини і т.ін.);
- ◆ негативні явища в правосвідомості і соціально-правовому мисленні.

Виділяють три рівні соціальної профілактики:

1. *Загальносоціальний рівень* передбачає діяльність держави, суспільства, їхніх інститутів, спрямовану на вирішення протиріч у галузі економіки, соціального життя, в морально-духовній сфері і т.ін. Вона здійснюється різноманітними органами державної влади і управління, громадськими формуваннями, для яких функція попередження правопорушень не є головною чи професійною.

2. *Спеціальний рівень* полягає в цілеспрямованому впливові на негативні фактори, що пов'язані з окремими видами відхилень чи проблем. Усунення чи нейтралізація причин цих відхилень здійснюється в процесі діяльності відповідних суб'єктів, для яких профілактична функція є професійною.

3. *Індивідуальний рівень* являє собою профілактичну діяльність стосовно конкретних осіб, поведінка яких має риси відхилення чи проблематичності.

Реалізація профілактичних заходів здійснюється через систему методів: профілактична інформаційно-консультативна бесіда; системне спостереження; профілактичні тренінги; стимулювання розвитку нових навичок, моделей поведінки; метод завчасної нейтралізації конфліктної ситуації; метод профілактичного втручання та ін.

Найбільш поширеним є метод *профілактичної бесіди*. Така бесіда може бути ефективною, якщо витримуються її профілактичні етапи. Початковий етап - консультант встановлює емоційний контакт із співбесідником, виявляючи доброзичливість, співчуття і особливу коректність. 2-й етап - консультант намагається встановити першопричини проблеми, що назріває. 3-й етап - консультант разом з клієнтом намагається сформулювати

90

нову модель його поведінки, яка б дозволила попередити негативний розвиток подій. 4-й етап - завершальний, консультанту важливо досягти внутрішнього прийняття його співбесідником нової моделі поведінки чи іншого розуміння проблеми, а також налаштованості на успіх.

Профілактичні бесіди застосовуються і в системі заходів попередження батьківських зловживань у ставленні до дітей. Метод профілактичної бесіди застосовується також у практиці роботи телефонів довіри. Завдяки зусиллям профконсультантів, які там працюють, вдається попередити кризовий розвиток подій, допомогти розрядити конфліктну ситуацію.

За всієї значущості профілактичної інформаційно-консультативної бесіди слід розуміти, що невміле і нав'язливе її проведення може дати зворотний ефект. Це, зокрема, стосується бесід з проблем профілактики наркоманії. Спеціальними дослідженнями, які проводились в нашій країні і за кордоном, було виявлено, що інформаційний підхід у таких випадках малоефективний. Профілактичні бесіди і лекції нерідко здійснюють зворотний вплив, пробуджуючи цікавість до психоактивних речовин.

Правильний підбір методів профілактичного впливу, їх своєчасна і професійна реалізація забезпечують ефективність соціальної профілактики. У соціальній роботі це означає попередження несприятливого розвитку тих чи інших соціальних процесів,

збереження, підтримку і захист нормального рівня життя і здоров'я людей.

Профілактика дозволяє зберегти суспільство і особистість від витрат й серйозних зусиль з переборення стійких негативних явищ та процесів, адже легше попередити і запобігти подальшому їхньому розвитку, ніж потім переборювати ці негативні явища та процеси.

Разом з тим, як показує практика, система соціальної роботи ще не стала галуззю професійної діяльності, в якій широко застосовуються профілактичні методи впливу на клієнтів. Причини тут полягають в тому, що об'єктивні (економіка, політика, соціальна сфера і т.ін.) і суб'єктивні (рівень знань, кадри) фактори не завжди сприяють розвитку системи профілактичних заходів.

91

2. Адаптація займає істотне місце в змісті соціальної роботи. Вона характеризує, з однієї сторони, процес взаємодії об'єкта соціальної роботи з соціальним середовищем, а з іншої - є відображенням певного результату соціальної роботи, який може виступати критерієм її ефективності.

Під соціальною адаптацією розуміється процес активного пристосування людини до нових для неї соціальних умов життєдіяльності шляхом активного їх засвоєння; вид взаємодії особистості чи соціальної групи з соціальним середовищем.

Соціальна адаптація - це інтегративний показник стану індивіда, що відображає його можливості виконувати певні біосоціальні функції, а саме: адекватне сприйняття оточуючої дійсності і власного організму; адекватна система ставлення і спілкування з оточуючими; змінність (адаптивність) поведінки відповідно до ролевих очікувань інших.

Соціальна адаптація є одним із основних механізмів соціалізації, одним із шляхів більш повної соціалізації.

Змістом соціальної адаптації є зближення цілей і ціннісних орієнтацій групи і індивіда, який входить в неї, засвоєння ним норм, традицій, групової культури, входження в рольову структуру групи.

У ході соціальної адаптації здійснюється не тільки пристосування індивіда до нових соціальних умов, а й реалізація його потреб, інтересів і прагнень; особистість входить у нове соціальне оточення, стає його повноправним членом, самостверджується і розвиває свою індивідуальність. У результаті адаптації формуються соціальні якості спілкування, поведінки і діяльності, що прийняті в суспільстві, завдяки яким особистість реалізовує свої прагнення, потреби, інтереси і може самовизначитися.

Процес соціальної адаптації передбачає прояв різноманітних комбінацій прийомів, способів, стратегій соціальної адаптації. Поняття "стратегія" в загальному можна визначити як спрямовуючий, організуючий спосіб ведення дій, поведінки, розрахованих на досягнення не випадкових, щоденних, а значущих, визначальних цілей.

92

Стратегія соціальної адаптації являє собою індивідуальний спосіб адаптації особистості до суспільства і його вимог. Для нього визначальним є досвід ранніх дитячих переживань, неусвідомлюваних рішень, що приймаються відповідно до суб'єктивної схеми сприйняття ситуацій, і свідомий вибір поведінки, зроблений відповідно до цілей, прагнень, потреб, системи цінностей особистості.

Стратегії соціальної адаптації індивідуальні і неповторні для кожної особистості, але можна виділити деякі ознаки і риси, що є загальними, характерними для ряду стратегій адаптації.

А. Лазурський виділяє три рівні взаємин "індивід - середовище":

- ◆ на першому рівні особистість повністю залежна від середовища. Оточення,

зовнішні умови "придушують" людину, тому пристосування є недостатнім.

- ◆ на другому рівні пристосування здійснюється з користю для себе і суспільства.
- ◆ третій рівень - творче ставлення до середовища, індивіди вміють не лише вдало пристосуватися до середовища, а й впливати на нього, змінюючи і перетворюючи оточуюче середовище відповідно до своїх власних потреб та захоплень.

Науковці визначають також такі стадії соціальної адаптації (схема 7.1.):

1. Початкова стадія, коли індивід, який адаптується, лише вловлює правила поведінки, але система цінностей соціуму ним ще не визнається.
2. Стадія терпимості, коли і соціальне середовище, і індивід визнають рівноцінність еталонів поведінки у ставленні один до одного.
3. Стадія пристосування, "акомодації", - пов'язана із взаємними поступками: індивід визнає і приймає систему цінностей середовища, але й представники цього середовища визнають деякі його цінності.
4. Стадія повної адаптації, "асиміляції", коли індивід відмовляється від попередніх зразків та цінностей і повністю приймає нові.

93

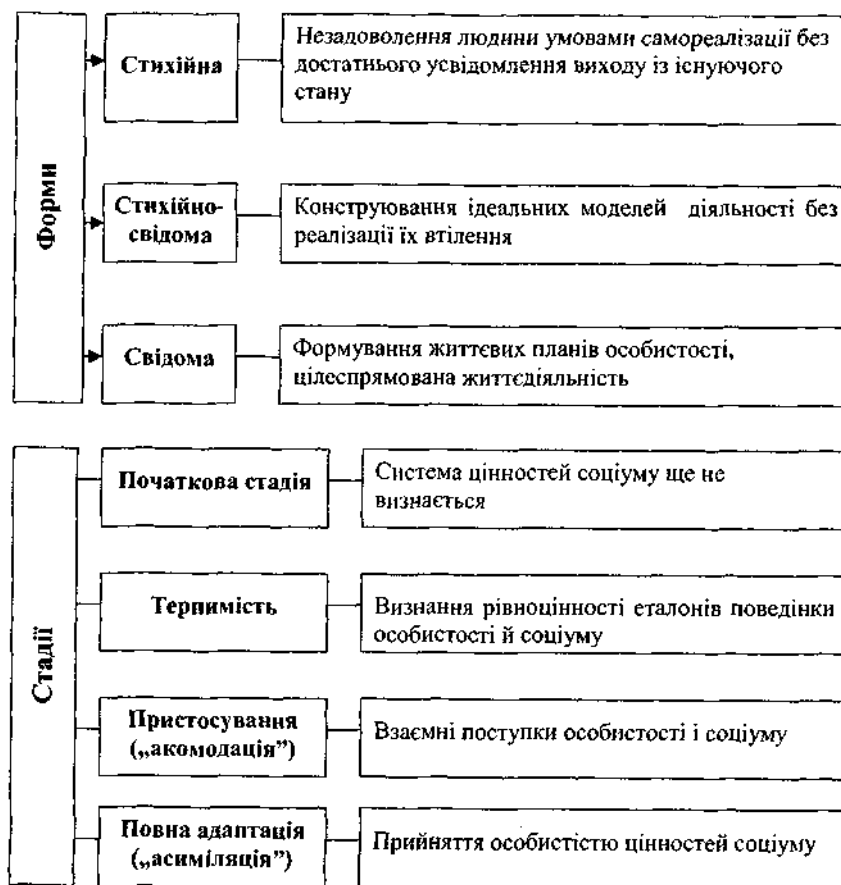

Схема. 7.1. Адаптація особистості в соціумі

На думку Ж.Шаже, умовою успішної адаптації можна вважати оптимальне поєднання двох аспектів соціальної адаптації: акомодації як засвоєння правил середовища і асиміляції як перетворення середовища.

Є. Завьялова і С. Посохова розрізняють індивідуальні стратегії адаптації в зв'язку з пошуковою активністю особистості, що спрямована на вдосконалення системи взаємодії з оточуючим середовищем і з самою собою. Пасивна стратегія найбільш

94

характерна для людей, які знаходяться в стані соціального чи емоційного шоку, і виявляється в прагненні людини захистити себе насамперед як біологічну одиницю, залишити незмінним минулий спосіб життя, використати налагоджені й ті, що були раніше ефективними, стереотипи взаємодії з оточенням і з самою собою. Ядром пасивної системи адаптації є негативні емоційні переживання: тривога, відчуття втрати, нездоланності перешкод; минуле здається прекрасним незалежно від реальності; частішають агресивні реакції у ставленні до оточуючих і до себе; людина боїться взяти на себе відповідальність за прийняття ризикованих рішень.

Пасивна стратегія формує певний тип особистості, в структурі якої домінуюче місце займають надобережність, педантичність, ригідність, надання переваги регламентації над будь-якою творчою активністю, орієнтація на прийняття колективно виробленого рішення, потяг до обезособлювання, беззастережне прийняття соціальних норм, відповідальне виконання звичних обов'язків.

Активна стратегія адаптації - стратегія, що центрована на внутрішньо особистісних і зовнішніх соціальних перебудовах особистості, на зміні попереднього способу життя, на переборенні труднощів і руйнуванні відносин, що її не задовольняють. При цьому людина орієнтується на власні резерви, готова і здатна відповідати за свої дії і рішення. В основі активної стратегії адаптації лежить реалістичне ставлення до життя, здатність бачити не лише негативні, а й позитивні сторони дійсності; людина сприймає перешкоди як такі, що можна здолати. Поведінка характеризується цілеспрямованістю і організованістю. Центрована на переборенні, активна стратегія формує відповідний тип особистості, для якого властиві: соціальна спрямованість дій і рішень; соціальна впевненість і впевненість у собі; висока особиста відповідальність, самостійність, комунікабельність; високий рівень домагань і висока самооцінка; емоційна стійкість.

Науковці стверджують, що адаптаційні процеси виявляються у трьох формах, які характеризуються різним співвідношенням стихійних і свідомих механізмів пристосування:

95

1) переважно стихійне протікання адаптаційних процесів виявляється в незадоволеності людиною умовами її самореалізації без достатнього усвідомлення шляхів виходу з існуючого стану. У цьому випадку завершенням адаптаційних процесів є відмова (повна або часткова) від суспільно-корисної діяльності, переміщення центру активності особистості у сферу дозвілля чи самореалізація людини в альтернативних групах, що не входять в соціальну структуру суспільства. У сучасних умовах ці процеси знаходять своє вираження у переорієнтації людини на саму себе: найрізноманітніші оздоровчі системи, нетрадиційні способи психологічної і фізіологічної самореалізації та ін.;

2) характеризується приблизно рівним співвідношенням стихійних і свідомих елементів, що виявляється в конструюванні ідеальних моделей уявлюваної діяльності без реального їх втілення. Результат цієї форми адаптації особистості - створення різних соціальних утопій і їх пропаганда;

3) переважання свідомих елементів, що відображається у формуванні життєвих планів особистості, цілеспрямованій життєдіяльності. Ця форма адаптації найбільшою мірою сприяє справжній самореалізації особистості і її перетворенню в суб'єкт суспільного розвитку.

Важливими компонентами соціальної адаптації є: узгодження оцінок, домагань індивіда, його особистих можливостей (реальний і потенційний рівень) із специфікою соціального середовища; цілей, цінностей, орієнтацій особистості із здатністю до їх реалізації в конкретному соціальному середовищі. Адаптація є однією з сторін процесу соціалізації, який обов'язково проходить індивід у ході свого життя. Крім того, в життєвій практиці індивідам, сім'ям, групам доводиться знову здійснювати адаптацію у випадку нормальної чи катастрофічної зміни соціального оточення чи свого статусу в ньому (зміна

місця роботи, втрата роботи, переїзд, вимушене переселення, набуття інвалідності тощо).

Успішність адаптації значною мірою залежить від адаптаційного потенціалу особистості. Адаптаційний потенціал - ступінь прихованих можливостей суб'єкта оптимально включатися в

96

нові чи змінені умови оточуючого соціального середовища. Він пов'язаний з адаптивною підготовкою - накопиченням людиною досвіду діяльності з пристосування до соціальних умов. Зовнішні труднощі, хвороба, стан зтяжної екстремальності, голод тощо знижують адаптаційний потенціал індивіда, і при зустрічі з ситуацією, що загрожує його життєвим цілям, може виникнути дезадаптація. Різні форми асоціальної активності - наркоманія, алкоголізм, психічна напруженість - наслідок невдалої соціальної адаптації чи дезадаптації. Саме з людьми, соціально дезадаптованими чи для яких є характерним переважаюча неадекватної активності, найчастіше всього доводиться взаємодіяти соціальному працівникові.

Дезадаптивна поведінка є двох типів.

1. Поведінку агресивного типу у найпростішій формі можна представити як атаку на перешкоду чи бар'єр. Але при усвідомленні можливої чи реальної небезпеки агресія може бути спрямована на випадковий об'єкт, на сторонніх людей, не пов'язаних з її причинами. Вона виражається в грубості, різких спалахах гніву з незначного приводу або і зовсім без видимих причин, в незадоволенні всім, що відбувається, особливо вимогами, які висуваються перед агресивною особистістю.

2. Втеча від ситуації - заглиблення людини в свої переживання, спрямування всієї її енергії на генерацію власних негативних станів, самокопання, самозвинувачення і т.ін. У неї розвиваються тривожно-депресивні симптоми. Людина починає бачити в самій собі джерело всіх бід, відчуває повну безвихідь, тому що вплинути на середовище і ситуацію вважає себе нездатною. Такі люди замкнуті, заглиблені в світ важких роздумів.

Для визначення ситуації норми адаптації використовується термін "стійка адаптація" (синонім - норма, здоров'я). При зміні звичних умов життя з'являються чинники, що вносять дезорганізацію в психічну діяльність. У цьому випадку повинен включитися механізм переадаптації. Під переадаптацією розуміється процес переходу із стану стійкої адаптації у звичних умовах у стан відносно стійкої адаптації в нових незвич-

97

них (змінених) умовах існування або результат цього процесу, що є успішним для особистості.

Процес переадаптації проходить декілька стадій.

1. *Підготовча стадія* має місце в тому випадку, коли людина знає про зміни чи передбачає їх з певним ступенем ймовірності. У цій ситуації вона накопичує певну інформацію про середовище, в якому їй потрібно буде жити і діяти, створюючи, таким чином, інформаційне поле, яке стане одним із джерел формування адаптаційних механізмів.

2. *Стадія стартової психічної напруги* - пусковий момент в дії механізму переадаптації. Стан людини при цьому можна порівняти з переживаннями перед спортивними змаганнями, виходом на сцену тощо, коли відбувається мобілізація психічних і особистісних ресурсів.

3. *Стадія психічних і особистісних реакцій входу* (первинна дезадаптація) - стадія, на котрій особистість починає відчувати на собі вплив психогенних факторів змінених умов існування.

Стан дезадаптації можна розглядати з двох сторін. По-перше, як відносно короткочасний ситуативний стан, що є наслідком впливу нових, незвичних подразників зміненого середовища і який сигналізує про порушення рівноваги між психічною діяльністю

і вимогами середовища, а також спрямовує до переадаптації. У цьому випадку дезадаптація - необхідний компонент адаптаційного процесу. По-друге, дезадаптація може бути достатньо складним і тривалим психічним станом, що викликаний функціонуванням психіки на межі її регуляторних та компенсуючих можливостей чи в позамежевому режимі, який відображається в неадекватних реагуванні й поведінці особистості. Тому ситуація входу може мати два ймовірних продовження: вихід на переадаптацію, коли пристосування людини до нових умов закінчується етапами психічної напруги чи гострої психічної реакції виходу, чи вихід на дезадаптацію.

3. У соціальній роботі для розробки ефективних технологій слід враховувати різні види соціальної адаптації. Повна соціальна адаптація включає фізіологічну, управлінську, економічну, педагогічну, психологічну і професійну адаптацію.

98

Управлінська (організаційна) адаптація. Без управління неможливо створити сприятливі умови (на роботі, в побуті) для адаптації, впливати на неї, забезпечуючи діяльність, що відповідає інтересам суспільства і особистості. Управління може здійснюватися не лише в руслі впливу соціальних інститутів на особистість, а й у руслі самоуправління. Останнє вимагає вимогливого, самокритичного ставлення людини до самої себе, до своїх думок і вчинків.

Економічна адаптація. Це дуже складний процес засвоєння нових соціально-економічних норм і принципів економічних відносин індивідів, суб'єктів. Не можна говорити про повноцінну соціальну адаптацію людини, якщо вона бідна чи безробітна.

Педагогічна адаптація. Це пристосування до системи освіти, навчання і виховання, які формують систему ціннісних орієнтирів індивіда.

Психологічна адаптація. У психології адаптацію розглядають як процес пристосування органів чуття до особливостей діючих на них стимулів і запобігання надмірному навантаженню на рецептори.

У 1936 р. канадський фізіолог Г.Сельє ввів поняття "стрес" і "адаптаційний синдром". Стрес - це стан психологічної напруженості в процесі життєдіяльності у складних умовах як повсякденного життя, так і за особливих обставин. Адаптаційний синдром - це сукупність реакцій організму людини у відповідь на несприятливий вплив.

Стрес - невід'ємний супутник життя. Він може не тільки знизити, а й підвищити стійкість організму до шкідливих хвороботворних факторів. Нормальна життєдіяльність людини немислима без певного ступеня фізичного і нервово-психічного напруження. Людині властивий певний оптимальний тонус напруги. Кожна людина повинна вивчити себе і знайти той рівень напруги, за якої вона відчуває себе найбільш "комфортно", незалежно від того, яке заняття вона собі вибрала.

Професійна адаптація - це пристосування індивіда до нового виду професійної діяльності, нового соціального оточення, умов праці і особливостей конкретної спеціальності.

99

Технології адаптації - технології, що забезпечують відтворення процесів включення особистості в групи, колективи, в нові умови соціального середовища, діяльності, відносин.

Адаптаційні технології характеризуються узгодженням бажаного суб'єктом з його можливостями і реальністю соціального середовища, тенденціями їх розвитку.

Адаптаційний процес відображує: предмет адаптації; час (необхідний і реальний) адаптації; показники адаптації; ефективність адаптації; особливості взаємодії (бажані та реальні) учасників адаптаційної технології; середовище адаптації; умови адаптації; специфіку й рівень управління технологією адаптації.

Основні процедури технології адаптації: 1) визначення цілей спільної діяльності суб'єктів даної технології. Операції: діагностика інтересів і потреб суб'єктів; вияв та аналіз ступеня співпадіння і відмінностей; прогноз сумісності дій; часовий інтервал; ступінь стійкості; вплив наслідків спільних дій на інтереси та потреби суб'єктів; 2) розробка програми спільних дій. Операції: характер соціальних дій; нормативи (тенденції) зближення соціальних характеристик; напрями, показники зміни середовища спільної діяльності; визначення обсягу затрат суб'єктів; 3) організація адаптаційного процесу. Операції: самоорганізація і управління; діагностика процесу; аналіз ефективності процесу адаптації; корекція.

Система методів соціальної адаптації включає в себе такі методи, що застосовуються при реалізації інших функціональних процедур технологій соціальної роботи. У ході адаптації може бути використаний універсальний метод інформаційно-консультативної бесіди, метод підтримки і стимулювання нових навичок, моделей поведінки, що використовуються в соціальній профілактиці. Застосовуються також адаптаційні тренінги, персональний соціальний патронаж та ін.

Питання для самоконтролю

1. Що є характерним для соціальної профілактики?
2. Назвіть об'єкти профілактичного впливу.
3. Які методи можна віднести до методів профілактики?

100

4. Проаналізуйте стратегії соціальної адаптації.
5. Назвіть види соціальної адаптації.
6. У яких формах виявляються адаптаційні процеси?
7. Охарактеризуйте процес переадаптації особистості.
8. Назвіть основні, процедури технології адаптації.

Практичні завдання

- 1.1. *Проаналізуйте технологію соціальної адаптації дітей шкільного віку.*

Шкільна "гайденс"- служба

(Шахтинська школа № 31, Російська Федерація)

Передісторія системи "гайденс" як техніки вивчення особистості школярів походить від традицій американської школи, де ще на початку ХХ ст. у великих містах були створені консультативні центри з вибору професії. У той період "гайденс" ототожнювався з професійною орієнтацією учнів і нею обмежувався. Розвиток психології, популярність вчення про психоаналіз і гештальт-психологічні методики, а також вплив теорії про пристосування особистості до середовища розширили рамки "гайденс". Цю галузь почали розуміти як допомогу у вирішенні різноманітних проблем (емоційних, поведінкових, навчальних), з якими зіштовхується особистість у пошуках свого місця в житті.

Мета програми - максимальне соціопсихолого-педагогічне сприяння особистості в процесах її ідентифікації і вдосконалення.

Завдання:

- ◆ адаптивні: допомогти учневі пізнати свої сильні і слабкі сторони, свої переваги й ліміти; зрозуміти, як сприймають його інші люди;
- ◆ комунікативні: навчити учня налагоджувати стосунки з іншими людьми і розуміти світ, у якому вони живуть; познайомити з природою поведінки людей, причинами роздратувань, способами контролю свого настрою; розкрити сутність соціального середовища, в якому особистості доводиться жити;

101

- ◆ когнітивно-креативна: допомогти учневі отримати максимум від шкільних знань, тобто озброїти методами навчальної і творчої роботи, допомогти вибрати програму додаткової освіти, відповідну до індивідуальних особливостей учня; надати посильну підтримку та допомогу у випадку, коли результати будуть незадовільними;
- ◆ мотиваційно-дослідницька: допомогти учневі визначити свої інтереси, нахили, здібності; навчити правильно їх використовувати в життєдіяльності.

Напрями

1. Навчальна орієнтація школярів:

- ◆ знайомство зі школою (що досить важливо в умовах інноваційної діяльності школи);
- ◆ надання учням широкої інформації про шкільні справи;
- ◆ вибір програми додаткової освіти;
- ◆ розвиток ефективних навичок навчання через рекламування наукової організації праці школярів.

У рамках цього напрямку консультанти проводять екскурсії по школі, зустрічі із старшокласниками, лекції з наукової організації праці.

2. Професійна орієнтація школярів:

- ◆ загальне ознайомлення з світом праці;
- ◆ знайомство із спеціальною інформацією про конкретні спеціальності і професії;
- ◆ діагностика з метою визначення професійної мотивації;
- ◆ вироблення ефективних навичок трудової діяльності школярів.

У рамках цього напрямку консультанти проводять екскурсії по вузах, підприємствах міста, організують зустрічі з викладачами вищих і середніх спеціальних навчальних закладів. Здійснюються діагностичні дослідження на предмет визначення професійних нахилів школярів.

3. Керівництво особистістю школярів:

- ◆ вивчення особистісних якостей (інтереси і мотиви; ставлення до різноманітних сторін дійсності; здатність до соціальної адаптації);

102

- ◆ індивідуальне і групове консультування;
- ◆ проведення експериментальної роботи.

У рамках цього напрямку використовуються тести, оцінювальні шкали, техніка асоціацій, соціометричні методи. На основі аналізу отриманої інформації організуються індивідуальні і групові консультації, покликані допомогти особистості відповідним чином поводити себе в оточуючому світі.

Ефективність "гайденс"- служби підтверджується тим, що після декількох років її реалізації на внутрішньошкільному контролі знаходиться 10 учнів із 500 школярів, що складає лише 2 %, а на контролі у міській інспекції з профілактики правопорушень неповнолітніми - жодного учня.

1.2. *Проаналізуйте технологію профілактики вживання психоактивних речовин дітьми молодшого шкільного віку.*

Програма первинної профілактики вживання психоактивних речовин

Одним з найбільш тривожних відхилень у розвитку підлітків є залежна поведінка. Тому вкрай важливою та актуальною є програма первинної профілактики наркоманії у

підлітків та молоді.

Австралійська програма первинної профілактики вживання психоактивних речовин для дітей віком 6-8 років призначена для початкової школи та послідовно реалізує системний підхід до антинаркотичного навчання молодших школярів, спираючись на концептуальну модель формування життєвих навичок (ФЖН).

Умови забезпечення ефективності антинаркотичного навчання за програмою формування життєвих навичок: 1) навчання повинно починатися з дошкільного чи молодшого шкільного віку, тобто до того, як будуть засвоєні загальноприйняті традиції вживання тютюну та алкоголю; 2) навчання не може бути засноване лише на інформуванні дітей про небезпеку, яка пов'язана із зловживанням психоактивними речовинами, та їх залякуванні; 3) навчання має відповідати віковим психологічним особливостям дітей; 4) навчання ґрунтується на

103

життєвих цінностях, таких як самодисципліна, відповідальність, чесність, повага до людей; 5) методика навчання передбачає зосередження на дитині та включення в учбовий процес як партнерів батьків; 6) передбачається можливість оцінки ефективності запроваджених програм.

Завдання програми первинної профілактики (ППП): 1) сприяти усвідомленню та засвоєнню дітьми загальнолюдських цінностей; 2) навчити дітей способам вирішення життєвих проблем, подолання стресу та зняття напруги без вживання психоактивних речовин; 3) інформувати дітей про психоемоційні, фізіологічні, соматичні та соціальні наслідки вживання психоактивних речовин; 4) формувати у дітей психосоціальні та психогігієнічні навички прийняття рішень, ефективного спілкування, критичного мислення, опору негативному впливу однолітків, управління емоціями, в тому числі - у станах стресу; 5) підвести дітей до усвідомлення переваги відмови від вживання психоактивних речовин; 6) сформувати установку на ведення здорового способу життя; 7) підняти рівень самооцінки дітей.

Реалізація програми передбачає навчання дітей через їх активну взаємодію. Конкретні методи навчання: робота в малих групах, "мозковий штурм", групова дискусія. Інформація, що повідомляється улюбленим педагогом, закріплюється вдома у ході її обговорення з батьками. Дітям також можна запропонувати видавати класний журнал чи газету, що присвячені здоровому способу життя, провести конкурс на кращий плакат, малюнок, рекламу. Корисно залучати до роботи старших дітей: вони можуть поділитися враженнями від роботи, що була виконана на рік раніше, показати свої малюнки та плакати, провести окремі заняття з молодшими дітьми.

Оцінка ефективності ППП здійснюється за допомогою опитувальника, що дозволяє проаналізувати ставлення дітей до психоактивних речовин.

Програма складається із шести тем, які розділені на 10 занять.

104

Короткий опис тем ППП

Тема 1. Поняття про здоровий спосіб життя.

У ході заняття педагог послідовно проводить думку про те, що будь-які рішення, які приймає людина, так чи інакше впливають на її життя. Для ілюстрації використовується графічний образ - "дерево рішень". Діти малюють індивідуальні, а потім групові "дерева рішень". Постійно підкреслюється зв'язок між рішеннями та їх наслідками. Формується та закріплюється поняття відповідальності за прийняті рішення. Змістом конкретних рішень, які приймаються дітьми, є відповіді на питання, що стосуються здорового способу життя.

Наприклад: "Чи буду я палити, коли стану дорослим?", "Чи буду я пити алкогольні напої?", "Чи буду я займатися спортом?" та ін.

Тема 2. Причини вживання тютюну та наркотиків.

Діти знайомляться з "легальними", загальнодоступними психоактивними речовинами (далі ПР) - алкоголем та тютюном. Педагог підкреслює, що їх небезпека полягає не лише в шкідливому впливі на здоров'я людини, але й у тому, що вживання їх у ранньому віці надалі спонукає до вживання нелегальних наркотиків, яке заборонене для немедичного вживання.

На другому занятті за цією темою дітей спонукають відповісти на питання: "Чому люди вживають алкоголь та наркотики?". Педагог показує складність, різноманітність та соціальну зумовленість причин вживання ПР. Проводиться думка про те, що існує зв'язок між фактами вживання ПР та відповідальністю за прийняті рішення. Вводиться поняття "відповідального вживання", тобто вживання з урахуванням якості та кількості речовини, характеру ситуації вживання та його наслідків. Обговорюються приклади безвідповідального вживання алкоголю. Акцент робиться на відповідальності самої людини за можливі руйнівні наслідки вживання спиртного.

Тема 3. Альтернативи вживанню психоактивних речовин.

Розробка теми здійснюється на трьох заняттях. На першому з них діти знайомляться з нормальними, безпечними способами зняття напруги, втомленості, безсоння, дратівливості,

105

головного болю. Вони дізнаються про функції болю в організмі людини, що виявляються в приверненні уваги до хворобливого стану того чи іншого органа - шлунку, серця та ін. І підкреслюють необхідність своєчасного звернення до лікаря. Дітям говориться про те, що безконтрольне та особливо часте вживання знеболювальних препаратів сприяє виникненню залежності від ліків. З допомогою "мозкового штурму" діти виявляють альтернативні вживанню алкоголю та анальгетиків способи зняття напруги, головного болю, безсоння, пригніченості. Це в основному профілактичні засоби - такі як дотримання режиму дня, прогулянки перед сном на свіжому повітрі, тепла ванна, масаж, зміни в дієті та ін.

На другому занятті обговорюються альтернативи вживання ПР "від смутку" чи у зв'язку з наявністю великої кількості вільного часу. Діти складають перелік своїх занять та захоплень. У результаті, відповідаючи на запитання: "Що ти робиш, якщо в тебе буде поганий настрій?" - діти перераховують види цікавих для них занять, називають способи подолання негативних емоційних станів.

Третє тематичне заняття присвячене перевагам відмови від вживання ПР. Закріплюються навички прийняття правильних, адекватних, здорових рішень. При цьому педагог не нав'язує свої думки та не декларує абсолютну відмову від вживання будь-яких ПР. Він концентрує увагу дітей на перевагах непаління та невживання алкоголю та тютюну.

Тема 4. Тиск реклами алкоголю та тютюну. Заняття присвячені розвитку навичок критичного мислення при оцінці рекламних образів сигарет та алкоголю, а також навичок опору психологічному тиску реклами. Проводиться аналіз рекламних сюжетів. Увага дітей звертається на те, що призначена для забезпечення якомога більшого продажу товару реклама не містить правдивої інформації про його негативні властивості. Діти аналізують зразки реклами та відповідають на запитання: "Що привертає увагу в даному рекламному образі?", "Чи існує зв'язок між привабливістю образу та реальною сутністю продукту, що рекламується?". Акцентується думка, що пра-

106

вільне рішення, яке відповідає здоровому способу життя, змінює поведінку людини. Вона може протистояти тиску реклами та реалізувати прийняте рішення, не вживаючи цигарок та алкоголю.

Тема 5. Груповий тиск.

Заняття спрямоване на закріплення навичок прийняття рішення та формування навичок протидії груповому психологічному тиску. Його завдання - допомогти дітям навчитися приймати здорові рішення в ситуаціях такого тиску. Проводиться аналіз його видів. У ході спеціальної рольової гри відпрацьовується техніка відмови в ситуаціях, коли дитині пропонують спробувати сигарети чи алкоголь. Дітям пропонуються формули, що допомагають швидко та впевнено відмовитись від спроби, наприклад: "Скажи: ні, спасибі!", "Наведи причину відмови", "Втікай", "Уникай ситуацій, коли можуть щось запропонувати", "Зміни тему розмови" та ін.

Тема 6. Аналіз поведінки, пов'язаної з вживанням ПВ.

Тема включає два заняття: "Вирішення проблемних ситуацій"; "Вміння виражати особистісну позицію". У дітей розвивається здатність усвідомлювати психологічний тиск, що спрямований на тих, хто не вживає ці речовини, закріплюються навички протистояння цьому тиску. Друге заняття спрямоване на подальший розвиток навичок критичного мислення. Діти навчаються формулювати особисту думку, усвідомлювати свої життєві труднощі та говорити про них відкрито, звертаючись по допомогу до батьків та друзів.

ППП передбачає також проведення циклу занять з батьками.

На першому занятті батьки знайомляться з метою та завданнями профілактичної антинаркотичної роботи, отримують інформацію про соціальні проблеми, пов'язані із зловживанням ПВ, про фактори ризику, що сприяють заохоченню дітей до вживання.

На другому занятті батьки беруть участь у груповій роботі. Проводиться "мозковий штурм" на тему: "Причини вживання і ПР дітьми". Розглядається проблема відповідальності (безвідповідальності) за вживання ПР. Обговорюється роль батьків у

107

формуванні здорового способу життя дітей. Бажаючі запрошуються взяти участь у роботі з ППП як помічники педагога.

Третє заняття відводить батькам роль глядачів. Діти, які завершують своє навчання за ППП, демонструють набуті навички, малюнки та плакати, присвячені здоровому способу життя.

З 1992 р. заняття за ППП проводяться в московських школах з дітьми двох вікових груп - 6 та 8 років. Тестування, що проводиться на початку та після завершення роботи за даною програмою, показало позитивні зміни у ставленні дітей до психоактивних речовин.

2. Розробіть технології адаптації та профілактики, котрі можна застосовувати в центрах соціальних служб.

Література

1. Діти "групи ризику": психологічні, соціальні та правові аспекти. - К.: Київська міська державна адміністрація, Служба у справах неповнолітніх, 2001.
2. Психология социальной работы: Уч. пособие / О.В. Боголюбова, Н.Л. Васильева и др. Под общ. ред. М.А. Гулиной - Спб.: Питер, 2004.
3. Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. д-ра ист. наук проф. Е.И. Холостовой. - М: Юрист, 2000.
4. Технологии социальной работы: Учебник / Под общ. ред. Е.И. Холостовой. -М: ИНФРА-М, 2002.
5. Технология социальной работы: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений /

Под ред. И.Г. Зайнышева. - М: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000.

б. Зайцева И А., Кукушин В.С., Ларин Г.Г., Румега Н.А., Шатохина В.И.
Коррекционная педагогика / Под ред. В.С. Кукушина. - Ростов н/Д.: Издательский центр "МарТ", 2002.

Тема 8. Технології соціальної реабілітації та терапії

1. Технології реабілітації.
2. Технології терапії.

1. Соціальна реабілітація - комплекс заходів, спрямованих на відновлення людини в правах, соціальному статусі, на покращання її здоров'я, дієздатності. Цей процес спрямований також і на зміну соціального середовища, умов життєдіяльності, порушених чи обмежених з певних причин.

Здійснення соціальної реабілітації значною мірою залежить від дотримання її основних принципів: етапності, диференційованості, комплексності, спадковості, послідовності, безперервності у проведенні реабілітаційних заходів, доступності і першої важливої безоплатності для тих, хто її найбільше потребує (інваліди, пенсіонери, біженці та ін.).

Реабілітація - комплекс медичних, соціально-економічних, педагогічних, професійних і юридичних заходів, спрямованих на відновлення (чи компенсацію) порушених функцій, дефекту, соціального відхилення.

Реабілітація може бути стихійною чи організованою. У першому випадку передбачається, що особистість інтуїтивно налагоджує відносини з власним організмом і оточуючим середовищем на більш чи менш прийнятному для себе рівні. Організована реабілітація ставить своєю метою скоротити терміни відновлення соціальної норми, підвищити якість самостійної роботи особистості за рахунок професійної допомоги. Процес соціальної реабілітації має тривалий характер.

Важливою є розробка індивідуальної комплексної програми реабілітації. Вона являє собою систему, яка включає на кожному із виділених етапів ряд заходів у різних сферах реабілітації (соціально-побутовій, медико-фізіологічній, медико-психологічній, психолого-педагогічній, соціально-трудова).

109

1. Визначення вихідного реабілітаційного потенціалу:

а) соціально-побутова: перевірка документів; збір інформації про рівень соціально-побутової реабілітації; оцінка потенційних можливостей розвитку соціально-побутових навичок;

б) медико-фізіологічна: первинне медичне обстеження; збір анамнестичних даних; проведення протиепідемічних заходів; планове медичне обстеження для підготовки рекомендацій;

в) медико-психологічна: вияв гострих психологічних проблем; збір психологічного анамнезу; надання психологічної підтримки за наявності кризового стану; патопсихологічне дослідження порушень психічного розвитку;

г) психолого-педагогічна: збір психологічного анамнезу; перевірка відповідності знань рівню освіти; вияв педагогічних проблем; підготовка рекомендацій з проблем навчання;

д) соціально-трудова: збір інформації про трудове спрямування та інтереси; спостереження за ставленням до праці і визначення профздібностей; підготовка рекомендацій з професійної адаптації.

2. Розробка індивідуальної комплексної програми реабілітації:

а) соціально-побутова: розробка плану формування і розвитку навичок самообслуговування; участь у розробці комплексної програми;

б) медико-фізіологічна: розробка програми медичної реабілітації; участь у розробці комплексної програми;

в) медико-психологічна: розробка програми медико-психологічної реабілітації; участь

в розробці комплексної програми;

г) психолого-педагогічна: розробка плану індивідуального навчання і фізичного виховання; участь у розробці комплексної програми;

д) соціально-трудова: розробка плану професійного навчання; участь у розробці комплексної програми.

3. Реалізація розробленої програми та її періодичне коригування:

а) соціально-побутова: адаптація дитини до умов життя закладу, соціально-побутове навчання і виховання; коригування комплексної програми реабілітації;

б) медико-фізіологічна: періодичне медичне обстеження; призначення курсів медикаментозного і фізіотерапевтичного

110

лікування; направлення на санітарно-курортне лікування за показаннями; коригування комплексної програми реабілітації;

в) медико-психологічна: психологічна діагностика; психотерапія і психологічна корекція виявлених порушень адаптації; індивідуальні психологічні консультації; коригування комплексної програми реабілітації;

г) психолого-педагогічна: розвиваюче навчання; організація виховної роботи; коригування комплексної програми реабілітації;

д) соціально-трудова: професійна орієнтація; вияв професійних здібностей; трудове навчання і виховання позитивного ставлення до праці; коригування комплексної програми реабілітації.

Слід враховувати, що ефективність соціальної реабілітації досягається всім комплексом реабілітаційних заходів (медичних, психологічних, професійних, соціальних, педагогічних). Ступінь її ефективності визначається також рівнем соціалізації клієнта, його здатністю адаптуватися в суспільстві.

У практиці соціальної роботи реабілітаційна допомога надається різним категоріям клієнтів, залежно від чого і визначаються найважливіші напрями реабілітаційної діяльності. До них можна віднести: реабілітацію інвалідів і дітей з обмеженими можливостями; людей літнього та старого віку; осіб, що відбули покарання в місцях позбавлення волі; дезадантованих дітей та підлітків та ін.

Найперше слід відмітити реабілітацію інвалідів і дітей з обмеженими можливостями. Реабілітація інвалідів спрямована на ліквідацію чи компенсацію обмежень їх життєдіяльності, що викликані порушеннями здоров'я із стійкими розладами організму, а також на максимально можливе відновлення соціального статусу.

Основними видами реабілітації інвалідів є медична, соціально-середовищна, професійно-трудова і психолого-педагогічна.

Медична реабілітація включає в себе комплекс медичних заходів, спрямованих на відновлення чи компенсацію порушених, втрачених функцій організму, що призвели до інвалідності. Це такі заходи, як відновлювальне і санаторно-курортне лікування, профілактика ускладнень, протезування, фітотерапія й ін.

Соціально-середовищна реабілітація - це комплекс заходів, спрямованих на створення оптимального середовища життєдіяльності

111

інвалідів, забезпечення умов для відновлення соціального статусу і втрачених суспільних зв'язків. Така реабілітаційна діяльність спрямована на забезпечення інвалідів спеціальним обладнанням, яке дозволяє їм бути порівняно незалежними у побутовому плані.

Під професійно-трудовою реабілітацією інвалідів розуміється система гарантованих державою заходів з професійної орієнтації, професійного навчання і працевлаштування

інвалідів відповідно до їх здоров'я, кваліфікації і особистих уподобань. Заходи професійно-трудової реабілітації здійснюються у відповідних реабілітаційних закладах, організаціях і на виробництві. Медико-соціальними експертними комісіями і реабілітаційними центрами проводиться професійна орієнтація. Професійне навчання здійснюється у звичайних чи спеціалізованих навчальних закладах з підготовки спеціалістів різного профілю, а також у системі виробничо-технічного навчання на підприємствах. Працевлаштування інвалідів, які не мають роботи, здійснюють служби зайнятості, де для цього є спеціальні підрозділи.

Психологічна реабілітація дозволяє інваліду успішно адаптуватися в оточуючому середовищі і в суспільстві в цілому. Вона допомагає йому приймати і виконувати відповідні соціальні ролі, психологічно захищати себе, досягнути необхідної морально-психологічної рівноваги.

Психологи, які працюють у реабілітаційних центрах, для занять з інвалідами часто залучають і членів їх сімей. Такий підхід дозволяє підвищити ефективність психологічної реабілітації.

Досить важливою є реабілітація вихованців у закладах інтернатного типу, що складається з кількох етапів. Перший - *компенсаційний*, результатом якого має стати усвідомлення і відчуття дитиною захищеності, безпеки, відновлення власного статусу. З дітьми, які потерпіли від жорстокості, страждань, знущань, фізичного, сексуального насильства, на цьому етапі реабілітації слід проводити психологічну реабілітацію, індивідуальну психотерапію. Головний зміст та мета роботи вихователя на компенсаційному етапі полягає в тому, щоб дитина повірила, що її люблять і розуміють такою, якою вона є, з недоліками і проблемами, що навколишнє оточення не загро-

112

жує її життю. Другий етап - *діагностично-прогностичний*. Щоб не припуститися прикрих помилок, вихователю слід здійснити експрес-діагностування дитини за напрямками: здоров'я; рівень освіти; самоусвідомлення; досвід спілкування, зокрема негативний, з однолітками та дорослими; інтереси, здібності; відхилення у розвиткові та поведінці. По кожному з напрямів, в залежності від отриманих даних, бажано розробити план педагогічної підтримки, психічної корекції, здійснити прогнозування можливих варіантів її поведінки в процесі реабілітації. Надзвичайно складним для значної частини дітей є третій етап - *адаптаційний*. Об'єктивно на процес адаптації дітей до умов школи-інтернату впливають їхні індивідуальні особливості, на основі яких цих дітей можна віднести до адаптивного чи дезадаптивного типів особистості. Адаптивний тип характеризується довірливим ставленням до соціального оточення, вольовим самоконтролем, екстравертністю, вираженою потребою в спілкуванні, оптимістичністю, готовністю до діяльності, співпраці, взаємодії.

Дезадаптивний тип характеризується пригніченістю, з домінуванням захисно-агресивних рис, соціальною тривожністю, недостатнім рівнем вольової поведінки, труднощами в соціальних контактах, депресивністю, емоційною нестійкістю, низькою мотивацією, відсутністю готовності до діяльності й віри в її успіх. Стани дезадаптації, що можуть виникнути при вступі до школи-інтернату, перешкоджатимуть пристосуванню до нових умов життя.

Одна з педагогічних умов адаптації - прагнення дорослих своєчасно передбачити можливі труднощі та допомогти дітям уникнути їх, провести дитину через успіх, не розраховувати, що вона навчиться на власних помилках. Для самоствердження та зміцнення віри в себе важливо допомогти дітям сформуванню самооцінки. Необхідне створення передумов для підвищення рівня успішності в провідній діяльності. Ефективним засобом успішної адаптації дітей є залучення їх до участі в позаурочній діяльності, яка демонструє, виявляє, розвиває їхні здібності, таланти. Про ступінь адаптованості дитини можна говорити відповідно до її видів, а саме: про рівень адаптації до дидактичної системи свідчить успішність, сформованість умінь навчаль-

ної діяльності; соціально-психологічної, виховної - ступінь входження в різні види діяльності, взаємини в колективі, самооцінка свого місця в колективі, задоволеність взаєминами з педагогами та учнями; психологічна - визначається станом нервової системи, рівнем розумової працездатності; про рівень фізіологічної адаптації свідчить стан здоров'я, рівень фізичної працездатності дитини.

Четвертий - *корекційний* етап, полягає в здійсненні корекційних впливів з метою перевиховання, подолання небажаних проявів у поведінці, усуненні прогалин у знаннях, уміннях, навичках. Важливим завданням цього етапу є здійснення корекції взаємин вихованців, формування в них умінь конструктивної поведінки і нового досвіду спілкування та взаємодії. Ефективність педагогічної корекції підвищується за умови постановки і вирішення її завдань як на рівні конкретної особистості, так і на рівні мікрогруп, де діти перебувають у тісних міжособистісних стосунках.

Важливою психолого-педагогічною умовою успішності реабілітаційного процесу у школі-інтернаті є гуманізація взаємин, яка повинна охоплювати такі напрямки:

- ◆ гуманізація відносин у педагогічному колективі, яка полягає в гуманізації стилю управління з боку керівників школи, формуванні і розвитку гуманістичних форм взаємин між педагогами, доброзичливої громадської думки, комфортного психологічного мікроклімату;
- ◆ гуманізація навчального процесу, що передбачає його побудову з урахуванням психолого-фізичних можливостей учнів, їх здоров'я, інтересів та потреб; індивідуалізацію і диференціацію навчального процесу, організацію його на засадах співпраці, співробітництва вчителя і учня;
- ◆ гуманізація виховного процесу, що вимагає сприяння формуванню гуманістичної спрямованості особистості, визнання її прав і свобод, задоволення потреб вихованців у вільному виборі видів діяльності, спілкуванні, самовираженні, співпраці вихователів і вихованців у вирішенні питань організації життєдіяльності дітей; усунення авторитаризму у вихованні;

114

- ◆ гуманізація взаємин між вихованцями, яка полягає у створенні в школі атмосфери поваги до людської особистості, виховання взаємин у дитячому колективі на засадах чуйності, співпереживання, взаємодопомоги, толерантності, поваги один до одного, розвитку культури спілкування між школярами, вирішенні конфліктів на гуманній основі.

Методи соціальної реабілітації досить різноманітні, що дає можливість досягти потрібного ефекту в цій дуже важливій і необхідній діяльності. Поряд з універсальним методом інформаційно-консультативної бесіди, психологічного тренінгу, спостереження у ході соціальної реабілітації активно використовуються і такі методи соціальної терапії, як рольові ігри, танцювальна терапія та ін.

2. Слово "**терапія**" у перекладі з грецької означає "турбота, лікування". *Соціальна терапія* тісно пов'язана з психотерапією, в якій використовуються методи впливу на психіку. Це систематичні, цілеспрямовані заходи з надання допомоги особі чи групі осіб у питанні урегулювання почуттів, імпульсів, думок, ставлень і зняття психологічних симптомів, які викликають тривожність, дискомфорт у пацієнтів.

Відомі чотири основні моделі психотерапії:

- ◆ психотерапія як метод лікування, тобто вплив на соматичний чи психічний стан клієнта (медична модель психотерапії);
- ◆ психотерапія як метод маніпулювання, що служить цілям суспільного контролю

(соціологічна модель);

- ◆ психотерапія як метод, що приводить в дію процес навчання особистості (психологічна модель);
- ◆ психотерапія як комплекс явищ, що виникає в ході взаємодії між людьми (філософська модель).

Соціальний працівник у процесі роботи! з індивідами чи соціальними групами постійно зіштовхується з соматичними та психологічними проблемами, тому йому необхідно володіти основними терапевтичними і практичними методами, що застосовуються психотерапевтами. Для надання першої допомоги він повинен сам проводити терапевтичну роботу чи організовувати

115

її спільно з іншими спеціалістами. Якщо ж виявляються серйозні відхилення у здоров'ї клієнта, то соціальний працівник рекомендує звернутися до лікаря чи психотерапевта для більш повного проведення необхідного лікування.

Реалії сучасного життя такі, що клінічний підхід інколи має досить обмежені можливості і не завжди враховує широкий соціальний контекст розвитку індивіда, соціально-економічні, духовно-моральні умови його життєдіяльності, тому лікування досить часто не може дати помітних реальних результатів. Ось чому термін "терапія" все більше набуває широкого соціального смислу, і перевага медиків-психотерапевтів у застосуванні терапевтичних методів носить відносний характер: там, де у людини були чи будуть невирішені соціальні проблеми, активну роль належить відіграти спеціалістам соціальної роботи. Саме вони, оволодівши сучасною технологією терапевтичного впливу, здатні перебороти вузьке трактування причин соматичних і психічних недуг. Сприймаючи людину цілісно як індивідуальну самоцінність, з її переживаннями, проблемами й труднощами, соціальний працівник має можливість творчо використати кращі, апробовані методи у своїй практиці, зробити терапевтичну допомогу більш дієвою і гуманною.

У змістовному плані соціальний працівник, використовуючи терапевтичні методи, опирається на досягнення психології, психіатрії, психотерапії. Цей міждисциплінарний характер методів впливу зумовлює складність технології соціальної терапії.

У цілому методи соціальної (психологічної) терапії ґрунтуються на двох формах роботи - індивідуальній і груповій, кожна з яких передбачає певну технологію взаємодії між соціальним працівником (психосоціальним терапевтом) і клієнтом. Метою такої взаємодії може бути вирішення певних емоційних проблем, обмін інформацією, розвиток соціальних навичок, зміна ціннісних орієнтацій, спрямування асоціальних орієнтацій в конструктивне русло.

Індивідуальна терапія застосовується до клієнтів, вирішення проблем яких вимагає конфіденційності (згвалтування, сімейні негаразди), хто не хоче брати участь у колективній те-

116

рапії. Як правило, після двох-трьох сеансів індивідуального застосування терапії клієнт переводиться на колективну терапію, яка є більш дієвою, про що нерідко говорять самі підопічні.

Групова терапія у взаємодії з індивідуальною збагачує і доповнює терапевтичний вплив, дозволяє клієнту подивитись на себе очима групи, відкоригувати поведінку. Для формування і активізації групових процесів у вирішенні соціальних проблем велике значення мають психотерапевтичні процедури. Це можуть бути загальні вправи (наприклад, релаксація, пантомімічні сцени, участь у "конструктивній суперечці", розігрування рольових ситуацій, виклад біографій, обговорення анонімної історії хвороби).

Зупинимось на деяких найбільш важливих терапевтичних загальних і конкретних технологіях.

Трудова терапія. Вона заснована на тонізуючій та активізуючій дії праці на психофізичну сферу людини. Робота піднімає життєвий тонус, і як метод відновлювального лікування має важливе значення для поступового повернення хворих до звичайного життєвого ритму, підвищує соціальний статус людини. Ця проблема досить гостро постає у пенсійному віці. Терапія посиленою зайнятістю повинна як обов'язковий компонент входити в комплекс соціально-терапевтичних заходів з особами літнього віку.

Особливе значення має трудова терапія при психічних розладах. Вона дозволяє організувати спільну діяльність, полегшуючи при цьому взаєностосунки між людьми, знімаючи стан напруги і хвилювання. У цілому трудова терапія є універсальним видом соціального розвитку, підтримки і допомоги різним категоріям населення.

Терапія самовиховання. Самовиховання - це активний процес формування людиною себе як особистості відповідно до поставленої мети на основі соціально зумовлених уявлень про ідеал власного Я. Метод самовиховання є найбільш успішним, якщо застосовувати його на базі аутогенного тренування. У технологічному аспекті цей метод включає такі прийоми: 1) самооцінка; 2) переоцінка власної особистості; 3) самоаналіз, переоцінка минулого, вияв індивідуальних "психологічних бар'єрів";

117

4) створення бажаного образу Я; 5) формування індивідуальних формул наміру; 6) використання прийомів самопереконавання, самозаохочення і самонавіювання; 7) сюжетна сенсорна репродукція поведінки "Я - образу" в різних ситуаціях діяльності і спілкування; 8) "накладення" стереотипів "Я - образу" на реальну поведінку в процесі повсякденного життя і діяльності.

Соціотерапія - вплив на соціальне оточення клієнта з допомогою державних і громадських організацій.

Арттерапія - лікування мистецтвом. Існує декілька варіантів цього методу:

- ◆ використання уже існуючих творів мистецтва через їх аналіз і інтерпретацію клієнтами;
- ◆ спонукання клієнтів до самостійної творчості;
- ◆ використання творів мистецтва і самостійна творчість клієнтів;
- ◆ творчість самого спеціаліста - ліплення, малювання тощо, спрямовані на взаємодію з клієнтом.

Значна роль в арт-терапії належить театральному мистецтву. Воно активізує розумові і духовні здібності, що приспані в кожній людини, підвищує взаємний інтерес людей один до одного, збільшує прагнення зрозуміти один одного. Театральне мистецтво - глибока культура розуму, висока естетична культура, гарні манери. Театр налаштовує на оптимістичний лад, сприяє створенню позитивного психологічного клімату в колективі, створює атмосферу святковості і розкутості. Театральне мистецтво здійснює вплив на всі сторони людської психіки: інтелект, почуття, моральні якості й риси характеру, життєві звички, установки, орієнтації, мотиви поведінки і оцінки.

Епістолярна терапія дозволяє досягнути реставрації міжособистісних стосунків у випадку, коли мовний контакт порушено чи він взагалі не існує. Можливі форми роботи з епістолярної терапії: лист до уявного (реального) друга; лист самому собі; лист до улюбленого героя (літературного, історичного); лист в майбутнє.

Натурпсихотерапія - лікування природою. Значення цього методу буде зростати внаслідок урбанізації соціального середовища.

118

Ігрова терапія. Залежно від теоретичних орієнтацій існують різні форми ігрової терапії. З дітьми, які пережили насильство, використовується клієнт-центрована ігрова терапія. Цей напрям терапії визначається дослідниками як динамічна система міжособистісних відносин між дитиною та терапевтом, який навчений процедурам ігрової терапії, забезпечує дитину ігровим матеріалом і полегшує побудову безпечних взаємин для того, щоб дитина могла найбільш повно виразити і дослідити власне Я (почуття, думки, переживання і вчинки) з допомогою гри - природного для дитини засобу комунікації. Саме в грі дитина може продемонструвати з допомогою конкретних предметів, які виступають як символи, те, що вона коли-небудь прямо чи опосередковано пережила. Маніпулюючи ігровими предметами, дитина може краще показати (ніж виразити словами), як вона ставиться до себе, до значущих дорослих, до різних подій свого життя. Діти повніше і безпосередніше виражають себе в спонтанній, самостійно ініційованій грі, ніж у словах. Чисто вербальні методи менш ефективні в терапевтичній роботі з дитиною, тому що рівень її абстрактного мислення не завжди дає змогу виразити в словах свої почуття і переживання. До того ж, як правило, слова ще не наповнені для дитини тим емоційним смислом, який є в словах дорослої людини, і "промовляння" може не мати сильного терапевтичного ефекту, отже, для дитини більш корисним є "програвання" своїх почуттів чи деякої складної ситуації в присутності приязного і делікатного дорослого.

Однією з найцікавіших психокорекційних технік (аналіз відомих дитячих казок, створення казки "по слову від кожного", вигадування кінця казки чи початку нової казки та ін.) є *казкотерапія*. Особлива значущість казкотерапії виявляється у роботі з дітьми молодшого віку.

З допомогою казок діти набувають необхідних знань і навичок, вчаться переборювати складні ситуації, використовуючи героїв творів як модель для наслідування. Мовою казки можна розпочати розмову про щось досить складне для розуміння дитини. Діти люблять казки і не терплять нотацій, отже,

119

за допомогою казки можна впливати на поведінку дитини, не викликаючи сильного спротиву з її сторони. Більше того, казки дозволяють опосередковано підійти до питань, болісних для дитини, а також допомогти дитині в символічній формі виразити і відрегулювати важкі почуття, особливо якщо вона сама бере участь у придумуванні казки. Використовують і так звані "персоналізовані" казки. У них герой максимально наближений до дитини, з якою передбачається працювати, але не ідентичний їй. Схожість повинна сприяти ідентифікації дитини з героєм, який в казці знаходить шляхи і способи розуміння і вирішення своїх труднощів і конфліктів. Кожна казка придумується для конкретної дитини і спрямована на вирішення наявних у неї проблем.

У сучасний період система спеціальної підготовки кадрів у галузі соціальної терапії ще не склалася, тому важливою є самоосвіта соціальних працівників, прослуховування ними відповідних лекцій. Разом з тим слід наголосити, що гарним соціальним працівником є не той, хто просто вивчає різні терапевтичні методи і методиками, а той, хто через глибокі контакти з кожним клієнтом буде намагатися якнайкраще зрозуміти іншу людину й збагачувати свій власний світ переживань, бо розуміння іншої людини залежить не стільки від методу, скільки від людських якостей соціального працівника.

За всієї своєрідності профілактичного, адаптаційного, реабілітаційного і терапевтичного впливу на соціальні об'єкти у цих процесах є багато спільного. Деякі терапевтичні методи активно використовуються в адаптації, реабілітації і навіть у профілактиці. Адаптація може служити одним із засобів реабілітації і навпаки. І все це спрямовано на досягнення загальної мети - надання соціальної допомоги особистості шляхом відновлення, збереження та покращання її здатності до соціального функціонування й забезпечення соціального оздоровлення.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає сутність соціальної реабілітації?
2. Назвіть види реабілітації інвалідів.
3. Як здійснюється реабілітація в інтернатних закладах?

120

4. Обґрунтуйте необхідність використання в соціальній роботі технологій терапії.
5. Охарактеризуйте основні технології терапії.

Практичні завдання

1. Проаналізуйте технологію терапії (реабілітації).

Програма психотерапевтичної підтримки дітей, які постраждали від домашнього насильства

Мета: психологічна реабілітація: редукція психологічної травми, що спричинена пережитим насильством, та формування життєвих навичок відповідно до віку дитини.

Завдання:

1. Створення клімату безпеки і отримання дітьми позитивного досвіду підтримки і довіри.
2. Розвиток психологічних навичок розпізнавання та адекватного вираження емоцій.
3. Встановлення особистісних меж та розвиток навичок асертивної поведінки.

Форми роботи.

Індивідуальна робота. Її основна перевага - повна увага психолога до дитини, можливість більш повного контролю над психокорекційним процесом. Індивідуальну форму роботи з такими дітьми доцільно використовувати як під час найперших контактів з дитиною (встановлення психологічного контакту, подолання опору), так і на етапах підготовки дітей до групових форм роботи чи після закінчення групових занять.

Групова форма роботи з дітьми, які пережили насильство, є оптимальною, оскільки в процесі такої роботи у них знижується почуття ізольованості, розвиваються навички спілкування, з'являється можливість проаналізувати внутрішні конфлікти і переживання.

Основні етапи реалізації програми.

1-й етап. Встановлення позитивних психотерапевтичних стосунків та адаптація дитини до групової взаємодії.

121

Налагодження довіри - найважливіший аспект у вирішенні проблеми травми на початковому етапі роботи. Це завдання досягається вправами, спрямованими на розвиток групової згуртованості (яка є необхідною умовою атмосфери довіри); встановлення неформальних взаємин між дітьми; розвиток комунікативних навичок (досить ефективними можуть бути рольові ігри); усвідомлення важливості існування меж у стосунках з ровесниками.

Особлива увага на першому етапі звертається на емоційний досвід дитини, оскільки такі діти часто не вміють адекватно виражати свої почуття, не завжди розуміють, які саме переживання спрямовують їх до тих чи інших дій. Це досягається використанням вправ, спрямованих на диференціацію та вираження почуттів у словесній формі, вправ на розвиток емпатії.

2-й етап. Безпосередня робота з психологічною травмою дитини. Мета даного етапу - корекція та компенсація негативного досвіду. На даному етапі визначаються люди і місця, з якими чи в яких дитина відчуває себе небезпечно, аналізуються такі типові в даній ситуації

почуття, як сором, провина, відчуття зради та потреба приховати таємницю.

На даному етапі ефективні різноманітні вправи на вербалізацію своїх почуттів, розігрування проблемних ситуацій. Особливо важлива є робота з почуттями провини та сорому, що глибоко проникають у свідомість дитини, знижують її самооцінку та формують неусвідомлену позицію жертви.

Цей етап психотерапевтичної роботи з травмованими дітьми найбільш складний, тому вимагає від спеціаліста максимуму уваги та зусиль.

3-й етап. Встановлення орієнтирів на майбутнє. Мета: допомогти дитині краще орієнтуватися у життєвих проблемах, переключити її увагу з пережитої драми на нормальне життя.

Змістом даного етапу є підвищення самооцінки, формування навичок асертивної (впевненої) поведінки, розвиток умінь визначення цілей на майбутнє.

На даному етапі найбільш ефективними є методи та прийоми поведінкової терапії: програвання певних типів поведінки, моделювання різноманітних ситуацій.

122

Завершення групових занять може викликати у дитини суперечливі почуття, адже в групі вона отримує розуміння та підтримку, а між учасниками групи часто зав'язуються дружні стосунки. Розлука може викликати спогади про драматичне минуле, тому одним з головних завдань спеціаліста є підготувати учасників занять до завершення групової роботи.

Критерії успішності програми.

Успішність проходження програми дітьми, які стали жертвами насильства, можна оцінити шляхом безпосереднього спостереження з боку спеціаліста за поведінкою дитини. Необхідно пам'ятати, що відновлення самооцінки дитини може тривати досить довго і часто продовжується після закінчення терапії. Але саме терапія закладає основу для цієї позитивної зміни.

Приклади психокорекційних вправ, спрямованих на роботу з травмою:

1) "Я думаю, це сталося тому, що..."

Дітям пропонується перерахувати причини, через які, на їхню думку, вони перенесли насильство. Наприклад, закінчити речення: "Інколи я вірю, що це моя вина, тому що...". Завдання психотерапевта - обговорити, чому дитина відчуває себе винною. Намагаючись осмислити те, що сталося, діти поступово позбавляються відчуття вини, переборюють почуття власної безпомічності.

Наступним кроком є закінчення речень типу: "Це була не моя вина, тому що..."

2) "Лист образнику".

Виконуючи цю вправу, діти налаштовуються на протистояння насильнику. Кожній дитині пропонується написати листа цій людині, розповісти про свої переживання з приводу травми. Дітям дозволяється використовувати будь-які слова та вирази. Коли дитина зачитує свій лист, психотерапевт активно підтримує дитину, належно оцінюючи її зусилля. Дитина сама вирішує, що робити з цим листом (читати всій групі чи тільки психотерапевту, порвати його чи показати іншому дорослому).

123

Приклади корекційних вправ, спрямованих на підвищення самооцінки та розвиток асертивності (впевненості):

1). "Мені подобається в тобі..."

Кожна дитина пише на окремих листках по два позитивних вислови на адресу кожного з учасників та психотерапевта. Ведучий збирає листки і роздає кожній дитині адресовані їй вислови. Всі учасники занять, включаючи ведучого, по черзі зачитують позитивні про них вислови. Дітям пропонується взяти листочки додому і показати тим

дорослим, яким вони довіряють.

2) Рольові ігри на асертивність.

Психотерапевт пояснює дітям, як краще вчинити, коли їхні друзі роблять чи говорять щось їм неприємне. Ця вправа дає дітям можливість проявити твердість у стосунках з однолітками, не принижуючи і не ображаючи їх.

Члени групи розігрують сценки, що зображують ситуації, коли дитина ображена на друга чи засмучена через його поведінку. Далі йде обговорення почуттів, що викликані такою поведінкою. З'ясовується, чи може вона призвести до сварки, як буде почувати себе друг, якщо вони все ж таки посваряться. Потім дитині пропонується вступити в конфлікт. Кожний член групи повинен мати можливість побувати у ролі обох конфліктуючих сторін.

2. Розробіть технологію реабілітації (терапії) для групи клієнтів одного із закладів соціальної сфери.

Література

1. Діти "групи ризику": психологічні, соціальні та правові аспекти. - К.: Київська міська державна адміністрація, Служба у справах неповнолітніх, 2001.

2. Психология социальной работы: Уч. пособие / О.В. Зоголюбова, Н.Л. Васильева и др. Под общ. ред. М.А. Гулиной. - СПб.: Питер, 2004.

3. Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. д-ра ист. наук проф. Е.И. Холостовой. - М.: Юрист, 2000.

4. Технология социальной работы: Учебное пособие для студ. высш. учебн. заведений / Под ред. И.Г. Зайнышева. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000.

5. Шакурова М.В. Методика и технология работы социального педагога: Уч. пособие для студентов высш. пед. уч. заведений. - М.: Изд.центр "Академия", 2002.

Тема 9. Технології групової роботи

1. Сутність групової роботи.
2. Організація і етапи групової роботи.
3. Методи і прийоми групової роботи.
4. Організація груп взаємодопомоги.

1. Соціальна робота з групою - сукупність методів, які використовуються з метою надання людині допомоги через передачу групового досвіду для розвитку її фізичних і духовних сил. Нині 6-10% соціальних працівників використовують цей метод як основний. Але оскільки і сім'ю можна визначити як "найбільш впливову групу", а певну організацію як сукупність декількох малих груп, то на практиці будь-який соціальний працівник має справу з групою.

Групові методи в соціальній роботі почали застосовуватися у кінці XIX ст., коли у західних країнах і Росії отримали поширення робітничі будинки, "гуртожитки", що створювалися релігійними та благодійними організаціями.

Одним із перших досліджень у цій галузі стала робота Г. Лебона "Натовп", в якій аналізувався процес поширення інфекційних захворювань у групі. Значний вклад у розробку теорії групи вніс Ч. Кулі, який ввів поняття "первинна група". Вагомий вплив на ранню теорію груп здійснили роботи П.Кропоткіна, який протиставив дарвіністській ідеї про боротьбу за існування принцип співробітництва як основний фактор, який сприяє виживанню людства.

Остаточне визнання теорія груп як метод соціальної роботи отримала в 30-і рр. XX ст., коли була створена Національна асоціація США з вивчення групової роботи (1936 р.) і почав видаватися журнал "Групи в освіті, рекреації і соціальній роботі".

Під технологіями групової роботи слід розуміти спільну діяльність людей, які, працюючи в групах по 2-10 чоловік над певними завданнями і проблемами, самостійно спрямовують свою діяльність, вибирають засоби своєї роботи і встановлюють норми взаємодії.

125

Найбільш важливим результатом групової роботи є перетворення внутрішнього світу її учасників. Основа цих перетворень - переосмислення життєвих цінностей. Сприяння цьому процесові зі сторони спеціаліста отримало назву "аксікреація" - породження, "вирощування" у людини чи групи нових чи переосмислення старих цінностей.

У процесі аксікреації соціальний працівник не повинен повністю ідентифікуватися з групою. Його професійний обов'язок - зберігати можливість контролю над ситуацією, якщо вона набуває деструктивної спрямованості. Аксікреацію не слід форсувати - вона повинна органічно виявлятися на основі процесів, що відбуваються в групі.

Перевага групової роботи над індивідуальною - отримання "додаткового продукту" за рахунок досягнення і використання так званого синергетичного ефекту: результат групової роботи переважає просто суму результатів роботи її окремих членів, учасники почувають себе комфортно, впевнено, їхня активність підвищується і, як результат, відбувається якісний стрибок. Синергетичний ефект здійснюється за рахунок поділу праці, спеціалізації, кооперації, інтеграції. Стійкий синергетичний ефект досягається на етапі достатньої зрілості групи.

Згідно з документами Комітету з питань практичної роботи Національної асоціації соціальних працівників США групова робота використовується: 1) з виправною метою, коли справа стосується одного чи декількох членів; 2) для попередження соціальних дисфункцій; 3) для забезпечення нормального розвитку окремих членів групи; 4) для утвердження особистості; 5) з метою навчання і виховання почуття громадянськості; 6) для здійснення однієї цілі чи для всіх цих цілей одночасно.

Прийнято розрізняти два основні типи груп: створені спеціально для роботи з їх членами і вирішення внутрішньо-групових проблем (внутрішньо орієнтовані) та створені для досягнення якоїсь зовнішньої по відношенню до групи мети.

Внутрішньо орієнтовані групи, в свою чергу, поділяються на два типи: а) спрямовані на нормальний розвиток своїх членів (групи соціалізації); б) групи, мета яких – виправлення

126

відхилень, що виникли в ході попередньої соціалізації (групи ресоціалізації).

У групах соціалізації метою соціальної роботи є допомога індивіду, що відчуває затруднення при виборі цілей соціалізації, а також сприяння досягненню уже вибраної цілі.

Групи ресоціалізації також вирішують два завдання: соціальний контроль людей, які недостатньо адаптувались до вимог суспільства і не бажають прийняти на себе соціально спрямовані ролі, чи допомога в засвоєнні нових (альтернативних) ролей.

У кількісному складі група не повинна нараховувати менше трьох чоловік - у протилежному випадкові не можуть бути досягнуті розгорнута кооперація, спеціалізація, інші групові ефекти. Чим менша є група, тим швидше і успішніше вона може вирішити поставлені завдання. У групі, яка нараховує більше як сім чоловік, виникають проблеми соціотехнічного характеру, пов'язані з регулюванням внутрішньо групових процесів; така група менш керована і розпадається на окремі мікрогрупи, робота уповільнюється, а спілкування стає більш поверховим.

Бажано, щоб група була однорідною за віковим складом і рівнем інтелекту (який не повинен бути низьким). За статевою ознакою група може нараховувати 40% чоловіків і 60% жінок чи навпаки.

При комплектуванні групи важливо враховувати і якісні критерії: компетентність й професіоналізм у галузі проблеми, що вирішується; зацікавленість у вирішенні завдання; добровільність участі; добрі чи нейтральні взаємини членів групи.

До факторів, що сприяють груповій роботі, слід віднести:

- ◆ адекватність складу групи тим завданням, які вона вирішує;
- ◆ значущість завдання для всіх її учасників;
- ◆ оптимальний склад і чисельність групи;
- ◆ гармонійний розподіл ролей.

До факторів, що протидіють груповій роботі, відносять:

- ◆ незначущість завдання, заради якого створена група;
- ◆ досить жорсткі умови її існування;
- ◆ поганий лідер;

127

- ◆ неефективні способи ведення групової роботи;
- ◆ склад групи, що не підходить для вирішення завдання;
- ◆ багаточисельність групи;
- ◆ рідкі і нетривалі зустрічі;
- ◆ надія на легкий і швидкий успіх;
- ◆ необґрунтована надія на соціального працівника.

2. Група, як і індивід, проходить декілька стадій розвитку. Дослідники виділяють, зокрема, такі *стадії* розвитку групи: попередня, або стадія формування групи; стадія конфлікту; стадія консолідації і ефективної роботи.

Всі спеціалісти підкреслюють виключну роль *перших етапів* роботи, на яких важливо завоювати довір'я групи, допомогти її членам ближче пізнати один одного, підбадьорити "мовчунів" і притримати досить активних. Важливо, щоб всі запам'ятали імена один одного -

для цього використовуються різноманітні процедури знайомства: офіційна (наприклад, кожний називає своє ім'я); техніка "компліменту" (кожний розповідає про себе те, чого не знають про нього інші). Ідеальних способів організації знайомства не існує, кожний спосіб має свої недоліки і переваги. Після завершення даної процедури у кожного учасника з'являється від одного до трьох знайомих зі знаком "плюс" і від одного до трьох зі знаком "мінус". Важливо мати на увазі, що перші безпосередні враження від членів групи можуть бути негативними.

Стадія конфлікту, суперництва також є небезпекою для соціального працівника. У будь-якій групі спостерігається чітке розмежування інтересів її членів. У групі з вузькими, чітко визначеними цілями деякі учасники можуть відчувати інші потреби, ніж потреби більшої частини групи. І навіть за наявності спільної проблеми учасники групи можуть не ідентифікувати себе з іншими. Завдання соціального працівника на етапі конфлікту - допомогти членам групи усвідомити необхідність узгодженої роботи, перебороти "смугу штормів", активізувати осмислення того, що відбувається, орієнтувати членів групи на взаємну підтримку, вияв взаємодопомоги.

На *стадії консолідації* соціальний працівник допомагає групі виробити норми і способи взаємодії, а окремим членам - само-

128

визначитися, знайти своє місце, що відповідає їхнім здібностям і нахилам.

Коли група починає працювати і потреба в соціальному працівникові послаблюється, йому слід відійти в "тінь", передовіривши свої організаторські функції іншим учасникам. Активна діяльність соціального працівника припиняється, коли успішна змістовна робота уже налагоджена і група приймає перші ефективні рішення.

Кожний спеціаліст використовує свої методи роботи з групою. Стиль роботи спеціаліста визначається рівнем та специфікою його освіти, досвідом, складом характеру: одні надають перевагу жорсткості, авторитарності, охоче виступають в якості "критика" і "полемізатора"; інші втручаються в роботу групи лише на прохання її учасників; треті відразу встановлюють рівноправні партнерські стосунки, підкреслюючи, що групова робота - це процес взаємного навчання соціального працівника й клієнта. Залежно від завдань, поставлених перед групою, ситуації і складу учасників, ефективним може бути будь-який стиль. Важливо, щоб він допомагав людям знайти себе, згуртуватися і запропонувати цікаві ідеї.

Але слід наголосити, що, незалежно від типу групи, стилю поведінки, вибраного соціальним працівником, його основна функція в групі - посередництво.

Створення групи для продуктивної роботи є складним процесом, протягом якого члени групи повинні перебороти багато власних стереотипів щодо людської природи, взаємодопомоги і т.ін. Головне, що повинен робити спеціаліст, - це демонструвати впевненість в успіху спільної діяльності.

Найважливішим способом надання членами групи допомоги один одному є обмін інформацією, що стосується справи. Цінний життєвий досвід кожного члена групи може допомогти іншим її учасникам. Соціальний працівник також надає інформацію, яка у поєднанні з інформацією інших є багатим джерелом для роздумів.

Надзвичайно важливим оздоровчим елементом групової роботи є розвиток у членів групи співпереживання. Намагаю-

129

чись зрозуміти почуття інших людей, члени групи починають по-іншому сприймати власні почуття. Група також забезпечує "тренування" відповідних якостей, почуттів, вироблення нових способів комунікації і усвідомлення тих якостей, від яких необхідно позбавлятися для

досягнення життєвого успіху.

Ще один аспект групової взаємодії отримав назву "наша сила в чисельності". Деякі вчинки легше здійснювати, відчуваючи підтримку групи; страх і невпевненість легше перебороти, діючи спільно.

Таким чином, група - це не просто деяка кількість людей, зібраних разом, а система, що характеризується спільністю почуттів, наявністю особливої атмосфери, яка знаходить відображення в словах, міміці, позах, жестах.

3. Методи та прийоми групової роботи. Досить широко використовуються у роботі з групою різноманітні вправи, зокрема для того, щоб учасники краще познайомилися один з одним, запам'ятали імена і могли вільно спілкуватися на нейтральні теми.

Вони необхідні на початковому етапі існування групи, а перша з наведених нижче вправ може надалі використовуватися з деякими змінами як ритуал зустрічі.

- ◆ "Як справи?". Кожен учасник представляється і говорить кілька слів про події, що відбулися в її (його) житті з часу попередньої зустрічі.
- ◆ "Історія мого імені". Кожен учасник розповідає, чому їй (йому) дали таке ім'я, які почуття воно викликає. Наступний учасник коротенько розповідає історію імен двох попередніх учасників, а потім свою. Коло замикається, і останній учасник (який розповідав свою історію першим) говорить усе, що пам'ятає про історію імені кожного. Інші можуть підказувати.
- ◆ "Знайомство". У парах протягом 5 хвилин учасники групи знайомляться зі своїм партнером - дізнаються про ім'я, інтереси, захоплення, що він чекає від групи. Потім кожний представляє партнера всій групі.
- ◆ "М'яч". Тримавши в руках м'яч, учасник групи називає себе і передає м'яч сусідові ліворуч чи праворуч. Той на-

130

зиває себе і передає м'яч наступному. Коли м'яч пройде по колу, кожний по черзі кидає його іншому учаснику (не сусіду), називаючи себе, потім адресата ("Від Сашка -Маші!". Вправу слід продовжувати доти, поки не запам'ятаються всі імена.

Основна частина групових зустрічей зазвичай буває присвячена обговоренню проблем, почуттів і переживань членів групи, пошуку відповідей на хвилюючі питання. Щоб таке обговорення було конструктивним і різноманітним, можна використовувати певні методи та прийоми.

Формулювання проблеми. Як правило, особисті проблеми спочатку відчуваються учасниками групи як внутрішнє напруження, прикрість, образа та інші негативні переживання. Щоб розібратися в проблемі, необхідно: назвати чи описати негативне почуття; згадати і описати приклади конкретних ситуацій, коли таке почуття з'явилося; проаналізувати названі ситуації, знайти спільні риси й особливості; провести узагальнення, переходячи від конкретних прикладів до суті проблеми; сформулювати проблему; запропонувати варіанти вирішення (наприклад, за допомогою «мозкового штурму»); випробувати варіанти вирішення (наприклад, за допомогою рольових ігор); почати дії; обговорити й оцінити результати.

Рольова гра допомагає подолати проблему, особливо, якщо її вирішення вимагає зміни звичних стереотипів поведінки. Рольову гру можна використовувати для розвитку впевненості в собі, як репетицію важкої розмови, щоб апробувати на практиці бажану поведінку. Також можна запропонувати в рольовій грі змодельовати конфлікт, який виникнув у групі, і шляхи його подолання. Рольова гра може відбуватися за сценарієм або гравці можуть імпровізувати. По закінченні гри учасники коментують свої почуття під час гри.

Гри на розвиток навичок спілкування допомагають усвідомити, як ми спілкуємося за допомогою слів, інтонації, жестів та інших знаків; навчають уважно слухати. Як простий варіант такої гри можна запропонувати учасникам прослухати заздалегідь підготовлений

монолог, а потім запитати, що вони зро-

131

зуміли з монологу: "Що ви дізналися про персонаж із монологу? Що найбільше за все хвилює його? Які почуття виразив персонаж?". Після відповідей і обговорення корисно зачитати монолог знову і проаналізувати його разом.

"Мозковий штурм" дозволяє генерувати велику кількість ідей, а потім вибрати ті, що найкраще вирішують визначену проблему. Для "мозкового штурму" необхідно, щоб учасники почували себе комфортно і не боялися висловлюватися.

Візуалізація - створення зорових уявлень, допомагає розслабитися, краще зрозуміти проблему, перебороти у своїй уяві важку ситуацію. Ведучий пропонує заплющити очі, зробити декілька глибоких вдихів і видихів, а потім створити уявний образ ситуації. Після вправи - обговорення почуттів, висновки.

Малювання допомагає виразити свої почуття, усвідомити власне уявлення про себе, вивчити взаємовідносини з іншими людьми. Учасникам групи пропонується тема, пов'язана з їхньою життєвою ситуацією, наприклад, намалювати, з чим асоціюється проблема, намалювати себе серед людей, зобразити свої відносини з конкретною людиною тощо. По закінченні за бажанням учасники групи розповідають про свої малюнки.

Тайм-аут. Під час групових дискусій можуть бути порушені питання, які болісно сприймаються кимось із членів групи. Кожен учасник повинен мати можливість попросити тайм-аут, якщо відчуває себе некомфортно.

4. Під групами взаємодопомоги розуміють групи людей, що виникли добровільно, спонтанно, чи організовані за допомогою спеціалістів, і які об'єднані подібністю проблем та кризових життєвих ситуацій з метою спільного вирішення цих проблем і надання взаємної допомоги і підтримки. У соціальній практиці відомо про значну кількість подібних груп, наприклад: групи анонімних алкоголіків, групи анонімних наркоманів, групи ветеранів Афганістану, жіночі групи, групи хворих на СНІД, групи матерів - чи батьків-одинаків, батьків дітей-інвалідів та ін. Групи взаємодопомоги можуть поділятися на:

- ◆ групи, що виникли спонтанно, і групи, що ініційовані спеціалістами;

132

- ◆ групи, що мають програму функціонування і чітко визначену мету, і групи із спонтанною динамікою;
- ◆ групи закритого типу, коли склад учасників постійний, і групи відкритого типу, коли допускається зміна складу і прийом нових членів;
- ◆ групи, що працюють протягом певного часу, зустрічаються регулярно, і групи, що збираються лише з певних приводів;
- ◆ тематичні групи, що об'єднують тих, хто пережив подібний травматичний досвід (групи жертв насильства і т.ін.), і групи змішані;
- ◆ групи, що диференціюються залежно від складу учасників (за статтю, віком і т.ін.), змішані групи тощо.

Як правило, основними цільовими установками груп взаємодопомоги є:

- ◆ відреагування і обговорення минулого травматичного досвіду, а також можливого майбутнього;
- ◆ мінімізація негативного самосприйняття ("Це трапилось не лише зі мною");
- ◆ вироблення засобів для переборення кризових станів (як психологічних, так і організаційних);
- ◆ формування групової згуртованості;
- ◆ збереження соціальної (культурної, національної) ідентичності;
- ◆ надання комплексної соціально-психологічної підтримки, в тому числі

інструментальної (матеріальної), емоційно-психологічної і ціннісно-сміислової.

Група взаємодопомоги здатна надати як проблемно-орієнтовану підтримку (поради, втішання, обговорення особистих тем), так і проблемно-неорієнтовану (відчуття того, що тебе люблять, мають в тобі потребу і т.п.).

Незалежно від типу групи чи складу учасників повинні бути створені умови, що забезпечують групову взаємодію:

- ◆ кожний учасник групи прагне поважати думку іншого і приймати його почуття;
- ◆ кожний учасник групи має право (але не зобов'язаний) висловлюватися і може розраховувати на те, що буде

133

уважно вислуханим, хоча не обов'язково, щоб із ним безумовно погоджувались;

- ◆ члени групи повинні бути впевненими в конфіденційності повідомлень про себе, що створює відчуття безпеки;
- ◆ члени групи прагнуть до спільного обговорення і вирішення всіх групових (а за домовленістю і позагрупових) питань.

Такого роду групи мають величезне значення для соціальної підтримки. Але є, однак, і деякі негативні наслідки стихійного формування груп: зацикленість групи на самій собі; закритість до спілкування поза групою; фіксація на власних проблемах; формування ворожого ставлення до тих, хто не переживає схожих проблем, що є можливим при високому рівні агресії у членів групи, наявності негативно налаштованого лідера.

Спеціалісти дають такі рекомендації по створенню вказаних груп:

- ◆ група формується на основі одного основоположного принципу, за іншими показниками вона може бути різномірною;
- ◆ участь в групі має бути вільною і добровільною;
- ◆ група повинна бути спрямована на вирішення актуальних для даного кола осіб проблем, на створення у них достатньої мотивації до об'єднання і участі в ній.

Залежно від специфіки групи застосовуються різноманітні методи (наприклад, групові дискусії, емпатичні слухання, вправи з техніки ефективного спілкування, релаксація, саморегуляція, обговорення проблем і т.ін.). Кожна зустріч, а також смислові етапи в життєдіяльності групи повинні завершуватися підведенням підсумків, визначенням орієнтирів на майбутнє. Необхідно потурбуватися про створення можливостей для неформальних зустрічей учасників групи один з одним поза заняттями. Основна мета - передача ініціативи самим членам групи, відхід ведучого "на права гостя".

Можна констатувати, що групова робота є одним із найуспішніших винаходів, створених для вирішення проблем знеособлювання, втрати індивідуальності, відчуженості, що є характерним для багатьох людей, які живуть у сучасному суспільстві.

134

Групова робота сприяє більшій незалежності особистості, більшій розкритості, більшому бажанню експериментувати.

Питання для самоконтролю

1. Як здійснювався процес становлення методу групової роботи?
2. В яких випадках використовується групова робота?
3. Назвіть фактори, що сприяють чи заважають груповій роботі.
4. Назвіть стадії розвитку групи.
5. Визначіть роль соціального працівника в процесі групової роботи.
6. Розкрийте основні підходи до створення груп взаємодопомоги.

Практичні завдання

1. Проаналізуйте технологію групової роботи.

Технологія створення груп взаємодопомоги людей, ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД

Крок 1 - зупиніться та поміркуйте:

- ◆ про можливі труднощі і перешкоди (витрати часу, сил, грошей, реакція вашої родини тощо);
- ◆ переваги, які дає група (підтримка, допомога, якої не було, нові друзі, задоволення від допомоги, нове заняття та інше);
- ◆ порівняйте - що переважає?

Крок 2 - знайдіть однодумців.

Хто може допомогти їх знайти?

- ◆ друзі, сусіди, сім'я;
- ◆ дільничний лікар, медична сестра;
- ◆ працівники громадських організацій, ресурсних центрів.

Де розмістити оголошення?

- ◆ у міській (районній) професійній газеті (якщо вона є), в газеті безкоштовних об'яв;

135

- ◆ на місцевому радіо і телебаченні;
- ◆ у лікарні, центрі СНІДу, бібліотеці, консультації.

Крок 3 - зберіться разом та обговоріть:

- ◆ внесок кожного в роботу групи;
- ◆ кого приймати до групи;
- ◆ цілі групи;
- ◆ чим ви будете займатися на зустрічах групи;
- ◆ чи необхідна конфіденційність;
- ◆ чи потрібні групі спеціалісти, які саме;
- ◆ як часто і де будуть відбуватися зустрічі групи;
- ◆ правила та обмеження для членів групи.

Правила, які ви відпрацьовуєте, можуть протягом роботи змінюватися.

Крок 4 - вчитися в інших.

Знайдіть інші групи, вивчіть їхній досвід, установіть з ними контакт.

Крок 5 - намагайтеся створити комфортну та приємну атмосферу:

- ◆ проводьте зустріч у затишному приміщенні, куди легко добиратися;
- ◆ потурбуйтеся про те, щоб кожен із членів групи знав дорогу до місця зустрічі;
- ◆ потурбуйтеся, щоб до приміщення під час роботи групи не заходили сторонні особи;
- ◆ якщо дозволить кількість осіб у групі, сідайте у коло;
- ◆ нехай кожний відреконується так, як він хоче, щоб до нього зверталися інші члени групи;
- ◆ організуйте чай, каву, прохолодні напої;
- ◆ давайте людям час познайомитися між собою, робіть перерви для неформального спілкування.

З моменту створення групи вам потрібно серйозно замислитися, чого ви бажаєте досягти?

Не поспішайте на перших зустрічах остаточно сформулювати цілі групи, особливо, якщо між вами немає повної згоди. Краще спочатку визначте нескладні завдання, з якими всі згодні, а у процесі розвитку групи змінюйте та ускладнюйте їх.

Працюйте над визначенням реальних цілей:

- ◆ складіть список цілей, які висувають перед собою інші групи, обговоріть їх з членами своєї групи;
- ◆ зателефонуйте учасникам зборів і попросіть прийти зі своїми ідеями;
- ◆ розробіть коротку анкету, щоб ознайомитися з позиціями членів групи;
- ◆ скористайтеся методом "мозкового штурму".

Які цілі може ставити перед собою група?

- ◆ захист анонімності членів групи, можливість зустрічатися і обговорювати свої проблеми;
- ◆ сприяння встановленню взаєморозуміння між ВІЛ-інфікованими та персоналом медичних закладів;
- ◆ надання моральної підтримки учасникам групи;
- ◆ збирання й повідомлення інформації про нові ліки, наукові досягнення, законодавство та інші актуальні питання.

Чим може займатися група?

Більшість груп обирають для себе такі види діяльності:

- ◆ регулярні зустрічі для взаємної підтримки;
- ◆ телефонний зв'язок між членами групи;
- ◆ обмін інформацією;
- ◆ спільні заходи, навчальні, оздоровчі та інші заняття для членів групи;
- ◆ допомога тим, хто не може брати участь у роботі групи;
- ◆ боротьба за зміни у державних (регіональних) службах, корисних для групи;
- ◆ запрошення на зустрічі фахівців-лекторів.

Як організувати діяльність груп?

Основні правила організації групи на першому етапі:

- ◆ розподіляйте обов'язки рівномірно;
- ◆ намагайтеся обговорювати витрати;
- ◆ надавайте кожному можливість брати участь у прийнятті рішення;
- ◆ якщо хтось пропустив зустріч, проінформуйте його (її) про ухвалені на цій зустрічі рішення;

- ◆ передбачайте час на обговорення організаційних питань і дискусій;
- ◆ приділяйте особливу увагу новим членам групи;
- ◆ якщо потрібно ухвалити важливе рішення, плануйте для цього окрему зустріч.

Серед основних правил, необхідних для нормального існування різних груп, такі:

- ◆ дотримання конфіденційності;
- ◆ повага до свого і чужого часу;
- ◆ розподіл обов'язків.

Чи потрібен групі лідер?

Хоча група ґрунтується на самокеруванні, необхідно працювати над її структурою та допомагати членам групи оволодіти навичками ефективної роботи. Ініціатором групи може бути один із її членів, який має спільну для всіх проблему, або людина, котра володіє технікою утворення і ведення групи - психолог, медичний працівник, соціальний працівник, інші.

З якими труднощами часто зіштовхуються лідери груп взаємодопоміжки:

- ◆ замкнутість та інертність членів групи, небажання, неготовність спілкуватися;
- ◆ надмірна балакучість деяких учасників;

- ◆ домінування в розмові декількох членів, об'єднаних спільним інтересом, який необов'язково приділяють інші члени групи;
- ◆ деструктивна поведінка - брутальність, безтактність, пасивна агресивність, особисті випадки тощо;
- ◆ нездатність лідера обговорювати з групою власні проблеми.

Навички, необхідні лідеру, полягають в тому, щоб:

- ◆ допомогти членам групи відчувати себе в безпеці, відверто висловити свої почуття, розповісти про проблеми, поділитися досвідом;
- ◆ створити атмосферу, у якій члени групи відчують взаємну підтримку;
- ◆ допомогти членам групи зрозуміти, що їх поєднує, а також визнати неминучі розходження і навчитися переборювати конфлікти, що виникають;

138

- ◆ не дозволяти групі віддалятися від теми і порушувати правила;
- ◆ надавати кожному можливість брати участь у розмові.

Лідер не повинен:

- ◆ аналізувати, пояснювати і тлумачити особисті проблеми учасника;
- ◆ давати поради, якщо про це не просять;
- ◆ тиснути на члена групи заради висловлення власних думок;
- ◆ ображати будь-кого із членів групи;
- ◆ оцінювати методи лікування;
- ◆ дозволяти порушувати правила групи, залишаючи це без уваги і відповідних наслідків;
- ◆ ставати на певну сторону в конфлікті між членами групи.

Лідер повинен знати:

- ◆ у яких випадках потрібне втручання;
- ◆ як працювати з "важкими" учасниками;
- ◆ як може відбуватися зустріч групи;
- ◆ методи формування групи.

Як може відбуватися зустріч групи:

Вітання, загальні оголошення

Новини, ресурси, послуги, публікації, що можуть бути цікаві членам групи.

Розминка 2-3 хвилини на особу (не більше). Запропонуйте висловитися з питань, які члени групи хотіли б обговорити, про свій настрій, про події після попередньої зустрічі.

Дискусія Темою дискусії можуть бути питання, визначені під час розминки, запропоновані на попередній зустрічі або заплановані надалі. Під час дискусії учасник, який говорить, може попросити інших: тільки слухати; слухати і підтримувати; слухати і ділитися своїм досвідом, давати поради.

139

Потрібно нагадувати тому, хто говорить, висловлюватися від першої особи, уникати узагальнень, використовувати власний досвід, дотримуватися регламенту.

Якщо група невелика і часу достатньо, дискусія може бути доповнена повідомленням, важливою для учасників інформацією, а також різними вправами в залежності від потреб учасників групи (розвиток навичок довіри, рольові ігри та ін.).

Завершення

Останні 15 хвилин можна присвятити оцінці минулої зустрічі: що було успішним, а що слід поліпшити. Багато груп завершують зустріч особливим ритуалом - проводять вправу на релаксацію, утворюють коло, взявшись за руки та ін.

2. Розробіть технологію організації групової роботи для однієї з груп клієнтів.

Література

1. Технологии социальной работы: Учебник / Под общ. ред. Е.И. Холостовой. - М.: ИНФРА - М, 2002.
2. Організація діяльності консультативних пунктів "Довіра" центрами соціальних служб для молоді (методичний посібник) / За ред. П.Б. Лазоренка, І.М. Пінчук. - К.: Державний центр соціальних служб для молоді, 2003.
3. Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. д-ра ист. наук Е.И. Холостовой. - М.: Юрист, 2000.
4. *Шакурова М.В.* Методика и технология работы социального педагога: Учебное пособие для студентов высш. пед. уч. заведений. – М/. Изд. центр "Академия", 2002.

Тема 10. Технології консультування та посередництва

1. Сутність технології консультування.
2. Вимоги до соціального працівника як консультанта.
3. Типи і види консультування.
4. Консультування окремих категорій клієнтів.
5. Технологія посередництва.

1. Консультування як технологічний спосіб вирішення соціальних завдань - це процедура, що часто використовується у соціальній роботі, в медичній, юридичній практиці спеціалістами різних напрямів з метою орієнтації громадян, окремих осіб, сімей, груп, общин шляхом порад, вказівок і забезпечення необхідною інформацією.

Консультування - технологія соціальної роботи, яка полягає в дослідженні проблеми клієнта, знаходженні разом з ним позитивних шляхів її вирішення, наданні порад і рекомендацій щодо наявності для цього соціальних ресурсів.

У багатьох роботах, присвячених консультуванню в соціальній роботі, підкреслюється, що найбільш важливим у ньому є "дозвіл людям почути самих себе".

Консультування є процесом, в якому людина досягає більш високого рівня особистішої компетентності. М. Катц писав, що консультування займається не тим, щоб навчити людей приймати мудрі рішення, а тим, щоб навчити їх приймати рішення по-мудрому. Саме таким чином можна досягти дійсного само-посилення (тобто збільшення і більш широкого використання власного потенціалу) клієнта. У консультуванні не заохочуються пасивність і залежність клієнта. Навпаки, створюється ситуація, коли клієнт відчуває себе людиною, яку розуміють, чують, поважають. Це сприяє розвитку довіри клієнта до самого себе і зростанню його здатності приймати власні рішення.

Найбільш важливий результат консультування - перетворення внутрішнього світу клієнта. Основа цих змін - переосмислення життєвих цінностей. Інформація консультанта може реалізо-

141

увати різні функції консультування: бути каталізатором і фасилітатором, що прискорює і полегшує роботу, виступати засобом мобілізації ресурсів особистості, засобом, що формує мотивацію дій. У своїй більшості консультації допомагають особі, яка консультується, комплексно і об'єктивно оцінити проблеми, глибше їх усвідомити й здійснити оптимальний вибір варіанту дій, поведінки. Консультант сприяє ліквідації дефіциту інформації про об'єкт та предмет дослідження чи перетворення, озброює клієнта новими підходами, інноваційною інформацією.

Результатами консультування можуть бути: покращання розуміння (проблеми, себе, оточуючих); зміна емоційного стану; здатність до прийняття рішення; здатність до здійснення даного рішення; підтвердження своїх думок, почуттів, рішень; отримання підтримки; пристосування до ситуації, яку неможливо змінити; пошук і вивчення альтернатив; отримання практичної допомоги через прямі дії (консультанта й інших спеціалістів, яких залучив консультант); розвиток наявних умінь і навичок, набуття нових; отримання інформації; реагування на дії інших людей та ситуацію.

Основними принципами проведення консультацій є:

1. Доцільність і цілеспрямованість. Консультація повинна мати конкретну мету, чітко вирішувати поставлене завдання, проблему.
2. Добровільність і ненав'язливість. Той, кого консультують, може в будь-який момент відмовитися від допомоги консультанта. Ефективність консультації визначається цінністю ідей, а не статусом консультанта.
3. Методична грамотність і компетентність. Ядром технології процесу консультування є встановлення довірливих взаємин консультанта і того, кого консультують. Грамотний

консультант повинен мати широку ерудицію і бути компетентним в галузі обговорюваної проблеми, вміти методично грамотно, переконливо вести консультації.

Консультування здійснюється різними способами залежно від різноманітності умов діяльності і особистісних якостей клієнтів, від концепцій і методів втручання, що використовують-

142

ся професіоналами. Згідно з моделлю організаційного розвитку успішна зміна складається із таких стадій: розблокування, зміна, заблокування. На першій стадії потрібно піддати сумніву попередні норми і цінності; "створити порожній простір для нових", розблокувавши існуючі установки. Зміни відбуваються лише за наявності ідентифікації і інтерналізації. Якщо клієнт ідентифікує себе з іншим, у кого є бажані установки, це може сприяти бажанню змінитися. Інтерналізація - процес апробації, адаптації й використання нових установок, цінностей. Заблокування - остаточне прийняття і інтеграція бажаних установок, коли нововведення стає стійкою частиною особистості чи процедур її діяльності. На цьому етапі необхідні час і підтримка, "негаймо та постійно заохочувана поведінка".

Консультування не є одномоментною акцією, це - процес. Воно має протяжність у часі, тому в цьому процесі можна виділити декілька етапів.

Основні з них:

- ◆ вияв причин, що спонукали клієнта звернутися за консультацією;
- ◆ аналіз, оцінка і діагностика проблеми;
- ◆ формулювання проблеми і визначення цілей консультації;
- ◆ встановлення стратегії і плану дій;
- ◆ здійснення відповідних дій;
- ◆ оцінка результатів консультації і висновки.

Утвердження і суспільне визнання соціальної роботи як важливої підгалузі соціального захисту населення багато в чому визначається посиленням ролі спеціалістів соціальної роботи як консультантів.

2. Результат консультування багато в чому залежить від досягнення взаєморозуміння між **консультантом** і тим, кого консультують. Для цього необхідно дотримуватись таких технологічних умов:

- а) позиція консультанта не повинна суперечити поглядам клієнта;
- б) слід наочно показати клієнту, що дії, яких від нього очікують, будуть сприяти і відповідати задоволенню його потреб і інтересів;

143

в) за всіх рівних умов люди легше приймають позицію тієї особи, до якої відчують позитивне емоційне ставлення, і відкидають позицію тієї, до кого відчують негативні емоції. Автор одного із практичних посібників з практики соціальної роботи, що виданий Британською асоціацією соціальних працівників, В. Колшед наводить такий перелік якостей ефективного консультанта:

1. Емпатія, чи здатність бачити світ очима іншої людини.
2. Повага до клієнта, здатність реагувати на проблему клієнта таким чином, щоб передати йому впевненість у її успішному вирішенні.
3. Конкретність, чіткість, тобто спосіб комунікації з іншою людиною, коли поглиблюється ясність своїх висловлювань.
4. Знання себе і прийняття себе, а також готовність і вміння надавати іншим допомогу в самопізнанні.
5. Щирість, вміння поводитись природно у взаєминах з клієнтом.
6. Конгруентність - співпадіння того, що повідомляється вербально, з мовою тіла.

7. Робота з тим досвідом, який є на момент консультування; вміння реагувати на те, що відбувається в момент зустрічі.

До вмінь професійного консультування також відносять:

- ◆ надавати людині можливість закінчити говорити без реагування зі сторони консультанта;
- ◆ точно відображувати і відтворювати зміст бесіди і почуття;
- ◆ підсумовувати етап інтерв'ю таким чином, щоб просунути бесіду далі;
- ◆ прояснювати співбесіднику свою власну роль;
- ◆ використовувати відкриті питання;
- ◆ використовувати підказку так, щоб сприяти просуванню співбесідника вперед у його розповіді;
- ◆ створювати безпечні умови для вияву почуттів співбесідника;

144

- ◆ пропонувати експериментальне (тобто таке, що йде від реального, а не від уявлюваного досвіду) розуміння проблеми, ситуації;
- ◆ відчувати, як інша людина впливає на консультанта;
- ◆ бути толерантним при мовчанні;
- ◆ контролювати свою власну тривогу і розслаблятися;
- ◆ визначати і спрямовувати напрям ходу бесіди;
- ◆ реєструвати прояви амбівалентності, непослідовності і вміння протистояти їм при необхідності;
- ◆ бути толерантним до болючих тем;
- ◆ генерувати і обговорювати альтернативні плани дій;
- ◆ оцінювати витрати і здобутки у випадку досягнення мети.

Розуміння консультування як "допомоги людям у їхньому наданні допомоги самим собі" дозволяє представити цей процес у такий спосіб (табл. 10.1):

Таблиця 10.1

Консультант	
Використовує	Допомагає клієнту
Навички побудови взаємовідносин: - повагу; - справжність; - емпатію	Відчувати себе людиною, яку цінують і розуміють; бути готовим виявити довіру консультанту
Навички дослідження і з'ясування (ситуації, почуттів, думок, дій, мотивів і т.ін.): - досягати домовленості з клієнтом і дотримуватися домовленості; - задавати питання; - узагальнювати сказане; - виділяти головне і фокусуватися на ньому; - відтворювати сказане клієнтом; - конкретизувати; - конфронтувати	Говорити і досліджувати; глибше розуміти, що, як і чому; бачити можливі варіанти; обдумувати альтернативи і вибирати із декількох альтернатив

<p>Навички планування:</p> <ul style="list-style-type: none"> - формулювати цілі; - планувати дії; - володіти стратегіями вирішення проблем 	<p>Розвивати здатність до ясного цілепокладання; формувати конкретний план дій; здійснювати (за підтримки) те, що необхідно зробити</p>
--	---

145

Досвід показує, що всі проблеми клієнта можна розділити на:

- ◆ проблеми, для вирішення яких існує єдино можливе рішення,
- ◆ проблеми невирішені, тобто ті, які лежать у сфері людських цінностей.

Саме з другою групою проблем, які мають відношення більше до почуттів, ніж до фактів, працює, як правило, соціальний працівник. Тому процес консультування нерідко заходить у глухий кут. Типова модель поведінки: чим більше консультант старається допомогти, тим більше клієнт опирається втручанням.

Відповідно до позиції, яку займають клієнти, їх поділяють на групи:

1) клієнтів - "патронів", "начальників" консультанта. Ці клієнти закликають консультанта зробити що-небудь у ситуації, що склалася. При цьому ситуація описується невизначено, нечітко. Клієнт нерідко заявляє: "Я не хочу бути в це втягнутим, тому-то я до Вас і прийшов". Такий клієнт бере на себе роль "відповідального стороннього", який виконав свій обов'язок, звернувшись до консультанта за допомогою.

2) Клієнт: "Я сумніваюсь у Вашій компетентності". Клієнти цього типу багато говорять, в основному абстрактно. Через великий потік слів смисл висловлювань залишається неясним. Клієнт часто поправляє консультанта фразою: "Ви не зрозуміли", дає зрозуміти консультанту, що, не дивлячись на "теоретичний внесок" консультанта, практично його не можна застосувати в даній ситуації: "Я чекав від Вас чогось іншого". Поведінка таких клієнтів спонукає консультанта доводити їм, що він є кращим, ніж про нього думають.

3) Клієнт: "Це безнадійно, нічого змінити не можна". Зброя клієнта цього типу проти консультанта - це "безпорадність" клієнта. У своїх невдачах він звинувачує інших або стверджує: "Я нічого не можу зробити, зі мною це трапляється завжди". Такий клієнт забуває про зустрічі з консультантом, не виконує своїх обов'язків через цілий ряд невизначених причин. Помилки клієнта використовуються, як результат, проти консультанта: "Я перепробував все, що Ви мені радили, але все виявилось

146

недієвим". Важливо пам'ятати, що в будь-якому випадку позиція консультанта є нижчою, ніж позиція клієнта. Клієнт володіє формальною владою: він замовник. Консультант повинен вести клієнта ненав'язливо, не приймаючи роль лідера, не демонструючи роль першокласного експерта. Дружній подив, щира радість від того, що зрозумів складне висловлювання клієнта - такими є особливості поступливої поведінки консультанта. У процесі спілкування закриті питання типу: "З якого часу?", "Про що?" чи "Що Ви робили, коли...?" і т.ін. - небезпечні. Консультант, таким чином, демонструє свою компетентність: "Я знаю, які питання тут слід ставити". Такі питання і залишаються в основному без відповіді, коли клієнт, в свою чергу, вважає себе експертом. Найкращими питаннями для таких клієнтів-"експертів" є відкриті, наприклад: "Чи не можете Ви мені розповісти про це ще що-небудь?".

Інколи в процесі консультування клієнт заявляє: "У мене немає проблем". Реакція консультанта в подібній ситуації може бути такою: "Добре, у Вас немає проблем, тоді давайте просто поговоримо - і нічого більше". Атмосферу довірливості допомагають створювати ремарки типу: "Так, це є кращим, що можна зробити в даному випадку". Не погоджуючись з таким заспокійливим тоном, клієнт відчує необхідність підкреслити

значущість і важливість своєї проблеми. У ситуації, коли клієнт виражає впевненість, що змінити нічого не можна, його проблема невирішувана, консультант, серйозно сприйнявши це повідомлення, може відповісти реплікою: "Так, зараз змінити нічого не можна. Є лише два варіанти виходу: або навчитися жити зі своєю проблемою, або визнати, що вирішити її нелегко". Займаючи таку позицію, консультант змушує клієнта робити вибір за власним бажанням.

Слід враховувати, що на результат консультації великий вплив чинить думка, що побутує в найближчому оточенні клієнта. Соціальне середовище чи обставини, в яких проводиться консультація, здатні викликати до життя різноманітні асоціації і по-різному впливати на дієвість зусиль соціального працівника: позитивно, негативно, нейтрально. Передба-

147

чити характер впливу середовища і обставин - одне із завдань консультанта.

3. У практиці соціальної роботи зустрічається і широко використовується декілька **типів консультування** (схема 10.1.):

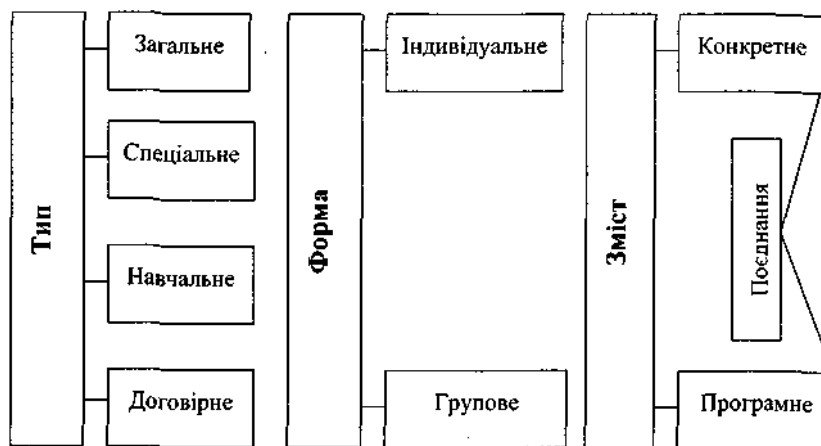

Схема 10.1. Класифікація консультування

- ◆ загальне консультування клієнтів спеціалістами соціальної роботи;
- ◆ спеціальне консультування клієнтів за направленням соціальних працівників спеціалістами соціальних служб чи закладів;
- ◆ навчальне консультування спеціалістів соціальних служб і організацій працівниками вищестоящих організацій і закладів. Воно включає роботу з персоналом, роз'яснення змісту законів, соціальної політики, програм, процедур, спрямованих на поліпшення соціального обслуговування населення;
- ◆ договірне консультування спеціалістами соціальних організацій з різних організаційних, економічних, професійних і інших питань.

148

За формою розрізняють групове і індивідуальне консультування, за змістом - конкретне і програмне.

Конкретне консультування здійснюється в тих випадках, коли мова йде про вузькоспеціальну проблему індивіда, групи, сім'ї і т.ін. При цьому, як правило, відбувається не тільки передача додаткової інформації, що допомагає індивіду по-новому побачити проблему, яка його хвилює, а й надання підтримки клієнту. На практиці нерідко трапляється, що клієнт потребує саме морально-психологічної допомоги для втілення знань, які вже має, у

практичну дію.

Програмне консультування можна визначити як двосторонній процес вирішення проблем, в ході якого консультант допомагає закладу чи організації об'єктивно проаналізувати їхню діяльність. У такого роду консультації акцент робиться на способах забезпечення у планах організації реальності заходів, на способах надання діючих соціальних послуг, а не на особистій проблемі окремо взятого клієнта, окремої персони. Іншим різновидом програмної консультації передбачається зосередження основної уваги на організаційних питаннях, наприклад, у випадку напруженості в стосунках між співробітниками, що негативно впливає на результат роботи колективу.

Може існувати ще одна форма консультування - поєднання конкретного і програмного підходів. Спеціаліст соціальної роботи, який застосовує такий підхід і форму консультування, розпочинає консультацію конкретного типу, допомагаючи співробітникам соціальних закладів у вирішенні проблем окремих клієнтів. Але в ході консультування консультант оперативно застосовує як отриману додаткову інформацію, так і конкретні результати, узагальнює їх і переключає увагу на вирішення програмних чи структурних проблем, що стосуються даної категорії клієнтів в цілому.

Учені виділяють також 2 види консультування: контактне (очне) та дистантне (заочне). Контактне консультування полягає в тому, що консультант зустрічається з клієнтом і між ними відбувається бесіда. Дистантний вид консультативної діяльності не передбачає прямого спілкування з клієнтом. У

149

даному випадку спілкування відбувається по телефону чи з допомогою листування.

Контактна бесіда - найбільш поширений вид консультування. Умовно консультативну бесіду можна розділити на чотири етапи.

1. Знайомство, початок бесіди. Успіх бесіди багато в чому залежить від того, наскільки соціальний працівник зможе проявити себе доброзичливим і зацікавленим співбесідником. Оптимальна позиція консультанта у ставленні до клієнта – це позиція рівності.

2. Розпитування клієнта, формулювання і перевірка консультативних гіпотез. Умовно можна виділити декілька напрямів роботи соціального працівника на цьому етапі: а) консультант підтримує контакт з клієнтом; б) консультант стимулює клієнта на подальшу розповідь; в) консультант сприяє цілеспрямованому розвитку бесіди; г) консультант осмислює те, що говорить клієнт. Через 15-20 хвилин після початку бесіди консультант повинен уже достатньо добре розбиратися в проблемах клієнта, бути готовим до того, щоб перейти до формулювання і перевірки консультативних гіпотез. Друга фаза розпитування - перевірка гіпотези. Якщо в першій фазі консультант задавав загальні питання, що стимулюють клієнта до монологу, то в другій фазі характер питань принципово змінюється. Формулювання стають більш вузькими, спрямованими на уточнення ідей, що виникли у консультанта.

3. Вплив. Найпростіший спосіб впливу - акцентування на суперечностях у розповіді клієнта, переструктурування і пере-формулювання оточуючої його реальності за допомогою коментарів типу: "На початку нашої бесіди ви скаржились на те, що син часто конфліктує з вами, але тільки-що ви розповіли про декілька ситуацій, в яких самі виступали ініціатором конфліктів, а син не лише не старався звинувачувати вас, а, навпаки, шукав шляхів до примирення. Що ви думаєте з цього приводу?" Обговорення інших варіантів поведінки і реагування можна почати з питань типу: "Чи не здається вам, що в цій ситуації можна було б поводитися по-іншому?" Мета консультанта - допомогти клієнту сформулювати якомога більше

150

варіантів поведінки, а потім, уважно аналізуючи їх, вибрати той, що підходить найбільш.

4. Завершення бесіди. Цей етап включає: підведення підсумків бесіди; обговорення питань, що стосуються подальших стосунків клієнта із соціальним працівником чи іншими необхідними спеціалістами.

Специфічним видом консультативної діяльності є дистантне консультування. Основна його форма - телефонне консультування (телефон довіри - ТД) дозволяє багатьом громадянам, які не можуть зважитися прямо звернутися до спеціаліста-консультанта або не мають такої можливості, отримати заочно поради і рекомендації з проблем, що їх хвилюють.

Особливістю телефонного консультування є анонімність, що сприяє формуванню у клієнта фантазійного образу консультанта. Відсутність зорових вражень посилює навантаження на звуковий канал сприйняття. Тому особливого значення набувають тон, тембр, швидкість мови, паузи, тривалість мовчання. Основні ж прийоми і методики телефонного консультування (вислуховування, перефразування, резюмування й т.ін.) співпадають з тими, що використовуються в контактному консультативному процесі.

Алгоритм бесіди по ТД.

1. Знайомство - формується первинний образ співбесідника.

2. Вислуховування - один з методів зняття напруження у клієнта. Мета вислуховування - створення дистанції між клієнтом і проблемою, чому сприяє проговорювання конфлікту.

3. Аналіз проблеми - спільно з клієнтом виділяються елементи проблеми, що потім розподіляються на дві групи: ті, що залежать від наших бажань, зусиль, волі; і ті, що від нашої волі не залежать чи вимагають значних часу і сил. Таким чином визначається мотиваційна вага кожного елемента проблеми.

4. Визначення цілей, усвідомлення мотивів поведінки клієнта.

5. Прийняття рішення - даний етап не є необхідним, тому що лежить за межами компетенції консультанта (за виключенням деяких кризових ситуацій, де є потреба у керівництві клієнтом).

151

Правила і принципи ведення бесіди по ТД.

- ◆ не беріть слухавку відразу. Оптимальний варіант інтервалу між сигналом і зняттям слухавки - 2-3 сек. Менший інтервал може збентежити клієнта, більший змусить нерішучого повісити слухавку;
- ◆ починайте мовний контакт, вимовляючи оповіщувальну формулу, що прийнята на вашому ТД;
- ◆ не кладіть слухавку першим, навіть якщо вже попрощалися з клієнтом. Розмова може мати продовження, і взагалі, клієнт не повинен чути коротких гудків;
- ◆ не нашкодьте! Якщо сумніваєтесь, використовуйте більш обережний, м'який варіант висловлювань;
- ◆ пам'ятайте, що ви не несете відповідальності за життя співбесідника;
- ◆ не говоріть постійно за словами клієнта: "Так, так". Ви потрібні для того, щоб він зміг побачити свою проблему "чужими очима", з деякої відстані;
- ◆ нав'язуючи свою думку чи відстоюючи свою правоту, ви самостверджуєтеся, і тільки.

Своєрідною формою дистанційного консультування є консультування за перепискою, чи скриботерапія. Воно застосовується в тих випадках, коли телефонне консультування утруднено через відсутність телефонного зв'язку. Для окремих категорій населення (наприклад, для засуджених, які відбувають покарання) консультування через листування може бути єдиною можливістю отримати життєво важливу пораду і навіть відвести біду.

4. Консультування окремих категорій клієнтів. *Консультування сімейне* - процес надання консультативної допомоги при подружніх конфліктах і дисгармоніях.

Можна виділити сім фаз сімейного консультування.

Перша фаза - створення клімату, який забезпечує успіх консультації. Консультант повинен переконати клієнта в тому, що він має справжній інтерес до його проблем і бажає йому допомогти.

Друга фаза - створення своєрідного "катарсису", душевного полегшення, що виникає внаслідок того, що людина вперше за тривалий час "виговорюється" з наболілої проблеми.

152

Третя фаза - так звана "фаза розради". Завдання спеціаліста зводиться до зняття деструктивного афективного фону. Клієнт має переоцінити свою ситуацію, зрозуміти, що вона не є вкрай трагічною, як йому видається. Необхідно допомогти клієнту у ситуації, що склалася, віднайти щось позитивне, те, чого він раніше не помічав, і переорієнтувати увагу клієнта на ці аспекти.

Четверта фаза - діагноз. Консультант повинен зрозуміти, в чому причина конфлікту, з приводу якого до нього звернулись. Цей діагноз не повинен повідомлятися клієнту.

П'ята фаза - ґрунтуючись на своєму діагнозі, консультант намагається допомогти клієнту самому поставити "діагноз" ситуації, в яку потрапив. У цьому процесі активними є дві сторони, тому цю фазу можна назвати фазою "дослідження".

На шостій фазі має відбутися усвідомлення клієнтом наявних варіантів поведінки і вибір одного з них. Всі рішення людина приймає самостійно. Лише тоді вона буде відчувати себе відповідальною за свої вчинки і не відмовиться від прийнятого рішення через появу труднощів.

7-а фаза - закріплення мотивації до виконання прийнятого рішення.

Добре організоване високопрофесійне консультування може надати допомогу не лише в переборенні подружніх конфліктів, а й у вирішенні проблем виховання дітей.

У роботі з особами, які здійснювали спроби самогубства, важливо пам'ятати про те, що суїцидальна активність є останнім способом привернути до себе увагу, крайнім засобом вираження почуттів відчаю і безпорадності.

Першим кроком у роботі з попередження суїциду має бути встановлення особистого контакту. Слід заспокоїти клієнта, дати можливість "виговоритися", висловити йому своє співчуття і співпереживання. У цій ситуації головне - вміння слухати.

Наступним кроком є визначення головної проблеми, яка лежить в основі суїцидальної активності. Виділення основної причини чи причин такого рішення є спробою зрозуміти душевний стан людини.

153

Протягом першого і другого етапів бесіди важливо визначити і ступінь ризику здійснення суїциду, тобто оцінити суїцидальний потенціал. Його визначають соціально-вікові і статеві особливості клієнта. Найважливішим показником ризику скоєння самогубства є сформованість і детальне опрацювання плану суїцидальних дій. Якщо клієнт вибрав спосіб, місце і спосіб відходу з життя, це свідчить про те, що останній крок дуже близький.

Наступний етап - це пошук ресурсів для переборення критичної ситуації. Такими ресурсами можуть бути сім'я, кар'єра, близькі люди, втілення мрії, друзі. Безпосередня апеляція до цих ресурсів, як правило, не дасть відчутних результатів, а ось спроба уявити і проговорити почуття оточуючих значущих людей у випадку скоєння самогубства може принести бажаний ефект.

На наступному етапі важливо спільно сформулювати "план дій з переборення кризової ситуації". Провідна роль у цьому процесі має належати клієнту. Підсумком цього етапу повинен стати конструктивний план вирішення кризової ситуації.

Завершальний етап - це вселення впевненості клієнту в тому, що він обов'язково

вирішити свої проблеми. Ініціатива першого кроку повинна належати саме клієнту. Завдання консультанта - підкреслити успіх цього кроку.

Р.Кочюнас наводить наступні правила консультування осіб, які замислили скоєння самогубства.

1. Зустрічатися з ними якнайчастіше.
2. Акцентувати увагу на позитивних аспектах життя.
3. Не варто, зіткнувшись з цією проблемою, панікувати і намагатися приховати це почуття, розповідаючи клієнту про недопустимість самогубства з точки зору морально-етичних норм.
4. Необхідно залучати до процесу консультування значимих для клієнта людей.
5. Надати можливість клієнту в будь-який момент зв'язатися з консультантом.
6. Інформувати близьких до клієнта людей і обговорити питання про госпіталізацію, якщо вона необхідна, з ним і його близькими.

154

7. Контролювати можливі маніпуляції собою зі сторони клієнта.
8. Пам'ятати, що найбільшу відповідальність за свої вчинки несе сам клієнт.
9. Консультант зобов'язаний детально, у письмовій формі, фіксувати свої дії.
5. Технологія консультування подібна до **технології посередництва**.

Соціальне посередництво - це сприяння у досягненні згоди між суб'єктами для вирішення соціальних проблем одного із них і надання йому допомоги. У ролі такого суб'єкта виступає група, колектив, окрема особа, сім'я та ін. Для вирішення соціальних проблем можуть залучатися декілька суб'єктів (державний соціальний заклад, громадські організації, комерційні структури, спеціалісти і т.ін.).

Бути соціальним посередником - означає пояснювати інтереси і погляди однієї сторони іншій. Якщо посередницькі зусилля спрямовані на мобілізацію сил і засобів для надання конкретної допомоги, то соціальний працівник повинен вміти встановлювати зв'язки з суб'єктами, здатними надати соціальну підтримку, переконати їх у необхідності такої допомоги. Нерідко спеціаліст виступає в ролі посередника між конфліктуєчими сторонами. У такому випадку він може опинитися "поміж двох вогнів", і йому слід бути готовим вислуховувати звинувачення на свою адресу в упередженому ставленні. На все це слід реагувати спокійно, аргументовано відводити звинувачення, продовжуючи посередницькі зусилля.

Посередництво реалізовується в *різноманітних формах*.

1. Посередництво у вирішенні правових, побутових, медико-реабілітаційних проблем клієнтів: участь в оформленні опіки (опікунства), взаємодія з інстанціями при вирішенні питання про захист майнових прав неповнолітнього, участь у дізнанні і судочинстві з правопорушень, що скоєні неповнолітніми, і т.ін.

155

2. Посередництво в пошуці соціальних служб і закладів, здатних надати клієнту необхідну допомогу і підтримку. Логіку діяльності соціального працівника можна подати у такий спосіб:

а) діагностика проблеми, оцінка можливостей її вирішення, співвіднесення з інформацією про характер послуг, котрі надаються населенню різноманітними організаціями і закладами;

б) вибір закладу, здатного найкращим чином вирішити проблему, рекомендація його клієнту;

в) допомога у встановленні контакту, сприяння прийому клієнта у відповідному закладі, організації, у спеціаліста;

г) перевірка результативності контакту, просування у вирішенні проблеми. З цією метою слід організувати зворотний зв'язок з клієнтом і (чи) спеціалістами закладу. Допоки контакт не стане стійким, соціальний працівник повинен тримати ситуацію під контролем.

3. Посередництво у вирішенні міжособистісних, сімейних конфліктів.

До основних прийомів надання посередницьких послуг можна віднести:

- ◆ оформлення виписки із перерахуванням найнеобхідніших даних про організацію чи заклад;
- ◆ написання супроводжуючого листа, в якому вказані причини і цілі звернення клієнта в заклад;
- ◆ особистий контакт соціального працівника з представником закладу чи спеціалістом;
- ◆ підбір для клієнта супроводжуючого, який володіє інформацією про координати і зміст контакту, що має відбутися;
- ◆ укладення усного чи письмового, офіційного чи неофіційного, двохстороннього (соціальний працівник - клієнт) чи трьохстороннього (соціальний працівник - спеціаліст (заклад) - клієнт) договору як одного із способів встановлення правил, норм взаємодії двох чи більше суб'єктів.

156

Консультування і посередництво - це процес взаємовпливу, де дієвість впливу соціального працівника залежить не стільки від його слів, скільки від його особистості. На ньому лежить серйозна моральна відповідальність, яку можна виразити правилом: "Будь такою людиною, через котру ти хотів би впливати на інших". Соціальному працівникові як консультанту (посереднику) необхідно розвивати готовність увійти в духовний світ іншої людини і самому розвиватися в цьому процесі.

Питання для самоконтролю

1. Проаналізуйте консультування як технологію соціальної роботи.
2. Назвіть основні вимоги до проведення консультацій та особи консультанта.
3. Назвіть типи, форми, види консультування.
4. Охарактеризуйте технології консультування окремих груп клієнтів.
5. Розкрийте сутність технології посередництва.

Практичні завдання

1. Проаналізуйте матеріали, які можна використовувати у консультуванні як технології соціальної роботи.

Матеріали для консультування безробітних громадян

Автор А.Мошкарва

I. Корисні поради:

1. Не звинувачуйте себе за скорочення, у результаті якого ви позбавились роботи.
2. Постарайтесь замінити свій гнів і невдоволення через втрату роботи у стимул для пошуку нового місця.
3. Усвідомте свої проблеми, пов'язані з втратою роботи, обговоріть їх з сім'єю, близькими друзями. Дайте зрозуміти дітям - вони не винні у тому, що раптово виникли негаразди в домі. Розділений з іншими тягар стає не таким важким.
4. Продумайте конкретний план пошуків роботи. Підготуйте резюме, читайте рекламні пропозиції щодо робочих місць,

157

постарайтесь, щоб якомога більше людей знали про те, яка саме робота вам потрібна.

5. Якщо немає можливості повернутися на попереднє місце роботи чи ви втратили до неї інтерес, подумайте про курси перепідготовки. Оцініть свої можливості, свій потенціал та інтереси і використайте ситуацію для того, щоб вибрати свій напрям професійної діяльності.

6. Постарайтесь максимально зберегти підвалини і звички свого попереднього життя. Продовжуйте заняття, що приносять вам задоволення, і не втрачайте контакту з друзями.

7. Вишукуйте позитивні способи вираження своїх негативних емоцій: наприклад, займайтеся гімнастикою, що також допоможе вам зберегти необхідну фізичну і моральну форму.

8. Влаштуйтесь на роботу на півставки, або станьте "підприємцем". Працюючи на дому, перетворіть своє хоббі у джерело прибутку.

9. Заповнюйте вільний час безплатною роботою як доброволець. Це зміцнить вашу повагу до самого себе.

II. Умови вибору професії.

ХОЧУ: професійні нахили та інтереси.

МОЖУ:

- ◆ стан здоров'я;
- ◆ професійна кваліфікація;
- ◆ професійні здібності.

ТРЕБА: попит на ринку праці і можливості працевлаштування.

У тому випадку, якщо ви зумієте поєднати "ХОЧУ", "МОЖУ" і "ТРЕБА", ваш професійний вибір буде вдалим. Іншими словами, ваше завдання полягає в тому, щоб знайти професію, яка:

- ◆ цікава і приваблива для вас;
- ◆ відповідає вашим можливостям;
- ◆ користується попитом на ринку праці.

III. Питання, які найчастіше зустрічаються на співбесіді.

- ◆ Чому ви хочете працювати саме за цією професією?
- ◆ Що ви знаєте про цю роботу; про нашу організацію?

158

- ◆ Чому ви вибрали саме цю кар'єру?
- ◆ Що ви будете робити, якщо... (далі, як правило, описується яка-небудь критична ситуація)?
 - ◆ Як би ви могли описати самого себе?
 - ◆ Що ви хочете розповісти про себе?
 - ◆ Які ваші головні сильні сторони?
 - ◆ Які ваші головні слабкі сторони?
 - ◆ Якого типу роботу ви любите більше всього?
 - ◆ Якого типу роботу ви не любите більше всього?
 - ◆ Які ваші інтереси поза роботою?
 - ◆ Які досягнення чи результати у роботі приносять вам найбільше задоволення?
 - ◆ Якою була ваша найсерйозніша помилка?
 - ◆ Що б ви хотіли змінити у своєму минулому?
 - ◆ Який стан вашого здоров'я?
 - ◆ Які дисципліни подобались вам у школі найбільш?
 - ◆ Що вам подобалось найбільше на попередній роботі, а що - найменше?
 - ◆ Чому ви залишили свою попередню роботу?
 - ◆ Яке відношення має ваша освіта чи досвід трудової діяльності до даної роботи?
 - ◆ На які зміни у вашій професійній кар'єрі ви розраховуєте?
 - ◆ Які ваші життєві цілі? Як ви плануєте їх досягнути?
 - ◆ Чим ви сподіваєтесь займатися через 5-10 років?

- ◆ На яку зарплату ви розраховуєте?
- Деякі з питань, які слід поставити тому, хто проводить співбесіду:
- ◆ Як приблизно буде виглядати мій робочий день?
 - ◆ Кому я буду безпосередньо підпорядковуватися? Чи можу я з ним зустрітися?
 - ◆ Чи буде хтось у мене в підпорядкуванні? Чи можу я з ним зустрітися?
 - ◆ Наскільки важливою є ця робота для організації (фірми)?
 - ◆ Які є можливості для службового чи професійного зростання?

159

◆ Чи можу я розраховувати на підвищення кваліфікації чи навчання за рахунок організації?

- ◆ Чому це місце залишив попередній працівник?
- ◆ Чим цей працівник займається тепер?
- ◆ У чому полягає головна проблема (завдання, мета)?

IV. Стратегія пошукових телефонних дзвінків.

1. Підготовка. Слід розробити сценарій розмови заздалегідь.

Подумайте про роботу:

- ◆ якого роду робота може вам підійти;
- ◆ з чим вона може бути пов'язана;
- ◆ яких навичок вона потребує. Подумайте про роботодавця:
- ◆ чи є значною ця фірма, чим вона займається;
- ◆ звідки може з'явитися вакансія;
- ◆ з ким можна зв'язатися: з відділом кадрів, з менеджером, з керівником.

Подумайте про себе.

Згадайте свою трудову біографію. Що слід підкреслити? У чому може бути зацікавленим роботодавець? Що він скаже? Зробіть необхідними помітки - вони можуть виявитися корисними.

2. Довідайтеся про ім'я. Обов'язково з'ясуйте заздалегідь, хто конкретно відповідає в даній організації за підбір нових працівників вашої спеціальності.

3. Переборення заслону.

Важливо не лише знати, до кого звернутися, необхідно отримати можливість реально поговорити з цією людиною. Постарайтесь не розкривати мету звернення завчасно - відповідь майже завжди буде негативною, а розмова - завершеною. Якщо секретар запитує про мету дзвінка, найрозумніше відповісти, що це дзвінок, пов'язаний з прийомом на роботу, чи з питання, яке можна обговорити тільки з адресатом дзвінка. Якщо вам відповідають, що адресат дзвінка зайнятий чи його немає на місці, не погоджуйтесь на розмову з іншим абонентом: запитайте, коли потрібний вам співробітник повернеться і перезвоніть у вказаний час.

160

4. Вміння подати себе.

Мета пошукового дзвінка - завоювати інтерес роботодавця, викликати у нього бажання зустрітися з вами і отримати більше відомостей про вас.

Розпочинаючи телефонну розмову, слід звернутися до роботодавця по імені, представитися і розіграти "заготівку". Вона полягає в короткому повідомленні про позитивні якості шукача роботи - його досвід, кваліфікацію, інтереси, навички, здібності. Розповідь повинна звучати цікаво і в позитивному тоні. Не занижуйте свої здібності - це не час для скромності.

Потрібно пояснити співбесіднику причину дзвінка, наприклад: "Сергій Петрович Гладченко сказав, що вам потрібний слюсар". Це є доказом того, що ви телефонуйте не "на

удачу", а володієте якоюсь первинною інформацією. Не можна говорити: "Я телефоную, сподіваючись на випадок" чи "на удачу". Також не можна зізнаватися, що ім'я роботодавця ви знайшли в телефонному довіднику. Ви взагалі не повинні говорити, що телефонуєте з метою дізнатися, чи немає якої-небудь роботи.

5. Наполягайте.

Дайте роботодавцю подумати. Постарайтесь отримати згоду роботодавця на ознайомлення з вашими автобіографією і резюме.

Запитайте, чи знає роботодавець про можливі вакансії в інших відділах чи фірмах.

5. Завершіть розмову ввічливо і в позитивному настрої.

Наприкінці розмови подякуйте своєму співбесіднику за витрачений час і допомогу.

V. Схема резюме.

1. П. І. Б., рік народження (вік), контактні телефони (домашній і (чи) робочий).

2. Мета (навіщо ви звертаєтесь у дану фірму, яку роботу шукаєте).

3. Досвід роботи (у зворотньому хронологічному порядку, тобто починаючи з останнього місця роботи) за схемою:

- ◆ дата початку роботи - дата закінчення роботи;
- ◆ назва фірми і сфера її діяльності;
- ◆ назва вашої посади, кількість підлеглих (якщо вони були);

161

◆ опис ваших посадових функцій, рівень відповідальності і повноважень;

◆ приклади конкретних досягнень.

4. Освіта (у зворотньому хронологічному порядку, тобто починаючи з останнього місця навчання) за схемою:

- ◆ дата початку навчання - дата закінчення навчання;
- ◆ назва навчального закладу, факультет, спеціальність;
- ◆ присвоєна кваліфікація.

5. Додаткова освіта (курси, семінари, тренінги, стажування (за приведеною вище схемою)).

6. Додаткові навички (ступінь володіння іноземними мовами, комп'ютером, наявність автомобіля, прав водія та ін.).

7. Ваші переваги (вказіть декілька особистісних якостей, які відрізняють вас від інших і допомагають вам досягнути потрібних результатів у роботі).

Це базові пункти. Можуть бути і додаткові пункти, наприклад, пункт про бажану зарплату. Але деякі менеджери з проблем персоналу ставляться до цього негативно.

2. Підготуйте матеріали для консультування однієї з категорій клієнтів.

Література

1. Методика и технологии работы социального педагога: Учебное пособие для студ. высш. учебн. заведений / Б.Н. Алмазов, М.А. Беляева, Н.Н. Бессонова и др. Под ред. М.А. Галагузовой, Л.В. Мардахаева. - М.: Издат.центр "Академия", 2002.

2. Психология социальной работы: Уч. пособие / О.В. Боголюбова, Н.Л. Васильева и др. Под общ. ред. М.А. Гулиной - Спб.: Питер, 2004.

3. Словарь - справочник по социальной работе / Под ред. д-ра ист. наук проф. Е.И. Холостовой. - М.: Юрист, 2000.

4. Соціальна робота в Україні: теорія та практика: Посібник для підвищення кваліфікації працівників соціальних служб для молоді. 4-а частина / За ред. А.Я. Ходорчук. - К.: ДЦССМ, 2003.

5. Технология социальной работы: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. И.Г. Зайнышева. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000.

6. Шакурова М.В. Методика и технология работы социального педагога: Уч. пособие

для студентов высш. пед. уч. заведений. - М.: Изд.центр "Академия", 2002.

Тема 11. Технології зв'язку з громадськістю

1. Сутність технології паблік рилейшнз (ПР).
2. Технології зв'язку з громадськістю в практиці соціальної роботи.

1. Розвиток ринкових відносин, становлення демократичних інститутів, здійснення важливих політичних заходів і інші прояви сучасного суспільства створюють немало актуальних проблем. Для їх успішного вирішення, крім власне управлінських зусиль, необхідні є цілеспрямоване формування громадської думки, а в практичній роботі - і опора на цю думку.

У наш час примус і диктат в діяльності держави все більше поступаються врахуванню інтересів та координації зусиль різних груп населення і організацій у вирішенні тих чи інших питань, вироблення загальної стратегії дій. Усе це покликала до життя цілий ряд наук, істотне місце серед яких посідає паблік рилейшенз, наука про управління громадською думкою.

За західними даними, від третини до трьох четвертих свого часу західний керівник витрачає на роботу, пов'язану з паблік рилейшнз. Жодна велика акція на державному чи приватному рівні неможлива без відповідної інформаційної підготовки.

У 1923 р. у США Е. Бернейс видав першу книгу по паблік рилейшнз (ПР) - "Кристалізація громадської думки". У країні почала складатися ціла ПР-індустрія.

З'явившись ніби на межі журналістики і реклами, ПР потім розширили свої можливості і перетнулись з менеджментом, політикою, державним управлінням, бізнесом і іншими, часто специфічними, сферами, бо ж в нинішніх умовах ніякі уряди, підприємства, компанії чи організації уже не можуть успішно діяти без співробітництва з громадськістю.

Де використовується ПР? Усі точки застосування ПР на Заході автоматично можуть бути перенесені на вітчизняний ґрунт. Спеціалісти ПР створюють імідж політичних діячів; ПР - невід'ємна частина будь-якої роботи з клієнтами; ПР

163

також включають як складову частину управління кризовими ситуаціями.

Чим ПР відрізняється від інших подібних видів діяльності, зокрема реклами, пропаганди, журналістики, що також спрямовані на формування громадської думки?

Відомий західний спеціаліст з проблем ПР Сем Блек пропонує цілу таблицю відмінностей ПР від реклами (табл. 11.1).

Таблиця 11.1

Характеристика	Реклама	Паблік рилейшенз
Використання мас-медіа	Купівля простору і часу	Висвітлення пресою
Контроль повідомлень	Жорсткий контроль змісту й часу	Порівняно легкий контроль
Довіра до повідомлення	Порівняно низька	Порівняно висока
Тип цільової аудиторії	Вузька цільова аудиторія	Обмежена аудиторія
Фокус діяльності	Орієнтація на ринок чи продаж	Орієнтація на стосунки чи ситуацію
Часова шкала	Порівняно короткочасна мета	Як короткочасна, так і довгочасна мета

Що стосується пропаганди, то вона, хоч і наближена до ПР, особливо в кризові періоди, однак має ряд відмінних рис. Визначають два можливих типи пропаганди -

жорсткий і м'який. М'яка пропаганда прямо і опосередковано пов'язана з ПР. Під жорсткою пропагандою будемо розуміти пропаганду часів тоталітаризму. Вона має такі суттєві відмінності:

- ◆ пропаганда системна настільки, що намагається контролювати абсолютно всі канали комунікації: від ЗМІ до цирку;
- ◆ пропаганда діє поза конкуренцією, оскільки в часи тоталітаризму дисиденти не мали реального впливу;
- ◆ пропаганда має постійний характер (наприклад, політінформації);
- ◆ пропаганда тоталітарного часу функціонувала в умовах, коли існувала заборона на ухиляння від її споживання.

164

ПР діють у системі вибору, ці повідомлення не є обов'язковими для споживання;

- ◆ пропаганда має масовий характер, її тексти розмножуються в безмежній кількості примірників. ПР обмежені у фінансах і матеріальних ресурсах, тому вони не можуть дозволити собі такого марнотратства.

Ці відмінності і визначають ПР і пропаганду як дві різні сфери, хоч вони й застосовують комунікативні технології для впливу на масову свідомість.

Можна також підкреслити суттєву відмінність ПР від журналістики. Якщо журналістика описує події, маючи цикл від ситуації до слова, то ПР самі створюють умови, тобто цикл тут зворотний: від слова до подій. Ці події потім буде описано мас-медіа, але початково вони створюються завдяки спеціалістам ПР.

ПР - це ще й проблема фінансування. Можна розуміти значущість завдання, але не мати ресурсів для його розв'язання. Це призводить організацію до дилеми: найняти спеціаліста ззовні чи створити у себе відповідний підрозділ.

Західні спеціалісти називають п'ять переваг, коли організація має власного фахівця ПР:

- ◆ менеджер з ПР добре знайомий з усіма проблемами організації;
- ◆ менеджера з ПР може бути професійне знання проблем, котрими зайнята організація;
- ◆ менеджер з ПР легко встановлює контакти всередині організації, одержуючи достеменну інформацію;
- ◆ менеджер з ПР може досягати швидких рішень у разі надзвичайних ситуацій;
- ◆ менеджер з ПР може давати щоденні поради.

До переваг зовнішнього консультування вони відносять:

- ◆ консультант є незалежним радником, здатним на критику;
- ◆ у нього більший досвід, пов'язаний з тим, що він працює з багатьма клієнтами;
- ◆ у нього більше знайомств у сфері мас-медіа, ніж у внутрішнього менеджера з ПР;

165

- ◆ у нього кращі виходи на спеціальні служби, які допомагають ПР (дослідницькі фірми, видавці тощо);
- ◆ у нього більш легкі зв'язки зі ЗМІ, центрами, що надають послуги.

Якими ж мають бути спеціалісти з ПР?

Глава американської ПР-фірми "Берсон - Марстеллер" Х.Берсон так говорить про свої уявлення про ідеальних спеціалістів в галузі ПР:

1. Вони винахідливі. Це здібні, розумні люди, швидко вчаться. Вони задають правильні запитання. У них унікальна здібність майже відразу викликати довіру.

2. Вони знають, як поводитися з людьми. Вони прекрасно працюють зі своїми

начальниками, зі своїми ровесниками, зі своїми підлеглими. Вони добре працюють з клієнтами, а також з пресою чи постачальниками. Вони емоційно незворушні -навіть (і особливо) під тиском. Частіше вони користуються займенниками "ми", ніж "я".

3. Вони завжди прагнуть йти вперед і на цьому шляху знаходять творчі вирішення. їм не потрібно вказувати, що слід робити далі, інстинктивно вони це знають самі. Вони не бояться починати з чистого аркуша паперу: для них він означає просто нові можливості.

4. Вони вміють писати, можуть формулювати свої думки в переконливій формі.

Паблік рилейшнз реалізує свою мету через всілякі комунікативні процеси, що дає можливість іноді визначати цю сферу як менеджмент комунікацій. Основними серед них є взаємовідносини із засобами масової комунікації; прес-конференції і презентації; виступи з промовами; просування корпоративного іміджу.

У цілому ж все це є тими чи іншими можливостями виходу на населення. Однак у складі ПР-комунікацій можуть бути не лише слова, а й події, котрі набагато успішніше діють на масову та індивідуальну свідомість. Водночас слід пам'ятати і про те, що візуальна картинка також краще запам'ятовується і зберігається в пам'яті довше, ніж будь-які слова.

166

Тому ПР-комунікації полягають у перекодуванні потрібного повідомлення у три види: слова, події і візуальної картини.

В основі ПР лежить розвиток зворотного зв'язку. Командну систему, в котрій ми жили, цікавив тільки прямий зв'язок. Тоді здавалося, що необхідно лише донести потрібне повідомлення до аудиторії, а вона діятиме відповідно до цього повідомлення автоматично.

На нинішньому етапі розвитку суспільства різко зросла роль населення. Від спілкування з підлеглою людиною ми перейшли до спілкування з людиною вільною. А вона потребує іншого ставлення до себе. Тому будь-яка серйозна дія чи то владних структур, чи то приватної фірми вимагає тепер відповідної інформаційної підготовки. Звідси випливає одна з важливих закономірностей ПР: необхідно працювати не просто з населенням, а виділяти ті чи інші його сегменти, для котрих і розробляються відповідні повідомлення. Терміни, що використовуються ПР у цьому разі, звучать як "цільова аудиторія" і "ключові повідомлення".

Спеціаліст ПР не тільки спрямований на сприятливе висвітлення подій у пресі. Він сам сприяє цьому, створюючи події, які потім будуть описані в позитивному тоні.

План ПР-кампанії задає стратегію і тактику вирішення проблеми. "Біблія" американських ПР, представляючи ПР-кампанію як науково керований процес, бачить у ньому чотири складові:

1. Визначення проблеми.
2. Планування і програмування.
3. Дії і комунікації.
4. Оцінка програми.

Ф. Джефкінс пропонує свою модель, що складається з шести елементів:

1. Оцінка ситуації.
2. Визначення мети.
3. Визначення аудиторії.
4. Відбір мас-медіа і техніки впливу.
5. Планування бюджету.
6. Оцінка результатів.

167

Отже, можна зробити висновок, що підходи до процесу ПР практично повторюють один одного. Це пов'язано з єдиним типом очікуваного результату:

1. Умовити людей зробити щось.
2. Умовити людей не робити чогось.
3. Отримати їхню згоду на те, щоб організація могла спробувати зробити щось, не піддаючись при цьому атаці чи критиці посередині експерименту.

Відповідно у термінах біхевіористської психології ці завдання можуть виглядати так:

1. Мотивувати нову поведінку.
2. Посилити наявну позитивну поведінку.
3. Модифікувати негативну поведінку. ПР ґрунтується на певних принципах.

Одним із провідних принципів є принцип демократії.

Суб'єкти суспільних відносин реалізують свої права, у тому числі і шляхом громадянської ініціативи, що опирається на економічну, політичну, духовну свободу. Маючи рівні права (і обов'язки), вони будують функціональні взаємозв'язки з партнерами по бізнесу, політиці, культурі як "суспільний договір" і узгодження інтересів.

Інший принцип - принцип альтернативізму.

Багатосуб'єктність суспільних відносин породжує невичерпність управлінських альтернатив: у постановці мети, виборі партнерів по спільній діяльності, у застосуванні технологій управління й т.ін. І навпаки: якщо існує жорстка регламентація, якщо "правила гри" підлаштовані під вульккорпоративний чи клановий інтерес, якщо енергія думки спрямовується в русло дозволених демонстрацій повної відданості, необхідності в ПР просто не виникає.

В основі публік рилейшнз лежить також принцип *громадянського консенсусу чи громадянської згоди*.

Осмислюючи існуючі протиріччя, навіть вступаючи в зону конфлікту, прогнозуючи їх, ПР-спеціалісти і структури будують свою діяльність як програму згоди, що спирається на максимальне використання конструктивного потенціалу сторін.

Визначається ще один принцип - принцип *технологічності*. На відміну від умоглядних побудов, що є характерними для

168

виключно теоретичних пошуків, ПР являють собою досить прагматичну сферу. Історично вона виникла із систематизації конкретних форм, методів, способів і процедур, з допомогою яких налагоджуються контакти із громадськістю. Ці специфічні технології не просто примножувались із розвитком суспільства, а за законом зворотного зв'язку впливали на саму природу, предмет і цілі ПР.

Сем Блек підкреслює, що ПР - це мистецтво і наука досягнення гармонії через взаєморозуміння, засноване на правді і повній інформованості. І наводить перелік особливостей і відмінностей ПР.

ПР включають в себе:

1. Все, що може ймовірно покращити взаєморозуміння між організацією і тими, з ким вона вступає в контакт всередині неї і поза її межами.
2. Рекомендації по створенню "суспільного обличчя" організації.
3. Заходи, спрямовані на виявлення та знешкодження чуток та інших джерел нерозуміння.
4. Заходи, спрямовані на розширення сфери впливу організації засобами відповідної пропаганди, реклами, виставок, відео- і кінопоказів.
5. Будь-які дії, спрямовані на покращання контактів між людьми чи організаціями.

У той же час публік рилейшнз не є:

1. Бар'єром між правдою і громадськістю.
2. Пропагандою, яка прагне щось нав'язати, незалежно від правди, етичних норм і суспільних інтересів.
3. Пропагандою, спрямованою виключно на покращання реалізації, хоча ПР мають

важливе значення для програм реалізації і маркетингу.

4. Набором хитрощів і трюків. Вони іноді використовуються для того, щоб звернути увагу, але при частому і ізольованому застосуванні є зовсім даремними.

5. Простою роботою із пресою, хоча вона і є дуже важливою частиною більшості програм ПР.

ПР - це одна із функцій управління, що сприяє встановленню й підтримці спілкування, взаєморозуміння, прихильності

169

і співробітництва між організацією та громадськістю. Вони включають в себе вирішення різноманітних проблем: забезпечують керівництво організації інформацією про громадську думку і надають йому допомогу у виробленні зворотних заходів; забезпечують діяльність керівництва в інтересах громадськості; підтримують його в стані готовності до різних перемін шляхом завчасного передбачення тенденцій; використовують дослідження і відкрите спілкування як основні засоби діяльності.

Можна зробити висновок, що ПР являють собою мистецтво переконувати людей і впливати на їхню думку, підтримувати готовність до необхідних змін, запобігати кризовим станам та переборювати їх.

Діяльність ПР повинна бути безперервною, такою, що планується і орієнтується не тільки на нинішніх партнерів, а й на майбутніх. І в цій спрямованості на перспективу - найважливіша особливість ПР. Вона передбачає проведення різноманітних досліджень, ініціювання повідомлень в пресі, організацію прес-конференцій, виставок, семінарів, лекцій і інших заходів.

2. Зв'язок з громадськістю - метод соціальної роботи, що виник у США і отримав широке поширення в останні десятиріччя. На відміну від індивідуальної допомоги і створення груп соціальної терапії використання цього методу дозволило розширити масштаби соціальної роботи серед населення, бо під громадськістю тут розуміється вулиця, район міста, церковна община, соціум у цілому. Прихильники цього методу акцентують увагу на тому, що, по суті, будь-яка соціальна проблема - не тільки і не стільки особиста, скільки суспільна, а тому для її ефективного вирішення чи попередження необхідна робота із соціумом.

Дискусії, що проходять останніми роками про суть і роль методу зв'язку із громадськістю в практиці соціальної роботи, виявили три концептуальні позиції: 1) робота з громадськістю повинна бути засобом координації традиційних методів і кооперації організаторів соціальної роботи; 2) повинна розглядатися як соціально-політичний засіб задоволення інтересів і потреб населення; 3) повинна стимулювати зміну нинішніх потреб, інтересів і очікувань громадян.

170

У найбільш загальному вигляді соціальний працівник виступає як посередник між конкретним клієнтом і соціумом. Він сприяє, з однієї сторони, ефективній адаптації клієнта до цього соціуму, а з іншої - переборенню відчуженості соціуму від реальних турбот людей.

Однією із найбільш важливих контактних аудиторій, якій спеціалісти по зв'язку з громадськістю повинні приділяти особливу увагу, - персонал самої соціальної служби. Кожний її співробітник є передавачем інформації у зовнішнє середовище, тобто створює імідж своєї організації. Ефективною є лише та організація, співробітники якої ототожнюють себе з нею, відчують відповідальність за її діяльність.

Працюючи з персоналом організації як з важливою контактною аудиторією, частиною суспільства, доцільно використати декілька прийомів, одним з яких є проведення соціологічного дослідження стану справ у організації і з'ясування на цій основі необхідності

збереження чи зміни здійснюваної до цього часу політики. Таке дослідження попереджує суб'єктивізм у діяльності керівництва. Можливими етапами дослідження можуть бути: 1) з'ясування ступеня ототожнення себе з організацією; 2) виявлення конфліктних ситуацій і у випадку необхідності - пропозиція заходів щодо їх вирішення; 3) аналіз взаємин співробітників з адміністрацією, громадськими організаціями, вивчення думки персоналу про керівництво; 4) вивчення способів перегляду заробітної плати і просування по службі співробітників; 5) вивчення того, наскільки добре знає персонал свою організацію, її цілі, місію, як визначає позитивні чи негативні сторони роботи в цьому закладі, чи має достатню інформацію про її діяльність; 6) з'ясування, якою мірою забезпечена зручність робочих місць, що дозволяє працювати з повною віддачею сил; 7) вивчення ситуацій, через які виникає велика кількість проблем, встановлення їх причин; 8) з'ясування ступеня довіри співробітників у ставленні до своєї організації.

Професіоналізм у роботі з персоналом багато в чому визначає і ефективність роботи з громадськістю, бо саме ця діяльність здійснюється співробітниками організації.

171

Однією з моделей паблік рилейшнз є пабліситі - прес-посередництво. Головним завданням тих, хто займається такою роботою, є просування організації, створення її сприятливого іміджу у будь-який можливий спосіб, насамперед через публікації в пресі.

Преса - одночасно і засіб передачі інформації, і аудиторія, що вимагає особливої уваги спеціалістів по зв'язках з громадськістю. Плануючи роботу із ЗМІ, важливо пам'ятати, що несвоєчасна інформація, її дефіцит породжують чутки, які інколи досить важко контролювати. Необхідним є постійне співробітництво, за якого інформація, що виходить, перетворюється у дані, які не тільки відповідають цілям і політиці соціальної служби, а й цікавлять ЗМІ, їхню аудиторію.

Ф.Ніландер у книзі "Зв'язок з громадськістю" дає ряд рекомендацій стосовно встановлення ефективного зв'язку з пресою:

- 1) повідомлення для преси має відповідати прийнятим нормам, бути точним і зрозумілим;
- 2) передавати інформацію слід завчасно, щоб полегшити роботу журналіста, дати йому час для вивчення і аналізу цієї інформації;
- 3) повідомлення має бути об'єктивним, висловлювання власної думки допустиме лише у випадку, якщо це відповідає цілям статті;
- 4) не слід дорікати журналістам, якщо передана інформація ними не опублікована;
- 5) не слід ігнорувати спілкуванням з журналістами;
- 6) інформація повинна бути передана певному співробітникові редакції;
- 7) на прохання преси бажано повідомляти про незвичайні чи неприємні факти, але попередньо слід продумати ці повідомлення і надати їм потрібного відтінку.

Пресу слід тримати в курсі того, що відбувається в організації, що турбує персонал. Це слід робити насамперед тому, що знання про організацію породжує розуміння і відповідальну поведінку у взаємодії з нею; незнання ж породжує нейтральну,

172

безвідповідальну поведінку. До того ж слід враховувати величезний вплив ЗМІ на сучасне суспільство.

Важливо пам'ятати, що далеко не відразу ЗМІ, а з їх допомогою суспільство в цілому, "почують глас" соціальних служб, усвідомлять необхідність і значущість своєї участі у вирішенні проблем спеціалістів цих служб. Це неможливо хоч би через недостатність знань про соціальну роботу, наявність стереотипів, специфіку сучасного етапу діяльності соціальних служб нашої країни - етапу їх становлення (навіть самі професіонали інколи не

мають чіткого уявлення про суть соціальної роботи, її перспективи).

При створенні певного іміджу організації, встановлення співробітництва з громадськістю небажано використовувати набір стандартних методів, що застосовуються іншими організаціями, але це не виключає вивчення їх ідей і досвіду. Так, для того, щоб бути поміченим іншими, використовується прийом "корпоративний імідж": з допомогою розпізнавальних знаків (емблем, уніформи, фірмових бланків, плакатів і т.ін.) домагаються того, щоб дана організація відрізнялась від інших. Конкретна соціальна служба вибирає свій образ залежно від визначеної стратегії.

Важливою є реклама діяльності організації. Мета реклами - прагнення переконати споживачів інформації в необхідності певної поведінки: звернення до певного виду соціальних послуг, звернення до послуг даного закладу, а не до послуг його конкурентів, спонсорська активність і т.ін.

Існує безліч видів реклами: запрошення, бланк листа, візитка, вівіска на будинку, газетна реклама, книжкова закладка, календарі, рекламна листівка, обкладинка, реклама на транспорті, сувенір-реклама та ін. Реклама є найбільш ефективною при одночасному використанні різних її видів. Типові розділи реклами: графічна частина, слоган (рекламний девіз, лозунг, зачин), інформаційний блок, діапазон пропонованих послуг, спонукання потенційного клієнта (спонсора, партнера) до дії, адреса і зв'язок, елементи фірмового стилю. Професіонали давно навчилися поєднувати переваги графіки і тексту й компенсувати їхні недо-

173

ліки. Більше того, чого не можна чи важко досягнути з допомогою тексту, легко вдається виконати в графіці.

Так, для того, щоб підкреслити солідність закладу, що в тексті зробити складно (бо читачі перенаситились обіцянками типу "ми надійні помічники", "ми з вами скрізь і завжди" тощо), можна постаратися використати графіку - наприклад розмістити текст на фоні будівлі, в якій і знаходиться соціальний центр (у випадку, якщо вона добре відома в місті).

Після графічного вирішення проблеми слід звернутися до слогану, оскільки, як показує досвід, більшість людей звертають увагу саме на графіку і слоган, а не на текст реклами. Призначення слогану - спонукання до дій, бо наше внутрішнє "Я" вимагає точних інструкцій: "Кожний, хто звернувся, - підтримаємо", "Центр "Сім'я" - надійний партнер". Багато уникати надто щедрих обіцянок.

Інший прийом - з'ясування стійких тем, що цікавлять читачів газет, телеглядачів, клієнтів соціального центру. Для цього деякі спеціалісти щоденно проводять телефонне опитування жителів міста на предмет наявності новин і таким чином визначають теми, що постійно викликають інтерес, - на них і важливо звернути увагу професіоналу.

Важливою частиною зв'язків з громадськістю є робота з добродійними організаціями, спонсорами. Стимулювання громадської благочинної організації, активності підприємців, окремих осіб і організацій - кропітка, щоденна робота. ЗМІ - засоби привернення уваги громадської думки до соціальних проблем, а також ефективний засіб реклами благочинної діяльності тих чи інших організацій, соціальних груп, окремих осіб, що прагнуть своєчасного вирішення певних суспільних проблем.

На різних етапах соціальної служби, суспільного розвитку в цілому реалізуються різноманітні програми зв'язку з громадськістю.

Звернемося до можливого варіанту програми публіситі.

Професійна розробка даної програми розпочинається з визначення її причин і мети. Для цього доцільно відповісти на ряд питань: "Чому публіситі є потрібним саме зараз? Що саме спону-

174

кало вас звернутися до пабліситі: бажання, щоб про соціальну службу, яка виникла недавно, дізналося якомога більше людей; знаменна дата в житті вашої організації; необхідність надання екстренної допомоги комусь із клієнтів чи жителів міста?"

Причин може бути безліч.

Відповіді на подані далі питання допоможуть прояснити і встановити найбільш загальні цілі:

1. Ви розпочинаєте свою справу, у зв'язку з чим прагнете привернути перших клієнтів, зайняти свою нішу на ринку соціальних послуг?
2. Чи необхідні вам нові союзники, спонсори?
3. Чи потрібно вам, щоб ваша служба стала відомою більш широкому колу жителів міста (району), країни?
4. Чи не змінила ваша організація адресу, номер телефону?
5. Чи не збирається ваша організація відзначити якусь важливу подію?
6. Чи немає необхідності розширити сферу взаємодії із суміжними організаціями, благодійними закладами?
7. Чи не прагнете ви підтримати якусь подію чи бойкотувати її?
8. Чи не прагнете ви взяти участь у заході, що проводиться у вашій місцевості (демонстрації, добродійній акції)?
9. Чи не хочете ви розширити масштаби своєї діяльності?
10. Чи не прагнете ви з'ясувати, хто є вашими потенційними клієнтами, спонсорами?
11. Чи дійсно ви хочете досягти поставленої мети?
12. Чи не потребує імідж вашої організації покращання?
13. Чи немає у вас серйозних (чи потенційно серйозних) проблем, які можна було б перебороти з допомогою пабліситі?

Уточнивши причину необхідності пабліситі, ви визначите свої цілі і позбавитесь від непотрібної роботи.

Плануючи свою роботу, слід пам'ятати, що громадськість - це не деяка аморфна маса, а люди певного віку, соціального статусу, що мають власну систему цінностей. Тобто важливо звертатися до конкретних людей, для яких ваша інформація є значущою чи може бути такою.

175

Слід також ретельно проаналізувати характер повідомлень, що друкуються в газетах, особливо інформацію про інші організації, їхню діяльність. Важливо визначити, чому саме ці повідомлення були опубліковані, що привабляло до них журналістів. Тобто вивчається не лише те, що надруковано, а й чому надруковано.

Для поширення інформації про службу можна скористатися релізом, тобто офіційною заявою для преси. Прес-релізи можуть містити пропозиції нових видів діяльності, послуг для клієнта; їх опис; фото провідних спеціалістів; проблемні повідомлення.

Інформаційний реліз розробляється за принципом розмови із обізнаним і доброзичливим співбесідником, який запитує, що сталося нового у вашій організації. Найважливішим є перший абзац, що містить головну інформацію, останні новини. У наступних абзацах уточнюється, пояснюється і детально розглядається те, про що було згадано у першому абзаці. Форма викладу повинна нагадувати розповідь очевидця.

Невід'ємною частиною програми пабліситі є дані про історію соціальної служби, навіть якщо ця служба виникла недавно. Не можна покладатися лише на свою пам'ять, тому що історичні факти з часом викривлюються і забуваються. Є смисл перелістати підшивки, старі газети, відшукати давні листи, фото - все, що має відношення до організації. Важливо звернути увагу на незвичайні чи цікаві події, пов'язані з виникненням даної служби. Доцільно скласти список всіх керівників організації чи людей, які зробили значний внесок у

її діяльність, з вказівкою титулів і посад.

Іноді організація публіситі включає в себе організацію вечорів відпочинку для різних соціальних груп, організацій, професіоналів залежно від мети програми.

Наприклад, вечір для представників преси, присвячений Дню журналіста (можливо, організований для пенсіонерів-журналістів), чи для жінок в День Матері, день сім'ї і т.ін. Бажано, щоб на цьому вечорі найбільш впливові редактори і журналісти, що професійно висвітлюють соціальні проблеми, познайо-

176

милися з діяльністю даного закладу. Можна встановити стенди з інформацією, що найбільш підходить для даного випадку, про діяльність організації, проблеми, які її хвилюють. Гостям можна роздати сувеніри, що будуть постійно нагадувати про дану організацію (настільний календар).

Своєрідною є технологія роботи з телебаченням. З однієї сторони, це могутній засіб впливу на людей. З іншої - це досить дорогий носій інформації. Щоб досягти підтримки зі сторони телебачення, важливо представити на телебачення сценарій, що детально розповідає про роботу даного закладу, його плани і можливості.

Досягти гарного результату у роботі закладу соціальної сфери неможливо без забезпечення його належного іміджу через зв'язок з громадськістю. Таке завдання здатні вирішити професіонали, які мають гарну репутацію, відомі широкій спільноті, сприймаються найбільш впливовими особами, організаціями як сила, з якою не можна не рахуватися.

Питання для самоконтролю

1. Що стало причиною широкого розвитку паблік рилейшнз?
2. Визначіть сутність паблік рилейшнз.
3. Які відмінності паблік рилейшнз від журналістики, пропаганди, реклами ?
4. Назвіть складові технології ПР.
5. Які вимоги ставляться до спеціалістів в галузі ПР?
6. Охарактеризуйте технології зв'язку з громадськістю в практиці соціальної роботи.
7. На що спрямована програма пабліситі?

177

Практичні завдання

1. Проаналізуйте технологію зв'язку з громадськістю для молодіжних громадських організацій.

Громадські зв'язки для молодіжних організацій (МГО)

Враховуючи те, що діяльність молодіжних громадських організацій тісно пов'язана з усіма елементами суспільного життя, важливого значення набуває підтримка і поширення інформації про роботу таких організацій. Цей матеріал має допомагати МГО отримати базову інформацію та виробити стратегію співпраці з ЗМІ, а також буде корисним для планування та реалізації програми з питань зв'язків з громадськістю для МГО.

Для МГО важливим є створення активної програми зв'язків з громадськістю, що посилить позитивне значення їх організаційної роботи. МГО, які зайняті загалом пошуком джерел для фінансування та виконання різноманітних проектів, часто недооцінюють надзвичайну важливість такої програми. Залучивши для її реалізації порівняно невеликі кошти, діяльність МГО може стати набагато успішнішою і результативнішою.

Успіх роботи МГО залежить від поінформованості суспільства й зацікавленості друкованих та електронних ЗМІ на національному, регіональному та місцевому рівнях. Щоб забезпечити успіх виконання поставлених завдань, молодіжні організації повинні чітко

викладати свої погляди, окреслювати сфери інтересів та позитивно висвітлювати свою діяльність так, щоб вони були зрозумілі різним верствам населення.

Таке завдання вимагає встановлення двосторонніх зв'язків МГО із засобами масової інформації з метою підтримання постійних контактів з якомога ширшими колами громадськості.

178

Розроблення та організація заходів, спрямованих на встановлення зв'язків з громадськістю

Стратегічне планування необхідне будь-якій організації, яка бажає скористатися можливістю поширення власної інформації через ЗМІ. Якщо організація не має такого плану, вона приречена на втрату свого часу на те, аби "дістатися" до ЗМІ, але аж ніяк не на посилення свого впливу. Потрібно допомогти вашим колегам зрозуміти важливість та ефективність активної, спланованої і спрямованої на результат стратегії співпраці зі ЗМІ. Кожен із членів вашої організації, а особливо той, хто буде підтримувати постійний зв'язок із ЗМІ і виступатиме в ролі "спікера" від імені МГО, має усвідомлювати, що досить простого згадування назви вашої організації час від часу в новинах, аби забезпечити вашій МГО можливість репрезентувати власні погляди на події, інформувати про свої інтереси, пояснювати мету своєї діяльності.

Непогано було б розробити довгостроковий план дій, спрямованих на розвиток двосторонніх зв'язків з громадськістю: це необхідно для того, аби завжди бути впевненим, що широкий загал постійно буде поінформований через агентства новин про основні напрямки вашої діяльності. Необхідно регулярно надавати таку інформацію репортерам, що можуть впливати на аудиторію, в якій ви насамперед зацікавлені.

Найголовнішим в організації роботи ПР, звичайно, є створення списку ЗМІ для розповсюдження інформації. Крім цього, в офісному комп'ютері має бути окремий список з контактною інформацією про всіх, хто безпосередньо готує новини в тих ЗМІ, з якими ви маєте робочі зв'язки, а саме: репортерів, редакторів, видавців, продюсерів програм, працівників теле- та радіоканалів, тобто всіх, до кого ви можете звернутися за допомогою в разі потреби представлення широкій аудиторії інформації з того або іншого питання.

Одним із можливих шляхів створення такого списку є відстеження висвітлення вашої діяльності різними ЗМІ. Збирайте всі газетні статті, а також записуйте всі радіо- і телепрограми з матеріалами про вашу організацію. Слід особисто знати

179

всіх журналістів, які позитивно висвітлювали роботу вашої організації, пам'ятати про них, і тоді, у майбутньому, ви зможете знову звернутися до них.

Створення бази даних ЗМІ та визначення цільової аудиторії

Першим кроком на початку ПР-кампанії має бути визначення друкованих та електронних ЗМІ і відповідних осіб та груп фахівців, які будуть відігравати роль першої "ниточки" у налагодженні комунікацій.

Для роботи вам необхідна буде комп'ютерна база даних з потрібними іменами, адресами, номерами телефонів та іншою базовою інформацією про всі ЗМІ, до яких можна буде звернутися з пропозицією інформування про вашу організацію та напрямки її діяльності. Для деяких МГО достатньо мати базу даних лише про обласні або місцеві ЗМІ. Але ті організації, які працюють над втіленням програм національного значення, мають внести в свою базу даних усі наявні в країні ЗМІ.

Інформацію слід впорядкувати так, щоб при нагоді її можна було відсортувати за окремими сферами або напрямками діяльності і видрукувати у потрібному форматі.

Отже, варто зібрати всі наявні адреси та довідники ЗМІ, занести цю інформацію до

свого комп'ютера в окремий файл, з якого її можна легко дістати повністю або частково, відсортувати інформацію в потрібному порядку і надрукувати. У такий спосіб можна швидко зв'язатися будь-коли як із невеликою групою, так і з усіма ЗМІ, які занесені до бази даних, що охоплює всю країну.

Складовою частиною такої бази даних є список ключових організацій та окремих осіб, що постійно будуть одержувати ваші матеріали. До такого списку можуть входити будь-які організації, урядові агенції та приватні особи, приміром члени рад директорів чи радники, які могли б скористатися вашою інформацією. Їхні адреси слід внести до окремого списку, щоб не розсилати їм стандартної кореспонденції, призначеної виключно для ЗМІ.

180

У вашому списку ЗМІ має бути зазначено: ім'я репортера, назва видання або програми, адреса, прямий номер телефону, факсу та адреса електронної пошти. Усі ЗМІ, занесені до вашої бази даних, потрібно класифікувати за типами ЗМІ, а до розділу "Примітки" слід включити іншу інформацію, наприклад, про кінцевий термін підготовки інформації до верстки номера чи підготовки до ефіру. Щоб запобігти марному витрачання грошей через розсилання за неправильними адресами, вашу базу даних ЗМІ слід оновлювати, принаймні, двічі на рік.

Усі ЗМІ країни варто розділити на категорії і занести до вашої бази даних у такому порядку: радіо, телебачення, тижневики, щоденні газети, журнали, електронні ЗМІ, авторські колонки тощо. У цій базі даних треба мати спеціальне "поле" особливо важливих ЗМІ, яким можна зателефонувати терміново, щоб повідомити про особливі події чи проблеми. Такий "гарячий" список зазвичай складається всього з 10 чи 15 найбільших і найвпливовіших ЗМІ. У такому разі потрібну інформацію можна видрукувати всього за кілька хвилин і розіслати всім засобам масової інформації.

Визначення подій або заходів, які варто висвітлити у ЗМІ

У відкритому суспільстві ЗМІ самостійно визначають, які саме новини вони хочуть подати своїй аудиторії і яким чином цю інформацію буде представлено й висвітлено. Тому ви не маєте права ставити свої вимоги до журналістів або редакторів стосовно того, про що саме вони повинні написати або розповісти. У своїй роботі репортери дотримуються певних виробничих і професійних стандартів, вирішуючи, які новини важливі, а які - ні. Крім цього, вони відповідають за правдивість і достовірність інформації, наведеної у статті або репортажі. Отже, треба добре розуміти принципи їхньої роботи. Тоді ваша здатність визначати передусім те, що варто подати у новини, може суттєво допомогти позитивному висвітленню діяльності вашої організації.

181

Часте звертання до ЗМІ з проханням поінформувати громадськість про діяльність вашої організації або події, що не мають формаційної цінності, може призвести до того, що репортери чи ЗМІ у майбутньому ігноруватимуть такі ваші звернення.

Організаційний буклет - стисла інформація про вашу МГО

Одним із перших завдань, яке слід виконати для створення позитивного іміджу, є видання простого опису вашої компанії на одну-дві сторінки - невеликої історії, зазначення типу діяльності і, можливо, стислої інформації про її роботу та вдалі проекти.

Крім цього необхідно зазначити вашу адресу, телефонні номери, номер факсу, адресу електронної пошти, імена та посади голови, членів правління, інших ключових співробітників, від яких можна одержати подальшу інформацію.

Буклет - це викладення загальної інформації для загальної публіки. Він позбавляє ЗМІ

необхідності спеціально зв'язуватися з вашою організацією, щоб дізнатися, як правильно пишеться її назва чи офіційна посада будь-кого з її представників. У ньому чітко зазначено, чим саме займається ваша організація, хто нею керує і як зв'язатися з керівництвом.

Прес-релізи і робота з агенціями новин

Ви повинні не лише визначати, яка саме інформація є новиною. Вам треба передусім уміти подати її до агентств новин у прийнятній і стандартній формі. Надзвичайно важливою є форма прес-релізу. Наприклад, якщо ваш прес-реліз подано у вигляді реклами, засоби масової інформації, скоріше за все, відмовляться використовувати його у своїх блоках новин.

В ідеалі ваші новини має бути викладено на спеціальному бланку прес-релізу і за обсягом вони мають не перевищувати двох друкованих сторінок з подвійним інтервалом. Підготуйте окремі бланки для своїх майбутніх прес-релізів, на яких буде зазначено назву вашої організації і контактну інформацію. Це допоможе репортерам відразу визначити, що вони отримали саме прес-реліз. У верхній частині сторінки, безпосередньо під

182

"шапкою" бланку напишіть великими літерами: "ПРЕС-РЕЛІЗ" або "НОВИНИ ВІД..." та поставте дату випуску прес-релізу.

У тому ж рядку справа треба написати: "Детальнішу інформацію, фотоматеріали можна отримати від...". Нижче зазначаються ім'я, посада та особистий робочий телефон ключової особи, до якої можна звертатися за інформацією. Це важливо, оскільки ЗМІ зазвичай бажають одержати подальшу інформацію про розвиток подій або фото з акції.

Одним або двома рядками нижче подається заголовок прес-релізу. Заголовок вельми важливий, оскільки він одразу допомагає зрозуміти зміст вашого прес-релізу, надаючи йому певної ваги.

Як правило, у першому параграфі прес-релізу міститься "гачок" - найважливіша інформація, яку ви подаєте ЗМІ. Вона має бути стислою і привертати увагу. У наступних параграфах подаються подробиці про новини, а потім - точна стисла "фонова" інформація! У прес-релізі неможливо вмістити всю інформацію, яку ви хотіли б подати. Однак ви повинні використовувати цей засіб, щоб спонукати ЗМІ до контакту з вами, щоб згодом надати їм детальнішу інформацію.

Зробіть свої новини важливими

Є декілька способів, якими ЗМІ можуть скористатися для того, щоб позитивно передати вашу точку зору чи висвітлити проблему. Використовуючи ЗМІ, треба вміло визначати, що є новиною, а що - ні. Іноді, якщо новина істотно впливає на життя багатьох людей, рішення приймати просто. Це - "тверді" новини. Якщо такого впливу немає, новина потрапляє у розряд так званих "м'яких новин" чи, можливо, новин сфери загальнонародського інтересу. Такі новини можна побачити на останніх сторінках газет і почути по завершенні теле- та радіопередач. Вони можуть бути цікавими або нецікавими, і навряд чи впливають на життя людей. Важливо, щоб ви об'єктивно оцінювали свої новини і вони були своєчасними та вартими довіри.

Щоб зробити ваші новини привабливішими для ЗМІ, ви можете подати їх під місцевим кутом зору і цим посилити їх значущість для аудиторії. Наприклад, замість повідомлення у

183

прес-релізі про те, що "Організація МГО зустрінеться у вівторок з керівництвом місцевої громади з метою обговорення планів щодо реконструкції історичного будинку..." краще написати "Організація МГО проведе зустріч з мером Петром Петровим і членами міськради у вівторок увечері, щоб обговорити плани реконструкції 300-річного будинку останнього Гетьмана на головній вулиці... ". Можна піти далі і надати інформацію про те, чому саме цей

будинок має таке історичне значення та чому для міста важливо взяти участь у проєкті. Ви повинні підкреслити незвичні аспекти, щоб допомогти ЗМІ по-новому висвітлити цю проблему. Приміром: "Після завершення пропонованої реконструкції у будинку буде розміщено музей Гетьмана та офіси молодіжних громадських організацій".

Є ще низка дрібниць, які ви можете використати, щоб краще висвітлити вашу діяльність у ЗМІ. Запропонувавши цікаві фото- та відеоматеріали, ви зможете значно розширити висвітлення вашої програми у ЗМІ.

Отже, ви повинні подавати ЗМІ те, що має для них певну цінність, є предметом їхньої уваги і може бути переданим широкій аудиторії. Якщо ж ви постійно будете телефонувати їм про проблеми, які не цікавлять ЗМІ, то ви їх просто налякаєте і створите собі і своїй організації репутацію тих, хто не вартий уваги. Коли ж настане такий момент, коли у вас справді буде цікава інформація, вони можуть не сприйняти її через вашу попередню репутацію. ЗМІ можуть бути примхливими, але до них треба ставитися чесно й відкрито. Хоча, враховуючи специфіку роботи ЗМІ у вільному суспільстві, не може бути будь-яких гарантій, що ваші зусилля принесуть вам те, на що ви розраховували.

Знання принципів роботи ЗМІ є важливою перевагою для вашої організації. Знаючи, що деякі радіостанції просто "крутять" музику і не транслюють новин чи спеціальних програм, ви можете не звертатися до них і цим зекономите багато часу й зусиль. Поінформованість про те, які саме газети зацікавлені у висвітленні місцевих новин із життя громади, а особливо про терміни здачі матеріалів, надзвичайно важлива, коли виникає

184

потреба в опублікуванні матеріалу про роботу вашої організації. Більшість великих газет мають кореспондентів, які спеціалізуються на окремих темах, наприклад, пишуть про спорт, місцеві новини, бізнес та економіку тощо. Знаючи напевне, до якого із кореспондентів звернутися, ви можете досягти успіху в опублікуванні своїх матеріалів.

Якщо великі чи загальнонаціональні ЗМІ не беруться висвітлювати ваші новини чи акції, то основним джерелом публічної інформації про них можуть стати регіональні та місцеві невеликі газети і радіостанції. Часто великий попит на висвітлення у провідних ЗМІ призводить до того, що менш важливі новини витісняються на останні сторінки чи навіть не потрапляють до газети взагалі. В усіх регіонах країни є численні малі тижневики і щоденні газети, які можуть опублікувати повідомлення про ваші новини і забезпечити вам набагато важливіше висвітлення, ніж великі національні ЗМІ.

Інтерв'ю для друкованих та електронних ЗМІ

Основною метою розсилу прес-релізів про новини, що стосуються вашої організації, є якомога ширше висвітлення проблеми у ЗМІ і сподівання на можливість організації інтерв'ю. Таке інтерв'ю є для вас нагодою надати детальнішу інформацію і поглибити питання, пов'язані з вашим повідомленням.

ЗМІ деякі прес-релізи не вважають вартими уваги як джерела новин через низку причин. Одна з них - прес-реліз надійшов до ЗМІ у "гарячий", "новинний" день, коли є багато інших новин і ваша новина просто поступилася у конкуренції з ними. Інша причина - ви подали прес-реліз на тему, яку ці ЗМІ не вважають "новиною". Однак часто це визначається суб'єктивним судженням - вашим і редакторів ЗМІ. Одні ЗМІ можуть цікавитися новинами певного типу з певного регіону, а інші - загальними новинами з вашої організації, незважаючи на тему самого інформаційного повідомлення чи події.

Якщо на основі вашого прес-релізу вам запропонували надати інтерв'ю кореспондентові, потурбуйтеся про дотримання багатьох умов.

185

Заздалегідь підготуйтеся до інтерв'ю, розробіть стратегію свого повідомлення. Випишіть на аркуші всі факти, якими ви збираєтесь оперувати. Репортери не чекають від вас знання всіх фактів і цифр напам'ять. Отже, тримайте їх напоготові і навіть зробіть з них копію, щоб репортер мав можливість забрати її з собою. Коротко ознайомте кореспондента з питанням, якому присвячено інтерв'ю, пам'ятаючи про основну ідею, яку ви збираєтесь викласти. При кожній нагоді ви повинні надавати більш детальну інформацію до свого повідомлення, щоб зробити його переконливішим.

Кореспондент не повинен змушувати вас відходити від заздалегідь погодженої теми інтерв'ю. Дотримуйтеся основних пунктів інтерв'ю.

Відповідайте стисло, крім тих тем, які ви хотіли б розвинути, зосереджуйтеся на тому, що хочете донести до аудиторії, завжди підкреслюйте позитивне. Утримуйтеся від використання складних мовних конструкцій і завжди пам'ятайте, що насправді ви спілкуєтесь із звичайним споживачем газети, радіо чи телепередачі.

Нарешті, чи не найважливіше, що ви можете зробити для своєї організації - це використовувати при кожній нагоді її назву. Якщо ви казатимете "я" або "ми" під час інтерв'ю, то ваша організація від цього не стане відомішою. Якщо ж ви скажете: "МГО реалізує цю програму з метою ...", це матиме набагато більше позитивних наслідків для вашої організації, ніж "Ми реалізуємо цю програму з метою...".

Остання порада: ви завжди повинні ставитися до будь-якого кореспондента, якому надаєте інтерв'ю, з повагою і у жодному разі не показувати свого роздратування. Останнє слово завжди залишається за ЗМІ. Якщо вам ставлять нетактовні запитання або такі, що не відповідають інтересам вашої організації, просто припиніть інтерв'ю, використавши будь-який привід. Якщо ж ви упевнені, що кореспондент просто вишукує історію, яка могла б завдати шкоди вашій організації, уникайте таких інтерв'ю взагалі.

186

Прес-конференції

Одним із найефективніших способів донесення до широкого загалу ваших важливих новин чи заходів є проведення прес-конференції. Цей метод поширення новин простий, недорогий і дуже ефективний. Однак, перш ніж призначити такий захід, варто звернути увагу на деякі важливі моменти. Насамперед для призначення прес-конференції потрібно мати вельми вагомий інформаційний привід. Запрошення представників ЗМІ на прес-конференцію, яка виявиться для них неважливою, може призвести до того, що наступного разу вони не прийдуть, навіть якщо буде серйозний інформаційний привід. Найголовніше, щоб новина була цінною для ЗМІ і щоб її не можна було поширити у кращий спосіб. Важливо заздалегідь поінформувати ЗМІ.

Уперше потрібно повідомити ЗМІ приблизно за півтора тижні до призначеної дати прес-конференції. За три-чотири дні до прес-конференції добре було б нагадати або зателефонувати ЗМІ і переконатися в тому, що вони знають про прес-конференцію і мають інформацію, надіслану вами раніше.

Прес-конференція має відбуватися у зарезервованому приміщенні, доволі великому, щоб вмістити всіх запрошених представників ЗМІ. Не слід замовляти зал на 500 осіб, якщо ви очікуєте не більше як 20. Вигляд приміщення також може відіграти важливу роль. Варто також переконатися, що воно має достатнє освітлення, стільці, трибуну, технічні засоби, необхідні для проведення цього заходу.

Якщо ви скликаєте прес-конференцію на другу половину дня, це означає, що інформація про подію з'явиться у ЗМІ не раніше, ніж наступного дня. Прес-конференція, призначена на кінець тижня, означає, що інформація про вашу акцію з'явиться у вихідні або навіть пізніше - у понеділок. Найкращий час для проведення прес-конференції - початок тижня, як правило, не пізніше середина до 11 години ранку.

Матеріали прес-конференції

Для проведення прес-конференції потрібні два набори матеріалів. Перший - це "порадник" для преси, яким ЗМІ повідомляють про майбутню прес-конференцію і стисло інформують про те, яку саме новину їм буде повідомлено. Важливо, щоб у ньому було правильно написано імена і посади ключових осіб, які візьмуть участь у прес-конференції, назви організацій, адреси, телефони. Ця інформація надсилається ЗМІ у вигляді прес-релізу. Другий набір матеріалів можна надіслати ЗМІ безпосередньо перед прес-конференцією або роздати на вході. Він може значною мірою повторювати перший і містити деяку додаткову інформацію. Мета таких матеріалів - уникнути повторення численних питань стосовно написання імен, посад, номерів телефонів та адрес.

Добре також підготувати до прес-конференції відповідні візуальні засоби - малюнки, плани, таблиці, зразки, відеоматеріали тощо, якими можна скористатися для реклами події, що стала приводом для проведення прес-конференції. Ще один набір матеріалів, які ви можете розповсюдити під час прес-конференції, входить у так звану добірку "для преси". Це вся стандартна інформація про вашу організацію плюс розширена інформація, яку ЗМІ, можливо, захочуть зберегти на майбутнє.

Починайте вчасно

Надзвичайно важливо почати прес-конференцію точно у призначений час або, принаймні, не пізніше, ніж на 10-15 хвилин. Якщо затримка триває довше, ви ризикуєте втратити ЗМІ, представники яких прийшли вчасно. Усі ЗМІ мають власні графіки роботи, і якщо у них є, на їхню думку, важливіші справи, вони просто підуть геть. Розпочинайте конференцію коротким представленням ключових осіб, називаючи їх посади чи функції і стисло сформулюйте причину скликання прес-конференції. Вступне слово не має тривати більше як 10-15 хвилин. Після вступного слова переходьте до формату "запитання-відповідь".

Важливо призначити особу, яка виступатиме у ролі модератора й організовано вестиме прес-конференцію. Якщо надто багато журналістів одночасно ставитимуть питання, вони тільки створять додатковий безлад, якого вистачає на кожній прес-конференції. Модератор може, принаймні, гарантувати, що кожен матиме нагоду по черзі одержати відповіді на свої запитання.

Завершення прес-конференції

Якщо питання ЗМІ починають виходити за рамки цієї прес-конференції, це означає, що ЗМІ одержали те, заради чого збиралися. Треба завершувати прес-конференцію, навіть якщо вона була короткою. Якщо під час "питань-відповідей" не були висвітлені певні важливі пункти, це може зробити ключовий учасник прес-конференції. Зазвичай прес-конференція триває не більше як 20-30 хвилин. Прес-конференція - це передусім нагода для журналістів записати персональні виступи та одержати додаткову інформацію, яка дає їм можливість детальніше висвітлити новину і застосувати у своїх цілях. Для цього можна виділити їм кілька хвилин додатково.

Кореспонденти радіо- і телекомпаній зазвичай використовують цей час, щоб записати короткі ексклюзивні "питання-відповіді" у затишному кутку залу, де проводиться прес-конференція. Як правило, репортери ставлять запитання ключовим учасникам прес-конференції, коли ті виходять із залу. Деякі представники ЗМІ можуть мати специфічні запитання, що потребують детальнішого роз'яснення. Проте не варто затягувати прес-конференцію довше, ніж на 30 хвилин, оскільки це може створити ризик небажаних питань і

вимушених відповідей. Щойно мету прес-конференції досягнуто, ключові учасники повинні припинити її, встати і піти до виходу.

Планування програми

Організована ПР-програма має бути ретельно спланована в рамках чітко визначеного бюджету і кваліфіковано реалізована. Якщо налагодження стосунків зі ЗМІ і зусилля щодо висвітлення діяльності вашої організації здійснюються вряди-

189

годи, тільки в разі нагальної потреби, то вони не приносять довготривалої користі для будь-якої організації.

Якщо ви вирішили, що вашій компанії може піти на користь активна програма зв'язків з громадськістю, виділіть час і ресурси на планування і реалізацію стратегій роботи зі ЗМІ. Розробка медіа-стратегій і дій для вашої організації має здійснюватися зусиллями всієї команди.

Перш ніж розпочати будь-яку спробу налагодження зв'язків із громадськістю, слід подумати, на яких питаннях має намір зосередитися ваша організація. Чітке визначення ваших цілей допоможе вам спрямувати свої зусилля на потрібну аудиторію, сформулювати чітке звернення, розробити корисні та ефективні засоби і стратегії дії.

2. Розробіть технологію зв'язку з громадськістю конкретного закладу (організації) соціальної сфери.

Література

1. *Моисеев В.Л.* Паблік рилейшенз - средство социальной коммуникации (Теория и практика). - К.: Дакор, 2002.

2. Посібник для молодіжних громадських організацій. - К.: Фонд підтримки молодіжних демократичних ініціатив, 2003.

3. *Почепцов Г.Г.* Паблік рилейшенз: Навч. посіб. - 2-е вид., випр. і доп. - К.: Т-во "Знання", КОО, 2004.

4. Стратегія і тактика комунікацій із громадськістю для організацій третього сектора: методичний посібник / За ред. В.Г. Королька. - К., 2003.

5. Технологии социальной работы: Учебник / Под общ. ред. Е.И. Холостовой. - М.: ИНФРА-М, 2002.

190

Модуль II. Міждисциплінарні технології і методика соціальної роботи. Конкретні технології соціальної роботи

Тема 12. Соціологічні технології в соціальній роботі

1. Взаємозв'язок соціології та соціальної роботи.
2. Технологія моніторингу системи соціального обслуговування.
3. Ознаки соціологічного мислення соціальних працівників.

1. У підготовці соціальних працівників соціологія займає одне із провідних місць. Соціологія вивчає суспільство саме під кутом зору, що має принципове значення для соціальної роботи. Дві головні особливості соціології, що пізнає світ і людину, об'єктивно зближують її з соціальною роботою: 1) вивчення реального стану суспільства; 2) дослідження емпіричним шляхом соціальних відносин.

Вивчаючи суспільство в цілому, всі види суспільних відносин, соціологія покликана дослідити, насамперед, соціальні аспекти суспільних процесів, соціальні явища, соціальні відносини як відносини, що визначаються життєдіяльністю, способом життя, соціальним становищем людини, груп, прошарків, класів у суспільстві.

Соціологія покликана допомагати соціальним працівникам орієнтуватися у тому, в якому соціальному середовищі здійснюється соціальна діяльність (тобто що собою являє конкретне суспільство, в якому живуть люди, його основні інститути), якою є соціальна структура цього суспільства в цілому і що собою являють ті групи і прошарки, які вважаються не до-

191

силь соціально захищеними. Соціальна робота як наука порівняно з соціологією є переважно прикладною чи, можна сказати, більшою мірою прикладною, ніж соціологія (хоча рівень прикладної, емпіричної соціології також є достатньо вагомим у загальній системі соціологічного знання).

Говорячи про провідну роль соціології як методології соціальної роботи, слід також враховувати вагомий вплив знань соціальної роботи як науки на соціологію. Вони допомагають конкретизувати не лише зміст поняттєвого апарату соціології, поглиблюючи (опредмечуючи) філософсько-соціологічне трактування соціальних інститутів, соціальних явищ і процесів. Знання соціальної роботи як науки збагачують також розуміння соціальних закономірностей, досліджуваних соціологами, а також допомагають віднайти нові, ще не розкриті.

І соціологія, і соціальна робота вивчають соціальний контекст життя людей, їх соціальну взаємодію, способи його корекції і удосконалення.

Мета соціальної роботи - як творення особистості, так і формування комфортної для людини соціосфери, соціально доцільного суспільства, що дозволяє індивіду оптимально реалізувати себе у всіх суспільних підсистемах (праці, власності, владі, сім'ї, культурі).

Загальна соціологічна теорія, галузеві і спеціальні соціологічні теорії виступають фундаментом, основою соціальної роботи як науки і навчальної дисципліни. Особливу роль відіграє емпіричний рівень соціологічного знання, емпіричні дослідження (розробка програми дослідження, його організації, методи і техніка збору і обробки отриманого інформаційного матеріалу). При цьому емпіричний рівень соціального знання виступає ніби зв'язуючою ланкою між теоретичною соціологією та соціальною роботою як наукою і специфічним видом діяльності.

Все це говорить про тісний взаємозв'язок соціології та соціальної роботи. Це, насамперед, стосується таких галузевих соціологічних теорій, як соціологія соціальної сфери, соціологія духовного життя, соціологія управління. Особливо тісним є взаємозв'язок між соціальною роботою, з однієї сторони, а з

іншої - такими спеціальними соціологічними теоріями, як соціологія шлюбу і сім'ї, соціологія виховання, соціологія дозвілля, соціологія девіантної поведінки, соціологія особистості, соціологія молоді, соціологія способу життя, соціологія моралі, соціологія праці, та ін.

Як свідчить досвід, соціологічні методи і техніка вивчення проблем соціальної роботи виконують подвійну функцію. По-перше, це розширення і поглиблення соціологічної і соціальної освіти в цілому, по-друге - отримання важливої первинної соціальної інформації, без чого неможливий аналіз практичної соціальної роботи, неможливе нагромадження досвіду, його узагальнення і в цілому підвищення ефективності соціальної роботи не лише як специфічного виду практичної діяльності, а й як науки і навчальної дисципліни.

Основу теорії і практики соціальної роботи складають найважливіші категорії соціології: "суспільство", "соціальна група", "особистість", "соціальний статус", "соціальна роль", "соціалізація", "соціальне самопочуття особистості", "аномія" та ін. Особливе місце серед категорій належить категорії соціальної захищеності.

Соціальний працівник повинен мати знання з основ усіх наук про людину і суспільство - адже навіть не досить значні прогалини в системі цих знань шкідливі й не виправдані. Соціологія - одна із найважливіших наук, знання якої необхідні соціальному працівникові.

2. Основу вивчення **соціального обслуговування** повинна складати така широка технологія, як моніторинг, тобто спостереження за станом параметрів всієї системи. Необхідним є соціологічний аналіз, який дозволив би мати загальноукраїнський банк таких даних:

- *клієнт:*

соціальний стан; вік; освіта (середня, вища, гуманітарна, технічна); стать; матеріальне становище; етнічна приналежність (компактне проживання, в іноетнічному середовищі); конфесійна орієнтація; поселенська характеристика (регіон, місто, село); сімейне становище (шлюб, діти і т.ін.); зайнятість (сфера), незайнятість (статус); медична характеристика (стан здоров'я, дос-

туп до джерел медичної допомоги); основні причини звернення в соціальну службу (матеріальні, психологічні, соціокультурні проблеми і т.ін.); вид клієнта (індивідуальний, група, спільність); добровільність чи примусовість звернення в соціальну службу; зміст роботи з клієнтом; результати роботи та ін.;

- *соціальний працівник:*

вік; стать; рівень і спеціалізація освіти; основна освіта; етнічна і конфесійна приналежність; поселенська характеристика; сімейне становище; галузь, в якій працював раніше; стаж роботи в соціальній сфері; проблеми і труднощі в роботі з клієнтами (власне бачення і оцінка); самооцінка успішності (неуспішності) роботи; ступінь задоволення напрямом соціальної політики, структурою соціальних органів; готовність (включеність) у нововведення, інноваційну діяльність; переважна орієнтація - на наукові розробки і самостійну творчість чи на виконавські функції; чинник впливу на вибір професії; самовідчуття професійно-психологічного комфорту (дискомфорту); оцінка ступеня успішності (невдачі) роботи з клієнтом; перевага певному виду клієнта (індивідуальний, група, спільність); оцінка рейтингу соціальної роботи в соціальних професіях;

- *навчальний заклад:*

вид вузу (класичний університет, медичний, юридичний, педагогічний вуз і т.ін.); розміщення (місто); відомча підпорядкованість; рік початку підготовки студентів з даної спеціальності; форми навчання; набір на держбюджетні місця; кількість "комерційних" студентів; наявність замовлення на спеціалістів від адміністративних органів; соціальний склад студентів (вік, стать, освіта, сфера зайнятості, кваліфікація, посада на момент вступу у вуз та ін.); наявність багаторівневої системи підготовки; наявність структур, що надають другу вищу освіту; кількість випускників; кількість кафедр; соціально-професійна характе-

ристика викладачів (вчені ступені, звання, стаж, стать, базова освіта); матеріально-технічне оснащення; забезпечення навчально-методичною і науковою літературою; наявність видавничої бази; наявність бази для виробничої практики студентів; ефективність наукової роботи (монографії, підручники, посібни-

194

ки, конференції та ін.); моделі навчальних програм, що взяті за основу; парадигма соціальної політики і соціальної роботи, якої притримуються викладачі; ступінь самостійності навчально-методичного процесу; мотивація підготовки вузами спеціалістів в галузі соціальної роботи (прагнення до засвоєння нових форм роботи; задоволення інтересу до нового соціального знання; усвідомлення суспільної значущості нової спеціальності; наявність соціального замовлення; удосконалення вищої освіти через розширення переліку соціогуманітарних дисциплін; вплив західних освітніх систем; прагнення зміцнити позиції в системі вищої школи).

Соціологічний моніторинг всіх компонентів соціальної роботи забезпечить її надійність, здатність до саморозвитку.

3. Виходячи з того, що соціальний ракурс присутній у всіх сферах життєдіяльності особистості, групи, спільності, суспільства, всім слід оволодіти соціологічним стилем мислення. Природно, він є обов'язковим для соціологів, але він необхідний і для професіоналів, діяльність яких пов'язана з соціальною роботою.

Ознаками соціологічного мислення можуть бути:

- ◆ прагнення і готовність осмислювати процес перманентного (безперервного) ускладнення соціальної системи. Системність мислення не може поєднуватися із спрощеним сприйняттям проблем життя суспільства. Слід уникати категоричних аксіологічних суджень, заснованих на послідовно-лінійних причинно-наслідкових показниках, а прагнути до усвідомлення багатоманітності і складності, суперечливості і неоднозначності, змінюваності суспільства;
- ◆ засноване на соціологічній ерудиції і інформаційній культурі усвідомлення способу існування і збереження суспільної системи як сукупності цілеспрямованого регулювання і самоуправління, саморегуляції, саморозвитку, котрі надають широкі можливості для творчої і активної участі особистості в управлінні;
- ◆ відсутність вияву монізму у вивченні соціального світу, розуміння того, що будь-яка окрема теорія спрощує соціальну реальність;

195

- ◆ наявність самостійних поглядів і оцінок у галузі пізнання світу, нетабуйоване мислення - в іншому разі людина не застрахована від маніпулювання її волею і поведінкою;
- ◆ орієнтація на гуманістичні основи суспільства;
- ◆ вироблення самооцінки, що є адекватною особистісним вимогам і загальноприйнятим соціальним нормам;
- ◆ наявність трьохвимірного сприйняття соціального часу, що гармонійно поєднує минуле (ретроспективне), сьогоднішнє (актуальне) і майбутнє;
- ◆ чітке самовизначення в своїй соціальній ролі, готовність до зміни ролей через вікові, мікро- і макросоціальні зміни;
- ◆ неконфліктність, толерантність, співробітництво, відсутність насильства як імперативи поведінки. Слід не просто поважати думку іншого (що досить складно), а хотіти його почути, щоб з ним рахуватися, ним збагачуватися;
- ◆ розуміння того, що неправильно вибраний соціальний засіб не може привести до

позитивних соціальних наслідків.

Також невід'ємною рисою соціологічно мислячої людини є вольові зусилля в досягненні життєвого успіху, розрахунок насамперед на свої сили, знання.

Отже, значення соціології полягає в тому, що вона сприяє формуванню знань про соціальну дійсність та зміни в ній, пояснює логіку процесів соціального розвитку, допомагає людині визначити своє місце в суспільстві, обрати життєвий шлях і з'ясувати життєві перспективи, сконцентрувати особисті зусилля на вирішенні соціальних суперечностей.

Роль соціології особливо зросла в наші дні, після розпаду радянського блоку і утворення незалежних держав. Ми живемо в умовах велетенських соціальних трансформацій, коли здійснюється перехід від тоталітарного, авторитарного суспільства до ліберально-демократичного суспільного устрою. Це час, коли зруйновано підвалини старого суспільного ладу й у важких муках народжується новий. В Україні до цих кардинальних змін додаються процеси побудови держави й консолідації нації. Ситуацію ускладнює те, що і дотепер зберігаються залиш-

196

ки тоталітарної системи та відповідної їй ментальності "радянської людини". Все це потрібно якнайшвидше перебороти для успішного становлення демократичного суспільства в Україні та її повноправного входження до світового співтовариства. Посильну роль в цих процесах повинні відіграти працівники соціальної сфери.

Питання для самоконтролю

1. У чому ви бачите зв'язок соціології та соціальної роботи?
2. Назвіть основні складові технології моніторингу системи соціального обслуговування.
3. Назвіть декілька найголовніших, на вашу думку, ознак соціологічного мислення соціального працівника.
4. Чому роль соціології в сучасний період суспільного розвитку зростає?

Практичні завдання

1. Проаналізувати технологію (програму) дослідження на тему: "Формування ціннісних орієнтацій старших підлітків на здоровий спосіб життя".

Актуальність дослідження.

Серед глобальних кризових явищ сучасності такі з них, як поширення захворювань людей, наркоманія, алкоголізм є найнебезпечнішими за своїми наслідками, оскільки становлять реальну загрозу існуванню людства й народу України зокрема.

Здоров'я населення - показник добробуту держави, тому його, збереження і зміцнення є справою державної ваги. Це відображено в основних правових документах: Конституції України, Основах законодавства України про охорону здоров'я, Законі "Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення", Державній програмі "Освіта" (Україна XXI століття), національній програмі "Діти України" тощо.

Дані Міністерства охорони здоров'я свідчать про те, що на здоров'я населення впливає багато чинників: спадковість, екологічна ситуація, соціально-економічні умови, рівень медичного

197

обслуговування тощо; але основним (50-55% впливу) є нездоровий індивідуальний спосіб життя. Тому постає необхідність усвідомлення молоддю цінності здоров'я, розуміння визначальної ролі саме здорового способу життя для його збереження.

Особливої уваги потребує підлітковий вік як найбільш суперечливий період становлення особистості, оскільки він характеризується такими біологічними та психологічними особливостями, які становлять певний ризик зловживання алкоголем, наркотиками та іншими психоактивними речовинами. Протягом останніх років небезпека

цих явищ значно посилилась, тому що поширення відповідних захворювань в Україні набуло рис епідемічного процесу.

Проблемі збереження здоров'я, формування здорового способу життя, попередження шкідливих звичок підлітків присвячені дослідження Т. Бойченко, Г. Власюк, О. Дубогай, М. Кобринського, В. Оржеховської, І. Петренка, С. Свириденко, А. Скоробагатова, А. Сологуба, Л. Турчака, Н. Хоменко та інших, в котрих одним із найбільш розроблених аспектів є фізкультурно-оздоровча робота з дітьми та молоддю.

Формування ціннісних орієнтацій та загальнолюдських цінностей у дітей та молоді досліджувались В. Дзюбою, Г. Жирською, Т. Коноваловою, Ж. Омельченко, Л. Рубашевською, О. Турянською та іншими вченими.

Однак у цих роботах спеціальним предметом дослідження не виступала проблема формування ціннісних орієнтацій старших підлітків на здоровий спосіб життя. Як приклад щодо актуальності проблеми, її недостатнього теоретичного та практичного опрацювання можна подати дослідження: "Формування ціннісних орієнтацій старших підлітків на здоровий спосіб життя".

Об'єкт дослідження - процес формування ціннісних орієнтацій підлітків.

Предмет дослідження - соціально-педагогічні умови формування ціннісних орієнтацій старших підлітків на здоровий спосіб життя.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці соціально-педагогіч-

198

них умов формування ціннісних орієнтацій підлітків на здоровий спосіб життя.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що ефективне формування ціннісних орієнтацій старших підлітків на здоровий спосіб життя можливе за умов комплексного виховного впливу на потребнісно-мотиваційну сферу особистості засобами:

а) удосконалення змісту виховання, орієнтованого на усвідомлення підлітками єдності фізичного, психічного та духовного компонентів здорового способу життя;

б) впровадження технологій, що враховують психологічний механізм формування ціннісних орієнтацій особистості, вікові та індивідуальні особливості старших підлітків;

в) збільшення кількості суб'єктів виховного впливу, узгодженість їх дій і обумовлене цим розширення сфери виховуючого спілкування.

Відповідно до мети і гіпотези визначено **завдання дослідження**:

1. На основі аналізу філософської, соціологічної, медичної та психолого-педагогічної літератури уточнити зміст поняття "ціннісні орієнтації особистості на здоровий спосіб життя"; вивчити стан дослідження проблеми в соціально-педагогічній науці та практиці; визначити теоретичні основи формування ціннісних орієнтацій підлітків на здоровий спосіб життя.

2. Теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити соціально-педагогічні умови ефективного формування ціннісних орієнтацій старших підлітків на здоровий спосіб життя.

3. Розробити технології формування ціннісних орієнтацій підлітків на здоровий спосіб життя.

4. Підготувати методичні рекомендації для педагогів, соціальних працівників стосовно реалізації комплексного виховного впливу з метою формування здорового способу життя старших підлітків.

Методи: теоретичні - аналіз, синтез, порівняння, систематизація, моделювання; емпіричні - узагальнення масового і передового досвіду з проблеми формування здорового способу

199

життя підлітків; анкетування, тестування, інтерв'ювання; діагностичні бесіди, спостереження; експертне оцінювання; експеримент; аналіз результатів експерименту з використанням методів математичної статистики.

Експериментальна база дослідження. Дослідження охоплює 400 підлітків, 50 педагогів, соціальних працівників, медичних працівників, представників громадських організацій, 120 батьків.

2. Розробити програму дослідження однієї з проблем соціальної роботи.

Література

1. *Лапаєнко С.В.* Формування ціннісних орієнтацій старших підлітків на здоровий спосіб життя. Автореф. дис.канд.пед.наук. - К., 2000.

2. *Павленок П.Д.* Теория, история и методика социальной работы: Учебное пособие. - М.: Изд.-торг. корпорация "Дашков и "К", 2004.

3. Технологии социальной работы: Учебник / Под общ. ред. Е.И. Холостовой. - М: ИНФРА-М, 2002.

4. *Черниш Н.* Соціологія: Курс лекцій. - Львів: Кальварія, 2003.

Тема 13. Соціально-педагогічні технології в соціальній роботі

1. Соціально-педагогічна компетентність спеціаліста з соціальної роботи.
2. Соціально-педагогічна технологія.
3. Педагогічні методи і технології в соціальній роботі.

1. Формування особистості - це процес становлення людського індивіда під впливом як цілеспрямованої дії суспільства і сім'ї (виховання у власному розумінні цього слова), так і різноманітних, нерідко суперечливих впливів оточуючого середовища.

Соціальна педагогіка - особливий розділ педагогічного знання, який вивчає вплив соціального середовища на виховання і формування особистості. Процес соціального виховання відбувається не тільки в дитинстві, а й протягом усього життя людини. Він здійснюється соціальними інститутами - як спеціально призначеними для цього (сім'я, школа і т. ін.), так і такими, для яких виховання не є основною функцією (трудові, військові колективи, церква і т. ін.).

Предмет соціальної педагогіки - виховання людини в-соціумі, формування самостійної, морально-гармонійної особистості, яка відчуває відповідальність за вибір свого життєвого шляху, творчу реалізацію своїх здібностей, прагнень. Соціальна педагогіка покликана надавати освітньо-виховну допомогу соціальному становленню людини. Соціальний працівник повинен знати основи соціальної педагогіки і вміти здійснювати соціально-педагогічний вплив. Науковці стверджують, що ефективність соціальної роботи цілком залежить від позитивного ставлення до соціальної допомоги якщо не всіх, то хоча б більшості громадян країни, від їхньої людяності, активності у вдосконаленні суспільного життя. А формування цих рис та усвідомлення взаємодопомоги як соціально цінної поведінки ґрунтується на успіхах соціальної педагогіки, котра покликана

201

науково забезпечувати та регулювати процес соціального виховання. Вітчизняне соціальне виховання інформаційного періоду має гармонізувати ставлення індивіда до суспільного життя та держави до індивіда, створити умови, щоб індивід розвинув відчуття того, що він є провідним соціальним суб'єктом і навчився діяти відповідно до цього статусу. Без соціального виховання, регульованого соціальною педагогікою, соціальна робота перетворюється на сизифову працю подолання наслідків, коли причини їх весь час посилюються.

Людина є надзвичайно складним соціальним організмом, а її взаємини з соціальним середовищем опосередковуються багатоманітністю зв'язків, тому процес її соціальної адаптації, як правило, вимагає застосування цілого комплексу методик і технологій (педагогічних, психологічних, економічних, медичних і т.ін.) Спеціальне виділення педагогічних методів і технік певною мірою є умовним, бо ж в дійсності вони взаємопов'язані з усіма іншими. Крім того, враховуючи спрямованість впливу насамперед на психіку індивідів, соціально-педагогічні технології знаходяться у тісній взаємодії з психологічними.

Слід підкреслити, що більшість педагогічних технологій, методик і процесів виховного впливу відображають певні сторони загальних технологій соціальної роботи - адаптації, реабілітації і т.ін.

Під *соціально-педагогічними технологіями* можна розуміти способи створення умов для позитивного саморозвитку, соціальної адаптації і соціального захисту клієнта шляхом виховного впливу на його особу та поведінку.

У розпорядженні соціальної педагогіки - цілий комплекс методів, які дозволяють соціальному працівнику створити умови для позитивного саморозвитку клієнта, його соціальної адаптації і захисту, тобто досягти цілей і завдань соціальної роботи.

При використанні цих методів слід виходити із таких принципів:

- ◆ принцип конкретно-історичного підходу, тобто виділення провідних напрямків на

основі ретельного вивчення і аналізу обстановки, наявних сил і можливостей;

202

- ◆ принципу гармонії просвіти і організації практичної діяльності клієнтів, тобто поєднання словесних і практичних методів;
- ◆ принципу колективної творчості, тобто зацікавлене включення в процес всіх його учасників (клієнтів, соціальних працівників, батьків, громадськості);
- ◆ принципу спадковості, тобто координація діяльності соціального працівника з різними соціальними закладами, організаціями, службами, об'єднання їх зусиль, спільна робота, ліквідація дублювання і непродуктивного витрачання сил;
- ◆ принципу комплексності, тобто забезпечення в кожному виді діяльності багатьох аспектів соціальної роботи.

Соціальне виховання, особливо дорослих людей - це, в першу чергу, самовиховання, партнерське співробітництво соціального працівника з клієнтом. Повага до суверенітету особистості клієнта зумовлена не тільки етичним кодексом соціального працівника, а й прагматичними обставинами: без прагнення до самовиховання і перевиховання, за відсутності у клієнта активної позиції будь-який виховний вплив буде неефективним.

2. Поняття "**соціально-педагогічна технологія**" в науковій літературі з'явилося лише у 90-х рр ХХ ст.

Біля джерел технологізації соціально-педагогічної діяльності стояв А. Макаренко, хоча сам термін "педагогічна технологія" в його публікаціях не зустрічається. Говорячи про "механізацію педагогічної справи", він підкреслював, що вона є "явищем позитивним і корисним, але вона повинна передбачати присутність вихователя як живого діяча". Чим більше розмірковував А. Макаренко про педагогічну діяльність, тим більше знаходив подібність між процесами виховання і процесами виробництва: "А я, що більше думав, тим більше схожості виявляв між процесами виховування і звичайними процесами в матеріальному виробництві, і ніякої особливо страшної механічності в цій схожості не було. Людська особа в моєму уявленні залишалась і далі людською особою з усією її складністю, багатством, красою, але мені здавалося, що саме тому до неї слід

203

підходити з точнішими вимірниками, з більшою відповідальністю і більш науково".

У його теоретичних роботах, художніх творах і практичній діяльності знайшли відображення різноманітні соціально-педагогічні технології роботи як з окремими особами, так і з колективами. Зокрема, у виховній діяльності А. Макаренко звертав увагу на постановку мети, вибір відповідних методів і засобів, забезпечення якості їх реалізації, гнучку корекцію виховної діяльності, облік її результативності, а також урахування всіх факторів, що оптимізують процес виховної роботи.

Серед виховних технологій, що розроблені А. Макаренко, - формування і розвиток колективу; управління виховною роллю колективу; прогнозування перспектив формування і розвитку особистості вихованця і забезпечення найбільш оптимальних умов для цього; прогнозування перспектив розвитку і виховання кожного члена колективу і управління процесом досягнення прогнозованого результату та ін.

Сучасні умови диктують необхідність пошуку нових підходів до визначення сутності соціально-педагогічної технології.

При цьому може бути виділено два основні підходи.

Відповідно до *першого* підходу, що спирається на трактування технології як науки про майстерність, соціально-педагогічна технологія - це наука про мистецтво досягнення прогнозованої соціально-педагогічної мети. Такі технології носять теоретико-дослідницький характер і включають два типи технологій.

Теоретична соціально-педагогічна технологія - це вчення про найбільш оптимальні методи, засоби і прийоми, необхідні в даній ситуації для вирішення соціально-педагогічних проблем. Така технологія може бути представлена у вигляді: підручника, навчального посібника, навчально-методичного посібника, теоретичної розробки технології.

Дослідницька соціально-педагогічна технологія - це спеціально створена, науково обґрунтована методика, що дозволяє пізнати соціально-педагогічне явище, його складові частини, особливості прояву, можливості спрямованого управління динамікою розвитку, якісної зміни і т.ін. Технології даного типу

204

можуть бути представлені у вигляді: програми дослідження (дослідницька програма); методики дослідницької діяльності; експериментальної розробки.

Інший підхід дозволяє визначити соціально-педагогічну технологію як цілеспрямовану, найбільш оптимальну соціально-педагогічну діяльність (впорядковану сукупність дій, операцій і процедур) з реалізації спеціалістом (спеціалістами) методів (сукупності методів), засобів і прийомів, що забезпечують досягнення прогнозованої мети в роботі з однією людиною чи групою в певних умовах. За своєю сутністю такі технології носять прикладний (практико-орієнтований) характер.

Прикладна (практична) технологія загального типу - це цілеспрямована, що була раніше запланована, найбільш оптимальна послідовність соціально-педагогічної діяльності спеціаліста (спеціалістів) з реалізації сукупності методів, методик, засобів і прийомів, які забезпечують досягнення прогнозованої мети у роботі з людиною чи групою в певних умовах середовища.

Вона може бути представлена у вигляді: програми соціально-педагогічної діяльності, що містить обґрунтування і опис етапів соціально-педагогічної роботи, методів і засобів, що використовуються, послідовності їх застосування, які забезпечують досягнення прогнозованого результату; методики роботи спеціаліста (спеціалістів) з вирішення соціально-педагогічного завдання (індивідуального розвитку і виховання, виправлення, педагогічної реабілітації та ін.), що включає методи, які використовуються, послідовність і особливості їх застосування; методичної розробки.

Прикладна (практична) технологія конкретного типу - це впорядковані, сплановані за певним алгоритмом дії, що послідовно реалізуються, операції та процедури, що інструментально забезпечують досягнення прогнозованої мети у роботі з людиною чи групою в певних умовах середовища.

У цьому випадку соціально-педагогічна технологія може бути представлена у вигляді опису оптимальної послідовності і особливостей реалізації дій, операцій і процедур у роботі з людиною чи групою в певних умовах для забезпечення до-

205

сягнення прогнозованого результату. Прикладами подібних технологій можуть бути: сценарій діяльності спеціаліста в процесі вирішення конкретної соціально-педагогічної задачі (проблеми); методика реалізації певного методу в контексті вирішення конкретної соціально-педагогічної проблеми; методичні рекомендації щодо вирішення конкретної соціально-педагогічної проблеми.

Структура загальної соціально-педагогічної технології включає п'ять етапів:

1. Діагностико-прогностичний - етап діагностики об'єкта, визначення його соціально-педагогічних проблем і побудови прогнозу ймовірного розвитку, виховання, зміни. Даний етап - початковий, він призначений для отримання інформації, необхідної для наступної діяльності спеціаліста.

2. Етап вибору (розробки) оптимальної технології. Маючи необхідну інформацію про індивідуальність клієнта і його соціально-педагогічні проблеми, спеціаліст визначає мету соціаль-

но-педагогічної роботи з ним. Даний етап передбачає: вибір однієї з тих, що вже розроблені, технологій соціально-педагогічної роботи з клієнтом; індивідуалізацію цієї технології з врахуванням ситуації, індивідуальності клієнта, його проблем, можливостей спеціалістів; розробку нової, індивідуальної технології, що відповідає потребам клієнта, можливостям спеціаліста і ситуації практичної реалізації.

3. Етап безпосередньої підготовки до реалізації вибраної технології. Необхідний для виявлення матеріальних, технічних, організаційних і методичних аспектів, що виникають у зв'язку з необхідністю забезпечення ефективної реалізації вибраної (розробленої) соціально-педагогічної технології. Він дозволяє попередити можливі складності реалізації та забезпечити ефективність і якість всієї соціально-педагогічної роботи з клієнтом.

4. Реалізаційний етап - це основний етап, задля чого передбачався і здійснювався весь комплекс попередніх заходів. Ефективність і якість реалізації технології багато в чому залежать від особистості спеціаліста, що його здійснює, та від ситуації практичної роботи.

206

5. Експертно-оціночний - етап, який дозволяє оцінити результат реалізації соціально-педагогічної технології і всієї виконаної роботи.

3. Для того, щоб успішно здійснювати виховну діяльність, соціальному працівнику слід оволодіти мистецтвом виховання, конкретними педагогічними методами, насамперед методами виховання. Методи виховання поділяють на чотири групи.

1. Методи формування свідомості особистості (бесіда, лекція, методи дискусійного характеру, переконання, навіювання, метод прикладу).

2. Методи організації діяльності, спілкування та формування позитивного досвіду суспільної поведінки (привчання, тренування, педагогічна вимога, громадська думка, створення виховуючих ситуацій, метод прогнозування).

3. Методи стимулювання діяльності і поведінки (гра, змагання, заохочення, покарання).

4. Методи самовиховання (самопізнання, самостановлення, саморегуляція).

Більш детально зупинимось на тих із них, які широко використовуються у практиці соціальної роботи. .

Бесіда. Вона може бути індивідуальною чи груповою, спланованою заздалегідь чи спонтанною. Основне її призначення - розширення знань клієнтів, залучення їх до оцінки наступних певних дій, вчинків, формування у них відповідного ставлення до оточуючої дійсності, своїх обов'язків. Бесіди стимулюють інтерес клієнтів до обговорення актуальних проблем, життя соціуму, внаслідок чого мають значний виховний результат. Якщо в ході бесіди соціальний працівник враховує інтереси клієнтів, оперативно реагує на питання, навіть певною мірою випереджує їх, - дієвість бесід зростає.

Ефективність виховання підвищується в результаті дискусійного підходу до розв'язання різних за характером проблем. *Методи дискусійного характеру* створюють умови, коли людина може не тільки висловити свої погляди і переконання, а й зіставити їх з позиціями опонентів, відстояти свою точку зору. Народжена в ході гострої дискусії істи-

207

на стає своєрідним моральним капіталом і перетворюється на переконання.

Метод переконання. Метод досягає своєї мети, коли в особистості сформувалась готовність активно включитися в передбачену змістом виховання діяльність. Цей метод забезпечує розвиток морально-етичних якостей. Широко практикуються в соціальній роботі такі методи переконання, як розповіді на морально-етичні теми, пояснення, роз'яснення, лекції, етичні бесіди, інструкції, дискусії, доповіді, диспути. Сильнодіючий метод переконання - приклад.

Технологія успіху в переконанні залежить від ряду умов, яких соціальний працівник

як вихователь повинен дотримуватися:

1. Переконавання передбачає роз'яснення і доказовість у питаннях поведінки особистості в соціальному середовищі (у сім'ї, на роботі, в побуті і т.ін.);

2. Ефективність переконавання залежить від особистості вихователя, від його поведінки і ставлення до обговорюваної проблеми, від істинного бажання допомогти клієнту.

3. Успіх переконавання залежить від уміння професійно вести бесіду. Дуже важливо вміти правильно і ясно висловлюватись, викликати у підопічних інтерес і відповідно на них впливати.

4. Переконувати - значить активізувати діяльність об'єкта впливу. Для цього слід: показувати індивіду помилкові і позитивні сторони його поведінки; ставити людину в такі умови, де б вона могла виявити свої найкращі якості, при цьому не маючи можливості чи спокуси здійснити помилкові дії; вчасно помічати і заохочувати позитивні сторони індивіда; не рекламувати турботу, доброту, увагу до інших людей.

Метод спонукання. Головне у методі - спрямувати людину на діяльність відповідно до її інтересів і потреб. Спонування в міжособистісних стосунках соціального працівника з клієнтом чи у ставленні до підлеглого відображається у формі рекомендації, інструктажу, поради.

Метод заохочення. У цілому заохочення можна назвати вираженням позитивної оцінки діяльності індивідів. Механізм дії заохочення заснований на пробудженні позитивних емоцій,

208

які вселяють впевненість, підвищують відповідальність клієнта. Види заохочення досить різноманітні: схвалення, подяка чи просто потиск руки. Рекомендації різних відомих діячів від Макіавеллі до Карнегі говорять: "Будь щедрим на похвалу і схвалення навіть тоді, коли немає ознак того, що похвала заслужена". Але слід уникати лестощів, пам'ятаючи, що вони є похвалою, яка може діяти подібно до бумеранга.

Метод осудження (осуд) - це реакція на небажану діяльність і поведінку. Осудження буде ефективним за умов:

- ◆ конкретність осудження - за певну діяльність чи вчинок;
- ◆ індивідуальний підхід - необхідність враховувати характер здійсненого вчинку у зв'язку з особистістю індивіда;
- ◆ не можна висловлювати осуд, знаходячись у стані роздратування;
- ◆ обов'язковість і своєчасність застосування осудження;
- ◆ колектив не відповідає за проступок окремого індивіда.

Осудження (покарання) - сильнопіючий метод, який повинен попереджувати небажані вчинки, гальмувати їх, викликати почуття вини перед собою і іншими людьми. Як і інші методи виховання, покарання розраховане на постійне перетворення зовнішніх стимулів у стимули внутрішні.

Гра - вид діяльності, який розгортається або у вигляді змагання, або у вигляді зображення якихось ситуацій, смислів, станів, у процесі чого формується і вдосконалюється управління поведінкою особистості. Головним об'єктом моделювання у грі виступають людські взаємини, тому вона може бути ефективним засобом формування складного внутрішнього світу особистості, розвитку її самосвідомості. Розрізняють широкий спектр педагогічних ігор: навчальні, сюжетні, рольові, ділові, імітаційні тощо. У процесі рольової гри її учасники розігрують певні життєві ситуації. Головним завданням цього типу ігор є як відпрацювання найбільш вдалих стереотипів поведінки, взаємовідносин, так і формування принципово нових підходів до аналізу ситуації, її розуміння і відповідного самовиявлення. Використання методу гри спрямоване на виховання самостійності, волі, формування моральних, естетичних, світогляд-

них установок, на розвиток навичок співробітництва, комунікабельності, адаптації до умов середовища тощо.

Одним із найважливіших методів виховання є *самовиховання*, яке є не тільки важливим фактором психічного здоров'я людини, а й вирішує і надзавдання: поступове переведення процесу виховання в режим постійного прагнення до самовдосконалення. В.Сухомлинський писав: "Духовний розвиток школяра залежить від того, наскільки глибоко відбувається його самоутвердження в усіх сферах діяльності і ставлень в колективі - в інтелектуальному житті, в праці, у формуванні моральної переконаності. Підліток стає справжньою людиною лише тоді, коли він навчиться вдивлятися не лише в світ, що оточує його, а й у самого себе, коли він прагне пізнати не тільки речі, явища навколо себе, а й свій внутрішній світ, коли сили його душі спрямовані на те, щоб зробити самого себе кращим, досконалішим".

Якщо виховання дитини розпочинається з її пізнання, то самовиховання бере свій початок із самоусвідомлення, усвідомлення людиною себе як особистості і свого місця в суспільній діяльності людей. У структурному відношенні самоусвідомлення людини являє собою єдність трьох складових: пізнавальної (самопізнання), емоційно-оцінювальної (самоствавлення) і дієво-вольової, регулятивної (саморегуляція). Необхідність виховання у клієнтів впевненості у собі, правильної самооцінки в нових умовах дуже часто постає перед соціальними працівниками, які надають допомогу безробітним, малозабезпеченим, іншим категоріям населення.

Серед видів соціально педагогічних технологій, що використовуються у практиці соціальної роботи, ефективним є створення *самоуправних громадських об'єднань* (клубів, асоціацій, груп самодопомоги і взаємодопомоги). Соціальні працівники повинні знати, що це один із найбільш плідних шляхів покращання соціального обслуговування населення і розвитку соціальних навичок і якостей. Тому вони самі повинні в деяких випадках організовувати такі групи чи сприяти їх виникненню і діяльності.

210

Педагогічні технології адаптації передбачають навчання насамперед новим професіям, способам забезпечити своє існування і життя власної сім'ї. Педагогічні процедури застосовуються в процесі навчання тим способам діяльності, що є характерними для демократичного суспільства з ринковою економікою. Це бізнес-інкубатори, школи лідерів, школи виборців та ін.

Педагогічними технологіями є *технології роботи з батьками*, спрямовані на сприяння сім'ям у переборенні шкільних труднощів їхніх дітей, у вихованні "важкої дитини", дитини з обмеженими можливостями.

Важливе значення у практиці соціальної роботи, насамперед в організації діяльності з дітьми та підлітками, мають *технології особистісно зорієнтованого виховання*, які висувають у центр виховної системи особистість дитини, наполягаючи на необхідності створення комфортних, безконфліктних і безпечних умов її розвитку, реалізації її природного потенціалу. Ці технології іноді ще називають антропоцентричними. Акцентуючи увагу на особистості, яка прагне до максимальної реалізації своїх можливостей, є відкритою для сприйняття нового досвіду та спроможною на усвідомлений і відповідальний вибір у різних життєвих ситуаціях, особистісно орієнтовані технології головною метою виховання проголошують набуття особистістю таких якостей, які б забезпечували вирішення цих проблем. Такі технології орієнтують на формування особистості, її розвиток не відповідно до якогось зразка чи чийогось замовлення, а відповідно до природних здібностей кожної конкретної дитини. У цьому полягає їх відмінність від притаманної традиційній технології формалізованої передачі вихованцеві знань і соціальних норм.

Особистісно орієнтований підхід бере свої витoki в гуманістичній теорії, що розглядає дитину як цілісну особистість, котра постійно прагне до самоздійснення. Провідними засадами тут виступають самоцінність особистості, глибока повага та емпатія до неї, врахування її унікальної індивідуальності. Значний внесок у висвітлення сутності особистісно орієнтованих технологій вніс І.Бех. Він наголошує, що такі технології перед-

211

бачають наявність високого ступеня наукоємності, врахування сучасних досягнень педагогічної і психологічної теорії. Особистісно орієнтовані виховні технології характеризуються низьким коефіцієнтом невизначеності в орієнтовній, виконавській і результативній частинах, "це своєрідні проекти щодо виховних цілей і щодо педагогічних засобів їх досягнення". Вчений формулює вихідні принципи функціонування особистісно орієнтованих виховних технологій:

1. Принцип цілеспрямованого створення емоційно збагачених виховних ситуацій.

Виховна ситуація трактується як соціальні умови, за яких дитина у взаєминах із дорослим засвоює соціальні норми поведінки. Цей принцип передбачає демонстрацію конкретного вчинку, що сприяє закріпленню моральних норм у свідомості суб'єкта через емоційне переживання ним певних подій і спонукає дитину до відповідних дій як прояву її самостійного вибору, а не примусу чи вимоги з боку дорослого.

2. Принцип особистісно розвиваючого спілкування.

Цей принцип передбачає рівноправне спілкування дорослого і дитини в умовах співпраці на основі переконування. Його застосування обумовлено необхідністю передачі вихованцеві інформації, якою вихователь володіє через більш високий психосоціальний розвиток, досвід, обсяг знань тощо.

3. Принцип використання співпереживання як психологічного механізму у вихованні особистості.

Суб'єкт-суб'єктні стосунки між вихователем і вихованцем передбачають наявність уміння розуміти і приймати точку зору іншої людини. Саме на основі співпереживання здійснюється формування моральної поведінки, не орієнтованої на зовнішнє підкріплення. Багаторазове переживання, самовідчуття емоційних реакцій дозволяють дитині краще зрозуміти і врахувати емоційний стан вихователя, а в подальшому переносити їх і на інших людей, на конкретні способи поведінки, що закріплюються у відповідних етичних поняттях.

4. Принцип систематичного аналізу вихованцем власних і чужих вчинків.

212

Результатом процесу морального виховання є сформованість у вихованця сукупності поведінкових дій. Стикаючись у житті з іншими формами поведінки, дитина повинна вміти сприймати й аналізувати результати власних і чужих вчинків. Це допомагає їй краще усвідомлювати моральні норми, позитивно позначається як на виробленні навичок поведінки, так і на подоланні миттєвих прагнень, станів, бажань.

І. Бех підкреслює, що особистісно орієнтовані виховні технології ні в якому разі не позбавляють педагогіку елемента мистецтва та інтуїції, не ведуть до засилля шаблонів, а, навпаки, стимулюють широке, вільне педагогічне варіювання на основі знання законів розвитку особистості. Такі технології створюють сприятливі умови для життєвого самовизначення вихованців. А це означає розкриття світу людських взаємин у всій їх складності й суперечності, вичленення тих моделей взаємодії між людьми, які можуть вести до успіху.

Технологізація соціальних процесів, у тому числі соціально-педагогічних, об'єктивно неминуха. Разом з тим очевидно, що неможливо технологізувати всю соціально-педагогічну діяльність. Різноманітні напрями роботи різною мірою піддаються технологізації. Наприклад, діяльність з охорони прав дитини в більшості випадків побудована на раніше розроблених технологіях, значна частина яких має узаконену процедуру виконання. Робота у "відкритому"

середовищі (на вулиці), навпаки, є максимально спонтанною, інтуїтивною, хоча і вона не позбавлена деякого технологічного підкріплення (типові технології спілкування, переборення міжособистісних конфліктів і т.ін.). Швидше можна говорити про необхідність постійного пристосування типових алгоритмів до конкретної ситуації з врахуванням неповторюваності об'єктів, унікальності їх характеристик.

Підсумовуючи, зазначимо, що за допомогою соціального виховання, яке спрямоване на духовно-моральний розвиток громадян України, можна буде вирішувати різноманітні соціокультурні проблеми, зокрема і галузі соціальної роботи.

213

Питання для самоконтролю

1. На яких принципах здійснюється використання педагогічних методів у соціальній роботі?
2. Розкрийте роль А. Макаренка у технологізації соціально-педагогічної діяльності.
3. Назвіть основні підходи при визначенні сутності соціально-педагогічних технологій.
4. Охарактеризуйте основні етапи загальної соціально-педагогічної технології.
5. Проаналізуйте педагогічні методи та технології, що використовуються у соціальній роботі.

Практичні завдання

1. Проаналізуйте наведену нижче соціально-педагогічну технологію.

"Формування культури здоров'я дівчини-підлітка"

Актуальність. Здоров'я жінок є найважливішою характеристикою розвитку країни, від нього залежить репродукування нових поколінь. Зважаючи на те, що жіночі хвороби зазвичай розпочинаються в молоді роки, особливе занепокоєння викликає здоров'я молодих дівчат, яке останніми роками має тенденції до погіршення.

Серед причин такої ситуації - відсутність кваліфікованої інформації про способи збереження і зміцнення здоров'я, значення сім'ї і роль жінки у її життєдіяльності; несформованість культури здоров'я у дівчат-підлітків, низька мотивація до здорового способу життя.

Процес формування здорового способу життя потребує врахування таких обставин. По-перше, він базується на знаннях різних сфер науки: медицини, біології, екології, філософії, психології, педагогіки. По-друге, він охоплює всі сфери життєдіяльності особистості, що передбачає поєднання зусиль вчителів-предметників, керівників гуртків, медичних працівників, бібліотекарів. Привчання до здорового способу життя немож-

214

ливе без впливу батьків, а в просвітницькій роботі важливе місце належить представникам громадськості, соціальних служб. По-третє, успіх формування здорового способу життя безпосередньо пов'язаний із врахуванням вікових, психологічних, статевих особливостей кожної окремої дитини.

Мета виховної технології: створення системи виховних впливів на дівчину-підлітка.

У роботі з формування культури здоров'я дівчат-підлітків можна виділити напрями:

1. Надання дівчатам-підліткам знань стосовно здоров'я жінки та способів його збереження.
2. Формування вмінь та навичок, необхідних для здорового, повноцінного життя дівчини-жінки-матері.
3. Залучення сім'ї, громадськості до формування культури здоров'я дівчат-підлітків.

Форми та методи роботи, що сприяють реалізації цих завдань.

I. Організація роботи з підлітками.

1. Бесіди, лекції, консультації.

Тематика:

- ◆ Роль і місце здоров'я в житті дівчини.
- ◆ Психічне здоров'я дівчини. Прийоми і методи самопізнання, самодіагностики, самовиховання.
- ◆ Профілактика шкідливих звичок та позбавлення від них.
- ◆ Методи фізичного оздоровлення організму дівчини.
- ◆ Проблеми статевого здоров'я дівчини. Підготовка до сімейного життя.

Слід залучати дівчат до дискусій, заохочувати їх до висловлювання своїх власних думок з приводу сучасного способу життя, здоров'я і морального самопочуття. Зміст інформації повинен впливати на почуття, викликати відповідні емоції.

2. Організація роботи гуртка ("університету").

Програма гуртка включає орієнтовні розділи:

1. Яка я? Якою буду? 2. Люстерко. 3. Естетика молодіжного одягу. 4. Голка-чарівниця.
5. Плетені барви. 6. Сама собі дизайнер. 7. Господарочка. 8. Куховарочка. 9. Обереги. 10. Охорона

215

праці в домашніх умовах. 11. Домашні квіти. 12. Догляд за хворими. 13. Бережи здоров'я змолоду.

Мета програми полягає в тому, щоб забезпечити дівчат доступною і доцільною інформацією з проблем, які з'являються у них при переході з дитячого віку у дівочий, допомогти отримати знання та виробити вміння, необхідні у майбутньому дорослому житті. Форма занять має якнайкраще відповідати змісту теми - від лекції і семінару до практичної або лабораторної роботи, екскурсії, творчого конкурсу. Певну частку часу слід виділити для розважальних занять пізнавального змісту.

Реалізація програми розрахована на 2-3 роки, навчання учениць 7-8 або 8-9 класів.

Розділи, з яких складається програма, можуть бути використані в будь-якій послідовності, залежно від умов організації гуртка. За цією програмою може бути організована робота у школі, позашкільних закладах різного типу, в тому числі у центрах соціальної адаптації молоді та за місцем проживання.

Під час реалізації програми бажано залучати дівчат-підлітків до різних видів діяльності, що сприятиме формуванню вмінь і навичок, необхідних для підтримки і зміцнення здоров'я, успішної кар'єри, щасливого сімейного життя. Слід здійснювати індивідуальний підхід, враховуючи рівень загального розвитку вихованок; їх здібностей до сприйняття, аналізу, усвідомлення інформації; ступінь біологічної зрілості; характер взаємин з хлопчиками; конкретні особливості дитячого колективу; особливості взаємин у сім'ї, їх вплив на дівчинку.

3. Робота молодіжних об'єднань, прес-центрів, клубів за інтересами та ін.

Серед основних завдань, які вирішують клубні об'єднання дівчат-підлітків, - сприяння духовному та фізичному розвитку; надання психологічної, психотерапевтичної та соціальної підтримки; підготовка до сімейного життя; навчання безконфліктному міжособистісному спілкуванню; виховання негативного ставлення до різноманітних людських вад - куріння, вживання алкоголю та наркотиків; формування валеологічної свідомості; естетичне виховання на кращих національних традиціях.

216

Орієнтовні теми засідань клубу:

1. Бути красивою, але як? (про красу зовнішню і внутрішню).
2. Кожен - трохи художник (про вміння використовувати наявні "за" і "проти" у своїй статури, рисах обличчя).
3. Спорт і здоров'я жінки.

4. Мистецтво макіяжу і зачіски.
5. Культура одягу.
6. Краса і здоров'я (поради дієтолога, ендокринолога, психотерапевта).
7. Інтимний світ жінки (відверто про секс).
8. Зелений дивосвіт (розведення домашніх рослин, мистецтво ікебани, флористика тощо).
9. Мистецтво господині (вміння приймати і розважати гостей, серверувати стіл, куховарити, створювати затишок у домі, теплу сімейну атмосферу).

Форми і методи засідань дівочого клубу різноманітні: лекції, бесіди, тренінги, рольові ігри, вечори, концерти та ін.

4. Організація свят, змагань, конкурсів (спортивні свята, День Валентина, День Матері, конкурси грацій "А нумо, дівчата", показ моделей молодіжної моди та ін.).

5. Спільні заходи для дівчаток і хлопчиків:

Основні з них: години спілкування, диспути, зустрічі з відомими жінками та матерями учнів, бесіди, лекції, спортивні свята та змагання.

II. Організація роботи в соціумі.

1. Залучення батьків по формування здорового способу життя дівчат-підлітків.

А) Створення і організація роботи дискусійних батьківських клубів ("Діалог", "Спілкування" та ін.).

Орієнтовна тематика дискусійного батьківського клубу:

1. Лекція-консультація "Роль сім'ї у вихованні культури здоров'я дівчини-підлітка".
2. Диспут "Наші доньки. Які вони?".
3. "Круглий стіл" "Якої долі я бажаю доньці?".
4. Дискусія "Що означає виховувати правильно?".
5. Батьківський вогник "Традиції сім'ї. Які вони?".

217

6. Сімейний портрет "Дозвілля в нашій сім'ї".

7. Вечір запитань і відповідей "Сутність і особливості статевого виховання дівчини".

Б) Підготовка і проведення батьківської конференції "Я виховую дочку":

1. Анкетування батьків.
2. Виступ педагогів на тему: "Особливості спілкування з дівчатами".
3. Практикум. Обговорення різних ситуацій з питань виховання дівчаток.
4. Обмін досвідом з питань виховання дівчаток у сім'ї ("материнські поради").

В) Розробка сімейних оздоровчих програм.

Це можуть бути такі програми, як, наприклад, "Життєвий ритм сім'ї" (розроблені на день, тиждень, місяць, рік).

План на день містить основні щоденні види занять - підйом, ранкова гімнастика, дихальні вправи, водні процедури, повітряні ванни, слухання музики та ін. Тижневий план може містити заняття в гуртках, секціях, недільні прогулянки тощо. У місячному графіку бажано спланувати відвідування музеїв, театрів, виставок, зустрічі з друзями та ін. Річний "Життєвий ритм сім'ї" повинен враховувати зайнятість членів родини під час канікул, свят, відпустки.

2. Робота бібліотек з поширення інформації про здоровий спосіб життя.

Підготовка спеціальних виставок-добірок літератури: "Для вас, батьки", "Мати - берегиня роду", "Здоров'я дитини - у ваших руках" тощо.

Результативність системи виховного впливу: поєднання дії різних чинників дасть можливість посилити позитивні, регульовані впливи соціально-виховних закладів і нейтралізувати можливі негативні, нерегульовані впливи.

2. *Розробіть соціально-педагогічну технологію для вирішення однієї з проблем соціальної роботи.*

218

Література

1. *Бех І.Д.* Особистісно зорієнтоване виховання. - К.: ІЗМН, 1998.
2. *Карпетук С.Г.* Теорія і методика виховання: Навч. посібник. - К.: Вища шк., 1997.
3. *Макаренко А.С.* Педагогічна поема // Вибрані твори у 2-х тт. - Т.2. - К, 1950.
4. *Малько А.* Методологічні зв'язки соціальної педагогіки та соціальної роботи в інформаційному суспільстві // Соціальна педагогіка: теорія та практика. - 2005. - №1. - С.17-25.
5. Методика и технологии работы социального педагога: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / Б.Н. Алмазов, М.А. Беяева, Н.Н. Бессонова и др. Под ред. М.А. Галагузовой, Л.В. Мардахаева. - М.: Издат.центр "Академия", 2002.
6. Технологии социальной работы: Учебник / Под общ. ред. Е.И. Холостовой. - М.: ИНФРА - М, 2002.
7. Технология социальной работы: Учебное пособие для студ. высш. учебн. заведений / Под ред. И.Г. Зайнышева. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000.
8. Технології соціально-педагогічної роботи: Навчальний посібник / За заг. ред. А.Й. Капської. - К., 2000.
9. Формування культури здоров'я дівчини-підлітка: Методичний посібник. - К: Інститут проблем виховання АПН, 2004.

Тема 14. Психологічні технології в соціальній роботі

1. Сутність і значення психології в соціальній практиці.
2. Характеристика і специфіка застосування психологічних методів у соціальній роботі.

1. Пильна увага до психології зумовлена складним характером завдань, що стоять перед людиною в епоху "технологічних революцій", яка супроводжується кризою традиційних інститутів соціалізації особистості, змінами суспільної структури і, в кінцевому рахунку, зростанням ролі особистісного фактора в життєдіяльності суспільства.

Психологія як наука виникла і спирається на знання, які давно і активно застосовуються в релігії, мистецтві, соціальних технологіях управління масами. Так, все життя релігійної людини пронизане різноманітними психотехнічними прийомами і засобами: сповідь священнику, яка приносить "полегшення для душі" після якогось проступку чи навіть злочину; вечірня молитва, що дозволяє скинути із себе весь тягар прожитого дня, досягнути спокійного урівноваженого стану і нормально заснути; і т.ін. Практично на всіх етапах розвитку людської цивілізації ті чи інші особи, які володіють атрибутами влади і певними знаннями (монарх, президент, інквізитор, жрець, священнослужитель, шаман, цілитель і т. ін.) застосовували для досягнення своєї мети певні психологічні методи впливу.

Основне завдання, яке ставить перед собою психологія, - це допомогти людині зробити її життя більш осмисленим, значущим, розвивати життєві сили, виявляти допомогу і підтримку тим, хто її потребує.

Соціально-психологічні методи, методики, прийоми і засоби, процедури мають відносну самостійність, але вони, в першу чергу, залежать від тієї наукової школи, у рамках якої вони були створені, відповідно до чого охарактеризуємо можливі психологічні підходи до технологій соціальної роботи (схема 14.1).

220

Глибинна психологія (психодинамічні теорії)	Біхевіористський напрямок (психологія поведінки)
Переборення конфлікту свідомого і безсвідомого, оволодіння механізмами захисту від психічних травм	Використання впливу оточення на поведінку людини, розкриття для особистості її місця в соціальній дійсності
Когнітивна психологія	Гуманістична психологія
Зміна когнітивних правил особистості, що приводить до вирішення поведінкових і емоційних проблем	Допомога особистості у віднайденні смислу життя, розвиткові здатності до самореалізації, саморозуміння, конгруентності

Схема 14.1. Психологічні основи технологій соціальної роботи

Глибинна психологія (психодинамічні теорії) - психоаналіз (З. Фрейд), індивідуальна психологія (А. Адлер), аналітична психологія (А. Берн) та ін. Представниками психоаналітичного напрямку було введено поняття "психологічний захист", яке трактувалося ними як здатність попередження грізних клінічних наслідків конфлікту свідомого і безсвідомого. Сучасні психодинамічні теорії мають великий спектр відмінностей, але всіх їх об'єднує опора на ідеї класичного психоаналізу. Сутність психоаналітичного підходу в соціальній роботі полягає в тому,

що він визнає важливість психологічного процесу - між собою і "значимим іншим", між минулим і теперішнім досвідом, між внутрішньою і зовнішньою реальністю.

Психодинамічний підхід може мати величезне значення для розуміння соціальними працівниками того, що відбувається в житті їх клієнтів, розуміння власних ставлень у процесі узгодженої соціальної роботи. Психоаналітичні ідеї можуть використовуватись соціальними працівниками, коли вони мають спра-

221

ву з такими поширеними феноменами дії безсвідомого, як материнська депривація у дитини, психологічні залежності, саморуйнівна поведінка, гострі поведінкові захисні реакції, агресія (наприклад, у ставленні до близьких), проблеми влади у сім'ї, поведінка нарцисичних особистостей та ін.

Людина із раннього дитинства переживає різні кризи, конфлікти між зовнішніми (соціальними) силами і внутрішніми (безсвідомими), де вона (особистість) намагається віднайти певний баланс. Тому соціальному працівникові як психологу необхідно знати і навчити клієнта користуватися захисним механізмом як регулятором розвитку особистості, переборення стійких негативних явищ чи "комплексів".

Існують різноманітні варіанти основних захисних механізмів особистості, з допомогою яких вона захищає себе від психологічних травм і неприємних переживань. Ось деякі з них:

- ◆ "витіснення" - бажання, які не можна реалізувати, і неприйнятні уявлення витісняються із свідомості заради спокою, що приносить моментальне полегшення;
- ◆ "сублімація" - енергія напруження повністю реалізується в соціально-корисній діяльності: творчість, спорт тощо (недоліки: нехтуються причини напруження);
- ◆ "втеча" - людина уникає критики і, завдяки цьому, психологічного напруження (недоліки: причини не з'ясовуються, у майбутньому можливі проблеми із само-регуляцією);
- ◆ "оглушення" - наркотики (алкоголь) відсувають конфлікти, страхи і т.ін., досягається відчуття сили, створюється ілюзія відходу від дійсності, що лякає (недоліки: залежність від алкоголю, наркотиків, розвиток хвороб).

Біхевіористський (психологія поведінки) напрямок у соціальній роботі - це соціальне навчання, тренінг соціальної компетентності, самонавчання та ін. Сутність цього напрямку полягає в тому, щоб використати вплив оточення на поведінку людини. Для біхевіоризму важливі думки і вчинки людини, їх мотиви. Вихідна методологічна позиція - це акцент на конкретних діях і вчинках людини.

222

При цьому підході соціальному працівникові як психологу необхідно вступити в таку взаємодію з клієнтом, яка б розкрила йому цінність і смисл життя, його місце в соціальній дійсності, нові ціннісні орієнтири.

У технологічному аспекті соціальна робота будується на таких методологічних принципах: відкритість і ясність плану роботи з клієнтом для його активізації, аналіз і володіння інформацією про вчинки і поведінку клієнта; аналіз детермінованості вчинку і його результатів попередньою дією (функціональний аналіз); спільне вироблення соціально значущих цілей, що передбачають конкретний план дій на майбутнє. Можливими є й інші методи, технічні прийоми, наприклад: тренування наполегливості, тренування релаксації, моделювання поведінки й заохочення за бажану поведінку, стратегія попередження рецидивів і багато іншого.

У соціальній практиці основну увагу слід спрямувати на досягнення змін у поведінці клієнтів - надавати їм допомогу в умінні правильно організувати свою поведінку. Ідеї біхевіоризму корисні в соціальній роботі при вирішенні дитячих проблем, питань стосунків дітей і батьків, застосування методів заохочення і покарання. Докази ефективності біхевіористичних (поведінкових) і когнітивно-

біхевіористичних процедур чисельні, але є декілька галузей, де вони є особливо важливі. Сюди відносяться поведінкові проблеми дітей і підлітків, зокрема такі, як погана поведінка в школі і вдома, куріння, зловживання алкоголем, фобії; у дорослих, крім уже перерахованих, додаються ще й наступні проблеми: тривога, проблеми подружніх взаємин, депресії та ін.

Когнітивно-біхевіористичні методи, прийняті в практиці соціальної роботи, ґрунтуються на різних моделях навчання.

На теорії оперантного навчання засновані такі методи.

Позитивне підкріплення означає створення системи позитивних підкріплень, які повинні якомога швидше слідувати за дією. Спочатку позитивне підкріплення має бути кожного разу після появи бажаної поведінки, а пізніше його частота повинна знижуватися таким чином, щоб поведінка підкріплювалась все рідше і рідше.

223

Прив'язання означає навчання індивіда спочатку одному елементу ланцюжка дій, потім іншому і так далі, допоки не вивчається вся послідовність. Цей метод особливо корисний для навчання новим навичкам, які спочатку розкладаються в список окремих дій, що йдуть одна за одною в певному порядку.

Формування (послідовні наближення) означає підкріплення поведінки, що трохи подібна до бажаної, з наступним посиленням критеріїв для підкріплення крок за кроком, поки індивід не оволодіє дією повністю.

Системи знаків, котрі показали себе досить успішними у роботі з дітьми і підлітками, включаючи прийоми накопичення символів заохочення (жетонів, значків), створення "екранів змагання". Системи знаків включають також негативне покарання - втрата знаків через небажану поведінку. Метод найбільш підходить у випадках проблемної поведінки дітей 7-12 років.

Контакти між клієнтами можуть бути компонентами поведінкової, подружньої чи сімейної терапії. Люди укладають письмову угоду про зміну своєї поведінки. Угода передбачає підкріплення яскраво вираженої бажаної поведінки.

Покарання в більшості випадків не рекомендується. Але бувають випадки, коли покарання необхідне: наприклад, коли слід швидко зупинити небажану поведінку, тому що вона небезпечна, або коли інші прийоми забрали б для цього надто багато часу.

Оперантне гасіння. Якщо соціальний працівник здатний визначити, що саме в даний час підкріплює певну проблемну поведінку і зможе негайно і повністю перервати це підкріплення, то після цього негативна поведінка буде послаблюватися і з часом, при збереженні цих нових для клієнта умов, припиниться повністю.

Тайм-аут є варіантом гасіння, яке є особливо ефективним у випадках проблем з поведінкою дітей. Тайм-аут включає віддалення дитини від джерел позитивного підкріплення.

На теорії соціального навчання заснований метод моделювання. Моделювання означає показ того, як щось робити. Моделювання - основний принцип тренінгу соціальних навичок.

224

На основі названих вище методів розроблені програми *поведінкових тренінгів*.

Тренінг соціальних навичок. Головними елементами тренінгу є моделювання і формування. Людині пояснюють і демонструють відповідну поведінку, потім вона пробує і отримує зворотний зв'язок та підкріплення, після чого продовжує практикуватися в цьому новому бажаному способі поведінки.

Комунікативний тренінг є варіантом тренінгу соціальних навичок, спрямованим на роботу з проблемами у спілкуванні.

Тренінг вирішення проблем навчає серії кроків у напрямі до вирішення проблеми чи прийняття рішення - корисний для багатьох клієнтів і, як правило, є основним у сімейній роботі.

Тренінг самоконтролю. Може використовуватися у переборенні вибухів гніву, страху та ін.

Важливо пам'ятати, що досить рідко використовується лише одна процедура: інколи соціальним працівникам необхідно розробити цілий набір методів і ретельно його перевіряти.

Когнітивна психологія як напрям виникла у зв'язку з розвитком кібернетики, інформатики, програмування ЕОМ і певною мірою була реакцією на недоліки психологічних концепцій, що ігнорують свідомість і принижують роль мислення (біхевіоризм, гештальттеорії та ін.) в детермінації поведінки людини. Головним в цьому напрямі є те, як людина сприймає, переробляє і зберігає різноманітну інформацію про себе, про світ і яким чином вона використовує її при прийнятті рішень, як діє в рамках певної соціальної дійсності. Когнітивну психологію цікавить, як влаштована свідомість людини, її система знань," що є ніби аналогом обчислювальної машини.

Прихильники когнітивного напрямку вважають важливим те, як людина думає про світ, робить вибір із багатьох можливостей, приймає рішення і як діє в рамках певної соціальної реальності. Головний принцип когнітивної терапії полягає в тому, що більшість людських емоцій і форм поведінки, раціональних та ірраціональних, зумовлена тим, про що люди думають, що уявляють і у що вірять. Тому завдання соціальної роботи полягає в тому, щоб змінити їхні

225

когнітивні правила і тим самим справитися з емоційними і поведінковими проблемами.

Когнітивна терапія ефективна при вирішенні багатьох емоційних проблем, з якими приходиться зіштовхуватися в практиці соціальної роботи, зокрема пов'язаної з переборенням депресії у клієнта. Спільне, що об'єднує різні як когнітивні, так і біхевіористські підходи, - опора значною мірою на думки і вчинки індивідів.

Гуманістичний напрям - гештальттерапія (Р. Перлс), групова терапія (К. Роджерс), логотерапія (В. Франкл), психодрама (Дж. Морено) та ін. Основа теорій гуманістичного напрямку полягає в тому, що життя і доля, дії людини залежать від її внутрішнього стану, а не від її оточення. У цьому полягає їхня відмінність від психодинамічної теорії, що робить акцент на минулому, яке впливає на теперішнє, і від біхевіористської теорії, що акцентує увагу на впливові оточення на особистість. Основоположним постулатом, який прийшов у соціальну роботу із гуманістичного і феноменологічного підходів, є твердження, що матеріальна чи об'єктивна дійсність є реальність, яка свідомо сприймається і інтерпретується людиною в даний момент. Важливою етичною цінністю є принцип того, що люди самі здатні визначити свою долю.

Сутність гуманістичної психології К. Роджерса - орієнтація на особистість, яка є контролюючою ланкою в процесі прийняття рішень. Вирішальну роль у житті і розвитку людини має її уявлення про саму себе - "Я-концепція, центральною ланкою якої є поняття "самоцінність". Як тільки з'являється значна невідповідність між Я і переживанням, захист людини перестає працювати адекватно і раніше цілісна "Я-структура" руйнується. Коли це відбувається, людина стає досить уразливою до тривог і загроз і поводить себе незрозуміло не лише для інших, але і для самої себе. К. Роджерс вважав відхилення у поведінці результатом невідповідності між усвідомленим Я і переживанням. Ступінь невідповідності між усвідомленим Я і переживанням визначає важкість психологічної дезадаптації.

226

На думку К.Роджерса, людина не може досить точно визначити, якою вона є насправді, а оцінює себе з більшою чи меншою мірою ілюзорності. Але кожна людина має власний життєвий досвід і виражає цей досвід з допомогою слів (вербальний спосіб) і жестів (невербальний спосіб, експресія). Відповідність ступеня самоцінності способам її вираження (мова слів і мова тіла) - необхідна умова виникнення позитивного стану, тобто конгруентності.

Неконгруентність (узгодження) цих складових викликає негативні реакції. Людина починає використовувати стереотипні захисні форми поведінки: Конгруентність встановлюється або шляхом зміни поведінки, або шляхом модифікації уявлень про себе.

Основна ідея теорії особистості К. Роджерса полягає в тому, що кожна людина має внутрішню власну активність, прагне до зростання, прогресу, більш повної реалізації своїх внутрішніх потенцій. Він вважав, що можливості особистісного зростання невичерпні і кожна людина може спробувати досягти в цьому успіху. На глибоке переконання К. Роджерса, людина - натура конструктивна, і якщо у неї є вибір, вона завжди обирає позитивний шлях розвитку. Надання людині можливості вільного вибору за відсутності дії зовнішньої сили сприяє тому, що люди надають перевагу тому, щоб бути здоровими, а не хворими, бути незалежними, а не утриманцями, і прагнуть до подальшого оптимального розвитку себе як цілісного організму. А переконання в тому, що самовизначення є істотною частиною природи людини, приводить, в свою чергу, до думки, що люди, в кінцевому рахунку, відповідальні за те, ким вони є.

Аналогічні ідеї висловлював і А. Маслоу. Основа його концепції - прагнення особистості до самоактуалізації. Тільки особистість, яка самоактуалізувалась, звільняється від фрустрацій і може відчувати себе комфортно, діяти ясно, точно, ефективно.

Основним завданням логотерапії (В. Франкл) є допомога людині знайти мету і смисл життя, що допоможе їй перебороти сумніви і відчай, зрозуміти, як людина конструює свій світ. Складовими логотерапії є свобода волі, осмисленість життя.

227

Основний момент особистісно-центрованої терапії, що ґрунтується на гуманістичній теорії, полягає в тому, що якщо психотерапевт є успішним у прояві справжності, безумовного позитивного ставлення і співчуття, то клієнт відповідь конструктивними змінами в організації своєї індивідуальності. Терапевт прикладає максимум зусиль, щоб проникнути в почуття клієнта, а не просто спостерігати за ними, розглянути кожний нюанс природи їх зміни. Це сприяє встановленню більш тісних взаємин, заснованих на повазі і розумінні іншої людини.

До сучасних психологічних теорій гуманістичного напрямку слід віднести й гештальттрадиції, що ґрунтуються на своєрідному розумінні особистості і її досвіду. Основоположником цього напрямку вважається Ф. Перлс, який надавав важливого значення почуттям клієнта і усвідомленню його досвіду. Цілісна особистість (гештальт) складається з багатьох частин, що робить її неповторною. Гештальтпсихологи справедливо вважають, що життєва ситуація - це і є гештальт, тому фрагментарна робота з окремими частинами особистості не має смислу. Гуманістичне начало в гештальттеорії виявляється в констатації положення про те, що зміни в особистості відбуваються лише в тому випадку, коли вона стає сама собою, а не тоді, коли вона намагається бути кимось. Рішення "бути кращою", прохання, вимоги інших людей, як правило, не можуть викликати активних внутрішніх змін.

Таким чином, гуманістичні теорії, які можуть застосовуватися в соціальній роботі, досить різноманітні. Загальним для всіх цих теорій є відсутність наперед жорстко заданої схеми розуміння клієнта, групи, суспільства, оточуючого середовища, причин, що породжують проблеми, і їх джерел. Гуманістичний напрямок постулює недирективний шлях взаємодії з клієнтом у соціальній практиці.

2. Варіанти психологічної допомоги людині різноманітні. Спеціалісту в галузі соціальної роботи важливо вміти вибрати і використати в практичній діяльності методи, що відповідають індивідуальності конкретної людини і враховують її соціальні потреби й інтереси.

228

Як свідчить світовий досвід, стосовно використання психологічних методів у вияві

допомоги людині існують дві точки зору. 1 - психологічною практикою можуть займатися лише спеціалісти, які мають спеціальну медичну освіту. Наприклад, Американська психоаналітична асоціація допускає в число своїх членів тільки дипломованих лікарів. 2 - вимоги до практикуючих психологів не повинні бути такими жорсткими. Тому у більшості західних країн роль соціальних працівників у наданні психологічної допомоги постійно зростає.

У роботі практичного психолога склались чотири основні напрями: психодіагностика, психокорекція, психологічне консультування і психопрофілактика. Соціальна допомога населенню надається за тими самими напрямками практичної психології:

- ◆ повідомлення клієнту об'єктивної інформації про його розлади на основі психодіагностики. Клієнт виробляє власне ставлення до отриманої інформації і приймає рішення про її використання;
- ◆ психологічна корекція, з допомогою якої для клієнта розробляється індивідуальна програма певного виду діяльності;
- ◆ психологічне консультування, мета якого - допомогти індивіду знайти якомога більше варіантів поведінки, думок, почуттів, вчинків для активної взаємодії з людьми і соціальними групами всередині соціуму;
- ◆ психопрофілактична робота, спрямована на те, щоб завчасно попереджувати можливі порушення у розвитку індивіда, створюючи умови для повноцінного психічного розвитку на кожному віковому етапі.

Важливим напрямом діяльності практичного психолога є психотерапія - організований вплив на психіку клієнта з метою її відновлення чи трансформації. Як правило, вона здійснюється соціальними працівниками за сприяння медиків. Соціальний працівник повинен надати первинну соціальну допомогу, спираючись на принципи і норми правильного психологічного спілкування з клієнтом. За всієї своєї ефективності психологічна допомога не вирішує власне соціальних проблем,

229

а лише забезпечує психологічно сприятливий фон, пом'якшує суб'єктивне навантаження існуючого становища.

Аналіз технології роботи психологів дозволяє виділити такі типи взаємодії їх з клієнтами:

1. Вирішення соціальних завдань - орієнтація на певні норми і критерії поведінки. Спроба клієнта усвідомити і прийняти нові соціальні цінності приводить до дискомфорту і навіть до психосоматичних захворювань. У цьому випадкові вимагається змінити і ввести нові критерії, оцінки, які допоможуть клієнту побачити свою мету в іншому світі, розширити перспективи, дозволять відійти від шаблонної поведінки і переживань.

2. Вирішення моральних завдань - необхідність орієнтації на критерії добра чи зла, які вимагають морального вибору того чи іншого вчинку. Тут важливо показати обмеженість критеріїв добра і зла, якими користується індивід.

3. Вирішення власне психологічних завдань - допомога клієнту в усвідомленні і зміні системи переживань, у розумінні проблем, оцінок, які сприяють розвиткові інших переживань і цілей діяльності.

Технологія вирішення психологічних завдань передбачає:

- ◆ розуміння психологічних особливостей і закономірностей формування основних психологічних станів людини;
- ◆ розуміння психологічних механізмів корекції і самокорекції психологічних станів з метою усунення негативних станів (в т.ч. стресових) та цілеспрямованого формування позитивних, продуктивних станів;
- ◆ оволодіння прийомами самоуправління життєвим тонусом, рівнем працездатності і творчим потенціалом;

- ◆ вироблення необхідних навичок психогієни особистості;
- ◆ розуміння прямого впливу морального стану на стійкість нервово-психічної сфери і стан здоров'я людини;
- ◆ знання психологічних прийомів і методів, які безпосередньо застосовуються на практиці.

У нашому суспільстві поширена помилкова думка про те, що людина, яку можна назвати "сильною особистістю", здатна до самостійного переборення будь-якої кризової ситуації. Але

230

це не зовсім так. Якраз "сильним особистостям", міцним, енергійним індивідам властиві психічні чи психологічні кризи з найбільш негативними наслідками.

Сьогодні особливо уразливими є ті індивіди, чия робота пов'язана з людьми - працівники соціальної сфери, лікарі, вчителі, соціальні працівники та ін. Вони всіма силами намагаються допомогти людям покращити їхнє життя, але в процесі цього досить часто доводять себе до виснаження.

До виснаження сил призводять, зокрема, такі фактори: численні життєві обставини і причини для переживань; нестача співчуття, підтримки; відчуття безпорадності перед тріумфуючою несправедливістю.

Успіхи соціальної роботи пов'язані не лише з удосконаленням організаційних чи психосоціальних відносин. Вони багато в чому залежать від вміння управляти внутрішніми регуляторами і захисними механізмами формування психіки. Як свідчить М.Телешовська, "на жаль, науку володіти собою ми не освоюємо як спеціальну дисципліну, а це не є непотрібною справою, особливо якщо врахувати все більш прискорений темп життя. І, можливо, було б не зайвим, розпочинаючи зі шкільних років, знайомити людину із правилами і прийомами управління власною психікою. Ймовірно, надійшов час більш чітко ставити і вирішувати питання про своєчасність формування у кожної людини тих якостей, які дають можливість володіти собою".

Розрізняють три основні види формування психіки: стихійне; цілеспрямоване; саморегулювання.

Стихійне регулювання психіки фактично відбувається на всіх етапах життя людини. Соціальне оточення (сім'я, сусіди, друзі і колеги по роботі, прочитані книги, засоби масової інформації і т.ін.) мимовільно діє на психіку індивіда, здійснюючи об'єктивно його соціалізацію. У даному випадку певну роль відіграє механізм пристосування.

Цілеспрямоване формування психіки відбувається з допомогою повсякденної і цілеспрямованої просвітницької роботи.

231

Самоформування психіки - це не спонтанний процес, у ньому є певні технологічні детермінанти у вигляді конкретних методів і способів самопрограмування.

Володіння цими методами і технологією їх застосування безпосередньо в процесі «конкретної практичної діяльності істотно підвищує продуктивність соціальної роботи. Вміння управляти своїми психофізичними реакціями, що виробляються в результаті тривалого психорегулюючого тренування, дозволяє індивіду в екстремальних ситуаціях активізувати і мобілізувати потенційні можливості свого організму, фізіологічні ресурси, закладені самою природою, розкрити і визволити "запасні", не задіяні резерви адаптації для більш адекватного реагування на вплив зовнішнього соціального середовища.

Без самоорганізації, самоуправління і саморегуляції не може бути і психологічно грамотної життєдіяльності.

3. Методи психічного саморозвитку склались у результаті природного синтезу

багатовікового і різнобічного людського досвіду і продовжують удосконалюватися в процесі розвитку науки. Можна виділити такі основні методи саморозвитку людини, її психіки.

1. Методи аутогенних тренувань. Засновником цього напрямку є німецький психотерапевт І.Г. Шульц, який в 1932 р. запропонував його як метод лікування і профілактики різного роду неврозів і функціональних порушень в організмі.

В аутогенному методі використовують три основні шляхи впливу на стан нервової системи: а) пов'язаний з особливостями впливу тонуусу скелетних м'язів і дихання на ЦНС (не можна оволодіти аутотренінгом без попередньо виробленого вміння повністю розслаблювати м'язи тіла); б) пов'язаний з використанням активної ролі уявлень, чуттєвих образів (слухових, зорових, тактильних і ін.); в) пов'язаний з регулюючою і програмуючою роллю слова, що виголошується не тільки вголос, але і подумки. Ця властивість внутрішньої мови (у формі самозакликів, самоутверджень і т. ін.) давно використовується людьми в соціальній практиці.

2. Медитація (від лат. "роздуми") як метод психічного самовпливу являє собою стан, в якому досягається вищий ступінь

232

концентрації уваги на певному об'єкті чи, навпаки, повне "розосередження" уваги. І в першому, і в другому випадкові відбувається гальмування процесів сприйняття і мислення, настає особлива відчуженість, ізоляція людини від зовнішнього світу. За допомогою цього методу можна надавати практичну допомогу тим, хто перебуває в стані пошуку душевної рівноваги, потребує почуття впевненості в своїх силах, можливостях.

3. Гіпноз і самогіпноз як методи регуляції інтенсифікують функції програмування життєдіяльності організму, закріплюють їх у довготривалій пам'яті, дозволяючи отримати більш виражений і цілеспрямований ефект.

Самогіпноз, якщо його розглядати як технологічний процес, включає такі етапи внутрішньої роботи:

- ◆ вироблення рішення здійснити роботу з чітким формулюванням її цілей і завдань;
- ◆ переоціночна бесіда з самим собою, в якій логічно обґрунтовується необхідність роботи, обговорюються результати, які будуть досягнуті після її завершення, ті переваги, які повинні бути отримані в результаті;
- ◆ внутрішня фіксація власного образу, що наділений бажаними якостями;
- ◆ закріплення нових якостей реальними діями в постгіпнотичному періоді.

Реальна практика показує, що пошук готових зразків, схем "мудрої поведінки" не тільки безнадійний, а й гальмує самостійний розвиток особистості. Разом з тим творче використання відомих принципів мудрого ставлення до життя підвищує не тільки мотиваційну саморегуляцію, а й рівень власної психологічної активності.

Ось деякі з цих принципів.

Вміння відрізнити головне від другорядного. В основі лежить принцип вибору найбільш значущих мотивів і прагнень і відмова від несуттєвих. Правильний вибір, який стає свідомою психічною дією, звільняє нас від багатьох проблем, що не варті уваги, і приносить безсумнівну користь у розв'язанні різного роду кризових ситуацій.

233

Внутрішній спокій. Цей принцип не виключає енергійності і активності людини, тут основне - збереження системи особистісних цінностей, яка склалася, ієрархії мотивів, ясності розуму та чіткості поведінки, тобто створення оптимальної психологічної розкнутості, що сприяє кращій самоорганізації особистості.

Емоційна зрілість і стійкість. Емоції виступають своєрідним і обов'язковим фоном для розгортання мотиваційних і вольових процесів, в основі яких лежать принципи високої

моральності.

Знання міри впливу на події. Посилення чи стримування мотивації залежно від ситуації, яка складається, подій, що мають свою об'єктивну причину, внутрішню логіку розгортання.

Вміння підходити до проблем з різних точок зору. Ця якість буває корисною у ситуаціях, коли людині необхідно співставити, оцінити, поєднати чи розвести різні мотиви своєї поведінки.

Готовність до будь-яких несподіваних подій. Гнучкість, своєчасне і адекватне реагування на зовнішні зміни. Сприйняття дійсності такою, якою вона є, а не такою, якою б людині хотілося її бачити. Цей принцип тісно пов'язаний з попереднім. Його дотримання сприяє збереженню психічної стійкості навіть в тих випадках, які, з точки зору індивіда, позбавлені життєвої логіки і внутрішнього смислу.

Прагнення до виходу за рамки проблемної ситуації. Постійне прагнення до вирішення своїх суперечливих стосунків із світом, до пошуку нових, більш змістовних мотивів життєдіяльності допомагає особистості підвищувати життєву стійкість в екстремальних ситуаціях.

Спостережливість. Багато непотрібних, некорисних реакцій, думок відпадуть, якщо людина зможе навчитися неупереджено спостерігати за собою. Коли людина привчає себе до оцінки своїх бажань, спонукань, мотивів ніби зі сторони, їй легше ними управляти.

Далекоглядність. Відмова людини від ситуативного підходу при вирішенні актуальних завдань спонукає відкидати непродуктивні з точки зору майбутнього лінії мотивації, перекривати формування і розвиток конфліктогенних мотивів.

234

Прагнення зрозуміти інших. Вироблення здатності зрозуміти мотивацію інших, встати на іншу, навіть протилежну точку зору, не тільки полегшує спілкування, а й допомагає передбачити поведінку людей в тій чи іншій ситуації.

Вміння набувати позитивного досвіду із всього, що відбувається. Ця якість дозволяє критично оцінювати нині діючі мотиви, а також ті, які тільки-но починають входити в загальну систему мотивації. Саме тут важливо з'ясувати причини попередніх невдач та помилок і своєчасно відмовитися від сумнівних і неконструктивних прагнень.

Такими є принципи, методи і прийоми технології впливу на духовний світ, на психологію людини з метою надання їй соціальної допомоги.

Питання для самоконтролю

1. Проаналізуйте взаємозв'язок технологій соціальної роботи з конкретними психологічними школами (напрямами).
2. Що передбачає технологія вирішення психологічних завдань у роботі соціального працівника?
3. Проаналізуйте способи формування психіки.
4. Назвіть методи психічного саморозвитку особистості.
5. У чому полягає "мудре" ставлення до життя?

Практичні завдання

1. Використайте вправу у власному житті та у роботі з клієнтами.

Вправа-тренінг "Радість життя"

Звільніть свої руки. Сядьте вільно. Підніміть руки вгору. Активно попрацюйте кистями. Стисніть у кулак, розтисніть. Активніше. Активніше.

Руки опустіть на коліна, очі в усіх заплющені. Сторонні думки відійшли, вся увага зосереджена на моєму голосі. Тому що мій голос - це ваш внутрішній голос.

235

Розслабте м'язи ніг. Розслабте м'язи стегон. Розслабте м'язи живота. Розслабте м'язи

грудей. Повністю розслабте м'язи рук. Розслабте м'язи шиї. Розслабте м'язи обличчя.

"Сьогодні ми пізнали мудрість здорового способу життя. Я весь сповнений сонячною радістю життя. Я відмовився від шкідливих звичок. Я гостро відчуваю, як здоровішаю і міцнію. Я весь сповнений радості і любові до людей. Сталева міцність і впевненість у собі вливаються в мою психіку, у мої нерви.

Я - людина смілива, твердо впевнена в собі, я все можу, я всього досягну. Я люблю природу і весь довколишній світ. Сонце, повітря, вода - джерело мого здоров'я, бадьорості, радості. Я весь наповнений радістю життя. На моєму обличчі завжди весела, світла посмішка. Мої думки добрі і світлі. Я зичу всім людям здоров'я, добра і благополуччя. У моєму тілі буває величезна сила, всі внутрішні органи працюють енергійно і злагоджено.

Усі мої здібності активно розвиваються. Моє мислення стає все більш активним, а пам'ять міцною, яскравою, ясною. В мене вливається незламна духовна сила. Я людина нездоланної, сильної волі.

Я впевнено долаю життєві труднощі, зберігаю прекрасне самопочуття, веселий, життєрадісний настрій. Я сповнений доброзичливості й любові до людей. Я люблю людей. Я люблю життя. У мене прекрасний настрій і він буде у мене довго".

2. Підберіть вправи для психічного саморозвитку особистості.

Література

1. Психология социальной работы: Уч. пособие / О.В. Боголюбова, Н.Л. Васильева и др. Под общ. ред. М.А. Тулиной - Спб.: Питер, 2004.

2. Социальные технологии: Толковый словарь / Отв. ред В.Н. Иванов. - Москва; Белгород, 1995.

3. Технологии социальной работы: Учебник / Под общ. ред. Е.И. Холостовой. - М.: ИНФРА-М, 2002.

4. Технология социальной работы: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. И.Г. Зайншшева. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000.

5. Федорченко Т.С. Кроки до здоров'я (профілактика вживання неповнолітніми наркотичних речовин): Навчально-методичний посібник. - К.: ТОВ "ХІК", 2003.

Тема 15. Технології соціального захисту населення

1. Сутність категорії "соціальний захист".
2. Методи і технології соціального захисту (підтримки) населення в сучасних умовах.
3. Технології соціального захисту та підтримки безробітних.

1. Аналіз соціально-економічних процесів, що відбуваються в усіх розвинутих країнах, переконливо свідчить про необхідність проведення спеціальних законодавчих та організаційних заходів по соціальному захисту і підтримці населення.

Термін "соціальний захист" (чи "соціальна безпека") з'явився у США у 1935 р. В Україні це поняття почало широко вживатися тільки на етапі переходу до ринку, хоча у тій чи іншій формі соціальний захист завжди був притаманний суспільству. Формування сучасних систем соціального захисту у світі було пов'язане з усвідомленням необхідності створення соціальних амортизаторів ринкових ризиків.

У світі склались в основному дві моделі соціального захисту:

- 1) модель соціал-демократичної орієнтації із значною роллю держави в усупільненні доходів і суттєвим значенням загальнонаціональних соціальних механізмів управління;
- 2) неоліберальна - з меншим ступенем державного втручання в соціально-економічні процеси.

Соціальний захист слід розглядати як систему законодавчих, економічних, соціально-психологічних гарантій, яка створює працездатним громадянам рівні умови для покращання свого добробуту за рахунок особистого трудового внеску в конкретних економічних умовах, а непрацездатним та соціально вразливим верствам населення надає перевагу в користуванні суспільними фондами споживання, пряму матеріальну підтримку, зниження податків.

Кінцевою метою соціального захисту є надання кожному членові суспільства, незалежно від соціального походження, національної або расової приналежності, можливості вільно розвиватися, реалізувати свої здібності.

237

Іншою метою є також підтримання стабільності в суспільстві, тобто попередження соціальної напруженості, яка виникає у зв'язку з майновою, расовою, культурною, соціальною нерівністю, знаходить вияв у страйках, актах громадянської непокори, сутичках між окремими групами населення.

Заходи соціального захисту мають подвійну спрямованість:

- ◆ активну;
- ◆ пасивну.

Активні заходи покликані запобігти ситуаціям, які загрожують добробуту людини, стимулювати активність особи. Соціальний захист виконує свою превентивну, запобіжну функцію шляхом захисту особи та її сім'ї від втрат коштів, пов'язаних із безробіттям, старінням, хворобою або смертю та поліпшенням її добробуту через соціальні служби й економічну допомогу на виховання дітей. Система соціального захисту включає програми зайнятості, соціального страхування, охорони здоров'я та ін.

Пасивні заходи спрямовані на підтримку тих членів суспільства, які з певних причин опинилися у скрутному становищі. Пасивна підтримка надається у вигляді соціальної допомоги - допомоги суспільства особі або сім'ї, яка не має достатніх засобів для існування.

Соціальна допомога за своєю суттю є адресною, тому що надається лише тим, хто її потребує. Через соціальну допомогу соціальний захист виконує свою лікувально-реабілітаційну функцію, яка полягає в тому, щоб допомогти людям, котрі потрапили у скрутну життєву ситуацію, вберегтися від зубожіння та не опинитися на узбіччі суспільства.

Тобто активними заходами є соціальне страхування (забезпечення доходів на випадок втрати працездатності чи роботи), лікування та профілактика хвороб, а також сприяння освіти

й підвищенню кваліфікації. Пасивними заходами є соціальна допомога.

Теза соціальної політики "свобода сильним і підтримка слабких" - досить добре віддзеркалює суть соціального захисту та його складових.

Початком законодавчого встановлення соціального захисту можна вважати 1601 р., коли в Англії королева Єлизавета

238

видала закон про бідних. Згідно з цим законом полегшити долю бідних мали церковні парафії.

Нова історія соціального захисту розпочинається у XIX ст., коли розвинулося промислове виробництво і були створені великі підприємства найманої праці. На зміну старій доктрині соціального захисту, яка ґрунтувалася на принципах самопомоги, сімейного забезпечення та добродійності, почала формуватися нова, що декларувала відповідальність всього суспільства за добробут його членів. Пріоритет у створенні систем соціального захисту по праву належить Німеччині, де найбільше розвинулися ідеї соціал-демократії, а також завдяки політиці канцлера Бісмарка, який вважав за необхідне застосувати певні соціальні амортизатори на протигагу робітничому руху. Саме за часів Бісмарка було запроваджено систему соціального страхування для працівників промисловості. До неї входили: допомога у зв'язку з хворобою (1883 р.); допомога у разі нещасного випадку на виробництві (1884); допомога по інвалідності та по старості (1889). На початку XX ст. уряди інших європейських країн також почали стикатися з серйозними соціальними проблемами та дедалі більшими вимогами з боку робітничого класу, що змусило їх застосувати досвід Німеччини.

У 1919 р. Було утворено Міжнародну організацію праці, прийнято перші конвенції МОП у соціальних питаннях:

№1. Робочий час у промисловості.

№3. Охорона материнства.

№4. Праці жінок у нічний час.

№5. Мінімальний вік прийому на роботу у промисловості.

№6. Нічна праця підлітків у промисловості.

У 1935 р. у США прийнято закон про соціальний захист.

Зі здобуттям Україною незалежності й вибором курсу на побудову держави загального добробуту, із соціально орієнтованою ринковою економікою, започатковано новий етап у формуванні системи соціального захисту на цивілізованих засадах.

Головним системоутворюючим фактором соціального захисту є законодавчо-нормативна база. На підставі законів та інших нор-

239

мативних актів формуються державні органи управління соціальним захистом, регламентуються їх взаємовідносини з недержавними організаціями та населенням. У законодавчих та інших нормативних актах обумовлюються формування фондів, які акумулюють кошти, призначені на соціальний захист, та порядок їх використання, а також підготовка кадрів соціальних працівників (як державних, так і недержавних установ).

Сучасні системи соціального захисту охоплюють весь життєвий цикл людини, передбачаючи заходи і соціальні гарантії, форми та способи соціальної допомоги, соціального страхування, що забезпечують певний рівень життя населення щодо підтримання його добробуту від народження до смерті.

Соціальний захист може здійснюватися в грошовій формі у вигляді пенсій і допомог, у натуральній формі, а також шляхом надання різного роду послуг особам, які є об'єктом соціального захисту. Він може мати як компенсаційний, так і попереджувальний,

профілактичний характер.

Однією з державно-правових форм соціального захисту є безпосереднє державне забезпечення непрацездатних осіб. Основні ознаки безпосереднього державного забезпечення - фінансування витрат за рахунок державного бюджету і встановлення категорій забезпечуваних осіб і рівня їхнього забезпечення відповідно до пріоритетів, обумовлених органами державної влади. Безпосереднє державне забезпечення в країнах з ринковою економікою має досить обмежені масштаби застосування.

Іншою організаційно-правовою формою соціального захисту є соціальне страхування, що широко використовується в абсолютній більшості країн з ринковою економікою відносно багатьох видів соціального захисту. В його основі лежить поняття соціальних ризиків і вимога їх обов'язкового і добровільного страхування.

У країнах з ринковою економікою активно також використовується така організаційно-правова форма соціального захисту, як соціальна допомога. Вона носить адресний характер і надається особам після перевірки їхньої нужденності, якщо підтверджується, що вони не мають інших джерел існування.

240

Соціальний захист у будь-якій державі - це комплексна система соціально-економічних відносин, призначена для надання різнобічної допомоги непрацездатним чи обмежено працездатним особам, а також родинам, доходи працездатних членів яких не забезпечують суспільно необхідного рівня життя.

Проблема соціального захисту населення по-різному вирішується в межах конкретної країни. В умовах переходу України до соціально орієнтованої ринкової економіки тягар соціального захисту лягає на державу при одночасному зростанні ролі ринкового механізму в проведенні соціальної політики.

Прийнятими в Україні законодавчими і нормативними актами передбачено, що елементами соціального захисту на сучасному етапі є:

- ◆ державні гарантії в оплаті праці найманих працівників;
- ◆ утримання непрацездатних і підтримка життєвого рівня малозабезпечених громадян і сімей з дітьми;
- ◆ державні гарантії у сфері зайнятості, підготовки і перепідготовки кадрів;
- ◆ компенсація населенню збитків через підвищення цін на товари і послуги при проведенні комплексної реформи цін;
- ◆ індексація грошових доходів населення при поточному підвищенні цін на товари і послуги, запровадження механізму перегляду мінімальної заробітної плати, пенсій, стипендій і т.ін.;
- ◆ індексація внесків населення в Ощадбанку у зв'язку зі зростанням цін і розвитком інфляційних процесів;
- ◆ захист інтересів споживачів за допомогою різноманітних соціально-економічних інновацій, пов'язаних з переходом від "ринку продавця" до "ринку покупця" (стимулювання розвитку споживчого сектора економіки, антимонопольне регулювання, сприяння діяльності споживчих асоціацій тощо).

Рівень життя людей, не спроможних брати участь у суспільному виробництві, цілком залежить від держави. До категорії таких людей відносяться:

- ◆ особи, які не досягли повнолітнього віку, серед яких більшість складають діти в сім'ях, а також діти, що перебувають у спеціалізованих дитячих установах;

241

- ◆ інваліди з дитинства; особи, що досягли непрацездатного віку (пенсіонери, а також особи, які з різних причин не мають права на пенсійне забезпечення);
- ◆ тимчасово непрацездатні внаслідок захворювання, вагітності й пологів, догляду за

дитиною і хворими членами родини.

В умовах становлення ринкових відносин, що супроводжуються перебудовою і спадом виробництва, зростанням цін, інфляційними процесами, економічне становище непрацездатних погіршується, тому їх соціальний захист є одним із першочергових завдань.

Разом з пенсійним забезпеченням до складу соціальної допомоги непрацездатним, а також малозабезпеченим громадянам входять:

- ◆ надання матеріальної допомоги і пілг родинам, що виховують дітей; надання натуральної допомоги малозабезпеченим громадянам (забезпечення безкоштовними обідами, безплатним проїздом у транспорті, одягом, паливом, оплата житла і т.ін.);
- ◆ обслуговування пенсіонерів, інвалідів, самотніх непрацездатних громадян у будинках-інтернатах, територіальних центрах соціального обслуговування, а також відділеннями соціальної допомоги на дому.

В умовах структурної перебудови народного господарства, прискорення науково-технічного прогресу, розмаїтості форм власності, банкрутства окремих підприємств зростає мобільність працівників, скоріше здійснюватиметься моральне старіння робочої сили, накопичення знань та навичок. Тому зазначені зміни у сфері праці, без яких неможливий прогрес у суспільстві, зумовлять вивільнення частини працівників з діючого виробництва.

У таких умовах вкрай необхідні:

- ◆ гарантії у сфері зайнятості працездатних громадян, передбачені чинним законодавством України;
- ◆ зобов'язання держави щодо надання робочих місць усім працездатним;

242

- ◆ доступність і безкоштовність професійної орієнтації, підготовки і перепідготовки вивільнених працівників;
- ◆ спеціальні заходи щодо захисту прав на зайнятість молоді, інвалідів, вагітних жінок, багатодітних і матерів-одиначок, випускників шкіл, технікумів, училищ, вузів;
- ◆ виплата стипендій за час перепідготовки і грошової допомоги при тимчасовій незайнятості, збереження безперервного і спеціального стажу в ці періоди;
- ◆ спеціальні програми створення нових робочих місць;
- ◆ організація суспільних робіт для осіб, що потерпають від тимчасових труднощів у пошуках постійної роботи;
- ◆ організація розгалуженої державної служби зайнятості;
- ◆ створення спеціальних фондів соціальної підтримки.

2. Систему органів соціального захисту населення в Україні складають Міністерство праці та соціальної політики; обласні й районні управління праці та соціального захисту населення; фонди соціального забезпечення; органи охорони здоров'я; територіальні центри соціального обслуговування.

Головним органом у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики у сфері зайнятості, соціального захисту населення, соціального страхування є Міністерство праці та соціальної політики. Спеціальними уповноваженими органами, які здійснюють керівництво та управління окремими видами соціального забезпечення у відповідні фонди. До соціальних страхових фондів належать: пенсійний фонд України; Фонд соціального страхування від нещасних випадків; Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття; Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності.

Безпосередньо роботу з соціального захисту населення виконують спеціально створені для цього обласні та районні управління праці та соціального захисту населення. Діяльність управлінь соціального захисту регламентується Постановою Кабінету Міністрів України "Про затвердження типових положень про головне управління праці та соціального захисту населення обласної, Київської міської державної адміністрації та

Севастопольської міської державної адміністрації і про управління праці та соціального захисту населення районної, районної у містах Києві та Севастополі державної адміністрації" від 29 вересня 2000 р. № 1498.

Розглянемо роботу цих закладів на прикладі управління соціального захисту населення Білоцерківської міської ради. Управління соціального захисту населення забезпечує у межах своїх повноважень дотримання законодавства про соціальний захист населення та, як основний відповідальний орган міської ради, відповідає за виконання соціальних програм у місті, координує роботу усіх причетних до цього управлінь, відділів і служб міської ради й виконавчого комітету та підприємств, установ та організацій усіх форм власності і господарювання, громадських формувань соціального спрямування, релігійних громад тощо. Організована відділами Білоцерківського міського управління соціального захисту населення робота сприяє вирішенню соціальних проблем незахищених верств населення, насамперед ветеранів війни та праці, пенсіонерів і інвалідів, дітей-сиріт та дітей з багатодітних сімей, малозабезпечених громадян і тим самим здійснює свій внесок у комплексне розв'язання проблем бідності, зменшення її масштабів та підвищення рівня життя населення міста.

Основними завданнями управління є:

- ◆ забезпечення у межах своїх повноважень дотримання законодавства про соціальний захист населення та пенсійне забезпечення;
- ◆ удосконалення форм і засад соціального партнерства, організація співробітництва органів виконавчої влади міста з профспілками та організаціями роботодавців й громадськими організаціями соціального спрямування;
- ◆ здійснення контролю за правильністю призначення та виплати пенсій і допомоги на поховання померлих пенсіонерів міським управлінням Пенсійного фонду України, роз'яснення завдань пенсійної реформи;
- ◆ призначення і виплата державної допомоги сім'ям з дітьми;

- ◆ призначення і виплата компенсацій та соціальної допомоги, встановлених законодавством;
- ◆ участь у межах своєї компетенції в здійсненні комплексних програм поліпшення обслуговування інвалідів, одиноких непрацездатних громадян, а також громадян похилого віку та сприяння всебічному розвитку соціального обслуговування за місцем їх проживання;
- ◆ забезпечення працевлаштування інвалідів, сприяння здобуттю ними освіти і кваліфікації на рівні, що відповідає їхнім здібностям і можливостям;
- ◆ сприяння органам місцевого самоврядування у вирішенні питань соціально-економічного розвитку міста.

Відповідно до визначених завдань управління спрямовує свою діяльність на:

- ◆ здійснення державного контролю за додержанням законодавства про соціальний захист населення;
- ◆ розроблення та забезпечення разом з іншими структурними підрозділами міської ради, об'єднаннями громадян здійснення заходів регіональних соціальних програм;
- ◆ забезпечення діяльності комісії з розгляду питань, пов'язаних з наданням статусу учасника війни;
- ◆ призначення і виплата компенсацій, встановлених законодавством;
- ◆ надання пільг, встановлених законодавством, інвалідам, ветеранам війни та праці,

- персоніфікований облік пільгових категорій громадян міста;
- ◆ призначення і виплата допомоги по вагітності і пологах жінкам, які перебувають на обліку у міському Центрі зайнятості;
 - ◆ призначення і виплата потерпілим від Чорнобильської катастрофи допомоги та компенсації за шкоду, заподіяну здоров'ю, за самостійне санаторно-курортне лікування, на оздоровлення, на продукти харчування, за проїзд міжміським транспортом по території України;
 - ◆ аналіз стану реалізації комплексних програм, здійснення заходів соціальної підтримки малозабезпечених верств

245

населення, надання встановлених законодавством пільг соціально незахищеним громадянам та забезпечення цих категорій громадян земельними ділянками;

- ◆ забезпечення надання адресної цільової грошової та натуральної допомоги малозабезпеченим громадянам, а також сім'ям з дітьми;
- ◆ здійснення в установленому порядку компенсаційних виплат інвалідам на бензин, технічне обслуговування та ремонт автомобіля, транспортне обслуговування інвалідів, а також вартості санаторно-курортного лікування;
- ◆ прийом заяв та інших документів, на підставі яких призначається допомога, формування банку даних одержувачів соціальної допомоги за категоріями сімей та видами допомоги, здійснення перерахунків раніше призначених допомог;
- ◆ здійснення контролю за правильністю призначення і виплати пенсій та допомоги на поховання померлих пенсіонерів міським управлінням Пенсійного фонду України;
- ◆ забезпечення цільового використання бюджетних асигнувань, передбачених на соціальний захист населення;
- ◆ організація роботи по встановленню шефства підприємств, установ та організацій усіх форм власності над ветеранами війни і праці, інвалідами, сім'ями загиблих воїнів та самотніми вдовами померлих учасників війни, визнаних за життя інвалідами, над багатодітними та неповними сім'ями, а також над найбільш незахищеними сім'ями, вжиття заходів до вдосконалення соціального патронажу і підтримки таких родин, включаючи побутове і торговельне обслуговування, розвиток волонтерського руху;
- ◆ оформлення документів по виплаті допомоги на поховання непрацюючим громадянам, які не отримували пенсії та не перебували на облажу у міськрайонному Центрі зайнятості;
- ◆ участь у забезпеченні, відповідно до законодавства, соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи;
- ◆ організація матеріально-побутового обслуговування інвалідів, ветеранів війни та праці, їх санаторно-курортне

246

лікування, надання протезно-ортопедичної допомоги, забезпечення інвалідів транспортними засобами в установленому порядку;

- ◆ вивчення стану матеріально-побутового забезпечення та потреби соціально незахищених громадян, у тому числі інвалідів; сприяння роботі територіального центру соціального обслуговування пенсіонерів та інвалідів, контроль якості та своєчасності надання ним соціальних послуг; внесення пропозицій міськвиконкому про створення мережі реабілітаційних центрів, спеціальних підприємств торгівлі, побуту, громадського харчування, медичних закладів для соціального обслуговування цієї категорії громадян; участь в роботі комісії з прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом нових об'єктів у частині доступності їх для інвалідів;

- ◆ внесення в установленому порядку пропозиції щодо встановлення піклування над повнолітніми недієздатними особами, які за станом здоров'я потребують догляду;
- ◆ забезпечення у разі потреби влаштування до будинків-інтернатів (пансіонатів) громадян похилого віку та інвалідів допомога в організації роботи зазначених закладів, сприяння розвитку їх підсобних господарств і лікувально-виробничих, трудових майстерень (цехів, дільниць тощо) та кооперації з виробничими підприємствами;
- ◆ організація консультацій, розгляд звернень громадян, підприємств, установ та організацій з питань, що належать до компетенції управління, вжиття відповідних заходів до усунення причин, що викликають скарги;
- ◆ роз'яснення громадянам положення нормативно-правових актів з питань, що належать до компетенції управління;
- ◆ інформація населення з питань, що належать до компетенції управління, через засоби масової інформації.

Структурними підрозділами управління соціального захисту такі:

Відділ по обслуговуванню пенсіонерів, інвалідів та малозабезпечених верств населення. Відділ призначає: компенсацію по догляду за інвалідами I групи або престарілими, яким виповнилось

247

80 років; компенсації за невикористане санаторно-курортне лікування інвалідам війни I та II групи; компенсації на бензин, ремонт, техобслуговування та транспортне обслуговування інвалідам та малозабезпеченим пенсіонерам за рахунок коштів Київського обласного управління соцзахисту населення. Відділ надає інформацію стосовно навчання інвалідів, а також веде прийом інвалідів та оформлення відповідних документів для постановки на чергу на одержання автомобілів, видає направлення шва/гідам на медичну комісію для визначення за медичними показниками здатності до керування автомобілем. Підтримується зв'язок з підприємствами міста, організаціями, приватними підприємцями з питань працевлаштування інвалідів.

У 2004 р. виплачено компенсацію за бензин та транспортне обслуговування 145 інвалідам на суму 21 750 грн.; компенсацію за невикористану санаторно-курортну путівку 29 чол. на суму 2898 грн. Оформлено та виплачено допомогу по догляду за інвалідом I-ї групи чи престарілим 82-м непрацюючим працездатним громадянам. Зроблено виплату щорічної одноразової допомоги до 9 травня: інвалідам ВВВ I групи - 75 чол. на суму 14 625 грн.; інвалідам ВВВ II групи - 859 чол. на суму 137 440 грн.; інвалідам ВВВ III групи - 74 чол. на суму 9 620 грн.; учасникам бойових дій - 2 372 чол. на суму - 281 160 грн.; сім'ям загиблих ветеранів війни - 1411 чол. на суму 91 715 грн. *Відділ по призначенню та виплаті державної допомоги сім'ям з дітьми* діє згідно з законами України "Про державну допомогу малозабезпеченим сім'ям з дітьми", "Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям", "Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам", "Про надання грошової допомоги малозабезпеченій особі, яка проживає та доглядає інваліда I та II групи внаслідок психічного розладу". Здійснюються такі види допомоги: допомога у зв'язку з вагітністю та пологами; одноразова допомога при народженні дитини; допомога по догляду за дитиною до трьохрічного віку; допомога на дітей, які перебувають під опікою та піклуванням; допомога на дітей самотніми матерям; державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям; державна

248

соціальна допомога інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам; допомога на догляд за інвалідом I та II групи внаслідок психічного розладу; грошова компенсація потерпілим дітям за невикористану санаторно-курортну путівку. У відділі по призначенню та виплаті державної допомоги сім'ям з дітьми на облік для отримання державної допомоги сім'ям з

дітьми перебуває 8050 чол.

Відділ по призначенню соціальних допомог та компенсацій діє згідно із Законом України "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи". Згідно зі ст.20 п.14 та ст.21 п.6 цього Закону проводиться виплата компенсації на харчування особам I та II категорій. Згідно зі ст.48 проводиться виплата щорічної допомоги на оздоровлення. Згідно зі ст.20 п.4 проводиться виплата компенсації розміру середньої вартості путівки, визначеної Кабінетом Міністрів України. Згідно зі ст. 20 п.19 та ст.21 п.9 проводиться надання компенсації безоплатного проїзду один раз на рік до будь-якого пункту України і назад. Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 836 від 26.11.1996 р. призначається одноразова компенсація сім'ї, яка втратила годувальника із числа осіб, віднесених до учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, смерть яких пов'язана з Чорнобильською катастрофою.

Відділ контролю за правильністю призначення та виплати пенсій. Відділом здійснюється контроль за призначенням та виплатою пенсій, призначених Білоцерківським міським управлінням Пенсійного фонду України. У ході здійснення контролю перевіряється відповідність прийнятого рішення про призначення (відмову в призначенні) пенсії законодавчим та нормативно-правовим актам, дотримання встановленого законодавством порядку оформлення документів для призначення пенсій. Створена і працює комісія для розгляду питань, пов'язаних із встановленням статусу учасника війни.

Відділ комп'ютеризації та персоналізованого обліку. Відповідно до законів України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту", "Про статус ветеранів військової служби і ветеранів внутрішніх справ та їх соціальний захист", "Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого

249

віку в Україні", "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" та "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" відділ: створює і забезпечує функціонування Єдиного державного автоматизованого реєстру осіб, які мають право на пільги; організовує збір, опрацювання, систематизацію та зберігання інформації про пільги громадян, передбачені чинним законодавством. Інформація про фізичних осіб - отримувачів пільг, збирається і зберігається у документальній та електронній формі. На кожен фізичну особу відкривається персональна облікова картка, де зазначається індивідуальний ідифікаційний номер Державного реєстру фізичних осіб - платників податків та інших обов'язкових платежів. Персоналізований облік створений з метою поліпшення прийому громадян, ліквідації черг при вирішенні питань оплати житлово-комунальних послуг, отримання субсидій, довідок тощо. Дані заносяться до комп'ютера і можуть бути використані всіма зацікавленими юридичними та фізичними особами.

Відділ державних соціальних інспекторів. В управлінні соціального захисту згідно з штатним розписом працює головний державний соціальний інспектор та два державних соціальних інспектори. Соціальні інспектори - посадові особи, наділені повноваженнями щодо здійснення контролю за правильністю надання державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, державної допомоги сім'ям з дітьми, щомісячної грошової допомоги малозабезпеченій особі, яка проживає разом з інвалідом I чи II групи внаслідок психічного розладу, який за висновком лікарської комісії медичного закладу потребує постійного стороннього догляду за ним, інших соціальних та компенсаційних виплат, за цільовим використанням коштів державного бюджету, спрямованих на цю мету.

У структуру сфери соціального захисту м. Білої Церкви також входять:

- ◆ міські управління та організації: управління житлово-комунальних субсидій; відділ по контролю за додержанням законодавства про працю; служба з питань охорони праці; відділ з Чорнобильських питань; міськрайонний центр

зайнятості населення; представництво обласного відділення ФСЗІ України; територіальний центр соціально-психологічної реабілітації; протезно-ортопедично-реабілітаційне відділення "Здоров'я", дитячий оздоровчий центр "Шанс" та ін.;

- ◆ установи обласного підпорядкування: психоневрологічний інтернат; дитячий будинок-інтернат; дитячий будинок "Волошка"; спецшкола-інтернат для глухих дітей;
- ◆ соціальні установи на території міста: санаторій-профілакторій "Діброва"; ветеранські магазини; ветеранська аптека;
- ◆ спеціалізовані підприємства: учбово-виробниче підприємство "Весна"; учбово-виробниче підприємство УТОС; мале підприємство інвалідів "Інвапром"; мале підприємство "Інавтоцентр"; учбово-виробниче об'єднання інвалідів "Логос";
- ◆ громадські організації соціального спрямування: міська рада організацій ветеранів України (з філіалами у 12 мікрорайонах міста); асоціація пенсіонерів; товариство інвалідів "Фенікс"; громадська організація "Орден милосердя"; товариство інвалідів-ліквідаторів-чорнобильців; міжнародний фонд "Відродження Чорнобиля"; товариство багатодітних сімей "Ладушка"; клуб спілкування молодих інвалідів "Волдіс"; міське відділення спілки "Союз ветеранів Афганістану" та ін.

Доповненням до міських заходів по виконанню державних програм соціального захисту різних верств населення є міська комплексна програма "Турбота". Мета програми полягає у поліпшенні підтримки соціально незахищених громадян, інвалідів війни, наданні соціальної допомоги і підтримки сім'ям з дітьми, багатодітним, неповним сім'ям, сім'ям, які опікуються дітьми-сиротами, у вирішенні проблем людей з обмеженими фізичними можливостями, створенні необхідних умов для самореалізації цієї категорії в усіх сферах життєдіяльності, зокрема надання всебічної підтримки громадянам з фізичними вадами. Важливими завданнями соціальної політики в сучасній Україні є суттєве поліпшення роботи закладів соціального захисту. З цією метою міністром праці та соціальної політики був

виданий наказ від 14.05.2005 р. "Про створення належних умов для обслуговування громадян на підприємствах, в установах та організаціях сфери управління Міністерства праці та соціальної політики України", в якому ставляться, зокрема, такі вимоги:

- ◆ забезпечити ввічливе та уважне ставлення працівників до громадян, а також притягувати до відповідальності у передбаченому законодавством порядку осіб, які порушують етику службової поведінки;
- ◆ не допускати формальних відписок на звернення громадян;
- ◆ здійснювати ретельну перевірку всіх звернень, де йдеться про недоліки в роботі, оскаржуються рішення посадових осіб та працівників, невідкладно реагувати на них з метою припинення неправомірних дій та скасовувати незаконні рішення;
- ◆ не допускати вимог чи прохань до громадян про оплату послуг, надання канцелярських чи інших предметів, а також документів, не передбачених законодавством;
- ◆ забезпечувати вільний та безперешкодний доступ громадян до інформації, що не містить державної чи іншої, що охороняється законом, таємниці;
- ◆ створити систему громадського контролю за діяльністю підприємств, установ та організацій сфери управління Міністерства;
- ◆ забезпечити прямий зв'язок громадян, які відвідують підприємства, установи та організації сфери управління Міністерства, з Міністерством праці та соціальної

політики.

Перед службами міністерства ставиться завдання розробити критерії оцінки ефективності роботи підприємств, установ та організацій сфери управління Мінпраці.

3. Основою соціального захисту від безробіття та безробітних є обов'язкове соціальне страхування в комплексі з державними допомогами.

До головних принципів організації страхування у разі безробіття можна віднести:

- ◆ особисту відповідальність - самі працівники беруть участь у фінансуванні страхування, розмір виплат залежить від попередніх внесків працівників і їхнього страхового полісу;

252

- ◆ солідарність - роботодавці, працівники і держава беруть фінансову участь у формуванні страхових фондів;
- ◆ загальність - страхування у разі безробіття поширюється на всі верстви населення, які його потребують, що відображається в законодавчому закріпленні гарантій реалізації прав застрахованих, порядку проведення відповідних виплат і надання послуг;
- ◆ обов'язковість (примусовість) страхування на випадок безробіття незалежно від волі й бажання роботодавців і застрахованих, що знаходить вираження в обов'язковому характері (за законом) виплати страхових внесків роботодавцями, працівниками і державою;
- ◆ державне регулювання - законодавче закріплення гарантій прав громадян на страхування у разі безробіття, контроль за рівнем виплат, якістю послуг і використання фінансових коштів за призначенням.

Соціальний захист населення від безробіття нині здійснюється на основі законів України "Про зайнятість населення" і "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття" через систему заходів, а саме:

- ◆ захист від необґрунтованої відмови працевлаштування;
- ◆ безкоштовне сприяння в доборі підходящої роботи та працевлаштування відповідно до нахилів, здібностей, професійної підготовки, освіти з урахуванням суспільних потреб;
- ◆ виплата вихідної допомоги та збереження середньої зарплати на період працевлаштування працівникам, які втратили постійну роботу на підприємствах і організаціях;
- ◆ виплата безробітним допомоги по безробіттю.

З метою створення умов для реалізації права громадян на працю, а також забезпечення соціального захисту тимчасово не працюючого населення в системі органів праці створена державна служба зайнятості. Відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР від 21 грудня 1990 р. на державну службу зайнятості було покладено:

- ◆ аналіз стану ринку праці, прогноз попиту та пропозиції робочої сили, підготовка із зацікавленими організаціями

253

державної та територіальної програм зайнятості населення, забезпечення їх реалізації;

- ◆ облік громадян, які звертаються з питань працевлаштування, надання їм допомоги у підборі роботи та працевлаштуванні;
- ◆ забезпечення населення достовірною, повною та оперативною інформацією про можливості працевлаштування на основі обліку вільних робочих місць та вакантних посад;

- ◆ проведення професійної орієнтації та консультацій населення, в тому числі молоді;
- ◆ організація професійної підготовки та перепідготовки працівників, які вивільнюються з підприємств, установ та організацій, осіб, які відчують складності у працевлаштуванні, а також інших категорій незайнятого населення;
- ◆ надання підприємствам, установам та організаціям, незалежно від форм власності та господарювання, допомоги у доборі необхідних їм працівників, консультування та забезпечення їх інформацією про стан ринку праці;
- ◆ підготовка пропозицій та висновків яро використання праці іноземних громадян, які залучаються в Україну, для виконання робіт за міжурядовими угодами та ліцензіями;
- ◆ забезпечення, в межах своєї компетентності, соціального захисту незайнятих громадян;
- ◆ здійснення контролю за виконанням підприємствами, установами та організаціями, незалежно від форм власності та господарювання, законодавства про зайнятість населення (надалі ці функції лягли в основу Положення про державну службу зайнятості).

Всю різноманітність функцій, які виконують служби зайнятості, можна об'єднати у три тини і сім груп.

1. *Надання соціальних послуг клієнтам, що включає такі функції:*

- ◆ трудового посередництва (надання допомоги особам, що шукають роботу, у пошуці та підборі належного робочого місця, роботодавцям - у швидкому заповненні вакансії працівниками, що володіють необхідними професійними навичками;

254

- ◆ мотиваційно-активізуюча (різноманітні заходи, спрямовані на підвищення активності безробітних у пошуці роботи, посилення їхньої мотивації до трудової діяльності);
- ◆ соціально-захисна (визначення, нарахування та надання допомога по безробіттю; працевлаштування осіб, які є недієздатними на рівних умовах конкурувати на ринку праці - інвалідів, молоді, жінок із малолітніми дітьми і т.ін.).

2. *Допоміжні функції, що носять або підпорядкований характер до функцій першого типу, або забезпечують внутрішню життєдіяльність служби, але безпосередньо не пов'язані з обслуговуванням клієнтів - незайнятих громадян і роботодавців:*

- ◆ розпорядчо-фінансова (формування фонду сприяння зайнятості, ощадливе використання коштів, фінансове забезпечення виплати допомоги по безробіттю й інших видів матеріальної допомоги, організація внутрішньої господарської діяльності);
- ◆ контрольна (контроль за дотриманням законодавства про зайнятість і дотриманням фінансової дисципліни);
- ◆ ліцензійно-дозвільна (видача дозволів на працевлаштування іноземних громадян, комерційним організаціям - на надання платних послуг, пов'язаних з профорієнтацією і працевлаштуванням населення).

3. *Функція управління або регулювання ринку праці:*

- ◆ збір і аналіз різноманітної статистичної і соціологічної інформації про ринки праці;
- ◆ інформування громадян, органів влади, громадськості про процеси, явища, тенденції, що відбуваються на ринку праці;
- ◆ розробка прогнозів щодо попиту і пропозиції робочої сили;
- ◆ участь у підготовці програм зайнятості населення і заходів щодо соціального захисту населення від безробіття.

Державна служба зайнятості має пірамідальну структуру. На верхівці цієї піраміди -

Державний центр зайнятості. Базовою ланкою в структурі державної служби зайнятості є районні центри зайнятості, на яких лежить основний тягар виконання більшості заходів щодо ефективності функціону-

255

вання ринку праці шляхом оперативного розповсюдження інформації стосовно нього, скорочення часу пошуку роботи, сприяння найму роботодавцями працівників, які найбільш відповідають вимогам.

Згідно зі ст. 17 Закону України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття" розмір страхових внесків щорічно за поданням Кабінету Міністрів України встановлюється Верховною Радою України відповідно до роботодавців та застрахованих осіб одночасно із затвердженням Державного бюджету України на поточний рік.

Законом також встановлюються (ст.22) умови та тривалість виплати допомоги по безробіттю залежно від страхового стажу.

Застраховані особи, визнані у встановленому порядку безробітними, які протягом 12 місяців, що передували початку безробіття, працювали на умовах повного або неповного робочого дня (тижня) не менше 26 календарних тижнів та сплачували страхові внески, мають право на допомогу по безробіттю.

Розмір допомоги по безробіттю (ст.23) виплачується залежно від страхового стажу, до якого прирівнюється і загальний трудовий стаж, а саме: до 2-х років - 50%; від 2-х до 6-ти років - 55%; від 6-ти до 10-ти років - 60%; понад 10 років - 70%.

Допомога по безробіттю виплачується залежно від тривалості безробіття у відсотках до визначеного розміру:

- ◆ перші 90 календарних днів - 100%;
- ◆ протягом наступних 90 календарних днів - 80%;
- ◆ надалі - 70%.

Допомога по безробіттю виплачується з восьмого дня після реєстрації застрахованої особи в установленому порядку у Державній службі зайнятості. Загальна тривалість виплати допомоги по безробіттю не може перевищувати 360 календарних днів протягом двох років.

Для осіб передпенсійного віку (за 2 роки до настання права на пенсію) тривалість виплати допомоги по безробіттю не може перевищувати 720 календарних днів.

Зростаючі масштаби безробіття, збільшення його тривалості потребують підвищення ефективності діяльності державної

256

служби зайнятості, чіткої організації її діяльності. На виконання цього завдання спрямована розроблена в Україні технологія обслуговування незайнятого населення в центрах зайнятості, яка охоплює широкий спектр організаційних заходів.

Основна мета Єдиної технології обслуговування незайнятого населення - створення важливого елемента нової адаптованої до умов ринку системи соціального захисту та самозахисту населення; підвищення ефективності роботи державної служби зайнятості щодо надання соціальних послуг безробітним громадянам та роботодавцям. При розробленні даної технології був застосований досвід кращих вітчизняних центрів зайнятості, досвід зарубіжних країн - Великобританії, Німеччини, Данії, Польщі, Росії.

Напрями реалізації Єдиної технології обслуговування незайнятого населення в центрах зайнятості України:

1. Активізація власних зусиль клієнтів щодо влаштування свого життя, підвищення відповідальності людини перед собою, своєю сім'єю та суспільством:

- ◆ навчання клієнтів методам і техніці самостійного пошуку роботи;

- ◆ розроблення більшістю клієнтів за допомогою спеціалістів центрів зайнятості (ЦЗ) планів самостійного пошуку роботи;
- ◆ розширення кола інформації про вакантні місця шляхом створення єдиної національної інформаційної комп'ютерної системи і забезпечення вільного доступу кожного відвідувача до інформації про вакансії;
- ◆ сприяння безробітним в їхніх зусиллях щодо започаткування власної справи;
- ◆ залучення незайнятих громадян до участі в оплачуваних громадських роботах.

2. Підвищення відповідальності фахівців ЦЗ за ефективність заходів, що використовувались, за кінцеві результати роботи з клієнтами:

- ◆ обговорення на засіданні спеціально призначеної комісії центру зайнятості ефективності заходів щодо сприяння влаштуванню кожного клієнта, який довгий час (3-6 міс.) перебував на обліку в ЦЗ;

257

- ◆ використання результатів роботи спеціалістів при проведенні атестації, конкурсів на заміщення вакантних посад, формуванні резерву на висування, моральному та матеріальному заохоченні.

3. Зміцнення взаємодії з роботодавцями - підвалини підвищення ефективності діяльності центрів зайнятості:

- ◆ інформування роботодавців відповідно до профілю підприємств про професійно-кваліфікаційний склад осіб, які зареєстровані в ЦЗ;
- ◆ вивчення потреб роботодавців та надання допомоги щодо укомплектування підприємств персоналом і професійне навчання кадрів на їхнє замовлення з числа незайнятого населення;
- ◆ консультування з питань впровадження деяких норм законодавства про працю і зайнятість;
- ◆ здійснення на замовлення роботодавців підбору необхідних працівників із використанням психодіагностичних методик;
- ◆ інформування про стан, основні тенденції та процеси на локальному ринку праці.

4. Раціоналізація розподілу персоналу служби зайнятості і використання його робочого часу:

- ◆ розподіл персоналу служби зайнятості з урахуванням його "навантаження" (кількості незайнятого населення, яка припадає на одного працівника ЦЗ);
- ◆ визначення норм часу на здійснення технологічних операцій і процедур, впровадження системи автоматизованого нарахування всіх видів допомоги;
- ◆ спеціалізація і взаємозамінність фахівців ЦЗ на основі розподілу здійснюваних операцій на прості і зрозумілі елементи;
- ◆ зосередження уваги фахівців, які безпосередньо працюють з клієнтами, виключно на виконанні своїх функціональних обов'язків завдяки автоматизації статистичного обліку та організації ефективної системи документообігу;

258

- ◆ розроблення для кожного спеціаліста детальної посадової інструкції.

5. Розподіл потоків клієнтів залежно від мети відвідування центру зайнятості:

- ◆ створення в ЦЗ диспетчерсько-консультаційного сектора, покладення на одного з фахівців диспетчерсько-консультаційних функцій;
- ◆ розміщення робочих приміщень у ЦЗ відповідно до технології обслуговування конкретних категорій клієнтів;
- ◆ виділення в окреме технологічне поле роботи по виконанню замовлень на підготовку довідок клієнтам.

б. Розподіл приміщень ЦЗ на функціональні сектори, в яких, незалежно від площі приміщень, здійснюються визначені процедури і операції щодо обслуговування клієнтів:

- ◆ створення великих просторових зон, де клієнтам можуть надаватися декілька послуг, в першу чергу тих, які спрямовані на активізацію їх власних зусиль щодо влаштування свого життя;
- ◆ уніфіковане за змістом інформаційне наповнення приміщень ЦЗ, яке дозволяє клієнтам самостійно одержати максимум інформації, а також допомагає їм чітко уявити свої права та обов'язки.

Реалізація даної технології посилить ефективність роботи центрів зайнятості з надання більш якісних послуг клієнтам.

Надзвичайно важливою є психологічна допомога безробітним працівникам центрів зайнятості. Безробіття викликає багато переживань, що призводять до стану хронічного стресу, викликаного постійною фрустрацією, неможливістю задовольнити певні вітальні та соціальні потреби людини. У результаті цього у багатьох безробітних формується стан безнадійності, який супроводжується відчуттям непотрібності, нездатності принести будь-яку користь, переконанням у тому, що від людини нічого не залежить. Медики дали особливу назву такому болісному стану - "невроз безробіття".

Психологічний стан безробітного для вітчизняної науки - проблема достатньо нова, тому фундаментальних досліджень у

259

цій галузі немає. Для західноєвропейських країн класичною стала модель психологічного стану безробітного, відома як теорія Харрісона. Він передбачає, що люди переживають у різні періоди безробіття різні емоції і проходять декілька стадій у своєму пошуку роботи.

Перша стадія. Шок. У момент звільнення працівник не може повірити, що саме його звільнюють. Він не визнає це звільнення, інколи приховує образ на колектив, який його "не захистив". Але поступово він змиряється із ситуацією і переходить до наступної стадії пошуку роботи.

Друга стадія. Оптимізм і надія. Людина в цей період активно шукає роботу. Вона високо себе оцінює і тому відмовляється від вакансій, які вважає низькооплачуваними та які не відповідають її професійному і попередньому соціальному статусові. Таким чином, вона проходить мимо багатьох пропозицій, тим самим готуючи ґрунт для переходу до наступної стадії, яка настає приблизно через шість місяців.

Третя стадія. Песимізм. До цього моменту людина, як правило, мотивована на пошук роботи. З цього часу надії втрачаються, активність знижується, виникають фінансові труднощі, все частіше починають відмовляти в прийомі на роботу (тим більше, що у роботодавця існує небезпідставне упередження проти шукача, який довгий час не працював).

Четверта стадія. Фаталізм. Вона настає під кінець першого року існування без роботи і є характерною для багатьох так званих "професійних безробітних", а також людей з істотними труднощами адаптації в соціумі. У цей період надії на ефективне працевлаштування вже практично, залишені. Людина змиралася зі своїм статусом безробітної, фактично припинивши пошук роботи.

Для розуміння психоемоційного стану безробітного важливо визначити, що ми розуміємо під словом "стрес". У побутовому плані під цим словом ми розуміємо практично всі ситуації, що викликають сильне негативне нервово-психічне напруження і мають негативні наслідки для організму і для психіки людини. Наукове визначення стресу дав Г.Сельє:

260

"Стрес - це неспецифічна відповідь організму на суб'єктивно значущий подразник". Він виділив три стадії стресу.

Перша стадія - це *стадія неспецифічних реакцій*, чи стадія тривоги. Організм людини і її психіка переходять в режим мобілізації ресурсів, органів і систем. Така мобілізація організму підвищує стійкість організму до стресової ситуації. Якщо "накласти" цю стадію на психологічний стан безробітного, то виникає така картина: людина отримує повідомлення про те, що, можливо, скоро залишиться без роботи, і починає шукати іншу роботу, мобілізуючи всі ресурси і виявляючи високу творчу активність, яка не завжди супроводжується реальними зусиллями з пошуку роботи.

Друга стадія - *резистентності, чи стійкого і вибіркового реагування*, є сигналом до того, що на людину чекають великі проблеми в подальшому. Дія стресагента продовжується: загроза залишитись без роботи посилилась; можливо, звільнення відбулося. У людини з'являється головна проблема: знайти роботу. Ця ідея захоплює всі її думки. Потреба в роботі стає головною.

Третя стадія - *стадія виснаження, чи дистресу*. Вона настає тоді, коли людина тривалий час (як правило, більше 4-5 місяців) знаходиться без роботи. Відбувається зниження рівня функціонування практично всіх систем психіки людини. І це може супроводжуватися не лише апатією, а й розвитком депресивних станів.

Таким чином, психологічний стан безробітного - це стресовий стан і до нього можна застосовувати ті методи, які використовують спеціалісти при роботі з іншими стресовими станами.

Першим етапом психологічної допомоги безробітним є сприяння їм у переборенні негативного впливу стресової ситуації. Найчастіше стрес у безробітних загострюється в той момент, коли життя набуває рутинного, одноманітного характеру: вони практично перестають шукати роботу, спілкування обмежується колом сім'ї, культурні запити знижуються. Відбувається процес "вигорання" мотивації до праці. Відмови призводять до того, що людина перестає шукати роботу, захищаючи своє Я від загрози нових відмов.

261

Переборення стресової ситуації є першим кроком на шляху влаштування людини на нову роботу. Потім має відбутись навчання самопрезентації, адже безробітні чи то з почуття несправжньої скромності, чи через особливості виховання часто не можуть надати роботодавцю адекватної інформації про себе.

Також, помимо вміння себе ефективно представити і ефективно себе прорекламувати, важливо вміти спланувати своє працевлаштування: більшість безробітних є ними, тому що не здатні поставити перед собою цілі пошуку роботи.

У структурі психологічної допомоги клієнтам служб зайнятості і людям, які шукають роботу, велике значення має навчання їх методам пошуку роботи: написанню резюме, пошукового листа, об'яви в газету, основам ділової розмови по телефону, поведінки на співбесіді і т.ін.

Оскільки безробітний тривалий час знаходився в обмеженому колі спілкування, то його комунікативні навички істотно знизилися. Тому однією з найбільш ефективних форм роботи з безробітними є соціально-психологічний тренінг. У ході таких тренінгів безробітні відновлюють втрачені комунікативні здібності, підвищують упевненість у собі, вивчають методи і методики пошуку роботи, відпрацьовуючи їх в умовах групи.

В індивідуальній роботі з безробітними значну роль відіграють профорієнтація і профконсультування. У більшості випадків звертання за такого роду допомогою пов'язані з бажанням людини змінити професію. Важливо показати їй всі "плюси" і "мінуси" нової професії, але не брати на себе відповідальність за вибір клієнта.

В основі психологічної допомоги безробітним лежить інформування їх про стан ринку, про способи планування і пошуку роботи, про методи самопрезентації тощо, а також сприяння їм у переборенні кризи. На основі отриманої в ході індивідуальних чи групових занять інформації

безробітний здатний вибудувати ефективну стратегію переборення кризової ситуації і поступово працевлаштуватися. Успіх же цілком і повністю залежить від самого безробітного.

262

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність категорії "соціальний захист".
2. Як історично складалася система соціального захисту?
3. Що входить у систему соціального захисту?
4. Охарактеризуйте діяльність органів соціального захисту.
5. Проаналізуйте засади соціального захисту безробітних.
6. Назвіть основні складові Єдиної технології обслуговування незайнятого населення України.
7. У чому полягає психологічна допомога безробітним?

Практичні завдання

1. Проаналізуйте технологію соціальної роботи з безробітними.

Соціально-психологічний тренінг "Стратегії ефективного пошуку роботи" для безробітних громадян

Автор С.Левін

Мета тренінгу: сприяння у створенні ефективної стратегії пошуку роботи для учасників і отримання ними практичних навичок пошуку роботи.

Завдання тренінгу:

1. Адаптація учасників до нової соціальної ролі.
2. Мотивація і активний пошук роботи.
3. Створення стратегії пошуку роботи.
4. Тренування навичок активного пошуку роботи.

Тривалість: 30-32 год.

Заняття перше

Мета заняття: усвідомлення себе в ролі безробітного, адаптація до неї.

Завдання:

- ◆ знайомство членів групи з тренінговою формою занять;
- ◆ з'ясування проблематики, пов'язаної з пошуком роботи, в учасників групи;
- ◆ встановлення робочих взаємин всередині групи;
- ◆ актуалізація емоційних станів, пов'язаних із становищем безробітного;

263

- ◆ формування в учасників групи впевненості у можливості вирішення проблеми.

Форми:

- ◆ ігрові вправи на зняття напруження, знайомство, забезпечення атмосфери працездатності і т.ін.;
- ◆ групові дискусії, призначені для зняття страхів вираження власної думки в групі;
- ◆ вправи в малих групах;
- ◆ завдання, спрямовані на вивчення проблематики, пов'язаної з пошуком роботи в даному регіоні; професійними інтересами учасників групи;
- ◆ завдання на актуалізацію минулого професійного досвіду;
- ◆ теоретичний матеріал про тренінги і психологічний стан безробітного.

Заняття друге

Мета заняття: пошук резервів для досягнення бажаних цілей працевлаштування.

Завдання:

- ◆ відреагування на агресивні почуття: "навіщо нас сюди зібрали?"; "робити їм нічого"; "все це дурниці" і т.ін.;
- ◆ формування позитивного ставлення до самого себе;
- ◆ формування вмінь адекватної оцінки і презентації свого професійного досвіду;
- ◆ формування вміння ставити перед собою цілі пошуку роботи, оцінювати їх і визначати пріоритети в досягненні поставлених цілей.

Форми:

- ◆ вправи, що дозволяють відрегулювати агресію, знижують напругу в міжособистісному спілкуванні;
- ◆ вправи, спрямовані на виявлення статусу членів групи;
- ◆ завдання, спрямовані на вивчення самого себе, актуалізацію своїх емоційних переживань, пов'язаних із станом безробітного, тобто на особистісне зростання;
- ◆ робота в групі без поділу на малі групи;
- ◆ вправи, спрямовані на формування позитивного зворотного зв'язку між всіма учасниками групи;

264

- ◆ вправи комунікативного плану, спрямовані на вміння структурувати інформацію.

Заняття третє

Мета заняття: вивчення конкретних методів і методик пошуку роботи.

Завдання:

- ◆ переконати групу в тому, що під час пошуку роботи резюме є необхідним так само, як і трудова книжка;
- ◆ навчання методам і прийомам складання і використання резюме;
- ◆ формування плану пошуку роботи з використанням резюме;
- ◆ телефонні переговори з роботодавцем.

Форми:

- ◆ вправи на концентрацію уваги;
- ◆ теоретичний виклад матеріалу про пошуки роботи і складання резюме;
- ◆ групові дискусії, покликані з'ясувати найбільш ефективні способи використання резюме;
- ◆ рольові ігри (наприклад "Телефонні переговори").

Заняття четверте

Мета заняття: засвоєння прийомів успішної поведінки під час співбесіди.

Завдання:

- ◆ формування комунікативних навичок, необхідних для успішного проходження співбесіди;
- ◆ зняття страхів перед співбесідою із роботодавцем;
- ◆ формування стратегії підготовки до співбесіди з роботодавцем;
- ◆ відпрацювання практичних навичок проходження співбесіди.

Форми:

- ◆ теоретичний виклад матеріалу про особливості проходження співбесіди з роботодавцем;
- ◆ рольові ігри;
- ◆ вправи на формування комунікативних навичок;

265

- ◆ вправи на формування зворотного зв'язку.

Заняття п'яте

Мета заняття: закріплення отриманих у ході попередніх занять навичок, узагальнення здійсненої роботи.

Завдання:

- ◆ формування зворотного зв'язку для учасників групи;
- ◆ закріплення найбільш ефективних способів поведінки;
- ◆ формування позитивної думки про перспективи працевлаштування.

Форми:

- ◆ вправи на формування позитивного зворотного зв'язку;
- ◆ вправи на формування позитивного образу майбутнього;
- ◆ вправи на завершення роботи групи.

2. На основі "Пам'ятки роботодавцю" розробіть карту-схему роботи центрів зайнятості з роботодавцями.

Пам'ятка роботодавцю

"Шляхи співпраці"

Шановний роботодавцю!

Мета цієї пам'ятки - донести до Вас інформацію про напрями роботи державної служби зайнятості, розповісти про можливості центрів зайнятості, поінформувати про послуги, які вони надають, включаючи питання підбору кадрів, профдіагностики кандидатів, їх професійної підготовки та перепідготовки, організації тимчасової зайнятості тощо.

Іншим важливим її завданням є ознайомлення роботодавців з основними положеннями законів України "Про зайнятість населення", "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття" та іншими нормативно-правовими документами, що регламентують зайнятість населення.

Маємо надію, що інформація, з якою Ви ознайомитеся в пам'ятці, буде для Вас корисною і допоможе налагодити ефективну взаємодію з державною службою зайнятості.

Роботодавці для центрів зайнятості є найважливішими партнерами у реалізації державної політики зайнятості населення.

266

Саме роботодавець створює нові робочі місця, наповнює державну скарбницю, допомагає державі забезпечувати соціальні гарантії для населення шляхом сплати страхових внесків, у тому числі до Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття.

Роботодавці є також клієнтами державної служби зайнятості, які мають свої специфічні потреби у формуванні персоналу підприємств, організацій та установ. Центри зайнятості мають значні можливості щодо забезпечення роботодавців інформацією про осіб, які шукають роботу. Крім даних про тих, хто шукає роботу, центри зайнятості можуть здійснювати підбір працівників на підставі професійної діагностики, методиками якої володіють спеціалісти державної служби зайнятості. Співпраця роботодавців і служби зайнятості є одним із головних пріоритетів реалізації державної політики зайнятості населення.

I. Підбір персоналу.

Гасло "Кадри вирішують все" не втратило своєї актуальності й сьогодні. Якісний підбір персоналу є однією з найбільш важливих складових успіху діяльності підприємства, установи, організації та й провадження малого бізнесу. Вдало підібрана команда великого чи малого підприємства допомагає реалізувати найсміливіші плани та проекти й, навпаки, випадкові люди, прийняті на роботу навамання, можуть дуже швидко довести до краху навіть успішну фірму.

Для підвищення ефективності й оптимізації процесу підбору претендентів на вільне робоче місце чи вакантну посаду рекомендуємо звернутися до центру зайнятості. Служба зайнятості запропонує широкий спектр послуг з підбору потрібних працівників.

Для кожного керівника завжди є актуальним питання дієздатності трудового колективу. Хорошим керівником може вважатися лише той, хто зможе правильно підібрати команду колег, однодумців. Адже від їхнього вміння злагоджено працювати залежить ефективність роботи підприємства.

Сучасна ситуація обов'язково призведе до того, що бажаючих влаштуватися на роботу буде дуже багато. Щоб уникнути

267

помилку під час підбору персоналу, потрібно, перш за все, звернутися до спеціалістів центру зайнятості й, зокрема, до спеціалістів-профконсультантів.

За бажанням роботодавця надаються послуги з підбору персоналу, котрий відповідатиме визначеним професійним вимогам, буде здатний виконувати виробничі завдання на належному професійному рівні, якісно і вчасно. Якщо роботодавець відчуває нагальну чи перспективну потребу в працівниках на постійну чи тимчасову роботу - фахівці центру зайнятості допоможуть розв'язати цю проблему.

Центри зайнятості володіють інформаційною автоматизованою базою даних висококваліфікованих працівників різного профілю. Сьогодні багато громадян звертаються до центрів зайнятості за сприянням у працевлаштуванні. Завдяки цьому є змога провадити відбір з широкого кола претендентів. У випадку звернення до центру зайнятості роботодавцю в стислий термін будуть відібрані претенденти, котрі найбільше відповідають потрібним кваліфікаційним вимогам. За бажанням роботодавця центр зайнятості може провести конкурсний відбір серед претендентів на вільні робочі місця та вакантні посади або створить відповідні умови в приміщенні центру зайнятості для проведення такого відбору представником роботодавця.

Поряд з цим роботодавцю, у разі потреби й бажання, може бути надана можливість самостійно ознайомитися з інформаційною автоматизованою базою даних претендентів на заміщення вільного робочого місця (вакансії). У разі відсутності потрібних фахівців на території відповідного населеного пункту (міста, району) підбір персоналу може провадитись й серед претендентів, котрі проживають на іншій території.

Серед форм співробітництва, що застосовуються службою зайнятості, є організація й проведення за участю представника роботодавця ярмарків вакансій (робочих місць), які відвідують сотні громадян, котрі шукають роботу. На базі навчальних закладів проводяться Дні кар'єри, що дають змогу підібрати працівників з числа молодих спеціалістів, випускників навчальних закладів. Таким чином, якщо роботодавець особисто чи через

268

свого представника бажає безпосередньо поспілкуватись з великою кількістю претендентів - запрошуємо до участі в таких заходах. Інформацію про їх проведення можна отримати у спеціалістів відділу (сектору) взаємодії з роботодавцями відповідного центру зайнятості.

Використовуючи психодіагностичні методики, спеціалісти центру зайнятості допоможуть отримати інформацію про претендентів, котрі мають бажання стати до певної роботи. Провівши діагностичне обстеження, є змога виявити їх професійні, ділові та особисті якості з урахуванням конкретних вимог та побажань роботодавця.

Висновок та рекомендації щодо відповідності претендентів висунутим вимогам нададуть висококваліфіковані спеціалісти-профконсультанти на основі результатів психофізіологічного обстеження клієнтів з використанням сучасних діагностичних методик та за допомогою комп'ютерної техніки.

Таким чином, стає можливим розв'язання одразу двох проблем - підбір кваліфікованих, надійних спеціалістів та економія робочого часу роботодавця.

Будь-які питання стосовно підбору персоналу можна з'ясувати у відділі (секторі)

взаємодії з роботодавцями центрів зайнятості за місцем реєстрації підприємства, установи та організації, у відділі сприяння працевлаштуванню та надання соціальних послуг роботодавцям обласного центру зайнятості або у відділі профорієнтації та профнавчання відповідного центру зайнятості.

II. Підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації за направленням державної служби зайнятості для потреб роботодавців.

Одним із основних напрямів діяльності центрів зайнятості є організація професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації безробітних громадян.

Професійне навчання здійснюється відповідно до законів України "Про зайнятість населення", "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття" з урахуванням світових стандартів та потреб ринку праці.

269

Професійне навчання фахівців з числа безробітних проводиться службою зайнятості відповідно до потреб місцевого ринку праці загалом та з урахуванням конкретної потреби в персоналі певного підприємства, установи, організації чи фізичної особи, котра приймає на роботу найманого працівника. Відповідно до замовлення роботодавця на підставі угоди, за рахунок коштів Фонду, служба зайнятості організує підготовку, перепідготовку або підвищення кваліфікації громадян за спеціальностями, в яких є потреба у роботодавця.

Нині професійне навчання за сприяння служби зайнятості здійснюється майже за 300 професіями та спеціальностями. Переважають робітничі професії, такі як перукар, секретар, слюсар з ремонту автомобілів, робітники будівельних професій тощо.

Перепідготовка фахівців з вищою освітою здійснюється за такими напрямками: облік і аудит, фінанси та кредит, комп'ютерні системи обробки інформації та управління, маркетинг, менеджмент організацій, менеджер малого бізнесу (підприємець) тощо.

Навчання здійснюється на базі навчальних закладів різного рівня акредитації.

До послуг роботодавцям пропонується і підвищення кваліфікації безробітних за робітничими професіями та фахівців з вищою освітою - розширення та поглиблення раніше здобутих професійних знань, навичок, умінь за раніше набутою професією (спеціальністю), оволодіння новою технікою чи технологією. Одним із різновидів підвищення кваліфікації є стажування. Стажування має на меті засвоєння особою кращого вітчизняного чи закордонного досвіду, набуття практичних вмінь і навичок щодо виконання обов'язків та займаній посаді або на посаді, на яку претендує безробітний. Стажування може здійснюватися не лише в навчальному закладі, а й безпосередньо на підприємстві, в установі, організації. Професійне навчання безробітних за робітничими професіями організується в навчальних закладах та підприємствах, у тому числі шляхом курсового чи індивідуального навчання.

Професійна підготовка безробітних за індивідуальними навчальними планами та навчальними програмами провадиться

270

відповідно до вимог державних стандартів безпосередньо на робочому місці у навчальному закладі чи підприємстві за робітничими професіями, у яких є потреба, та переважно за умови працевлаштування.

Оплата за навчання та матеріальна допомога слухачам у період професійної підготовки здійснюється за рахунок коштів фонду.

Більш докладну інформацію з питань організації навчання можна отримати у відділі (секторі) взаємодії з роботодавцями або у відділі (секторі) профорієнтації та профнавчання відповідного центру зайнятості.

III. Пропозиції роботодавцю щодо надання дотації на створення додаткових робочих місць для працевлаштування безробітних.

Одним із видів соціальних послуг відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття" є сприяння у працевлаштуванні безробітних шляхом надання роботодавцям дотації на повне або часткове покриття витрат на заробітну плату.

Дотація надається роботодавцю за умови працевлаштування на термін понад два роки безробітних, які перебували на обліку в державній службі зайнятості не менше як шість місяців, а нижчезазначені категорії безробітних, які направляються на дотаційні робочі місця у першу чергу, не менше як три місяці за направленнями державної служби зайнятості:

- ◆ жінки, які мають дітей віком до шести років;
- ◆ одинокі матері, які мають дітей віком до чотирнадцяти років або дітей-інвалідів;
- ◆ молодь, яка закінчила або припинила навчання у середніх загальноосвітніх школах, професійно-технічних училищах та вищих навчальних закладах різних рівнів акредитації, звільнилася зі строкової військової або альтернативної (невійськової) служби і якій надається перше робоче місце;
- ◆ діти (сироти), які залишилися без піклування батьків, а також особи, яким виповнилося п'ятнадцять років і які за згодою одного з батьків або особи, яка їх замінює, можуть, як виняток, прийматися на роботу;

271

- ◆ особи передпенсійного віку;
- ◆ особи, звільнені після відбуття покарання або примусового лікування.

Дотація не надається роботодавцям, які не зареєстровані як платники внесків до Фонду, мають заборгованість за страховими внесками на дату звернення.

Дотація надається щомісячно протягом року в розмірі фактичних витрат на заробітну плату прийнятих за направленням державної служби зайнятості осіб, але не вище за середній рівень заробітної плати за видами економічної діяльності відповідної галузі за минулий місяць.

Особливою умовою є те, що трудовий договір з працівником, працевлаштованим на дотаційне місце, не може бути розірвано у зв'язку з скороченням чисельності або штату працівників упродовж двох років.

Більш детальну інформацію з цього питання можна отримати у відділі (секторі) взаємодії з роботодавцями відповідного центру зайнятості або у відділі сприяння працевлаштуванню та надання соціальних послуг роботодавцям обласного центру зайнятості.

IV. Тимчасова зайнятість.

Одним із перспективних напрямів взаємовигідної співпраці державної служби зайнятості з підприємствами, установами та організаціями, передусім соціальної сфери, є організація тимчасової зайнятості (сезонні та оплачувані громадські роботи).

Оплачувані громадські роботи - це загальнодоступні види тимчасової трудової діяльності, що не потребують, як правило, спеціальної професійної підготовки, а саме:

- ◆ благоустрій та озеленення територій населених пунктів, зон відпочинку і туризму;
- ◆ підсобні та ремонтні роботи на будівництві;
- ◆ виконання сільськогосподарських робіт і робіт на овочевих базах;
- ◆ виконання вантажно-розвантажувальних робіт;
- ◆ догляд за особами похилого віку й інвалідами;
- ◆ збирання та заготівля лікарських рослин та ягід;

272

- ◆ інші доступні види трудової діяльності.

Місцеві державні адміністрації за участю державної служби зайнятості організовують громадські роботи на підприємствах, в установах, організаціях комунальної власності і за

договорами - на інших підприємствах. Громадянам, які виявили бажання взяти участь в оплачуваних громадських роботах, служба зайнятості видає направлення на підприємство, де укладається тимчасовий трудовий договір.

Фінансування оплачуваних громадських робіт проводиться за рахунок коштів місцевих бюджетів, підприємств та Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття.

Кошти Фонду можуть бути використані: на транспортні засоби для перевезення безробітних та оплату їх проїзду; на оплату проживання безробітних у гуртожитках; на оплату праці безробітних за певних умов.

Скористайтеся шансом раціонально розподілити власні кошти і використати державну підтримку!

Сезонні роботи організують підприємства, установи, організації за сприяння державної служби зайнятості і місцевих органів виконавчої влади для підвищення ефективності виробництва трудонедостатніх регіонів та прискорення їх економічного розвитку.

Сезонними вважаються роботи, які через природні і кліматичні умови виконуються не весь рік, а протягом певного періоду (сезону), але не більше як шість місяців.

Направлення робітників на сезонні роботи проводиться центрами зайнятості за прямими договорами з підприємствами, установами та організаціями усіх форм власності, які потребують додаткової робочої сили, і здійснюється на добровільних засадах.

Державною службою зайнятості на сезонні роботи направляються громадяни, які звернулися до цієї служби за сприянням у працевлаштуванні. Переважне право на участь у сезонних роботах мають громадяни, зареєстровані у державній службі зайнятості як безробітні. При направленні на підприємство заповнюється картка персонального обліку громадян, які зверну-

273

лися до державної служби зайнятості за сприянням у працевлаштуванні на сезонні роботи.

Центри зайнятості трудонедостатніх регіонів вивчають попит підприємств на сезонну робочу силу, умови оплати праці та побуту, домовляються з ними про можливість укладення договорів на проведення таких робіт та інформують обласні центри зайнятості за підпорядкуванням не пізніше ніж за два місяці до початку сезонних робіт. Узагальнена інформація оперативно доводиться до обласних центрів зайнятості трудонадлишкових регіонів і до підвідомчих районних центрів зайнятості.

Для оперативної організації сезонних робіт центри зайнятості трудонадлишкових регіонів ведуть облік громадян, які бажають взяти участь у сезонних роботах, враховуючи їх статевий, віковий та професійно-кваліфікаційний склад. Пропозиція робочої сили доводиться до відомих центрів зайнятості трудонедостатніх регіонів.

Інформацію про організацію сезонних та оплачуваних громадських робіт можна отримати у відділі (секторі) взаємодії з роботодавцями відповідного центру зайнятості або у відділі сприяння працевлаштуванню та надання соціальних послуг роботодавцям обласного центру зайнятості.

V. Запрошуємо до участі у Всеукраїнському конкурсі "Кращий роботодавець року".

Зазначений конкурс проводиться на засадах соціального партнерства на загальнодержавному та регіональних рівнях з метою заохочення роботодавців до збереження діючих та створення нових робочих місць, зокрема для інвалідів, збільшення кількості працюючих, підвищення ефективності використання робочої сили та виробництва в цілому, зменшення напруженості на ринку праці, організацію безпечної та безаварійної роботи, органічного поєднання цілей економічного зростання з реалізацією найважливіших завдань соціального розвитку.

Учасниками конкурсу можуть бути великі, середні та малі підприємства, установи і організації всіх форм власності, різних видів економічної діяльності.

Участь у конкурсі кожного роботодавця сприятиме здійсненню конкретних програм регулювання ринку праці,

створенню умов для стабільної роботи підприємств усіх форм власності, надасть можливість роботодавцям пропагувати кращий досвід роботи, підвищити престиж робочого місця.

Фахівці служби зайнятості переконані, що тільки спільними зусиллями соціальних партнерів можна подолати негативні тенденції у сфері зайнятості, покращити ситуацію на ринку праці, підвищити ефективність використання робочої сили та виробництва загалом.

Перелік документів, які заповнюються претендентами на участь у конкурсі, можна отримати в місцевих органах влади або в центрах зайнятості.

Документи подаються щороку до 20 лютого до обласного оргкомітету з проведення конкурсу.

Підведення підсумків на обласному рівні здійснюється щороку до 1 березня.

VI. Статистична звітність: умови та терміни її подання.

Безперечно, всі зрушення на краще мають належним чином відтворюватися у звітності центрів зайнятості та роботодавців і бути підставою для прийняття відповідних управлінських рішень.

Саме через це роботодавцям варто відповідально поставитися до подання відповідних звітів до центру зайнятості, а саме:

1. Типова форма № ПН-1 - відомості про прийнятих працівників станом на певну дату.

Подається щодавно у випадку наявності прийнятих працівників. Вчасне подання цього звіту дасть змогу відслідковувати заповнення задекларованих до служби вакансій й рух кадрів на підприємстві, не відволікаючи для цього фахівців його кадрової служби.

2. Форма № 3-ПН - звіт про наявність вільних робочих місць (вакантних посад) та потребу в працівниках станом на 28 число щомісячно, а також при потребі.

Забезпечить оперативне реагування на потребу підприємства в персоналі та його підбір, дасть змогу за попереднім погодженням з провадити професійне навчання безробітних

відповідно до вимог підприємства, запропонувати створення додаткових робочих місць з наданням дотацій тощо.

3. Форма 18-о - оперативна картка вакансій станом на конкретну дату.

Подається для оперативного вирішення кадрових проблем на підприємстві, в установі, організації. Передбачає значно ширший перелік основних вимог до претендентів, ніж форма № 3-ПН, за якими здійснюватиметься їх підбір.

4. Форма № 4-ПН - звіт про вивільнення працівників. Подається не пізніше як за два місяці до очікуваної дати вивільнення. Дає змогу фахівцям центру зайнятості упередити негативні явища на ринку праці, запропонувати, за умови наявності, робочі місця для осіб, котрі підлягають вивільненню, на інших підприємствах, перенавчання цих осіб на потрібні спеціальності, інформативну, консультативну та психологічну їх підтримку. Невчасне подання або неподання цього звіту змусить службу зайнятості застосовувати до підприємства відповідні штрафні санкції, розмір яких становить річну заробітну платню кожного вивільненого працівника. У десятиденний термін після вивільнення підприємство повинне подати (надіслати) до центру зайнятості список усіх фактично вивільнених працівників.

Слід з розумінням ставитись до анкетування, яке періодично проводять фахівці служби зайнятості, виконення моніторингу руху робочої сили на підприємстві та формування й оновлення паспорта роботодавця. Якісне складання цих документів уможливить надання роботодавцям висококваліфікованих та вчасних послуг, у тому числі тих, що приведуть до економії коштів підприємства, установи та організації.

Докладну інформацію з питань складання та подання звітності можна отримати у відділі (секторі) взаємодії з роботодавцями відповідного центру зайнятості. Водночас у центрі зайнятості можна отримати зразки всіх форм статистичної звітності.

Дякуємо за співробітництво!

276

Література

1. *Синчук С.М., Бурак .В.Я.* Право соціального забезпечення України: Навч. посібник. - К: Т-во "Знання", КОО, 2003.
2. *Скуратівський В.Л., Палій О.М.* Основи соціальної політики: Навчальний посібник. - К.: МАУП, 2002.
3. *Соціальна робота в Україні: теорія та практика: Посібник для підвищення кваліфікації працівників соціальних служб для молоді. 4-а частина / За заг. ред. доц. А.Я. Ходорчук.* - К.: ДЦССМ, 2003.
4. *Наказ міністра праці та соціальної політики "Про створення належних умов для обслуговування громадян на підприємствах, в установах та організаціях сфери управління Міністерства праці та соціальної політики України" №168 від 14.05.2005 р.*// Соціальний захист. - 2005. - №5. - С.40.
5. *Гриненко А.М.* Соціальна політика: Навч.-метод. посібник для самостійного вивчення дисципліни. - К.: КНЕУ, 2003.
6. *Социальная политика: Учебник / Под общ.ред. Н.А. Волгина.* - М.: Экзамен, 2002.
7. *Шляхи співпраці: Пам'ятка роботодавцю.* - К.: Вид.-во ТОВ "Лтава Лізинг", 2004.

277

Тема 16. Технології соціальної роботи з сім'єю

1. Сутність проблем сучасної сім'ї.
2. Технології роботи з сім'єю.
3. Рівні технологій роботи з неблагополучною у виховному плані сім'єю.

1. Комплекс проблем усіх типів сімей зумовлений питанням про призначення сім'ї в сучасному світі. Виникнувши як основна форма життєзабезпечення, сім'я першопочатково зосередила в собі всі основні функції з обслуговування людської діяльності. Оскільки сім'я поступово позбавлялась ряду функцій, поділяючи їх з іншими соціальними інститутами, в останній час важко виділити специфічний вид діяльності, який є властивим тільки сім'ї. По суті, всі її минулі (попередні) функції можуть бути здійснені поза сім'єю. У зв'язку з цим виникає питання, а що ж таке сім'я - історичний пережиток, який існує лише завдяки побутовим традиціям, чи фундаментальний соціальний інститут, поза рамками якого існування людини неможливе?

Це теоретичне питання актуалізується нестабільністю сімейного способу життя, що все більш посилюється, зростанням кризових явищ, які лише частково зумовлені соціально-економічними труднощами, що переживаються нашою країною (в економічно благополучних країнах, в яких не відбулося такого різкого падіння рівня життя всього населення, спостерігаються аналогічні труднощі у функціонуванні сім'ї).

Нестабільність сімейного способу життя відображається насамперед у зростанні кількості розлучень, у постійному скороченні кількості дітей на кожну сімейну пару.

У більшості розвинутих країн спостерігається другий демографічний перехід від малодітної до переважно одnodітної сім'ї, що викликане не економічними, а насамперед соціальними причинами. Відсутні дані, за якими можна було б зробити висновок про те, чи безповоротний другий демографічний перехід,

278

чи це тимчасовий, можливо, циклічний процес, і стереотипи сімейного життя знову відродять модель сім'ї, яка має середню кількість дітей, або навіть багатодітної сім'ї.

На фоні загального скорочення народжуваності відбувається зростання кількості позашлюбних дітей. Ще однією ознакою нестабільності сімейного способу життя є переконання, що самотність є привабливим і комфортним стилем життя.

В Україні за останні роки поширені орієнтації на роздрібнення сімей і, як наслідок, - переважання простих (нуклеарних) сімей; розповсюдження малодітності та надмірної одnodітності; стійка тенденція формування підвищеної частки неповних сімей, які складаються з матері і дітей (частіше, ніж батька і дітей), внаслідок підвищеної розлученості і безшлюбного материнства; розповсюдження різних форм шлюбно-сімейних стосунків, заснованих на консенсуальних (юридично не оформлених) шлюбах; значна і стійка частка сімей (порівняно з високоурбанізованими країнами світу), у складі яких перебувають один із батьків подружжя або інші родичі (як наслідок міцних родинних стосунків, властивих ментальності українського населення); поширення безшлюбної самотності та підвищення частки одинаків не лише у старшому, а й у молодшому шлюбному віці (як наслідок матеріальної невлаштованості, особливо відсутності житла тощо, підвищеної смертності у середньому і старшому віці, трудової міграції).

Такі тенденції в розвитку сучасної сім'ї породжують багато соціальних проблем, у вирішенні яких значну роль повинні відіграти соціальні служби.

2. Практика соціальної роботи з сім'єю завжди спирається на конкретний тип сім'ї. Для діяльності соціального працівника можна запропонувати класифікацію сімей на основі різних критеріїв (табл. 16.1).

Особливої уваги потребує так звана неблагополучна сім'я. Під важкою неблагополучною сім'єю розуміють сім'ю, в якій спостерігається соціальна невлаштованість

батьків і, як наслідок, постійний психологічний надрив, підкріплений алкоголем, асоціальною поведінкою, відчуженням від оточуючих, хуліганством, злодійством та ін.

279

Таблиця 16.1 Класифікація сімей

За структурою	
<p>Повні сім'ї: з однією дитиною; з двома дітьми (одностатевими); з двома (різностатевими); з трьома і більше дітьми; із старшими членами сім'ї (з бабусею, дідусем і ін.); діти зведені; діти нерідні; усиновлені</p>	<p>Неповні сім'ї: чоловік і дружина; одинокі мама; батьки розлучені; виховує один батько; виховує опікун</p>
За матеріальним забезпеченням	
<p>Сім'ї: з дуже високим достатком; з високим матеріальним достатком; із середнім матеріальним достатком (забезпечена), з низьким матеріальним достатком (малозабезпечена), нужденні (за межею бідності)</p>	
За виховним потенціалом	
<p>Сім'ї: соціально здорова, благополучна у виховному плані; соціально здорова, але неблагополучна у виховному плані; соціально нездорова, неблагополучна у виховному плані; соціально нездорова, негативна у виховному плані</p>	<p>Сім'ї: сильна у виховному плані; стійка у виховному плані; нестійка у виховному плані; слабка з виховної точки зору з втратою контакту з дітьми і контролю над ними; слабка з виховної точки зору з постійною конфліктною атмосферою; слабка з виховної точки зору з агресивно-негативною атмосферою; маргінальна (з алкогольною, сексуальною деморалізацією, наркотичною залежністю); злочинна; з правопорушеннями; з психічними відхиленнями</p>

280

Продовження таблиці 16.1

За взаєминами
Сім'я: гармонійна; компромісна; нестійка; несправжня; конфліктна; різко конфліктна; споживацька
За спрямованістю
Сім'ї, орієнтовані: на діяльність; на спілкування; на самозадоволення (егоїстична)
За соціально-правовою стійкістю
Сім'я: соціально стійка; соціально нестійка; асоціальна; криміногенна

Можна поділити неблагополучні сім'ї на три групи:

- 1) превентивні - сім'ї, в яких проблеми мають незначний прояв і знаходяться на початковій стадії розвитку неблагополуччя;
- 2) сім'ї, в яких соціальні та інші протиріччя загострюють взаємостосунки членів сім'ї один з одним і оточенням до критичного рівня;
- 3) сім'ї, які втратили будь-яку життєву перспективу, інертні у ставленні до своєї долі і долі своїх власних дітей.

Види і форми соціальної допомоги, мета яких - збереження сім'ї як спеціального інституту в цілому і кожної конкретної сім'ї, що потребує підтримки, можна поділити на екстрені, тобто спрямовані на виживання сім'ї (екстрена допомога, термінова соціальна допомога, термінове вилучення із сім'ї дітей, які перебувають у небезпеці), і такі, що спрямовані на підтримку стабільності сім'ї, на соціальний розвиток сім'ї та її членів.

281

Зупинимось на видах екстреної допомоги сім'ї за наявності внутрішньосімейної жорстокості.

Форми жорстокого ставлення не зводяться до фізичного насильства - це будь-яке насильство щодо особистості члена сім'ї - його права розпоряджатися своїми фізичними, психічними і іншими здібностями, наприклад, заборона спілкуватися з друзями чи сусідами, заборона на позадомашню зайнятість дружини, набуття освіти, насмішки, образи, необґрунтована критика.

Захист більш слабших членів сім'ї, у першу чергу дітей, від жорстокого ставлення в сім'ї - одне із найважливіших завдань соціального працівника. Часто діти, які піддавались жорстокому ставленню, налякані, не в змозі розповісти про те, що з ними відбувається, через нерозуміння, малий вік, інтелектуально-психічні обмеження чи з якихось інших причин. Тому слід знати прямі і непрямі ознаки жорстокого ставлення до дітей у сім'ї: агресивність дітей, роздратованість, відчуженість, байдужість, надмірна поступливість, підвищена сексуальна інформованість, неспокійний сон, нічне нетримання сечі та ін. Дитина не довіряє дорослим, може робити спроби втеч із дому, самовбивства.

Сукупність цих ознак має стати причиною для серйозного дослідження ситуації в сім'ї, в якому беруть участь соціальний працівник, психолог, лікар, іноді співробітники органів внутрішніх справ. Як правило, постає необхідність забрати дитину в-заклад соціальної реабілітації. Вияв жорстокості дорослих може стати приводом для клопотання про позбавлення батьківських прав.

До технологій, що використовуються у випадку сімейного насильства, відноситься організація соціальних притулків, які дають можливість батькам і дітям (за кордоном існують притулки і для чоловіків) перечекати в безпечному місці кризи сімейної ситуації. Але, як правило, обмеження тільки таким видом допомоги може бути непродуктивним, бо невіршені сімейні конфлікти періодично загострюються.

282

Дослідники пропонують такі етапи та зміст соціальної реабілітації потерпілих від насильства:

1. Діагностичний. Одержання даних про дитину чи молоду особу, які знаходяться у несприятливих умовах, екстремальній ситуації. Діагностика особистості, умов, ситуації, оцінка ресурсів і прийняття рішення про:

- ◆ кризове втручання;
- ◆ взяття клієнта на соціальну реабілітацію (в притулку, денному центрі соціально-психологічної допомоги, як патронаж на дому тощо);
- ◆ здійснення окремої роботи з членами сім'ї: корекційної, попереджувально-профілактичної, навчання самопомозі.

2. Проективний. Пропозиція соціальних послуг клієнту та членам його сім'ї, визначення мети, завдань стратегії реабілітації, вироблення мети і завдань роботи (спільно з клієнтом, з членами його сім'ї - по можливості, спільно з усіма фахівцями, причетними до проблеми клієнта). Моделювання засобів, методів, прийомів роботи, передбачення можливих труднощів у реабілітації клієнта.

3. Організаторський. Залучення фахівців до здійснення соціальної реабілітації (укладення угод, формування групи фахівців з різних спеціальностей для надання допомоги в конкретному випадку). Організація взаємодії між суб'єктами соціальної роботи:

- ◆ на функціональному рівні (відповідно до спільної мети, конкретних завдань діяльності, через поділ процесу спільної діяльності між виконавцями);
- ◆ на міжособистісному рівні між суб'єктами або між клієнтом і суб'єктами соціальної роботи: через нараду, суперечки, дискусії як безпосередня трансформаційна взаємодія (спрямована на зміни в клієнті, мікро- та макросередовищі);
- ◆ на рівні організації: наявність організації (установи) для соціальної реабілітації, керівництва в особі одного з фахівців, наділеного особливими повноваженнями (відповідального за життя і здоров'я людини);

283

- ◆ у просторі: в одній установі чи в кількох установах одночасно (дружні клініки для молоді, реабілітаційні центри, на дому; через створення єдиного соціалізуючого простору з безпосередніми особистими контактами між учасниками реабілітації, обміну між ними діями, інформацією, із взаємною перцепцією;
 - ◆ вироблення плану соціальної реабілітації з урахуванням думки клієнта, пропозицій фахівців, залучених до реабілітації.
4. Практично-діяльнісний: надання соціальних послуг клієнту на основі:
- ◆ кризового втручання в сім'ю і життя людини, яка зазнала насильства, для відновлення її

стану і соціального статусу;

- ◆ "допомоги для самопомоги" потерпілим від насильства і членам їх сімей для підвищення соціального статусу жертви, подолання агресивності, тендерних стереотипів, самореалізації (в позитивну сторону) тих, хто застосовував насильство в сім'ї.

5. Оцінка ситуації і стану клієнта й прийняття рішення про завдання та зміст програми з ним і членами його сім'ї.

Кризове втручання - напрямок соціальної роботи, що широко використовується в практиці боротьби з насильством у сім'ї за кордоном. В Україні кризове втручання нині пов'язується лише з соціальним інспектуванням сім'ї з подальшим позбавленням батьків батьківських прав. Стосовно дорослих членів сім'ї кризове втручання в соціальній роботі не практикується. Разом з тим існує нагальна потреба у кризовому втручанні в сім'ї, де є насильство щодо її членів, яке загрожує життю, здоров'ю членів родини як засіб запобігання незворотним наслідкам насильства, його ескалації.

Робота з сім'єю алкоголіка передбачає насамперед виявлення основної причини зловживання спиртними напоями. Для цього необхідно вивчити всіх членів сім'ї, а також соціальну біографію. Причиною зловживань алкоголем може бути сімейна схильність, деякі особливості сімейного статусу (нестійкість особистості, інфантильність, залежність), традиції сімейного чи

284

соціального оточення, ілюзорна спроба відійти від проблем. Досить часто виявляється сукупність цих причин. Необхідний серйозний аналіз цих причин, бо ж іноді не пияцтво є причиною конфліктів у сім'ї, а, навпаки, до пияцтва вдаються саме для того, щоб таким способом (хоча б у своїй уяві) перебороти конфліктність. Далі розробляється програма з алкоголезалежною особою, її сім'єю, соціальним оточенням - це лікувальні заходи, консультації, психотерапія і психокорекція, можливо, соціально-трудова реабілітація алкоголіка і його сім'ї. Медична реабілітація осіб, які зловживають алкоголем, дотепер була малоефективною, бо ж після реабілітації пацієнт повертається у те саме середовище, де в нього виявилась звичка до алкоголю. Тому робота з такою сім'єю передбачає формування мотивації клієнта і його сім'ї до безалкогольного способу життя і побудови нової системи взаємостосунків; психокорекційні заходи, спрямовані на виховання особистості, здатної бути господарем своєї долі; введення клієнта в об'єднання чи клуби осіб - прихильників безалкогольного способу життя або створення такого об'єднання. Однією із найбільш ефективних технологій є створення сприятливого середовища, для позбавлення від алкоголізму, - рух "Анонімні алкоголіки", а також програми "Анонімні діти алкоголіків", "Анонімні наркомани" та ін.

На стабілізацію сім'ї, відновлення її функціональних зв'язків, нормалізацію стосунків між подружжям, між батьками і дітьми, взаємин всіх вказаних членів сім'ї з оточуючими спрямовані середньотермінові технології.

Робота з конфліктною сім'єю чи сім'єю, емоційний клімат в якій незадовільний, починається, як правило, після заяви одного із подружжя, хоч іноді приводом для констатації серйозних сімейних проблем можуть бути спостереження шкільного чи соціального педагога, дитячого лікаря, що свідчать про негативні психосоматичні наслідки сімейної напруженості для здоров'я дітей. Соціальна робота з такою сім'єю розпочинається з ретельного вивчення дійсної сімейної проблеми, про яку подружжя найчастіше має неправильне уявлення, ознайомлення з особистісними особливостями подружжя, їхніми сімейними і

285

шлюбними установками. Труднощі можуть бути зумовлені будь-якою з названих причин. Слід відмітити, що зовнішні затруднення - матеріально-економічні обмеження, невпев-

неність у завтрашньому дні, безробіття тощо - як правило, тільки загострюють сімейні конфлікти, виявляють істинні їх причини. Негативні риси особистості, у першу чергу істеричність, компенсовані в процесі соціалізації чи самовиховання, під впливом зовнішніх причин можуть знову актуалізуватися і стати причиною постійних конфліктів. Серйозні розходження в сімейно-шлюбних установках можуть залишатися невиявленими досить довго, але в переломні, вузлові моменти розвитку сімейного життя чи під впливом зовнішніх труднощів з'ясовується, що подружжя дотримується різних моделей сім'ї (егалітарних чи патріархальних), має різні, що не співпадають, погляди на виховання дітей, емоційні, побутові, фінансові проблеми та ін.

Відповідно сімейна терапія включає в себе знаходження компромісу в культурно-смысловій сфері, корекцію соціально-психологічних стереотипів, що накопичилися, формування навичок неконфліктного спілкування.

Така робота здійснюється шляхом індивідуальних бесід і інтерв'ю, групової психотерапії чи ігрової терапії.

До методів, що активно застосовуються, відноситься так звана так-терапія - аутодіагностична і психокорекційна методика, за допомогою якої конфліктуюче подружжя раціоналізує свої, у цілому негативні, емоційно-психічні взаємини. У ході її здійснення пропонується відповісти "так" чи "ні" на ряд чітко сформульованих питань стосовно різних сторін взаємин подружжя. У результаті балансу своїх позитивних чи негативних відповідей один із подружжя може пом'якшити своє ставлення до іншого, якого звик звинувачувати у всіх гріхах, і визначити свої істинні наміри - хоче він покращання стосунків чи розлучення.

Інша діагностична методика - популярний на Заході метод "скульптурної групи": члени сім'ї візуалюють своє уявлення про сімейні взаємини, створюючи скульптурну групу, причому при

286

обговоренні місця в ній кожного члена сім'ї він реально оцінює свою позицію і неспівпадіння своєї оцінки з оцінкою інших.

Одна із різноманітних методик - побудова генограми сім'ї, тобто схеми сімейної історії, що створюється за певними правилами і яка відображує взаємини в поколіннях пра-батьків, батьків і в самій досліджуваній сім'ї. Сімейна генограма - один із методів, що широко застосовується в сімейній терапії. Метод генограми дозволяє зобразити всі родинні зв'язки у вигляді графічної схеми. Психотерапевт пропонує кожному члену сім'ї зобразити графічно своє уявлення про сім'ю з допомогою певного набору символів. Генограма включає імена і вік всіх членів сім'ї, а також вказуються дати народжень, смертей, розлучень та розривів стосунків. У свою чергу, психотерапевт на основі опитувань та спостережень також складає повну генограму сім'ї.

Цей процес досить захоплюючий - створення свого генеалогічного дерева є однією з глибинних потреб людей. Крім того, у ході його створення члени сім'ї, які, можливо, практично не спілкувалися протягом тривалого часу, разом з сімейним терапевтом і за його участю залучаються до спільної діяльності, доповнюючи один одного. Зрештою, підсумкова картина характеризується значною інформативністю: надмірна кількість вдів чи випадків розлучень у висхідних чи бокових гілках сім'ї можуть відповідно свідчити про негативну біологічну схильність або про наявність вроджених особистісних проблем.

Діагностична діяльність повинна допомогти клієнтам усвідомити і визнати необхідність зміни їхніх сімейних взаємин, змінити мотивацію до тривалої, складної роботи, спрямованої на самозміну, переборення власних, небажаних стереотипів. Слід підкреслити, що існуючі методики маніпулятивного впливу на особистість, яка не бажає залучити свої власні трансформаційні можливості, непродуктивні.

Технології корекції сімейних взаємин численні: їх вибір визначається обставинами конкретної соціальної ситуації, включаючи як характерологічні риси клієнтів, так і

особистісні якості самого спеціаліста з сімейної терапії, його смаки і переваги.

287

Сутність всіх заходів, що застосовуються, - здійснити і закріпити зміни, що будуть сприяти бажаній стабілізації сім'ї.

На жаль, далеко не всі види сімейних дисфункцій піддаються корекції, причому це залежить не тільки від недостатності чи неадекватності зусиль спеціаліста з сімейної роботи. Іноді можна з більшою часткою вірогідності передбачити несприятливий прогноз майбутнього сімейного союзу ще до його укладення. Деякі варіанти проблем можна вирішити на ранніх етапах, але вони ускладнюються через відкладення їхнього вирішення на певний час.

Соціальний працівник не повинен вважати ситуацію безнадійною, хоч би як не загострилися стосунки між членами сім'ї, але слід пам'ятати, що вирішення сімейних проблем - це, насамперед, справа вільного вибору і відповідальної поведінки самих членів сім'ї. Без їхніх вольових зусиль і наполегливості найефективніша соціальна технологія не принесе успіху.

3. Технології роботи з неблагополучною у виховному плані сім'єю можна реалізовувати як в соціальних службах реабілітації сім'ї, центрах допомоги сім'ї і дітям, так і в загальноосвітніх закладах. Такі технології можуть бути різних рівнів.

Профілактичний рівень

На даному рівні діяльність соціального працівника будується на принципі надання достовірної інформації. Один із шляхів - розробка таких спеціальних програм педагогічної просвіти батьків, які б сприяли повноцінному функціонуванню сім'ї і запобіганню проблемам у взаєминах дітей і батьків. Наприклад, при роботі з сім'єю, в якій у процесі виховання дитини застосовується насильство, необхідно пояснити членам сім'ї згубні наслідки фізичних покарань і навести приклади гуманних методів покарання.

Дані опитувань показують, що практично всі батьки, які застосовують фізичні покарання, мають труднощі у вихованні дитини, а до 87% з них в дитинстві застосовували фізичні покарання. 40% батьків не застосовують фізичне покарання як засіб виховання, але бажання його застосувати у них присутнє.

288

Організація педагогічної просвіти батьків цієї категорії спрямована на те, щоб вони зрозуміли різницю між допустимою і недопустимою поведінкою, оскільки батьки часто не усвідомлюють наслідків, до яких може призвести фізичне покарання дитини.

Педагогічна просвіта батьків може також здійснюватися через створення груп підтримки і організацію взаємодії з батьками. При територіальних службах сім'ї і дитинства можуть бути організовані курси з проблем виховання дітей, педагогічної просвіти батьків. Створюючи програму педагогічної просвіти батьків, необхідно враховувати, що більшість із них не має спеціальної педагогічної освіти. Крім того, програма повинна бути побудована таким чином, щоб отримані знання могли бути використані на практиці.

Програма має бути спрямована на:

- ◆ творче засвоєння педагогічних знань, з тим, щоб вони стали керівництвом до дій і сприяли підвищенню ефективності виховання дітей;
- ◆ формування здатності осмислити сімейну дійсність, вміння приймати найбільш ефективні рішення відповідно до педагогічних закономірностей, принципів виховання;
- ◆ взаємне збагачення досвідом дитячо-батьківських взаємостосунків.

Педагогічна просвіта включає діяльність інформаційного і навчального плану із розгляду основних закономірностей і базових етапів розвитку дитини, вікових психологічних

факторів становлення її особистості на конкретних стадіях, типових критичних ситуацій, проблем кожного віку і вироблення загальних рекомендацій з їх вирішення. Необхідно приділяти увагу таким проблемам, як роль матері у взаємостосунках з дитиною на ранніх стадіях її життя, значення емоційних чинників у взаєминах між членами сім'ї; знайомити з поняттям вікових криз; проводити роботу з формування і розвитку вмінь спілкуватися з дітьми, керувати їхньою діяльністю, розвивати мову, позитивні моральні якості.

Соціальні працівники повинні займатися пропагандою ненасильницького виховання, пояснювати батькам, що існує ба-

289

гато методів, з допомогою яких можна виховати у дітях послух, відповідальність, не вдаючись до тілесних покарань.

Ефективність профілактичної діяльності соціального працівника прямо залежить від правильного вибору способу спілкування з сім'єю. Недопустимі поблажливе, неухажне чи надто офіційне ставлення при зустрічі, а також залякування, ультиматуми, докори. Це створює психологічний бар'єр, який не дає людині сприймати навіть цілком доцільні пропозиції. Передбачаючи важку розмову, соціальний працівник повинен ретельно підготуватися до зустрічі: зібрати якомога більше інформації про сім'ю, ретельно обговорити зміст і форму бесіди. На початку зустрічі слід відзначити сприятливі сторони життя сім'ї, позитивні якості співбесідника. Завоювавши довіру, необхідно знайти тактовну форму для визначення проблеми.

Діагностичний рівень

Тут можливі два варіанти діяльності соціального працівника:

- ◆ при добровільному зверненні клієнтів - оцінка ситуації й у випадку необхідності організація консультації психолога;
- ◆ при недобровільному зверненні - збір достовірної інформації про сім'ю, організація зустрічі з нею, забезпечення зворотного зв'язку.

Обов'язковими етапами діагностики є: збір інформації; аналіз інформації; постановка соціального діагнозу.

Діагностика - тривалий етап, який вимагає неодноразових зустрічей з сім'єю, а також з іншими людьми. Проведення діагностики передбачає дотримання певних принципів, серед яких найважливішими є:

- ◆ методологічні принципи: об'єктивність у зборі фактів і їх інтерпретація; множинність джерел інформації; достовірність інформації; клієнтоцентризм (дивитись на проблему, виходячи з інтересів клієнта);
- ◆ етичні принципи: конфіденційність; ступінь відкритості - право клієнта; невтручання у приватне життя.

На даному етапі обов'язково використовуються такі діагностичні методи: спостереження; бесіда; анкета; тести. Також у діагностиці широко використовуються:

290

а) шкалювання - для визначення результату спільної діяльності з сім'єю пропонується шкала, на якій члени сім'ї відзначають стан своєї проблеми до і після візиту до соціального працівника;

б) карткові методики - набір карт з певним смисловим змістом (любов, ненависть, розлучення, туга). Сім'ї дається завдання розмістити карточки за часом - теперішнє, минуле і майбутнє. Карткові методики дозволяють скласти загальне уявлення про емоційний стан сім'ї, її життєву ситуацію;

в) проєктивні методики - різновид тестів, спрямованих на визначення неусвідомлюваних клієнтом станів (без свідомий потяг, прихована агресія, переживання);

г) асоціативні проективні методики, побудовані на словесних асоціаціях, системі незакінчених речень;

д) експресивні методики (засновані на малюванні: малюнок сім'ї, малюнок себе у вигляді рослини, тварини);

е) аналіз документації;

є) метод соціальних біографій - збір інформації про історію життя людини і її сім'ї.

При постановці діагнозу, обробці інформації зручно використовувати таблиці, наприклад такої форми:

	Точка зору клієнта	Точка зору сім'ї	Точка зору іншого спеціаліста	Власна думка
Особистість клієнта				
Проблема				
Потреба				
Слабкі сторони та ін.				

Реабілітаційний рівень

Реабілітаційний рівень складається із трьох підрівнів - індивідуального, групового, общинного.

На індивідуальному рівні реабілітаційної роботи з батьками чи з дитиною використовується декілька технологій:

- ◆ консультування. Консультування відрізняється від навчання тим, що значення мають не стільки знання консультанта, скільки його ставлення до проблеми, що склалася, вплив його особистості;

291

- ◆ телефонне консультування. Особливість технології - спілкування відбувається через посередника - телефонний апарат, відсутній візуальний контакт, не можна використати невербальні засоби спілкування;
- ◆ метод "лист-звернення". Мета листа-звернення - повідомити інформацію чи зажадати її; клопотання; захист прав клієнта; лист-привітання, підтримка клієнта;
- ◆ соціальний патронаж.

Соціальний патронаж - форма найбільш тісної взаємодії із сім'єю, коли соціальний працівник знаходиться в її розпорядженні 24 год. на добу, проводить з членами сім'ї багато часу, входить в курс всього, що відбувається в сім'ї, здійснюючи вплив на сутність подій. У ході патронажу можна реалізувати різні види допомоги - матеріальну, психологічну, освітню. Патронажі можуть бути одиничними чи регулярними, залежно від типу клієнта і поставлених завдань, від змісту патронажної допомоги. Залежно від конкретних умов патронаж може продовжуватися 4-9 місяців. Одночасно можна патрувати не більше, ніж дві сім'ї.

Етапи роботи соціального працівника з сім'єю в рамках патронажу:

1-й етап. Знайомство, угода з сім'єю. Угода не має юридичної сили. Її значення полягає в установленні "правил гри", окресленні кола взаємних зобов'язань і прав, а також у закріпленні в свідомості сторін факту вступу у взаємовідносини для досягнення спільної мети.

2-й етап. Вхідження в сім'ю. Створення і підтримка мотивації виходу із кризи.

Соціальний працівник повинен допомогти спочатку оформити наявний позитивний потенціал сім'ї в плани і наміри членів сім'ї, а потім сприяти втіленню цих планів і намірів в реальні дії, вчинки, відслідковуючи послідовність цілеспрямованих дій по виходу із кризи.

3-й етап. Збір інформації про сім'ю.

Застосовується широкий діапазон методів збору інформації. Соціальному працівникові слід знати: склад сім'ї; характерис-

292

тику внутрішніх і зовнішніх контактів сім'ї; норми, цінності, правила, уявлення даної сім'ї; здібності і можливості сім'ї; рівень матеріального забезпечення, особливості організації побуту; стан здоров'я, спосіб життя і звички членів сім'ї.

4-й етап. Аналіз інформації про сім'ю.

Аналіз інформації здійснюється з метою знайти оптимальні підходи до вирішення проблем сім'ї і найбільш ефективні способи взаємодії з нею.

5-й етап. Виведення сім'ї із соціальної ізоляції.

Зміст роботи з сім'єю визначається проблемами, що має дана сім'я. Соціальний працівник організовує сітку взаємодії для вирішення проблем сім'ї із осіб, які працюють в різноманітних державних і громадських організаціях, пов'язаних із сім'єю службовими обов'язками, і приватних осіб, пов'язаних з сім'єю емоційно. Він координує зусилля різноманітних організацій з тим, щоб вплив на сім'ю був узгодженим, своєчасним і потрібної інтенсивності, відповідав потребам її розвитку.

6-й етап. Вихід із сім'ї.

По закінченні інтенсивного періоду роботи соціальний працівник надає Карту змін сім'ї. Розглядається питання про зняття сім'ї із соціального патронажу і встановлення за сім'єю спостереження на певний термін (до року).

Груповий рівень. Кількість учасників групи залежить від певної проблеми, що об'єднує людей. Методи групової реабілітації: бесіди, лекція, диспут, дискусія, збори та ін. Значення цих форм роботи полягає в тому, що вони допомагають виявити проблеми, сприяють їх вирішенню, розвивають комунікативні навички клієнта. Однією із ефективних технологій групової роботи є тренінг. У ході тренінгових занять використовується багато з прийомів індивідуальної і групової роботи: міні-лекція, диспут, бесіда, використовуються відеоматеріали, прийоми ігротерапії, арт-терапії, "мозкової атаки" і т.ін.

Общинний рівень реабілітаційної роботи. Мета общинної роботи - анімація, стимулювання життєвого простору людей. Общинна робота активізує зусилля людей з вирішення своїх загальних проблем, дозволяє покращити умови життя, вияви-

293

ти конструктивних лідерів і нейтралізувати деструктивних. Методи общинної роботи - лекції, дискусії, бесіди, організація масових акцій (суботники, свята). Цілі - виховні, пропагандистські, рекреаційні і т. ін.

Слід зазначити, що всі перераховані вище види допомоги сім'ї є дуже індивідуальні і їх треба досить уважно підбирати до кожної неблагополучної чи проблемної сім'ї. Найбільше успішній роботі з сім'єю допомагає атмосфера дружніх, партнерських, неформальних взаємин між соціальним працівником і клієнтами. Вміло організовуючи спілкування дітей і дорослих, соціальний працівник допомагає їм відчути радість і задоволення від спільних справ, чого раніше, можливо, ця сім'я не відчувала.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні проблеми сучасної сім'ї.
2. Проаналізуйте екстрені технології соціальної роботи з сім'єю.
3. Проаналізуйте технології, спрямовані на підтримку стабільності сім'ї.
4. Визначіть зміст рівнів технологій соціальної роботи з неблагополучною у виховному плані сім'єю.

Практичні завдання

1. Складіть паспорт конкретної неблагополучної сім'ї за схемою:

Загальні дані (прізвища членів сім'ї, кількість членів сім'ї) _____
ПІБ батька _____
Адреса _____
Рік народження _____
Освіта _____
Місце роботи, спеціальність _____
Стан здоров'я, інші дані _____
ПІБ матері _____

294

Адреса _____
Рік народження _____
Освіта _____
Місце роботи, спеціальність _____
Стан здоров'я, інші дані _____
Діти (дані заповнюються на кожную дитину) _____
ПІБ _____
Дата народження _____
Місце навчання _____
Характеристика умов у сім'ї:
 побутові _____
 матеріальні _____
 житлові _____
 санітарні _____
Де стоїть на обліку _____
За чиєю ініціативою _____
До якого фактору групи ризику відноситься
Соціально-демографічний фактор:
 багатодітна сім'я;
 неповна сім'я;
 з прийомними дітьми;
 з недієздатними батьками;
 з низьким соціально-економічним укладом життя (ма-
 лозабезпечені)
Соціально-педагогічний фактор:
 батьки не справляються з соціальною ситуацією;
 конфліктні сім'ї;
 сім'ї, де діти самовільно йдуть із дому
Соціально-криміногенний фактор:
 Сім'ї, де є загроза життю дітей;
 деградація батьків
Економічний прогноз _____
Прожитковий мінімум _____
Реальний прибуток _____
Прибуток на 1 людину _____

295

Рекомендації:

Необхідно стати на облік в _____

Потребують термінової економічної допомоги _____

Інше _____

Спеціаліст із соціальної роботи (підпис) _____

2. Визначить показник соціального благополуччя конкретних сімей, члени яких є клієнтами закладів соціальних служб.

Матриця визначення узагальненого показника соціального благополуччя сім'ї як інституту виховання подана у табл. 16.2.

Таблиця 16.2

Узагальнений показник благополуччя сім'ї

№	Показники сім'ї	Бали
1.	Склад сім'ї	
	Мати, батько, дідусь, бабуся	5
	Тільки мати і батько	4
	Мати і вітчим, батько і мачуха	3
	Одна мати, один батько	2
	Нема батьків: бабуся, дідусь, інші родичі	1
2.	Санітарно-житлові умови в сім'ї	
	Упорядкована окрема квартира	5
	Квартира з батьками чоловіка (дружини)	4
	Більше однієї кімнати в комунальній квартирі із зручностями	3
	Кімната в комунальній квартирі, гуртожитку зі зручностями	2
	Кімната в гуртожитку, в бараці без зручностей	1
3.	Прибуток сім'ї	
	Можуть практично ні в чому собі не відмовляти	5
	Грошей в основному вистачає, але для покупки товарів тривалого користування беруть в кредит чи в борг	4
	На повсякденні витрати грошей вистачає, але покупка одягу викликає труднощі	3
	Живуть від зарплати до зарплати	2
	Грошей до зарплати не вистачає	1
4.	Педагогічний стиль сім'ї	
	Постійна підтримка, розумна вимогливість до дітей, демократизм взаємин, атмосфера довіри	5
	Сліпа любов, гіперопіка, емоційна нав'язливість	4

№	Показники сім'ї	Бали
	Первинна орієнтація батьків на власне життя при збереженні доброзичливого, дружелюбного ставлення до дітей	3
	Байдужість, відсутність турботи про дітей, бездоглядність, діти як додатковий тягар, додаткова проблема життя	2
	Напружено-конфліктні взаємини батьків з дітьми, різноманітні форми насильства, що застосовуються до дітей	1
5.	Рівень соціального здоров'я сім'ї	
	Атмосфера взаємної підтримки, доброзичливості, любові	5
	Здоровий спосіб життя без особливого емоційного забарвлення: без суперечок і без великої прив'язаності, живуть "за звичкою"	4
	У сім'ї лайки, скандали, один член подружжя схильний до випивки	3
	Судимість батьків, пияцтво, рукоприкладство, виражена форма відсталості одного чи обох членів подружжя	2
	Перебувають на обліку з діагнозом алкоголізм, наркоманія, асоціальна поведінка	1
6.	Цінність дітей в сім'ї	
	Діти - головна цінність в сім'ї	5
	Діти - рівнозначна цінність поряд з подружнім життям	4
	Діти доповнюють подружні взаємини	3
	Діти - елемент соціального статусу: "як у всіх"	2
	Діти - тягар, завдають багато додаткових турбот	1
7.	Відносини між сім'єю та школою	
	Висока включеність в життя школи, посильна допомога школі, висока інформованість про шкільні справи дитини	5
	Звернення до педагогів за порадами з питань виховання, визнання їх авторитету, регулярна участь у батьківських зборах	4
	Інтерес до шкільного життя дитини односторонній: тільки у матері	3
	Критика педагогічних методів школи, ухилення від відвідування батьківських зборів	2
	Відсутність інтересу до шкільних справ дитини, свідоме обмеження відвідувань дитиною школи (з метою експлуатації її праці, з інших причин)	1

297

Інструкція по визначенню узагальненого показника рівня соціального благополуччя сім'ї як інституту виховання

Загальна сума балів - 105.

При аналізі конкретної сім'ї сума балів:

- ◆ нижче 21 бала характеризує сім'ю групи підвищеного ризику (чим менше балів, тим вищий ризик);

- ◆ від 22 до 30 балів характеризує сім'ю у межах допустимої норми;
 - ◆ понад 31 бал характеризує благополучні сім'ї (чим більше балів, тим стійкіше благополуччя).
3. Проаналізуйте ефективність розробленої технології роботи з сім'єю.

Положення про центр сім'ї "Родинний дім" (Сарненський районний центр "Соціальна служба для молоді")

1. Центр сім'ї "Родинний дім" (далі - Центр сім'ї) є спеціалізованою службою сім'ї, яка створюється при районному центрі "Соціальна служба для молоді" для реалізації комплексної соціальної програми "Соціальна підтримка сім'ї".

2. Діяльність Центру сім'ї передбачає створення умов для успішної соціальної адаптації молодих сімей в суспільстві, здійснення соціального захисту окремих категорій сімей, реалізації їхніх прав, створення можливостей для самореалізації, самовизначення, самовдосконалення різних категорій сімей в цілому, а також кожного з її членів, відтворення творчої активності, духовного потенціалу членів сімей, розвиток її родинно-побутової культури та сімейних традицій.

3. Центр сім'ї створюється згідно з наказом директора Центру.

4. Центр сім'ї в своїй діяльності керується нормативно-правовою базою діяльності ЦССМ та цим Положенням.

5. Центр сім'ї в своїй діяльності взаємодіє з іншими спеціалізованими формуваннями ЦССМ.

6. Центр сім'ї не є юридичною особою, не має гербової печатки та рахунків в установах банків.

298

7. Метою діяльності Центру сім'ї є створення системи надання комплексних соціальних, психолого-педагогічних, соціально-медичних, юридичних, соціально-економічних та інформаційних послуг різним категоріям сімей та кожному їхньому члену окремо.

8. Основними завданнями Центру є:

- ◆ організація соціальної роботи з сім'єю як окремою системою;
- ◆ надання соціальної підтримки сім'ї як соціальному інституту, а також окремим членам для соціальної адаптації, самовизначення і самореалізації як необхідних умов удосконалення життєдіяльності сім'ї та її розвитку;
- ◆ забезпечення підготовленості молоді до сімейного життя;
- ◆ здійснення цілеспрямованої роботи із стабілізації сімейних взаємовідносин, надання системної підтримки батькам у вихованні дітей.

9. Об'єктами діяльності Центру сім'ї є:

- ◆ молоді подружні пари, які подали заяву до РАГСу про одруження, в тому числі молоді, з дітьми або без них, які потребують соціальної підтримки в певних сферах своєї життєдіяльності;
- ◆ неблагополучні сім'ї (неповні, конфліктні, де батьки зловживають алкогольними та наркотичними речовинами, ВІЛ-інфіковані, ведуть аморальний спосіб життя);
- ◆ багатодітні сім'ї;
- ◆ сім'ї, де батьки - інваліди або виховують дитину-інваліда;
- ◆ материнські сім'ї, сім'ї, де батьки - неповнолітні або мати неповнолітня;
- ◆ прийомні сім'ї.

10. Центр сім'ї відповідно до покладених на нього завдань:

- ◆ надає допомогу різним категоріям сімей в подоланні життєвих труднощів, виконанні окремих функцій, підтримці сімейних стосунків, безпосередньому

спілкуванні;

- ◆ здійснює роботу щодо роз'яснення прав сім'ї та окремих членів, пільг, які надаються різним категоріям сімей, з питань формування правосвідомості, відповідального та усвідомленого батьківства;

299

- ◆ проводить роботу з молодими подружжями щодо запобігання сімейним негараздам, конфліктам, стресовим станам, розлученням, помилкам у системі сімейного виховання;
- ◆ організовує роботу з молоддю, яка бере шлюб, щодо раціонального вирішення сімейних проблем, профілактики протиправної поведінки членів сім'ї, алкоголізації, наркотизації та СНІДу;
- ◆ здійснює реабілітаційну роботу з дітьми, які постраждали від різних видів сімейного неблагополуччя.

11. Фінансування роботи Центру сім'ї здійснюється в межах бюджетних асигнувань, позабюджетних коштів, інших джерел, що не заборонені чинним законодавством.

12. Порядок та умови фінансування Центру сім'ї визначає ЦССМ, що його створив.

13. Центр сім'ї користується приміщеннями ЦССМ чи іншими приміщеннями, отриманими на умовах оренди, а також інвентарем, засобами зв'язку, оргтехнікою, обладнанням, транспортними засобами, іншими матеріально-технічними цінностями, які належать ЦССМ.

14. Керівник Центру сім'ї за посадою є працівником ЦССМ, за функціональними обов'язками - відповідальним за соціальну роботу з сім'єю.

15. Керівник Центру сім'ї здійснює загальне керівництво Центром сім'ї, планує його роботу, несе персональну відповідальність за виконання покладених на Центр сім'ї завдань і функцій.

16. Штат Центру сім'ї складається з фахівців різних галузей знань, що працюють за угодами або на волонтерських засадах.

Література

1. Запобігання і протидія насильству в сім'ї: Методичні рекомендації для соціальних працівників. - К.: ДЦССМ, 2004.

2. З досвіду роботи Сарненської райдержадміністрації Рівненської області по реалізації державної політики стосовно сім'ї, жінок, молоді та дітей: Методичні матеріали. - К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002.

300

3. Методика и технологии работы социального педагога: Учебное пособие для студ. высш. учебн. заведений / Б.Н. Алмазов, М.А. Беляева, Н.Н. Бессонова и др. Под ред. М.А. Галагузовой, Л.В. Мардахаева. - М.: Издат.центр "Академия", 2002.

4. Олиференко Л.Я., Шульга Т.И., Дементьева И.Ф. Социально-педагогическая поддержка детей группы риска. - М.: Издат.центр "Академия", 2002.

5. Психология социальной работы: Уч. пособие / О.В. Александрова, О.Н. Боголюбова, Н.Л. Васильева и др. Под общ.ред. М.А. Гулиной. - Спб.: Питер, 2004.

6. Сім'я в умовах становлення незалежної України (1991-2003 роки): Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2003 року. - К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004.

7. Технологии социальной работы: Учебник / Под общ. ред. Е.И. Холостовой. - М.: ИНФРА-М, 2002.

8. Шакурова М.В. Методика и технология работы социального педагога: Уч. пособие

для студентов высш. пед. уч. заведений. - М.: Изд.центр "Академия", 2002.

9. *Шептенко П.А., Воронина Г.А.* Методика и технология работы социального педагога: Уч. пособие для студ.высш.пед. уч.заведений / Под ред.В.А. Сластенина. - М.: Издат. центр "Академия", 2001.

Тема 17. Технології соціальної роботи з жінками

1. Специфіка соціальних проблем жінок.
2. Соціальна робота з жінками у західних країнах.
3. Технології соціальної роботи з жінками в умовах сучасної України.

1. Однією з характерних ознак розвитку світового співтовариства в останні десятиліття є посилення уваги до **жіночих проблем**. Про це, зокрема, свідчать визнання прав жінок як винятково важливої складової частини прав людини, розробка та прийняття Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок (1979), проголошення ООН Міжнародного року жінки (1975), Десятиліття жінки (1976-1985), проведення міжнародних та всесвітніх конференцій, присвячених розгляду питань становища жінок у суспільстві.

Основною причиною виділення жінок в особливу соціально-демографічну групу і специфічну категорію клієнтів соціальної роботи є виконання ними генеративної функції, тобто наявність у них здатності до дітонародження, що є біологічною передумовою цілого переліку культурних і соціальних наслідків.

Ця здатність, з однієї сторони, з перших етапів існування людства забезпечувала продовжуваність роду, а з іншої сторони, була великою небезпекою для нестійкої, крихкої системи життєзабезпечення традиційних суспільств (громад) минулого, в яких добування засобів прожиття завжди було пов'язане з великими труднощами, а наявність "зайвого, рота" могла призвести до недоїдання і голоду.

Тому в патріархальних суспільствах склалась (і дожила практично до нашого часу) своєрідна фемінофобія - страх перед жінками і недоброзичливе до них ставлення.

Крім того, підпорядкована роль жінок у статеворольовому поділі праці, неможливість для переважної більшості жінок самостійно забезпечувати себе і дітей засобами до існування сприяли укоріненню уявлень про їхню неповноцінність, необхідність кері-

302

вної ролі чоловіка, обмеження життєдіяльності жінок виключно сімейним колом, "природним біологічним призначенням" жінки.

Не дивлячись на масштабні демократичні зміни, що відбулися в ХХ ст. і суттєво змінили як становище жінки, так і ставлення до неї зі сторони суспільства, головна проблема жінок - поєднання сімейних і позасімейних, материнських і трудових обов'язків - продовжує зберігати актуальність.

Індустріальна і постіндустріальна епохи, поява нових сфер зайнятості, що вимагає від працівників не наявності фізичної сили, а спритності, уваги, навченості, з однієї сторони, створили потребу у жіночій, порівняно дешевій робочій силі, а з іншої -вперше надали жінкам можливість самостійно забезпечувати себе і своїх дітей засобами до існування, використовуючи соціально схвалювані способи.

На жаль, зворотною стороною подібного об'єктивного і, безумовно, прогресивного процесу стала "подвійна зайнятість" жінки - на роботі і дома, бо відповідно до традиційного поділу домашніх обов'язків жінка несе основне навантаження у веденні домашніх справ. Тільки в найбільш демократично розвинутих суспільствах спостерігаються зміни подібної традиції на користь жінок.

У зв'язку з посиленням жіночого руху в 60-х рр. ХХ ст. в органах державного управління країн Заходу з'являються структури, на які покладається обов'язок захищати права жінок, розпочинається розробка та реалізація національних жіночих програм, зростає кількість жіночих неурядових організацій, об'єднань, наукових центрів, що досліджують жіночі проблеми. Водночас створюються додаткові робочі місця, розгалужена система соціальних служб для жінок.

На відміну від Заходу в колишньому СРСР вважалося, що соціалізм гарантує рівноправність чоловіків і жінок уже самим фактом свого існування. Жінці відводилися дві

основні ролі - "трудівниці" та "матері". Їх виконання призводило до подвійного навантаження в умовах відсутності належних умов побуту, сфери обслуговування та соціальної допомоги. Задекларована рівноправність на практиці оберталася витискуванням жінок на периферію політичного та економічного життя, "фемінізацією" окремих

303

галузей з низькою оплатою праці, погіршенням стану здоров'я жінок та їх психологічного самопочуття, зростанням масштабів соціальних проблем, багато з яких були "закритими" (наприклад, аборти, раннє материнство, жіноча злочинність, проституція, насильство). Наявність цих проблем не визнавалася, вони не досліджувались і не знаходили свого розв'язання на державному рівні.

Протягом останніх років у соціально-політичному, економічному, культурному житті України відбулися суттєві зміни (усвідомлення та визнання у суспільстві актуальності жіночих прав та проблем, створення державних структур та заснування цілого ряду неурядових організацій, спрямованих на поліпшення становища жінок). Роль українського жіноцтва в усіх суспільних процесах об'єктивно зростає. Жінки становлять більшість населення України. За даними останнього перепису населення (2001 р.), їх на три з половиною мільйони більше, ніж чоловіків. Їх рівень освіти в середньому вищий, ніж у чоловіків, вагомая частина жінок зайнята у народному господарстві України.

Однак, незважаючи на певні досягнення, жінки й сьогодні залишаються незахищеними, їхнє життя сповнене багатьох проблем. Особливої гостроти набула суперечність між:

- ◆ декларуванням рівноправності жінок і чоловіків, проголошеної у міжнародних документах, які ратифіковані Україною, і реальною тенденцією до обмеження можливостей участі жінок у керівництві державою, у досягненні високого соціального статусу, економічної незалежності;
- ◆ визнанням важливості реалізації творчого потенціалу жінок як рушійної сили забезпечення сталого розвитку світового співтовариства і реальним "вимиванням" жінок, у тому числі й жіночої молоді, на периферію суспільно-політичного та економічного життя;
- ◆ спробами органів державної влади та управління створити цілісну концепцію соціальної підтримки жінок й відсутністю системи та механізмів її реалізації; недостатніми темпами розвитку соціальних служб для жінок, наукових структур, котрі досліджували б жіночі проблеми і розробляли обґрунтовані рекомендації щодо їх розв'язання;

304

- ◆ необхідністю відмови від стереотипних патріархальних уявлень про жінок, систему їхніх життєвих цінностей та практикою зображення жінок у спотвореному, принизливому вигляді у засобах масової інформації. Це негативно позначається на становищі жінок, знижує їхню самооцінку, блокує готовність до самореалізації й погіршує психологічне самопочуття, породжує невдоволення своєю статтю.

Високий ступінь залучення жінок у трудову сферу зумовлює серйозну загрозу безробіття. Особливо уразливою категорією на ринку праці є жінки, слабо захищені в соціальному плані: особи, котрі мають малолітніх дітей, дітей-інвалідів, самотні матері, жінки, які недавно закінчили навчальні заклади або, навпаки, мають перед пенсійний вік, жінки військовослужбовців, які втратили кваліфікацію через часту зміну роботи.

Можна говорити про процес загальної деінтелектуалізації жіночої праці, тому що ринок зайнятості пропонує жінкам роботу в основному у сфері обслуговування, а сфера прийняття рішення будь-якого рівня все більше вважається прерогативою чоловіків.

Заробітна плата жінок складає близько 70% заробітної плати чоловіків. Середній розмір пенсій жінок відстає від середнього розміру пенсій чоловіків. Робочий тиждень жінок, які

працюють в народному господарстві, довший, ніж у чоловіків, за рахунок праці вдома. Останню ж ніде і ніколи не вважають виробничою працею, хоча вона забезпечує життєздатність переважної більшості українських сімей. Жінки, які мають у середньому більш високий рівень освіти, ніж чоловіки, займають менш престижні та оплачувані посади; серед управлінців вони складають меншість, а на вищому рівні майже не репрезентовані взагалі.

Відсоток жінок у Верховній Раді України невисокий, хоча у радах місцевого рівня він значно вищий. У більшості жінки в Україні є сторонніми спостерігачами, вони знаходяться на узбіччі політичного життя і дуже часто страждають від невважених рішень, що приймаються більшістю чоловіків.

У багатьох країнах світу популярним є секс-бізнес (до якого все більше втягуються українські жінки) у його легальних та

305

нелегальних формах. Він приносить величезні прибутки порівняно з іншими сферами. За даними експертів ООН, торгівля людьми з метою сексуальної експлуатації за рівнем прибутковості стоїть після торгівлі наркотиками та зброєю.

Зниження соціального статусу і рівня життя жінок призводять до погіршення їхнього здоров'я, в тому числі вагітних жінок і матерів, які годують немовлят, до несприятливих наслідків у здоров'ї дітей. Загальна нестабільність і невпевненість у завтрашньому дні негативно впливають на моральний і психосоматичний стан наших співвітчизниць.

Прикрим є факт латентної дискримінації, коріння якої - у громадській свідомості, стереотипних уявленнях про ролі чоловіків та жінок у суспільстві.

Така ситуація у сфері соціостатевих відносин отримала у соціологів визначення "тендерна асиметрія".

Сприйняття жінок як вразливої групи населення та надання їм соціальної допомоги, включаючи медичні, освітні та просвітні послуги і створення додаткових можливостей для участі у прийнятті рішень на рівні місцевих громад, держави, суспільства в цілому та зменшення тендерної нерівності, стають складовими забезпечення сталого суспільного розвитку. Гасло "демократія мінус жінка - не демократія" є актуальним для сучасного розвитку українського суспільства.

2. Зважаючи на те, що зарубіжний досвід **організації соціальної роботи з жінками** значно довший за часом, багатший за своїми здобутками, ніж український, звернемося до його аналізу.

У західній практиці набули поширення такі моделі соціальних служб для жінок.

Притулки для жінок (чи так звані "Будинки для жінок"). Притулок - це місце, де жінка сама або разом із дітьми може тимчасово перебувати, якщо вона зазнала насильства або існує його загроза, у разі відсутності житла, засобів для існування, іншої небезпеки для її життя. Мета діяльності притулків полягає в тому, щоб забезпечити найнеобхіднішою швидкою допомогою та здійснити (повністю чи частково) на подальшому етапі соціальну реадaptaцію жінок. У притулках

306

жінок забезпечують не тільки житлом, харчуванням, а й соціальними послугами, у перелік яких входять консультації юриста, лікаря, психолога, професійне навчання, надання необхідної інформації, конкретна допомога у налагодженні стосунків з державними структурами для вирішення проблемних життєвих ситуацій. Як правило, адреса притулку, відомості про його клієнтів не афішуються.

У притулку одночасно можуть перебувати до декількох десятків осіб упродовж певного терміну. Після першого етапу адаптації соціальні працівники шляхом консультацій, індивідуальної та групової роботи, що спрямована на розробку плану дій на майбутнє,

намагаються допомогти жінкам. При цьому точка зору спеціалістів не нав'язується.

Притулки можуть фінансуватися за рахунок державного чи місцевого бюджету, благодійної допомоги. Але є випадки, коли за перебування в притулку жінка має платити. Проте платня досить низька.

Іноді притулки мають спеціалізований характер, наприклад, існують такі притулки, де надають допомогу неповнолітнім матерям чи здійснюють соціальну реадaptaцію жінок - жертв сексуального насильства тощо.

Центри інформації для жінок. Надають інформацію щодо прав жінок в усіх галузях життя (консультації з сімейного права, забезпечення права на працю, соціальну допомогу та ін.). У Центрі можна довідатись про служби професійної підготовки, різні громадські організації, форми організації дозвілля, ознайомитись з літературою, періодичними виданнями для жінок.

Інформаційні Центри можуть бути комплексними (дають відповіді на різноманітні питання з багатьох аспектів) та спеціалізованими (наприклад, допомагають інформацією та консультаціями з проблем виховання чи здоров'я, наркоманії чи СНІДу). *Багатoproфільні жіночі центри*, що пропонують комплекс послуг клієнткам, функціонують у багатьох зарубіжних країнах. Вони відрізняються за обсягом послуг, що надаються, кількістю клієнток, механізмами фінансування. Наприклад, у США працює мережа центрів "Жіночий будинок". У межах "Жіночих

307

будинків" реалізуються численні тренінгові програми, діють об'єднання за інтересами (гуртки співів, дизайну, вивчення іноземних мов і ін.), проводяться консультації спеціалістів, працюють спортивні та інші секції, надаються сервісні послуги. У центрі працюють психотерапевти, психологи-консультанти, сексологи, соціальні працівники, волонтери.

Центри допомоги молодим матерям мають на меті надання допомоги перш за все неповнолітнім матерям, які опинилися у складній життєвій ситуації після народження дитини. Як і притулки, центри вирішують проблеми житла, харчування для неповнолітніх мам, які не мають достойних умов для догляду за дитиною. Центр бере на себе забезпечення медичного догляду за станом здоров'я молодої матері та її дитини, здійснення навчальних та просвітницьких програм. Жінка має можливість перебувати в центрі тривалий час, наприклад, до досягнення дитиною 1,5-2-х років. За цей час багато мам встигають пройти курси професійної підготовки.

В окремих навчальних закладах (наприклад, в існуючих у ряді західних країн жіночих коледжах) впроваджено спеціальні програми, мета яких - створити умови для здобуття освіти жінками, що опинилися в скрутних ситуаціях, у тому числі й неповнолітніми мамами та матерями, що самостійно виховують дітей.

Спеціалізовані служби, що займаються розв'язанням проблем жіночого безробіття. Служби, що займаються розв'язанням проблем жіночого безробіття, мають інформаційний банк даних про наявність робочих місць і центри, які здійснюють професійну підготовку, перепідготовку, стажування, у тому числі спеціальні програми з професійної підготовки жінок.

Важливою складовою кожної програми з професійної підготовки є психологічні тренінги, курси, які допомагають жінці подолати комплекс неповноцінності, повірити в свої сили. У західній практиці приділяється велика увага підготовці жінок до підприємницької діяльності.

Бізнес-інкубатор одночасно виступає як підприємство, соціальна служба і навчальний центр. Адміністрація бізнес-інкубатора реалізує навчальні програми, організовує консультації спеціалістів

308

(юристів, психологів). Також використовується принцип взаємодопомоги, здійснюється обмін досвідом і контактами, проводяться тренінгові курси для майбутніх жінок-підприємців.

Соціальні та освітні програми для жінок, які скоїли злочин, спрямовані на корекцію поведінки, підготовку до гідного життя після повернення на волю, профілактику правопорушень. Головним завданням соціальної та виховної роботи стає збереження почуття людської гідності, особистісний розвиток. У жіночій тюрмі штату Індіанополіс (США) жінки за час відбуття покарання мають можливість підвищити свій освітній рівень, виконати навчальні програми шкіл, коледжів, університетів, скласти відповідні іспити й отримати дипломи. Фонди бібліотеки тюремного навчального центру становлять близько 6 тисяч книг, з них майже 2 тисячі - це різна юридична література.

Цей перелік моделей західного досвіду поки що залишається перспективою для практики соціальної роботи в Україні.

3. Політика стосовно жінок - це правові, політичні, економічні, соціальні заходи та дії, які спрямовані на жінок як соціально-демографічну групу у суспільстві. Не можна ототожнювати два принципово різних напрямки політики - політику стосовно жінок та політику стосовно сім'ї. Сім'я - дуже важлива сфера реалізації жіночої особистості. Але зведення всіх проблем жінок до проблем сім'ї є некоректним. Жінки мають велику кількість проблем й поза сім'єю, і тому політику щодо жінок не можна обмежувати лише сімейною сферою.

Основні завдання державної політики в Україні стосовно жінок полягають у тому, щоб узгодити позиції документів державної нормативно-правової бази щодо становища жінок з вимогами міжнародного законодавства для забезпечення дотримання прав жінок в єдності з правами та основними свободами людини; створити правові норми, необхідні для здійснення на практиці конституційного принципу рівних прав та рівних можливостей; забезпечити умови для повноправної участі жінок у прийнятті рішень на всіх рівнях управлінської діяльності; відроджувати і розвивати історичні, культурні, духовні традиції ставлення до жінки в суспільстві; формувати громадську думку щодо

309

державної політики стосовно жінок; сприяти забезпеченню та контролю за дотриманням рівних прав на ринку праці; забезпечити охорону здоров'я жінок та безпечне материнство; відпрацювати нормативні акти та механізми їх втілення для запобігання насильству стосовно жінок; підвищувати правову грамотність жінок стосовно їх власних юридичних прав; забезпечити координацію дій та заходів державної політики щодо жінок на національному, регіональному та міжнародному рівнях.

Новий етап у роботі з жінками розпочався у 1996 р., коли в Україні було створено Міністерство України у справах сім'ї та молоді - вищий орган державного управління, покликаний формувати політику щодо жінок. У 1999 р. Верховна Рада України схвалила Декларацію про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок. Напрями політики стосовно жінок відображено на схемі 17.1.

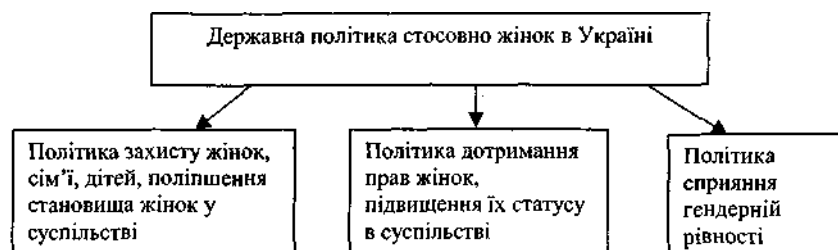

Схема 17.1. Соціально-політичні орієнтири державної політики щодо жінок в Україні

Державне управління, формування державного механізму поліпшення становища жінок передбачає необхідність утворення, крім центральних органів влади, відповідних структур на місцях. У всіх обласних та міських державних адміністраціях створено управління (відділи) у справах сім'ї та молоді. Вони забезпечують реалізацію на відповідній території державної політики з питань статусу жінок і підвищення їхньої ролі в суспільстві, рівних можливостей для участі жінок і чоловіків у всіх сферах життя.

Говорячи про тендерні напрями соціальної роботи в Україні, можна виділити три типи завдань у галузі надання допо-

310

моги жінкам: порятунок їх життя і здоров'я; підтримка соціального функціонування і соціальний розвиток (схема 17.2.).

Для порятунку життя і здоров'я жінок і дітей можуть використовуватися притулки-стаціонари, кризові центри, захистки з комплексом соціальних послуг (психологічна і медична реабілітація, юридичне консультування і правовий захист, допомога в отриманні чи відновленні документів тощо). Звичайно, надання допомоги в надзвичайних умовах не вирішує соціальних проблем як таких, але здатне іноді врятувати життя жінок чи їхніх дітей.

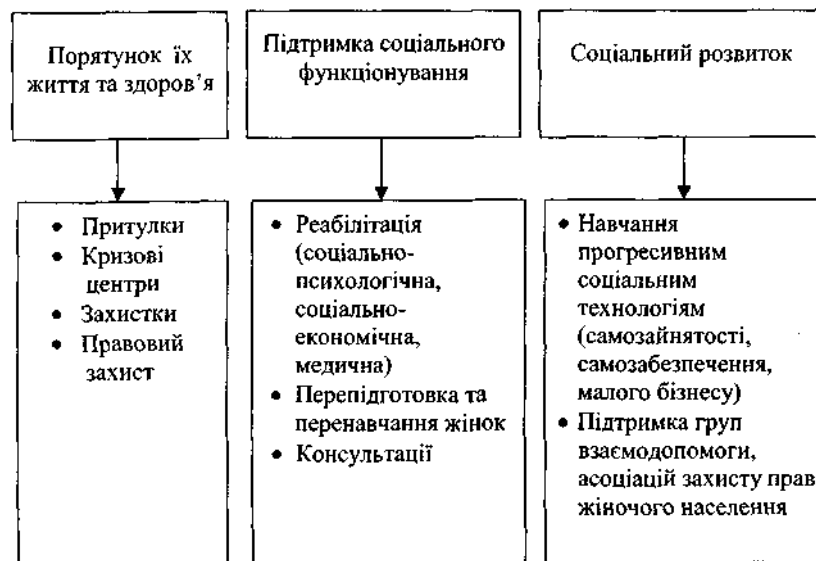

Схема 17.2. Напрями соціальної роботи щодо надання допомоги жінкам

Підтримка соціального функціонування носить більш довгостроковий характер і потреба в ній визначається складнішою сукупністю причин. Відповідно і технології, що застосовуються при цьому, різноманітніші: всі адекватні види соціально-психологічної, соціально-економічної, медичної реабілітації і підтримки жінок у складній життєвій ситуації. Найважливішим засобом соціальної і трудової реабілітації слід вважати перепідготовку чи перенавчання жінок більш потрібним професіям.

311

Консультації чи інша правова допомога можуть сприяти захисту прав жінок у випадку сімейних конфліктів чи майнових суперечок, у будь-якій ситуації, коли через недосконалість нормативної бази чи особливості свого соціального статусу жінки знаходяться у вразливому становищі.

Соціальний розвиток може забезпечуватися через інформування жінок, навчання їх прогресивним особистісним вмінням і соціальним технологіям, включаючи технології самозайнятості і самозабезпечення, малого бізнесу. Важливе значення має підтримка груп

самодопомоги і взаємодопомоги, асоціацій захисту громадянських, соціальних і інших прав різноманітних страт жіночого населення.

Всі ці три типи завдань, як правило, виконуються соціальними працівниками разом із співробітниками різних сфер соціального комплексу - правоохоронними органами, службами зайнятості, медичними і освітніми закладами.

Зупинимось на конкретних технологіях роботи з жінками в Україні.

У соціальній роботі з жіночою молоддю науковці наголошують на пріоритетності її освітнього компоненту. Історичний і сучасний зарубіжний досвід свідчить про те, що жіноча освіта відіграла і відіграє роль найвпливовішого інституту соціалізації. Рівень жіночої освіти корелює з рівнем дитячої та материнської смертності, репродуктивного здоров'я та загальним рівнем задоволення життям. Першим проектом соціально-педагогічної роботи з дівчатами стала Вечірня жіноча гімназія, що була створена у Києві наприкінці 1990 р. Вечірню жіночу гімназію було зорієнтовано на: створення умов для формування особистості з урахуванням психофізіологічних та соціокультурних відмінностей статі; розвиток у дівчат готовності брати участь у благодійній діяльності; здійснення орієнтації на вибір професії соціального працівника; використання нових можливостей для співробітництва з міжнародними та національними жіночими організаціями, асоціаціями, благодійними фондами та ін. Результатом діяльності вечірньої жіночої гімназії стала підготовка лідерів національної жіночої молодіжної організації - Асоціації

312

Гайдів України. У 1996 р. вечірні жіночі гімназії діяли вже у 12 областях України.

Починаючи з 1998 р., успішно працює Київський міський центр по роботі з жінками, створений Київською міською державною адміністрацією як перша вітчизняна модель державного багатопрофільного жіночого центру. У структурі цього центру розпочав свою діяльність й притулок для жінок. Притулок є соціально-адаптаційною установою, що призначена для тимчасового перебування жінок, які зазнали насильства в сім'ї.

При Харківській міській жіночій громадській організації "Надія" з 2000 р. також діє притулок для жінок. Притулок розраховано на 26 місць. Під час перебування в притулку жінки забезпечуються продуктами харчування першої необхідності, тимчасовим житлом терміном на 1-3 місяці (кожна справа розглядається індивідуально), проходять реабілітаційний курс, отримують безкоштовні консультації та допомогу психолога, юриста, інших фахівців у кризовому центрі при ХМЖГО "Надія", соціальну, гуманітарну допомогу та допомогу в працевлаштуванні. Усі послуги надаються безкоштовно. Жінки, що перебувають у притулку, мають можливість відвідувати навчальний заклад, працювати тощо. Жінки не мають права розголошувати інформацію про місцезнаходження притулку та запрошувати відвідувачів. За час існування мешканцями притулку вже стало 158 осіб: жінки та їхні діти. Середня кількість мешканців притулку на місяць - 10-15 осіб.

Останніми роками набули поширення різноманітні програми з попередження різних форм насильства над жінками, сексуальної експлуатації й торгівлі жінками. Зроблені перші кроки щодо створення коаліцій "Сім'я без насильства", котрі функціонують у Львівській, Житомирській, Херсонській, Одеській та інших областях і сприяють профілактиці насильства в сім'ї.

Значна роль у розв'язанні порушеної проблеми належить Міжнародному жіночому правозахисному центру "Ла Страда -Україна", діяльність якого спрямована на боротьбу з торгівлею жінками та допомогу потерпілим. У 1997 р. "Ла Страда" ініціювала появу телефонної "гарячої лінії", що створило можливості для безпосередніх контактів з жінками - жертвами торгівлі людь-

313

ми, а також з потенційними жертвами (дівчатами та жінками), які збираються їхати на роботу або навчання за кордон.

Починаючи з 2000 р., за ініціативою "Ла Стради" Україна приєдналася до участі у Всесвітній кампанії "16 днів протидії тендерному насильству", що проводиться вже понад 20 років.

Однією з інновацій в Україні є проект "Соціальне партнерство неурядових організацій та державних служб для захисту прав жінок, які звільнені з місць ув'язнення". На сьогодні в Україні існує 13 виправних колоній для жінок в її регіонах. За останні 8 років в середньому кожного року звільняються близько 5 тисяч жінок. Більшість з них так і не знаходять свого місця в суспільстві - вони не мають ні житла, ні роботи, ні підтримки рідних. Для надання допомоги звільненим з місць ув'язнення жінкам планується задіяти благодійні та громадські організації України, у першу чергу - жіночі.

Важливим напрямом соціальної допомоги жінкам стають програми, спрямовані на професійну підготовку жінок до підприємництва. За сприяння Полтавського обласного управління праці та зайнятості населення в партнерстві з жіночим центром "Порада" у 1998 р. відкрито громадський центр підтримки підприємництва "Полтавський бізнес-інкубатор". Зусиллями працівників центру організуються семінари, інформаційно-консультативна робота з питань започаткування власної справи.

За фінансової підтримки міжнародного фонду "Відродження" в 1998 р. створено бізнес-центр для жінок у Києві, а в 2000 р. - в Ужгороді.

Важливим напрямом соціальної роботи з жінками є сприяння розвитку жіночого руху, співпраця з жіночими організаціями. В Україні динамічно розвивається процес становлення масових жіночих організацій, збільшується кількість недержавних жіночих об'єднань (тільки Міністерством юстиції України міжнародних і всеукраїнських жіночих громадських організацій зареєстровано понад 40), зростає участь жінок у політичних партіях та об'єднаннях, в тому числі і на керівних посадах.

Прикладом комплексної роботи з жінками є діяльність Сарненської районної державної адміністрації Рівненської області, спря-

314

мована на створення умов для забезпечення жінкам рівних з чоловіками можливостей брати участь у політичному, економічному та громадському житті району. З цією метою розроблено заходи:

1. Створення на базі районної центральної лікарні при консультативному пункті "Шлюб і сім'я" психологічного центру для реабілітації жінок, які перебувають у надзвичайних умовах, потерпають від насильства чи стали жертвами торгівлі людьми з метою надання таким жінкам правової, методичної, консультативної і матеріальної допомоги.

2. Поширення прогресивних форм роботи з сім'ями за програмою "Українська родина", спрямованих на відродження національних традицій та обрядів, підтримку та розвиток історичних традицій українського народу, виховання любові до рідної землі, поваги до жінки-матері.

3. Організація і проведення заходів щодо відзначення Дня матері, Міжнародного жіночого дня, Міжнародного дня сім'ї та вшанування жінок -ветеранів війни та праці.

4. Проведення районного та сприяння участі жінок в обласному конкурсі "Жінка року".

5. При формуванні кадрового резерву державної служби району зараховувати до резерву на заміщення посад керівників і спеціалістів не менше 50% жінок.

6. Підвищення кваліфікації спеціалістів, робота яких пов'язана з питаннями проектування та реалізації державної політики щодо сім'ї, жінок, молоді та дітей.

7. Сприяння розвитку жіночого підприємництва через реалізацію програми "Жінка в

бізнесі".

8. Сприяння становленню та діяльності жіночих та громадських організацій.

9. Висвітлення в засобах масової інформації заходів щодо підвищення соціального статусу жінок у районі, а також запобігання поширенню у ЗМІ матеріалів, які містять вияви зневажливого ставлення до жінок.

До навчальних програм загальноосвітніх та вищих навчальних закладів району включені теми з проблем запобігання насильству та торгівлі жінками. Ці питання регулярно висвітлюють-

315

ся на шпальтах місцевих засобів масової інформації. Розпочата робота з організації консультативних пунктів з надання медико-психологічної допомоги жінкам та дітям, які стали жертвами насильства або опинилися у скрутній життєвій ситуації.

Підсумовуючи, зазначимо, що соціальна робота з жінками стає важливим напрямом соціальної роботи. Більшого визнання отримують принципи превентивності, врахування соціо-культурних і психофізіологічних особливостей жінок у процесі проведення соціальної роботи. Але оскільки соціальні проблеми жінок невід'ємні від проблем їхніх сімей, дітей, тісно переплетені з соціальними проблемами інших соціально-демографічних категорій населення, всього суспільства в цілому, вони не можуть бути вирішені у відриві від них.

Питання для самоконтролю

1. Поясніть причину виділення жінок у специфічну категорію клієнтів соціальної роботи.
2. Визначіть основні проблеми жінок у сучасному суспільстві.
3. Охарактеризуйте технології соціальної роботи з жінками за кордоном.
4. Визначіть основні завдання соціальної роботи з жінками в Україні.
5. Наведіть приклади конкретних технологій з жінками в сучасній Україні.

316

Практичні завдання

1. Проаналізуйте технологію, спрямовану на допомогу жінкам при домашньому насильстві.

Тренінг "Домашнє насильство"

(для соціальних працівників, представників громадських жіночих організацій)

Навчання під час тренінгу відбувається у вигляді виконання певних вправ. Кожна вправа розбита на певні послідовні логічні кроки. Як правило, вона розпочинається з тренерського вступу, що підводить групу до теми, визначає орієнтири. Потім, використовуючи різноманітні форми роботи з групою, крок за кроком групу ведуть до досягнення мети вправи. Закінчується вправа тренерським висновком, що дає можливість тренерській команді підвести ризику під обговоренням, коротко підсумувати напрацювання групи, зробити точні і правильні акценти стосовно теми вправи. Досягненню мети вправи допомагають інтерактивні методики, вільний обмін думками.

Під час тренінгу використовуються різноманітні методи навчання: "мозковий штурм", робота в малих групах, кероване обговорення, рольові ігри, міні-лекції та ін.

Вправи тренінгу: "Очікування"; "Визначення домашнього насильства"; "Особливості і типологія домашнього насильства"; "Джерела домашнього насильства"; "Шляхи переборення домашнього насильства".

Наводимо приклад виконання однієї з вправ.

Вправа "Особливості і типологія домашнього насильства"

Мета вправи:

- ◆ усвідомлення групою, що домашнє насильство є злочином;
- ◆ визначення особливостей домашнього насильства, а також його типів і видів.

317

1. Робота в колі

Питання до групи

- ◆ Як до проблеми домашнього насильства ставиться суспільство, правоохоронні органи?
- ◆ Чи має домашнє насильство свої особливості, якщо так, то якими є ці особливості?

Група відповідає, а тренерська команда коментує і доповнює відповіді присутніх, використовуючи "Тренерську інформацію".

Тренерська інформація

На відміну від інших типів насильства домашнє насильство має свої особливості:

- ◆ Це не одноразова дія. Це - процес, який складається із циклів насильства, які тримаються на продовженні стосунків потерпілої і кривдника.
- ◆ Якщо насильство виявилось в сім'ї хоч один раз, воно обов'язково повториться.
- ◆ Це насильство завжди відбувається протягом тривалого проміжку часу і має тенденцію до зростання.
- ◆ Це насильство між особами, які є, як правило, залежними один від одного. Найчастіше домашнє насильство замовчується і приховується обома сторонами від оточуючих.
- ◆ На думку винуватця, воно є ефективним, швидким способом досягнення мети, без великих затрат. Інші, ненасильницькі, методи вимагають значних зусиль. Людина не відмовиться від того, що дає ефект, якщо їй не запропонувати альтернативи. Якщо насильник не навчиться іншому ефективному способу спілкування з близькими людьми, то він буде продовжувати здійснювати над ними насильство.

Слід зауважити, що реакція як суспільства, так і міліції на випадки домашнього насильства часто є неадекватною і навіть ворожою стосовно потерпілої жінки, а кримінальні покарання домашніх кривдників бувають більш м'якими порівняно з покараннями за аналогічні порушення, здійснені проти сторонніх осіб.

Завдання групі

- ◆ Давайте визначимо типи домашнього насильства залежно від осіб, які в ньому беруть участь. Тобто, хто проти кого здійснює насильство в сім'ї?

318

Увага! Групі слід допомогти вийти на п'ять основних типів домашнього насильства: насильство чоловіка над жінкою; батьків над дітьми; дорослих дітей над батьками; старших дітей над молодшими; одних членів сім'ї над іншими (див. Роздатковий матеріал до вправи).

2. Робота в малих групах

Для проведення вправи присутні об'єднуються в п'ять малих груп.

Кожна група обговорює один певний тип домашнього насильства за схемою:

- ◆ Які ви знаєте конкретні випадки даного типу домашнього насильства, про які ви почули чи дізналися із ЗМІ і чому (чим) вони вас особливо вразили?
- ◆ Обговорюючи ці випадки, визначте в кожному із них чотири ознаки домашнього насильства.

Увага! За необхідністю допоможіть групі вийти на види насильства: економічне, сексуальне, фізичне, психологічне (емоційне, вербальне).

◆ Ваші відповіді запишіть маркером на аркуші паперу (аркуш А4).

Увага! Записуйте лише перелік виконаних дій.

◆ Час на обговорення - 7- 10 хв. Потім повертайтеся в коло, де хтось від вашої групи погодиться зачитати перелік насильницьких дій.

Питання до присутніх після кожного виступу від малої групи:

◆ Чому відбувається це насильство? (Тобто той тип домашнього насильства, який обговорювала група. - див. Роздатковий матеріал до вправи).

Відповіді груп прикріплюються на великому аркуші паперу.

3. Робота у великому колі

Зачитайте види домашнього насильства, які виділили малі групи. Разом з присутніми обговоріть, які ще насильницькі дії входять в кожний із чотирьох видів домашнього насильства: еко-

319

помічне, фізичне, сексуальне, психологічне (емоційне). Роздайте роздатковий матеріал. Обговоріть його.

Питання до групи:

◆ Що нам дає поділ домашнього насильства на типи, види? Для чого нам це потрібно? Як, яким чином ці знання допоможуть нам перебороти домашнє насильство?

4. Тренерський підсумок

Отже, ми з вами визначили і структурували дії, які є різними видами домашнього насильства. Це дасть можливість краще визначати заходи для подолання цього явища.

Орієнтовна тривалість заняття - 20-40 хвилин.

Роздатковий матеріал 1

1. Чоловік → Жінка

92-97% насильницьких дій стосовно жінок здійснюють чоловіки. Чому так відбувається? Не тому, що чоловіки від природи гірші, а тому, що існують в системі, в якій перевагу мають влада, сила, гроші.

Утримання чоловіком сім'ї призводить до залежності жінки, адже домашня праця (виховання дитини, догляд за оселею тощо суспільством працею необгрунтовано не вважається)

2. Батьки → діти

У ставленні до дітей чоловіки і жінки здійснюють акти насильства однаковою мірою. Дитина найбільше може стати жертвою, тому що вона не може себе захистити. Жінки потерпають від чоловіків-кривдників, а діти потерпають як від чоловіків, так і від жінок - жертв домашнього насильства. Так утворюється страшний ланцюг насильства. Це слід пояснити жінкам, які потерпіли, тоді вони в більшості випадків припиняють насильство над своїми дітьми.

3. Дорослі діти → батьки

Це насильство часто (хоча й не завжди) має свої корені в минулому: часто це ті діти, які вже виростили і повертають дорослим насильство, що здійснювалось проти них в дитинстві.

320

4. Старші діти → молодші діти

Це відображення ситуації "батько - мати". Старші діти відчули смак влади. Вони вважають, що свою владу, свої переваги над слабшими слід використовувати.

5. Член сім'ї → інший член сім'ї

Це вид насильства одних членів сім'ї над іншими. У ньому беруть участь свекри, невістки, тещі, зяті, дідуся, бабусі, діти, дядьки і т.ін. Насильство здійснюється над більш слабкими і беззахисними: людьми старшого віку чи дітьми; людьми з обмеженими фізичними і психічними

можливостями; людьми, які залежать від інших.

Роздатковий матеріал 2
Види домашнього насильства
Фізичне насильство

Вбивство, спроба вбивства, побиття, знущання, нанесення фізичних ушкоджень, штовхани, опіки, шпурляння різними предметами і т.ін.

Психологічне і емоційне насильство

Позбавлення свободи чи утримання під наглядом мимоволі жінки, постійне висліджування, погрози, залякування, шантаж, постійний контроль життя і спілкування з оточуючими, ізоляція, заборона на спілкування (навіть з рідними).

Поведінка, яка призводить до емоційного розладу, що включає залякування, погрози чи емоційний шантаж, у тому числі навіювання почуття страху за власну безпеку, за здоров'я дітей чи близьких, погрози стосовно права опіки над дітьми, а також агресивна поведінка, ігри з ножами, пістолетом чи рушницею.

Примус жінки силою чи погрозами до будь-якої поведінки чи дії, від яких жінка має право ухилитися; постійна поведінка, мета якої - зганьбити, дискредитувати чи принизити особисту гідність жінки, глузування над розумовими і фізичними даними, висміювання і словесні образи, приниження жінки перед нею самою чи перед близькими.

Безпідставні обмеження можливості розпоряджатися спільним майном, нанесення шкоди домашнім тваринам.

321

Позбавлення можливості належним чином харчуватися і відпочивати.

Примусові чборти і примусові вагітності.

Сексуальне насильство

Гвалтування чи сексуальне домагання (іноді в присутності дітей, інших людей).

Економічне насильство

Фінансовий контроль і фінансові обмеження, заборона займатися певним видом діяльності, заборона працювати взагалі, заборона вчитися чи підвищувати кваліфікацію.

Свідоме знищення майна, навмисне нанесення шкоди особистому майну людини, позбавлення можливості користуватися одягом чи майном. Позбавлення їжі, позбавлення медичної допомоги.

2. Розробити технологію роботи з конкретною категорією жінок.

Література

1. З досвіду роботи Сарненської райдержадміністрації Рівненської області по реалізації державної політики стосовно сім'ї, жінок, молоді та дітей: Методичні матеріали. - К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002.

2. Лактионова Г.М. Социально-педагогическая работа с женской молодёжью в крупном городе: теоретико-методические основы. - К.: Украин. Центр духовной культуры, 1998.

3. Левченко К.Б. Тендерна політика в Україні: визначення, формування, управління: Монографія. - Харків: Вид-во ун-ту внутр. справ, 2003.

4. Предотвращение домашнего насилия и торговли людьми: Учебник по проведению тренингов. - К: ЗАТ "Нічлава", 2002.

5. Соціальна робота в Україні: Навч. посібник / І.Д. Зверева, О.В. Безпалько, С.Я. Харченко та ін. За заг ред. І.Д. Зверєвої, Г.М. Лактіонової. - К.: Центр навчальної літератури, 2004.

6. Технологии социальной работы: Учебник / Под общ. ред. Е.И. Холостовой. - М.:

ИНФРА-М, 2002.

7. Формування тендерного паритету в контексті сучасних соціально-економічних перетворень: Матеріали міжнародної наук.-практ. конференції. - К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді; Український ін-т соціальних досліджень, 2002.

Тема 18. Технології соціальної роботи з людьми літнього та старого віку

1. Люди літнього та старого віку як соціальна спільність.
2. Участь людей літнього віку в житті сучасного суспільства.
3. Соціальна робота з людьми літнього та старого віку.
4. Компетентність соціального працівника в роботі з людьми похилого віку.

1. В останнє десятиріччя в багатьох країнах велике значення надається вивченню проблем старіння і старості. Це пов'язано не лише з демографічними і культурно-історичними змінами, що відбуваються у світі. Значне збільшення частки людей літнього і старого віку в загальній структурі населення впливає на багато сфер життєдіяльності суспільства, торкаючись галузей політики, економіки, медицини, громадсько-соціальних інститутів.

За даними ООН, у 1950 р. у світі проживало приблизно 200 млн людей віком 60 років і старше, а в 1975 р. їх кількість зросла до 550 млн. За прогнозами, до 2025 р. чисельність людей старше 60 р. досягне 1 млрд 100 млн людей, тобто, порівняно з 1950 р. їх число зросте більше ніж в 5 раз, тоді як все населення планети збільшиться лише в 3 рази.

Головними причинами постаріння населення є зниження народжуваності, збільшення тривалості життя осіб старших вікових груп завдяки прогресу медицини, підвищення рівня життя населення.

У літературі відсутнє чітке визначення того, кого можна віднести до понять "літня" і "стара людина". Значний відрізок пізнього життя, який може тривати 20 років і більше, погано диференційований і розпливчастий. Його можна умовно поділити на літній вік, старість і довголіття.

Відповідно до класифікації Європейського регіонального бюро ВОЗ літній вік у чоловіків триває з 61 до 74 років, у жінок - з 55 до 74 років, з 75 років настає старість. Люди, старші за 90 років, вважаються довгожителлями.

323

Багато хто з дослідників вказує на те, що приведена градація стосується суто біологічного віку. Тому більшість з них приходять до висновку, що сутність віку не зводиться лише до тривалості існування, яке вимірюється кількістю прожитих років. Кількісні показники віку досить приблизно фіксують фізіологічну і соціальну "якість" людини і її самопочуття.

Найбільш поширеною серед дослідників є думка про те, що єдиного критерію старості не існує. Група людей 60-75 років, для якої є характерними, більшою чи меншою мірою, втрата можливостей матеріального забезпечення і майже повне збереження здатності до самообслуговування, визначається як група літніх людей. Інша група - люди віком 75-80 років і старші, з повною втратою працездатності, частковою чи повною втратою здатності до самообслуговування. Цю групу відносять до старих людей.

Важливу роль в організації соціальної роботи з людьми літнього віку відіграють *теорії старіння*. Вони інтерпретують і узагальнюють досвід, інформацію і результати спостережень.

У сучасній науці існують різноманітні точки зору на старість і на супутні з нею процеси і явища. Найбільш численними є біологічні теорії, що аналізують можливі вікові зміни на рівні генетично запрограмованого старіння окремих клітин, груп клітин, які стосуються окремих органів. У теоріях, що вивчають зміни на клітинному рівні, процес старіння самих клітин вважається визначальним. Такі "одновимірні" погляди враховують лише природно-біологічні закони старіння і не надають серйозного значення постійній взаємодії генетичного потенціалу з факторами навколишнього середовища.

Серед соціальних моделей широкого поширення набула дефіцитарна модель. Вона оцінює старість наступним чином. Якщо уявити старіння людини як процес неухильного

руйнування і розпаду, що призводить до втрат у її емоційних і інтелектуальних здібностях, до труднощів у пристосуванні й виявляється в прихильності до старого і звичного, у повній втраті активності, у зниженні та уповільненні реакцій, то, таким чином, за цим періодом закріплюються ознаки занепадності і не-

324

повноцінності, які дозволяють розглядати старість як хворобу. Слід зазначити, що негативний стереотип старості, який базується на цій теорії, не підтверджується науково. У своїй тривіальній формі дефіцитарна модель визначає ставлення суспільства до старої людини, формує уявлення про те, що кваліть, хвороби, втрата соціальних ролей, нездужання є природними ознаками старості і, як наслідок, вони не можуть стати об'єктом терапевтичних зусиль.

Однією із найбільш відомих теорій старіння, яку можна віднести до дефіцитарної, є теорія *відчуження (звільнення)*, яка виходить з того, що для продовження нормального функціонування і розвитку суспільства старі люди повинні поступово дистанціюватися від соціальних систем і знижувати свою взаємодію з іншими людьми. Таке звільнення від соціальних ролей і віддалення від міжособистісних контактів надає їм можливість підготуватися до наступного етапу - смерті. Відповідно до теорії звільнення процес відчуження людей старшого віку, у соціальному аспекті, є неминучим, оскільки посади, що вони займають, у певний момент повинні переходити до людей більш молодих, здатних працювати більш продуктивно. Ряд критиків називають цю теорію найбільш нелюдською, інші ставлять питання: "Чи є "звільнення", "роз'єднання" універсальним і неминучим явищем?".

Передова ж наука значною мірою орієнтована на створення нового соціального образу "торжествуючої (переможної) старості" і руйнування тих стійких забобонів, пов'язаних зі старістю, які є наслідком недбалої чи некритичної інтерпретації демографічних та історичних даних. Концепція "торжествуючої" чи благополучної старості протиставляється теорії відчуження. Вона опирається на принцип діяльності і активності, акцентує увагу на створенні в суспільстві і в самій людині таких умов, які б забезпечили оптимальне проходження процесу старіння як природного циклу життя людини. Старі люди мають бути активними членами суспільства, намагаючись зберігати потреби і бажання, стиль життя і цінності, що були властиві для них протягом попередніх, середніх років життя.

325

У нинішній період набуває поширення *теорія активності*, прихильники якої стверджують, що старіючі люди, розлучаючись зі своїми ролями, відчувають свою непотрібність в суспільстві. Тому для підтримки морального духу і позитивної самосвідомості їм слід не відмовлятися від активного життя, а, навпаки, зайнятися новою діяльністю. Продовжуючи виконувати активні, соціально значущі ролі і спілкуватися з оточуючими (наприклад, працювати неповний робочий день чи займатися добровільною громадською діяльністю), люди старшого віку можуть зберігати психологічний спокій. Науковці стверджують, що ступінь пристосування людей до старості значною мірою залежить від характеру їхньої діяльності на ранніх етапах життя. Люди, які мали емоційну і психологічну стійкість і активність у віці до 30-ти років, зберігають життєву енергію і після 70-ти років; якщо для людей у віці до 30-ти років характерними є страх і консерватизм, то вони виявляють тривогу до кінця свого життя.

Між цими двома крайніми підходами (негативним та ідеалістичним) є й проміжні оцінки старості. Вони дають наступну її соціокультурну характеристику. Старість - це слабкість, на відміну від сили молодості, але закон виживання сильного відходить у неї на другий план: у старого не забереш його "місце під сонцем". Старі люди повністю

розпоряджаються собою і своїм дозвіллям, у них менше стресів, менше справ, відкладених на потім. Люди цього віку перестають виконувати суспільні функції, вони стають самі собою, набуваючи са-моїдентичності. У старості поступово приходить усвідомлення якості речей, їх значущості у власному житті, міцно утверджується цінність сьогодення.

Вираженням цього підходу може бути *теорія субкультури*. Вона відносить осіб старшого віку до певної субкультури старості, яка визначається як сукупність своєрідних норм і цінностей, відмінних від тих, що панують у суспільстві. Причиною появи субкультури старості називають дискримінацію у ставленні до осіб старшого віку і відчуття ними своєї спільності. Якщо старіючим людям вдається завести друзів і зберегти зв'яз-

326

ки, що вже склалися раніше, це допоможе зберегти їм почуття психологічної стабільності. На думку авторів вказаної теорії, збільшення числа поселень для пенсіонерів і інших подібних житлових комплексів, закладів сприяло б формуванню самобутньої субкультури старих людей.

Деякі спеціалісти вважають найбільш плідною *теорію "вікової стратифікації"*, відповідно до якої кожне покоління людей унікальне і володіє лише йому властивим досвідом.

2. Участь людей літнього віку в житті суспільства.

На думку спеціалістів, визнання і соціальний статус людина може отримати, лише беручи участь у житті суспільства. І хоча після виходу на пенсію літні люди часто продовжують вести активне життя, у них в цілому виникає дефіцит активних відносин.

Якщо вихід на пенсію розглядається як вихід "з нормального життя", то така втрата для літньої людини повинна компенсуватися іншою інтегративною діяльністю з метою уникнення соціальної ізоляції, що призводить до психологічних проблем і прискорення процесу старіння.

Участь людей літнього віку в суспільному житті може мати декілька форм. Одна з них, найбільш пряма, - політична, яка виявляється не лише у голосуванні на виборах, а й участі в політичному житті на місцевому, регіональному і національному рівнях. Іншою формою участі в житті суспільства є добровольча (волонтерська) робота, що охоплює широке коло різних видів діяльності: спорт, культуру, соціальну роботу.

Участь літніх людей в русі волонтерів такі широко поширена у всьому світі. Для добровольчої асоціації властиві риси:

- ◆ вона організована для захисту спільних інтересів своїх членів;
- ◆ членство є добровільним, тому лідери мають порівняно невеликий вплив на членів асоціації, завжди є можливість вийти із цієї організації;
- ◆ члени добровольчої організації працюють безплатно.

У Швеції з її високим рівнем розвитку системи державного соціального захисту до 50 % громадян беруть активну участь в добровольчій діяльності. При цьому саме 60-70-річні лідиру-

327

ють за числом годин, відданих волонтерській роботі. У добровольчій діяльності літніх людей приваблює вільний вибір діяльності, незалежність, а також небажання бути зв'язаними будь-якими обмеженнями та жорстким графіком роботи.

Лише в останнє десятиріччя літні люди виділилися в специфічну соціальну групу, яка може стати свого роду козирем у політичній боротьбі. За даними зарубіжних дослідників, популярний стереотип про політичну пасивність літніх людей не знаходить підтвердження в емпіричних даних. У багатьох країнах відсоток тих людей, які беруть участь у виборах, зростає з віком і досягає максимуму у 60-70 років. У розвинутих країнах виборці літнього віку складають

25-30 % електорату. Тому в багатьох країнах висуваються ідеї про створення партій старшого покоління, старших громадян.

Всі ці тенденції повинні враховувати соціальні працівники у роботі з громадянами літнього і старого віку.

3. Однією з особливостей ситуації, що склалася в нашій країні, є те, що "входження в старість" відбувається на фоні зниження рівня життя значної кількості людей. Люди літнього і старого віку найперше попадають в групу високого ризику, стають надто залежними від медичних, економічних послуг і особливо потребують соціально-психологічної підтримки.

Це і покликана забезпечити соціальна робота з людьми літнього та старого віку. Насамперед слід зазначити, що вирішального значення для спеціалістів, результат діяльності яких багато в чому залежить від успішної взаємодії із старими людьми, набувають знання про психологічні особливості людей старого віку, їхні потреби і можливості.

Серед підходів, що пропонуються в галузі соціальної роботи з людьми літнього та старого віку, вирізняється концепція "селективної оптимізації життєдіяльності літніх людей з компенсацією соціальних амортизаторів". Вона базується на розрізненні нормального, патологічного і оптимального процесу старіння. За організації соціальної роботи на основі названої концепції з людьми старшого віку практична діяльність складається із трьох основоположних елементів.

328

По-перше, селекції (чи відбору), що розуміється як пошук основних чи стратегічно важливих елементів життєдіяльності старої людини, які були втрачені з віком. Йдеться про те, щоб індивідуальні потреби були приведені у відповідність із реальною дійсністю, що дозволило б індивіду отримувати відчуття вдовolenня від свого повсякденного життя та контролювати його. По-друге, із оптимізації, яка полягає в тому, що літня людина завдяки сприянню кваліфікованого спеціаліста з соціальної роботи знаходить для себе нові резервні можливості, оптимізує своє життя як в кількісному, так і якісному відношенні. По-третє, із компенсації, яка полягає в створенні додаткових джерел, що компенсують вікову обмеженість в адаптивному процесі, у використанні нових сучасних технік і технологій, які покращують пам'ять, компенсують втрату слуху і т.ін.

Основне завдання соціальної роботи з людьми похилого віку пов'язане з їхнім соціальним захистом. Соціальний захист - це комплекс економічних, соціальних і правових гарантій для громадян літнього і старечого віку, що ґрунтується на принципах людинолюбства й милосердя з боку держави у ставленні до тих членів суспільства, які цього потребують.

У свою чергу, соціальний захист верств населення літнього і старечого віку складається з профілактики, підтримки і представництва.

Профілактика має на меті зберегти добробут старої людини шляхом зменшення чи усунення чинників ризику, і тим самим запобігти її влаштуванню в стаціонарних установах соціального обслуговування.

Підтримка - це допомога, необхідна старим людям для збереження максимально можливого рівня самостійності.

Представництво - захист інтересів старих людей, визнаних недієздатними, від їхнього імені, для надання необхідної допомоги.

На п'ятдесятій сесії Генеральної Асамблеї ООН, що відбулася в березні 1995 р., для підготовки і проведення Міжнародного року літніх (1999 р.) були визначені принципи роботи з людьми літнього і старого віку, що об'єднані в п'ять груп.

329

1. Принципи групи "незалежність" ґрунтуються на тому, що літні й старі люди повинні мати доступ до основних благ та обслуговування, можливість працювати чи займатися іншими видами діяльності, які дають прибуток, брати участь у визначенні термінів

припинення трудової діяльності, жити в безпечних умовах, одержувати допомогу в проживанні в домашніх умовах доти, допоки це можливо.

2. Принципи групи *"участь"* відбивають питання щодо залучення людей похилого віку до суспільного життя та активної участі в розробці й здійсненні політики, що стосується їхнього добробуту, можливості створювати рухи чи асоціації осіб літнього віку.

3. Принципи групи *"відхід"* стосуються проблеми забезпеченості доглядом і захистом з боку родини, громади, доступу до медичного обслуговування з метою підтримки чи відновлення оптимального стану й запобігання захворюванням, доступу до соціальних і правових послуг.

4. Принципи групи *"реалізація внутрішнього потенціалу"* закликають до того, щоб літні та старі люди мали можливість всебічно реалізувати свій потенціал, щоб їм завжди був відкритий доступ до суспільних цінностей у галузі освіти, культури, духовного життя й відпочинку.

5. Принципи групи *"гідність"* торкаються питання недопущення експлуатації, фізичного і психічного насильства стосовно людей похилого віку, забезпечення їм прав на справедливе ставлення до них незалежно від віку, статі, расової чи етнічної приналежності, інвалідності чи іншого статусу, а також незалежно від їхнього трудового внеску.

На думку соціальних геронтологів західних країн, важливим завданням соціальної роботи є те, щоб пов'язати індивіда, сім'ю чи общину із зовнішніми і внутрішніми джерелами тих ресурсів, які необхідні для виправлення, покращання чи збереження певної ситуації.

Старі люди мають право на повноцінне життя. І це стає можливим лише у тому випадку, якщо вони самі беруть діяльну участь у вирішенні питань, що їх безпосередньо стосуються.

330

Важливу роль у вирішенні подібного роду завдань у нинішній час відіграють групи взаємодопомоги.

Групи взаємодопомоги - це невеликі, прив'язані до певного місця групи, члени яких, маючи загальні проблеми, допомагають один одному. Такі групи, як свідчить практика, складаються з 5-7 чоловік, які живуть поблизу і мають періодичні контакти. Ці групи іноді виникають спонтанно, але найчастіше їх організовує один із найбільш активних майбутніх її членів. Групи самодопомоги потребують спеціальної підтримки соціальних працівників. Мета роботи в групі - пом'якшення впливу негативних явищ, а не повне їх переборення (що є неможливим), підтримка людини, а не формування нового стилю життя, поступове навчання позитивним життєвим навичкам, а не повне відкидання минулих форм життєдіяльності. Разом з тим групи самодопомоги не є панацеєю від усіх бід, і багато з проблем не можуть бути вирішені з їх допомогою. Досить частою для старих людей є ситуація "важкої втрати" (смерть близької людини). У цьому випадкові допомогою для людини є групи "важкої втрати". Така група є тим "безпечним сховищем", де можна бути самим собою серед людей, які тебе розуміють і співчують тобі. Якщо людина знаходить місце, де вона може виразити своє горе і печаль без осудження зі сторони інших, це може звільнити її від важких переживань і мати важливий терапевтичний результат.

Одним із методів соціально-психологічної допомоги старіючим людям є клубна робота. *Клуби для старих людей* почали з'являтися після Другої світової війни. У деяких соціальних службах може нараховуватися декілька таких клубів: "Любителі романсів", "Просвіта", "Любителі тварин" та ін. Завдання клубу - задовольнити різноманітні духовні потреби його учасників.

Оптимальна кількість членів клубу - 40-50 чоловік. Деякі клуби видають членські квитки і збирають членські внески. Таємним голосуванням вибирається правління клубу (6-7 чол.). Клуб повинен налагодити зв'язок з місцевою громадськістю, вибирати різні форми співробітництва. Одночасно він

може стати центром, де вирішуються різноманітні питання, що стосуються людей літнього віку.

Програма занять спланована і пристосована до потреб старіючих людей. Найбільш популярними формами занять є просвітницькі лекції, зустрічі з цікавими людьми, колективне читання книг і журналів, робота різних гуртків (театрального, вокального, в'язання та ін.) Велика увага приділяється туризму, організації екскурсій.

Залучення людей літнього віку до діяльності клубів, може, безперечно, принести оздоровчий ефект, оскільки в процесі спілкування відновлюються навички і інтерес, створюється певне соціальне середовище, змінюються особистісні установки, виникає більш оптимістичне сприйняття себе й інших. По-іншому, у даному випадку має місце "ефект групи".

В Україні спеціальною державною установою, що надає послуги пенсіонерам, інвалідам, самотнім непрацездатним громадянам та іншим соціально незахищеним громадянам вдома, в умовах стаціонарного, тимчасового та денного перебування, та які спрямовані на підтримання їхньої життєдіяльності й соціальної активності, є *територіальні центри* соціального обслуговування пенсіонерів та самотніх непрацездатних громадян управлінь соціального захисту населення. До складу територіального центру можуть входити такі структурні підрозділи (не менше двох):

1) відділення соціальної допомоги вдома, в тому числі спеціалізовані - для обслуговування інвалідів з порушенням рухової активності, сліпих, глухих тощо, (створюється для обслуговування не менше як 80 самотніх непрацездатних громадян, які потребують побутової, медико-соціальної допомоги в домашніх умовах за висновками лікарів закладів охорони здоров'я);

2) відділення організації надання грошової та натуральної адресної допомоги малозабезпеченим непрацездатним громадянам (створюється у разі необхідності та за наявності не менше ніж 500 осіб малозабезпечених непрацездатних громадян, які потребують, за актами обстеження

матеріально-побутових умов проживання, грошової та різних видів натуральної допомоги);

3) відділення соціально-побутової реабілітації (створюється для забезпечення не менше як 30 відвідань на день з метою проведення соціально-оздоровчих заходів, соціально-психологічної, трудової реабілітації, консультацій лікарів та інших спеціалістів, дозвілля тощо);

4) відділення медико-соціальної реабілітації (створюється за наявності 50 відвідань на день або 25 ліжко-місць для проведення медико-соціальної реабілітації самотніх громадян похилого віку шляхом використання медичних, психологічних, соціальних методів реабілітації);

5) стаціонарне відділення для постійного або тимчасового проживання (створюється за наявності не менше як 10 самотніх непрацездатних громадян, які втратили рухову активність, не можуть обслуговувати себе самостійно, потребують постійного стороннього догляду, надання побутової і медичної допомоги);

6) спеціальні житлові будинки для самотніх непрацездатних громадян з комплексом служб соціально-побутового і медичного обслуговування (будуються в разі необхідності для поліпшення умов проживання та соціально-побутового і медичного обслуговування самотніх непрацездатних громадян);

7) лікувально-виробничі майстерні, спеціальні цехи, ділянки, підсобні господарства (створюються для проведення трудової терапії, забезпечення потреб малозабезпечених

непрацездатних громадян);

8) їдальні, магазини, що діють на основі госпрозрахунку.

У разі необхідності, за погодженням з місцевими органами виконавчої влади, можуть створюватися інші підрозділи, дільниці, діяльність яких спрямована на соціальний захист непрацездатних громадян.

Основні завдання територіального центру:

- ◆ виявлення одиноких непрацездатних громадян, які потребують соціально-побутового і медико-соціального обслуговування та допомоги, обстеження разом з представ-

333

никами закладів охорони здоров'я, житлово-комунальних контор, громадських організацій їх матеріально-побутових умов проживання і визначення потреб у необхідності надання різних видів послуг;

- ◆ встановлення зв'язків з підприємствами, установами, організаціями, незалежно від форм власності, з питань соціального обслуговування та надання допомоги непрацездатним громадянам.

Стаціонарне обслуговування громадян похилого віку здійснюється в *будинках-інтернатах*, пансіонатах для ветеранів війни та праці. Основним завданням будинку-інтернату є забезпечення належних умов для проживання, соціально-побутового обслуговування, надання медичної допомоги особам, які потребують стороннього догляду і допомоги. Переважне право на влаштування до будинку-інтернату мають ветерани згідно із Законом України "Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні". Як виняток, до будинку-інтернату можуть прийматися особи похилого віку та інваліди, які мають працездатних дітей або родичів, зобов'язаних відповідно до чинного законодавства їх утримувати, якщо останні з об'єктивних причин не можуть цього робити. За наявності вільних місць до будинку-інтернату можуть прийматися особи, які мають працездатних дітей або родичів, які відповідно до чинного законодавства зобов'язані їх утримувати, за умови 100-відсоткового відшкодування будинкові-інтернату витрат на їх утримання. Громадяни похилого віку та інваліди, ветерани війни та праці за наявності вільних місць у будинку-інтернаті можуть прийматися до будинку-інтернату на тимчасове проживання терміном від 1 до 6 місяців як на загальних підставах, так і на платній основі.

Проблема перебування людей похилого віку у будинках-інтернатах досить складна і потребує значної уваги зі сторони суспільства. Практика підтверджує актуальність установки ООН на те, щоб дозволити жити старіючим людям у власних сім'ях, адже в будинках-інтернатах людина старшого віку потрапляє в складну ситуацію: з однієї сторони, різка зміна оточуючої обстановки, з іншої - перехід до колективного життя, не-

334

обхідність підкорятися встановленому порядку, страх втрати незалежності. Це посилює нестійкість нервово-психічного стану, служить причиною пригніченого настрою, невпевненості в собі, своїх діях, негативно позначається на стані здоров'я. Тому соціальні працівники повинні спрямовувати свої зусилля на підтримку проживання людей старшого віку в домашніх умовах.

4. Робота зі старими людьми завжди вважалась і вважається скрізь однією з найбільш важких у психологічному плані. Ось чому соціальні працівники повинні мати універсальну підготовку щодо всіх аспектів похилого та старечого віку, усвідомлювати величезну кількість психологічних, психопатологічних, соматичних, морально-етичних проблем, які виникають у людей цього вікового періоду. Слід розуміти, що населення старших вікових періодів -це група, яка характеризується широким спектром внутрішніх відмінностей.

Важливо не зміщувати всі групи людей третього віку, а розглядати кожну групу із розривом не більше, ніж 5-10 років. Для прогнозування потреб у соціальному обслуговуванні і соціальній роботі необхідне визначення динаміки зростання чисельності осіб віком від 75 років і старших, а не загального збільшення числа людей віком від 55 років. За даними досліджень, 80% осіб, старших 75 років, - найбільш безпомічні люди і вони потребують повної сторонньої допомоги й обслуговування.

Для людей, які працюють з людьми старшого покоління, важливо враховувати, що старі люди мають різноманітний життєвий досвід - це їх відмітна риса. Тому слід орієнтуватися у наявних індивідуальних можливостях конкретної особистості. У молодого і середнього покоління є різноманітні уявлення, якими мають бути дідусі і бабусі, як вони повинні себе поводити, що їм краще робити чи не робити. Соціальному працівнику під час взаємодії з старими людьми слід звільнитися від цих уявлень і звернути всю свою увагу на те, що сама стара людина вважає для себе важливим. Пріоритетними напрямками роботи з людьми літнього і старого віку є надання соціальної підтримки і зміцнення у них відчуття компетентного функціонування. У роботі з цією категорією людей бажаними і необхідними для спеціаліста вважаються такі якості:

335

- ◆ справжня, щира повага до старості;
- ◆ позитивний досвід життя зі старими людьми;
- ◆ здатність і бажання навчитися чому-небудь у старих людей;
- ◆ переконання, що останні роки життя можуть бути досить наповненими;
- ◆ терпіння;
- ◆ знання психологічних і соціальних особливостей старих людей;
- ◆ здатність протистояти стереотипам і міфам про старих людей;
- ◆ здорові установки у ставленні до власної старості.

Працівник соціальної сфери повинен враховувати, що психіка старих людей нестійка і для них властива є часта роздратованість. Соціальному працівникові необхідно оволодіти мистецтвом спілкування зі старою людиною, адже в протилежному випадкові можуть виникнути міжособистісні непорозуміння і навіть неприхована ворожість один до одного. Оволодіння навичками спілкування із старою людиною - непросте завдання. Крім вміння вислухати її, необхідно в той же час зібрати і об'єктивну інформацію про неї, проаналізувати і оцінити ситуацію, в якій вона знаходиться, визначити, у чому полягають об'єктивні труднощі старої людини, а що є результатом суб'єктивних переживань. Важливо не дозволити старій людині бути головною в бесіді і в подальших контактах. Слід досить доброзичливо переводити бесіду в необхідне для соціального працівника русло. Суттєвим є вміння гідно завершити бесіду, не образивши стару людину і переконавши її своєю поведінкою, що всі її проблеми будуть враховані і по можливості задоволені.

Найвищим показником професіоналізму соціального працівника є довіра старої людини, сприйняття його порад, вміння спеціаліста спрямувати людину похилого віку на самостійне вирішення особистих проблем.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні проблеми людей старшого віку.
2. Проаналізуйте теорії старіння.

336

3. Назвіть компоненти соціального захисту людей літнього та старого віку.
4. Обґрунтуйте принципи роботи з людьми літнього та старого віку.
5. Проаналізуйте технології роботи з людьми літнього та старого віку.

Практичні завдання

1. Праналізуйте технологію соціальної роботи з людьми похилого віку.

Клуб шанувальників звичаїв українського народу

Народні звичаї - загальноприйнятий порядок, правила, які здавна існують у громадському житті й побуті українського етносу. Звичаї фіксують елементи прийнятого народом способу життя, пов'язані з світоглядом, віруванням, обрядами українців. Для українських народних звичаїв характерний глибокий гуманізм. Наприклад, коли дитина залишалася сиротою, про неї піклувалася громада. Народна звичаєвість вимагала шанувати старших, особливо батьків. Громадянські звичаї передбачали матеріальну допомогу убогим, хворим, потерпілим від стихійного лиха - на великі свята за рахунок громади влаштовували обіди для старих, жебраків. Неоціненне значення для людини будь-якого віку мають народні філософські ідеї, що лежать в основі традицій і звичаїв календаря: безкінечність світу, безперервність і вічність життя та його постійне оновлення, циклічність природних явищ, взаємозв'язок людини і природи, всесвітута ін.

Ознайомлення зі звичаями рідного народу, організація відзначення народних свят та участь у них принесуть у життя людей похилого віку відчуття зв'язку з іншими людьми, наповнять буденні дні світлими, хвилюючими почуттями, посилять переконаність у тому, що світ будується на Добрі, Красі, Справедливості.

Засідання клубу відбуваються залежно від активності учасників клубу та за рішенням ради клубу.

Діяльність клубу може включати такі види занять: організація святкування найзначніших українських свят; читання різномані-

337

тної народознавчої літератури; запрошення фольклорних колективів; зустрічі зі знавцями української народної культури; конкурси на кращого виконавця народної пісні (кращого оповідача легенд, бувальщин, усмішок); конкурси народних майстрів та ін.

Орієнтовна тематика зустрічей членів клубу, що поглиблюють знання про народні свята.

Січень. Різдвяні свята в Україні. "Радуйсь, Земле, Коляда їде".

Лютий. Стрітення. "Зустріч Зими і Літа".

Березень. "Сорок святих". "Теплого Олексі".

Квітень. Благовіщення. Великдень. "На Великдень сонце грає".

Травень. День Святого Юрія. "Святий Юрій відмикає землю і небо". День Миколи-Чудотворця.

Червень. Зелені свята. "Зав'ю вінки та й на святки".

Липень. Свято Івана Купала. Свято Петра і Павла.

Серпень. Маковея. Спаса. Перша Пречиста.

Вересень. Здвиження. Друга Пречиста.

Жовтень. Покрова. "Покровонько, покрівонько, накрий мені голівоньку".

Листопад. День святої П'ятниці. День святого Дмитра. День Михайла Архистратига.

Грудень. Введення (Третя Пречиста). Андрія. Миколи. "Ой хто, хто Миколая любить?"

Література

1. *Краснова О.В., Лидере А.Г.* Социальная психология старения: Уч. пособие для студентов высш. уч.заведений. - М: Изд.центр "Академия", 2002.

2. Психология социальной работы: Уч. пособие / О.В.Александрова, О.Н. Боголюбова, Н.Л.Васильева и др. Под общ.ред. М.А. Гулиной. - Спб.: Питер, 2004.

3. *Синчук С.М., Бурак В.Я.* Право соціального забезпечення України: Навч. посібник. - К.: Т-во "Знання", КОО, 2003.

4. Соціальна робота в Україні: Навч. посібник / І.Д. Зверева, О.В. Безпалько, С.Я. Харченко та ін. За заг. ред. І.Д. Зверевої, Г.М. Лактіонової. - К.: Центр навчальної

літератури, 2004.

5. Технологии социальной работы: Учебник / Под общ. ред. Е.И. Холостовой. - М: ИНФРА-М, 2002.

6. *Яцмирская Р.С., Беленькая И.Г.* Социальная геронтология: Уч. пособие для студ. высш. уч. заведений. - М.: Гуман. изд. центр ВЛАДОС, 2003.

Тема 19. Технології соціальної роботи з дезадаптованими дітьми і підлітками

1. Проблема дезадаптації дітей та підлітків в сучасному суспільстві.
2. Технології соціальної роботи з дезадаптованими дітьми і підлітками.

1. Одним із найважливіших напрямів соціальної роботи є **робота з дітьми**, яких виділяють в самостійну категорію, але називають при цьому по-різному: важкі, важковиховувані, педагогічно занедбані, проблемні, дезадаптовані, діти групи ризику та ін.

Різні назви відображують різні точки зору на цю категорію дітей. Визначення "важкі", "важковиховувані", "педагогічно занедбані", "проблемні" даються таким дітям з позиції педагога, для якого вони створюють особливі труднощі, проблеми, незручності і цим виділяються серед "звичайних" дітей. Така точка зору лежить в основі традиційних педагогічних підходів у ставленні до цих дітей.

Поняття "дезадаптовані діти" має соціальний чи соціально-психологічний відтінок і характеризує дану категорію дітей з позицій соціальної норми, а точніше - невідповідності їй. Оскільки соціальна адаптація - це включення індивіда чи групи в соціальне середовище, пристосування їх до відповідних правил, системи норм і цінностей, то соціальна дезадаптація підлітків - це порушення процесу соціального розвитку, соціалізації індивіда. Найбільш характерними проявами соціальної і психолого-педагогічної дезадаптації цих дітей є їх агресивна поведінка, конфлікти з вчителями і ровесниками, вживання алкоголю і наркотиків, здійснення правопорушень (бійки, крадіжки й ін.) невідвідування школи, бродяжництво, спроби суїциду і т.ін.

У літературі перераховується декілька факторів, що впливають на процес дезадаптації підлітків: спадковість (психофізична, соціальна, соціокультурна), психолого-педагогічний фактор (дефекти сімейного і шкільного виховання), соціальний фактор

339

(соціальні і соціально-економічні умови функціонування суспільства), соціальна діяльність самого індивіда, тобто активно-вибіркове ставлення до норм і цінностей свого оточення, особисті ціннісні орієнтації і здатність до саморегуляції своєї поведінки. У дослідженнях наголошується насамперед на соціальній зумовленості відхилень, що не виключає впливу індивідуальних особливостей особистості.

Сучасний стан українського суспільства не тільки не сприяє вирішенню проблеми дезадаптації дітей і підлітків, але, навпаки, загострює її. Можна виділити декілька політичних, соціально-економічних, духовно-моральних факторів, що впливають на збільшення кількості соціально дезадаптованих підлітків:

- ◆ надмірна комерціалізація суспільства;
- ◆ розпад цілого ряду соціальних інститутів, які раніше працювали на дитинство;
- ◆ погіршення соціально-економічних умов функціонування сім'ї (низький матеріальний рівень, погані житлові умови);
- ◆ зниження моральної культури суспільства та сім'ї;
- ◆ криміналізація суспільства, зростання впливу культу сили;
- ◆ втрата престижу освіти і чесного заробітку.

Досить суттєвими є психологічні фактори. У вітчизняній та зарубіжній літературі накопичений великий обсяг даних, який свідчить про те, що на формування дезадаптації здійснюють вплив такі з них:

- ◆ занедбаність як наслідок зовнішньо несприятливих умов життя і виховання, недостатньої уваги до дитини;
- ◆ депривація як результат повної відсутності зі сторони батьків теплих, близьких взаємин з дитиною, необхідних для її повноцінного розвитку;
- ◆ фрустрація, зумовлена тим, що дуже часто задоволенню життєво важливих потреб

- дитини заважають непереборимі труднощі;
- ♦ внутрішній конфлікт, формування комплексу особистісних проблем як перепон у сфері спілкування і діяльності, взаємин з людьми.

340

Невирішуваність внутрішніх протиріч з близькими людьми і "значущими іншими" трансформується спочатку у відчуженість, потім у конфронтацію і, насамкінець, у постійну готовність (диспозицію) до зіткнень, різних за способами взаємодії з оточуючими, формами свого вираження, ступенем інтенсивності, тривалістю і відкритістю протистояння.

Деадаптації значною мірою сприяють певні психологічні особливості підліткового віку. Психологічним змістом підліткового періоду є, за Е.Еріксоном, криза ідентичності. Під ідентичністю розуміється визначення себе як особистості, як індивідуальності. Її криза настає після розпаду дитячого Я, коли дитина ще не відділяє себе від батьків у психологічному і соціальному плані.

У цьому віці людина схильна до запитань: "Хто я така?" і "Що я можу?". Як правило, дитина підліткового віку ідентифікує себе з тією людиною, яка є виразником найбільш привабливої моделі поведінки. Підліток шукає того, хто міг би стати його "дзеркалом", через яке він перевіряв би свої вчинки.

Для підліткового мислення характерні певні особливості, що накладають серйозний відбиток не лише на інтелектуальну, а й на поведінкову сферу. По-перше, їм властива схильність до крайніх варіантів оцінки фактів і подій - перебільшення чи применшення. По-друге, підлітки прагнуть до глобалізації мислення і роблять рішучі й остаточні висновки із неповної, одиничної інформації. По-третє, свої висновки вони обґрунтовують, виходячи з позицій максималізму, не розрізняючи нюансів.

Формування протиправної поведінки в 12-16 років - крайні прояви численних підліткових комплексів і компенсаторних реакцій, спрямованих на їх переборення. Суть цих комплексів - специфічні підліткові поведінкові реакції на вплив оточуючого середовища.

Однією з найбільш яскраво виражених реакцій підлітків є реакція емансипації, тобто прагнення звільнитися від опіки дорослих. Вона може поширюватися на встановлені в суспільстві, тобто дорослими, правила і норми.

341

Для підлітків властиве майже інстинктивне групування з ровесниками. Багато підліткових груп жорстко структуровані, у них є лідер, наближені до лідера, "бійці і опозиція". Такі групи мають "свою територію", яку "захищають" від вторгнення ровесників та інших груп. У закритих закладах реакція групування проявляється досить сильно: створюються "земляцтва" (об'єднання за етнонаціональним принципом) і "сім'ї" (об'єднання за принципом "подобається - не подобається"). Переважна більшість правопорушень здійснюється саме в групі. Реакція групування - головний регулятор поведінки неповнолітніх злочинців, тому і здійснювані ними злочини переважно групові.

Менш небезпечний характер, з точки зору правових відносин, носять реакції-захоплення, чи хоббі-реакції, підлітків. Захоплення є особистісно значущими для підлітків, тому вони можуть слугувати ключом для встановлення контакту з ними. Відсутність таких захоплень у підлітків є тривожним симптомом.

Дослідження показують, що однією із важливих причин формування делінквентної поведінки у підлітків є страх перед майбутнім. Скоєння правопорушення стає спробою перебороти цей страх у тій ситуації, коли дитина не бачить можливості раціонального вирішення ймовірних труднощів у майбутньому.

Значну роль у формуванні протиправної поведінки відіграють особливості виховання в сім'ї. Наприклад, гіперопіка зі сторони батьків приводить до формування підкорюваності і некри-

тичності у ставленні до дорослих. Такі підлітки самостійно рідко йдуть на скоєння злочинів і виявляються втягнутими в них дорослими злочинцями. Вседозволеність формує такі риси характеру, як егоїзм, небажання рахуватися з думками, почуттями і правами інших людей. Часто такі підлітки навіть не усвідомлюють того, що скоїли злочин. Емоційне відторгнення зі сторони близьких людей призводить до того, що підліток стає емоційно нестійким, імпульсивним. Він здатний до скоєння найважчих злочинів задля того, щоб добитися визнання зі сторони значущих для нього осіб.

342

Ряд дослідників вважає, що підліткові суїциди і правопорушення - це явища одного порядку. Правопорушення - це поведінка суїцидального характеру, що поєднує в собі відхід від реальності з пошуками легкого життя і бажанням спровокувати оточуючих.

2. Соціальна дезадаптація - це процес, який може бути зворотним. На думку багатьох вчених і практиків, можна не тільки попереджувати відхилення в соціальному розвитку дітей і підлітків, а й управляти процесом ресоціалізації соціально де-адаптованих дітей і підлітків.

Актуальна проблема - формування нової соціальної політики щодо профілактики дитячої бездоглядності і соціального сирітства. Закон України "Про охорону дитинства" (26.04.2001 р.) передбачає таку систему заходів щодо охорони дитинства:

- ◆ визначення основних правових, економічних, організаційних, культурних і соціальних принципів охорони дитинства, удосконалення законодавства про правовий та соціальний захист дітей, приведення його у відповідність до міжнародних правових норм у цій сфері;
- ◆ забезпечення необхідних умов для охорони здоров'я, навчання, виховання, фізичного, психічного, соціального, духовного та інтелектуального розвитку дітей, їх соціально-психологічної адаптації та активної життєдіяльності, зростання в сімейному оточенні в атмосфері миру, гідності, взаємоповаги, свободи, рівності;
- ◆ проведення державної політики, що спрямована на реалізацію цільових програм з охорони дитинства, надання дітям пільг, переваг і соціальних гарантій у процесі виховання, навчання, підготовки до трудової діяльності, заохочення наукових досліджень з актуальних проблем дитинства;
- ◆ встановлення відповідальності юридичних і фізичних осіб (посадових осіб і громадян) за порушення прав і законних інтересів дитини, спричинення їй шкоди.

Цей закон вперше створив всебічну базу для захисту прав дітей на основі системного підходу (дитина - сім'я - суспіль-

343

ство). Види соціальної роботи з дітьми визначає Закон України "Про соціальну роботу з дітьми та молоддю" (21.06.2001 р.). Для повноцінної соціальної роботи з дезадаптованими дітьми та підлітками необхідне створення для них системи закладів, завданнями яких мають бути:

- ◆ профілактика бездоглядності, бродяжництва, дезадаптації;
- ◆ психолого-медична допомога дітям, які потрапили з вини батьків чи у зв'язку з екстремальною ситуацією (в т.ч. і з фізичним і психологічним насильством) у безвихідне становище;
- ◆ формування у дітей та підлітків позитивного досвіду соціальної поведінки, навичок спілкування і взаємодії з оточуючими людьми;
- ◆ виконання опікунських функцій у ставленні до тих, хто залишився без батьківської уваги і турботи, засобів до існування;
- ◆ психологічна і педагогічна підтримка, що сприяє подоланню кризових станів особистості;
- ◆ сприяння поверненню в сім'ю;

- ◆ забезпечення можливості отримати освіту;
- ◆ турбота про подальший життєустрій дітей.

Іншими словами, основна мета діяльності таких закладів - соціальний захист і підтримка дітей, їх реабілітація і допомога в життєвому визначенні.

Досить велика різноманітність типів закладів соціально-педагогічної підтримки для дітей групи ризику склалася в Росії, ознайомлення з досвідом діяльності яких має значення і для соціальної роботи в Україні. Це, зокрема, такі заклади.

Центр соціально-трудової адаптації. Завдання центру - створення умов для початкової професійної підготовки, профорієнтаційно-виховної роботи серед учнів, здійснення контролю за дотриманням прав підлітків у сфері виробництва та ін.

Центр невідкладної соціально-психологічно-педагогічної допомоги. Завдання: надання практичної допомоги дітям і підліткам, які постраждали від жорстокого поводження, фізичного, пси-

344

хологічного, сексуального насильства, тимчасово позбавлені сімейного піклування і засобів до існування.

Центр сімейного виховання. Основне завдання - робота з неблагополучними сім'ями; підвищення педагогічних, психологічних, юридичних знань батьків; збереження сім'ї, її реабілітація; підготовка підростаючих поколінь до шлюбу.

Кризовий центр "Гарний друг" створений як соціально-педагогічний заклад для надання допомоги дітям і підліткам, котрі знаходяться у важких, кризових життєвих умовах, коли стає неможливим чи небезпечним проживання дитини дома.

Психолого-медико-педагогічна служба. У її структуру входять: психологічний відділ, дефектологічний відділ, постійно діюча психолого-медико-педагогічна консультація. За результатами рекомендується навчання в класах компенсуючого навчання, навчання у допоміжній школі.

Центр постінтернатної адаптації. Завдання: створення необхідних матеріальних і психолого-педагогічних умов для розвитку особистості вихованців соціально-педагогічних закладів; створення сприятливих умов, наближених до домашніх, що сприяють розвитку особистості й адаптації в суспільстві; надання психолого-медико-педагогічної та соціальної допомоги випускникам закладів соціально-педагогічної підтримки дитинства; захист прав і інтересів випускників на всіх рівнях соціального забезпечення.

Центр здоров'я і освіти. Завдання: заняття спортом, зміцнення здоров'я, рекреація дітей та підлітків.

Заклади подібного спрямування існують і в Україні, підпорядковуючись різним відомствам. Значну роль у роботі з проблемними дітьми та підлітками відіграють служби у справах неповнолітніх.

Виходячи з Конституції України та Конвенції ООН про права дитини, Закон України "Про органи та служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх", введений в дію у 1995 р., визначив правові основи діяльності органів і служб у справах неповнолітніх, спеціальних установ для неповнолітніх, на які покладається здійснення соціального захисту і профілактика правопорушень серед неповнолітніх.

345

Служба у справах неповнолітніх районних держадміністрацій (міськвиконкомів) здійснює практично всю діяльність по захисту прав і законних інтересів неповнолітніх. За обсягом своїх можливостей і повноважень вона є основною ланкою в структурі органів і служб, на яких покладена конкретна робота з неповнолітніми. Основні завдання Служби: здійснення державної політики щодо соціального, правового захисту неповнолітніх та попередження правопорушень серед них, зокрема надання їм інформаційної, правової, психолого-педагогічної, медичної та соціальної допомоги; профілактична робота з неповнолітніми та батьками, що спрямована на

попередження скоєння неповнолітніми правопорушень та злочинів, запобігання прояву негативних явищ у підлітковому середовищі; координація зусиль місцевих органів державної влади, органів самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності у вирішенні питань соціального і правового захисту неповнолітніх, організації роботи щодо запобігання правопорушенням та бездоглядності серед них.

Служба у справах неповнолітніх разом з кримінальною міліцією у справах неповнолітніх бере участь у перевихованні підлітків, які: відбували покарання у вигляді позбавлення волі у ВТК; засуджені до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі; повернулися із шкіл чи профтехучилищ соціальної реабілітації; засуджені до громадських та виправних робіт; звільнені від відбування покарання з випробуванням; звільнені від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру; амністовані; схильні до вживання наркотичних речовин.

Наприклад, у структуру Служби у справах неповнолітніх м. Києва входять: міський психологічний центр, служба "Телефон довіри", притулок для неповнолітніх, з 2000 р. - медико-оздоровчий соціально-реабілітаційний центр для неповнолітніх - державний навчально-виховний та лікувально-профілактичний заклад санаторного типу. Він забезпечує поєднання загально-освітньої підготовки в обсязі державних вимог, оздоровлення та реабілітацію неповнолітніх, що потребують особливої соціальної, психологічної, педагогічної допомоги.

346

Службою у справах неповнолітніх м. Києва разом з кримінальною міліцією організований оздоровчий табір праці, відпочинку та соціальної реабілітації. До трудових загонів таборів залучаються підлітки та молодь віком 14-17 років з числа неповнолітніх, які перебувають на обліку, і ті, які не навчаються і не працюють. Співробітниками міського психологічного центру складені психологічні характеристики на кожного підлітка, розроблені рекомендації для батьків, педагогів щодо корекції поведінки та переорієнтації цих підлітків на нові життєві, моральні та духовні цінності.

Важливу роль у роботі з дезадаптованими дітьми та підлітками відіграють центри соціальних служб для молоді, насамперед спеціалізовані служби при цих центрах: Служба психологічної допомоги "Телефон довіри", Кризовий центр соціально-психологічної допомоги, Служба соціальної підтримки сімей "Родинний дім", Служба вторинної зайнятості молоді та ін. Основні завдання кризових центрів соціально-психологічної допомоги - надання комплексної психологічної, соціально-педагогічної, соціально-медичної, соціально-економічної, юридичної та інформаційної допомоги дітям, молоді та різним категоріям сімей, які перебувають у кризовій ситуації, зазнали різних форм насилля; здійснення соціально-реабілітаційних заходів щодо відновлення соціальних функцій, психологічного і фізичного стану осіб, які зазнали насильства або перебувають у кризовій ситуації.

Соціальний працівник, який прагне ліквідувати всякого роду відхилення у поведінці підлітка, повинен вибрати головним об'єктом уваги зовсім не правопорушення і навіть не дезадаптацію, а причини їх виникнення, в тому числі соціально-психологічні, що ведуть дитину із світу нормальних взаємин з людьми у світ ілюзорний, нерідко примітивний, кримінальний, а отже, асоціальний. При цьому особливу увагу слід приділяти тому періодові життя дитини, протягом якого формується її особистість, коло моральних інтересів, сфера міжособистісних взаємин. По-іншому, слід починати з визначення психологічних, педагогічних, соціальних причин як чинників деформації особистості, а не зосереджувати

347

всю увагу тільки на боротьбі (при цьому, як правило, безплідній) з її численними наслідками.

Основним змістом роботи соціального працівника з "важкими" дітьми і підлітками є створення атмосфери реального співробітництва і партнерства у взаєминах з неповнолітніми. Однаковою мірою є прийнятними і принципи їхнього добровільного звернення за допомогою

(пошук допомоги адресатом), і принцип пропозиції допомоги (рух допомоги до адресата). Пропозиція будь-якої допомоги зі сторони соціального працівника повинна "переважати" негативне і недовірливе ставлення до нього підлітка і обов'язково містити в собі не якісь абстрактні схеми, а атрибути підліткової суб-культури - лише після цього можна переходити до вирішення більш глибоких проблем.

У спілкуванні з підлітками соціальному працівникові важливо продемонструвати, що він зовсім не збирається абсолютизувати себе і свої можливості і завжди готовий взяти до відома досвід свого молодшого партнера по спілкуванню, тобто самого підлітка. Довірливі стосунки з підлітками виключають традиційні методи - повчання, моралізування, тотальний контроль, жорстку регламентацію.

Важливим є завдання пошуку нестандартних методів ранньої діагностики і корекції порушеного розвитку підлітків. Найбільш адекватною технологією вирішення цих завдань можна вважати аналітико-перетворювальний метод - коригування особистості дитини, що здійснюється в такій послідовності:

1) психологічна кваліфікація особистісних деформацій підлітка, вияв їх внутрішніх механізмів, визначення рівнів психічних змін, мотиваційно-потребнісної та ціннісно-сислової сфери;

2) визначення на основі проведеного аналізу конкретних завдань і сфер, де можливі профілактичні, дидактичні, корекційні впливи;

3) знаходження, розробка і апробація тактичних прийомів діагностичних і корекційних методик, оптимальних умов, що сприяють їх реалізації.

348

Із самого початку цієї роботи слід враховувати особливості підліткового віку. "Важкий" підліток, навіть виражаючи на словах готовність "виправитися", не завжди відчуває внутрішню потребу це зробити. Але уже сам факт його згоди контактувати з соціальним працівником, його прихід, наприклад, в центр психолого-педагогічної допомоги чи спортивну секцію, може свідчити про те, що у нього зародились сумніви щодо доцільності звичного для нього життя, нечітке бажання "щось здійснити". З психологічної точки зору це ще достатньо невизначений, дифузний стан, не завжди адекватно усвідомлюваний і оцінюваний підлітком. Він не має певного мотиву, планів подальших дій, розуміння того, як з цим "боротися" і чи потрібно це робити. І саме соціальні працівники, психологи повинні перевести цей дифузний стан в якісно інший ранг - повноцінну потребу в нормальному житті.

Такого роду завдання можуть реалізовуватися в чотири етапи:

1) мотиваційний (створення високої особистісної зацікавленості в пропонованих психокорекційних заняттях);

2) орієнтаційний (вводяться численні мотиви-альтернативи, вибір);

3) установчий (формується особистісно прийнятні для конкретного підлітка мотиви "змін", наприклад, індивідуальні установки "на тверезість", безконфліктні взаємини з матір'ю);

4) діяльніший (розробка для підлітка розгорнутих планів і програм організації майбутньої поведінки в рамках певної діяльності - спортивної, творчої, навчальної, трудової і т.ін.).

Після діагностики і кваліфікації потребнісного стану соціальний працівник пропонує підлітку поспробувати свої сили в різних видах діяльності - від простих контактів із ровесниками в клубі чи гуртку до складних і творчих занять. Підліток повинен мати широкий спектр вибору, щоб першопочатковий дифузний стан перетворити в мотивоутворення, що може бути основою психокорекційного впливу.

Технології з дезадаптованими дітьми та підлітками можна розділити на дві групи: організаційні технології; конкретні технології соціальної роботи.

Організаційні в цілому спрямовані на вияв дітей групи ризику, діагностику їх проблем, розробку програм індивідуально-групової роботи і забезпечення умов для їх реалізації.

Етапами реалізації організаційних технологій можуть бути такі.

1. *Формування банку даних дітей та підлітків групи ризику.* Здійснюється соціальними працівниками спільно з службами у справах неповнолітніх, кримінальною міліцією у справах неповнолітніх, органами освіти, охорони здоров'я, соціального захисту. У цілісний банк даних включається інформація про дітей і підлітків таких категорій: діти із сімей, які знаходяться у соціально небезпечному становищі; бездоглядні і безпритульні діти; діти, які займаються бродяжництвом; діти, які знаходяться в соціально-реабілітаційних центрах, притулках, спеціальних навчально-виховних закладах соціальної реабілітації; діти і підлітки, які скоїли правопорушення; діти, які не підлягають кримінальній відповідальності у зв'язку з недосягненням віку та ін.

При формуванні банку даних уточнюються такі позиції: які підстави взяття на облік, які структури працюють з підлітком, яка робота здійснюється для вирішення проблеми і що для цього ще можна зробити.

Формуючи банк даних, спеціаліст дотримується принципу конфіденційності, інформацією користується лише для службових цілей.

2. *Діагностика проблем особистістю і соціального розвитку* дітей і підлітків, які потрапили в сферу діяльності соціального працівника Соціальний працівник вивчає індивідуальні особливості дитини, з'ясовує її інтереси і потреби, труднощі й проблеми, конфліктні ситуації, відхилення в поведінці, визначає їх причини, відслідковує джерела виникнення конфліктних ситуацій, досліджує умови і особливості взаємин у мікросередовищі життєдіяльності дитини.

Можна визначити такий алгоритм вивчення особистості дезадаптованої дитини:

1. Загальні дані про дитину.
2. Стан здоров'я, особливості фізичного розвитку, відповідність фізичного розвитку вікові (зріст, вага, дефекти зору, слуху, порушення постави і т.ін.).

3. Спрямованість особистості (егоїстична, ділова, громадська; характеристика усвідомлених мотивів; погляди і переконання, інтереси, прагнення, мрії, ідеали, цінності).

4. Самооцінка (занижена, завищена, адекватна), рівень домагань; вимогливість до себе; ставлення до критичних зауважень учителів і товаришів; ставлення до самовиховання і його прояв.

5. Темперамент (рисип якого типу темпераменту переважають - сангвінік, холерик і т.д.).

6. Особливості емоційно-вольової сфери (характер емоційної реакції на педагогічну дію; розвиток почуттів: моральних, інтелектуальних, їх глибина і стійкість; ступінь емоційної збудливості; зовнішнє вираження емоційних переживань; вольові особливості: цілеспрямованість, самостійність).

7. Здібності (загальні і спеціальні).

8. Характер (які позитивні і негативні якості характеру виявляються у ставленні до навчання, праці: активність, добросовісність, відповідальність, брехливість, впертість; у ставленні до людей (старших і молодших) виявляються: повага, доброта, грубість, егоїзм, жорстокість; у ставленні до себе - скромність, гідність; чи має шкідливі звички: куріння, лихослів'я, вживання спиртних напоїв, наркотичних речовин).

9. Характеристика міжособистісних взаємин вихованця:

а) в сім'ї (умови сімейного виховання, характеристика сім'ї за структурою, матеріальним забезпеченням, виховним потенціалом, особливостями взаємин між дорослими членами сім'ї, взаємин дитини з дорослими, позиція дитини в сім'ї);

б) у шкільному колективі (характеристика колективу, соціальний статус учня, його

становище в колективі (лідер, популярний, прийнятий, ізольований), ставлення вихованця до думки колективу, симпатії, антипатії);

в) у сфері вільного спілкування (з ким спілкується у вільний час, до якої ірупи входить, яка спрямованість групи, яке становище займає в групі і які потреби в ній задовольняє, як і з ким проводить дозвілля).

351

Організаційні в цілому спрямовані на вияв дітей групи ризику, діагностику їх проблем, розробку програм індивідуально-групової роботи і забезпечення умов для їх реалізації. *Етапами реалізації організаційних технологій можуть бути такі.*

1. *Формування банку даних дітей та підлітків групи ризику.* Здійснюється соціальними працівниками спільно з службами у справах неповнолітніх, кримінальною міліцією у справах неповнолітніх, органами освіти, охорони здоров'я, соціального захисту. У цілісний банк даних включається інформація про дітей і підлітків таких категорій: діти із сімей, які знаходяться у соціально небезпечному становищі; бездоглядні і безпритульні діти; діти, які займаються бродяжництвом; діти, які знаходяться в соціально-реабілітаційних центрах, притулках, спеціальних навчально-виховних закладах соціальної реабілітації; діти і підлітки, які скоїли правопорушення; діти, які не підлягають кримінальній відповідальності у зв'язку з недосягненням віку та ін.

При формуванні банку даних уточнюються такі позиції: які підстави взяття на облік, які структури працюють з підлітком, яка робота здійснюється для вирішення проблеми і що для цього ще можна зробити.

Формуючи банк даних, спеціаліст дотримується принципу конфіденційності, інформацією користується лише для службових цілей.

2. *Діагностика проблем особистістю і соціального розвитку* дітей і підлітків, які потрапили в сферу діяльності соціального працівника. Соціальний працівник вивчає індивідуальні особливості дитини, з'ясовує її інтереси і потреби, труднощі й проблеми, конфліктні ситуації, відхилення в поведінці, визначає їх причини, відслідковує джерела виникнення конфліктних ситуацій, досліджує умови і особливості взаємин у мідфосередовищі життєдіяльності дитини.

Можна визначити такий алгоритм вивчення особистості дезадаптованої дитини:

1. Загальні дані про дитину.

2. Стан здоров'я, особливості фізичного розвитку, відповідність фізичного розвитку вікові (зріст, вага, дефекти зору, слуху, порушення постави і т.ін.).

350

3. Спрямованість особистості (егоїстична, ділова, громадська; характеристика усвідомлених мотивів; погляди і переконання, інтереси, прагнення, мрії, ідеали, цінності).

4. Самооцінка (занижена, завищена, адекватна), рівень домагань; вимогливість до себе; ставлення до критичних зауважень учителів і товаришів; ставлення до самовиховання і його прояв.

5. Темперамент (риси якого типу темпераменту переважають - сангвінік, холерик і т.д.).

6. Особливості емоційно-вольової сфери (характер емоційної реакції на педагогічну дію; розвиток почуттів: моральних, інтелектуальних, їх глибина і стійкість; ступінь емоційної збудливості; зовнішнє вираження емоційних переживань; вольові особливості: цілеспрямованість, самостійність).

7. Здібності (загальні і спеціальні).

8. Характер (які позитивні і негативні якості характеру виявляються у ставленні до навчання, праці: активність, добросовісність, відповідальність, брехливість, впертість; у ставленні до людей (старших і молодших) виявляються: повага, доброта, грубість, егоїзм, жорстокість; у ставленні до себе - скромність, гідність; чи має шкідливі звички: куріння, лихослів'я, вживання спиртних напоїв, наркотичних речовин).

9. Характеристика міжособистісних взаємин вихованця:

а) в сім'ї (умови сімейного виховання, характеристика сім'ї за структурою, матеріальним забезпеченням, виховним потенціалом, особливостями взаємин між дорослими членами сім'ї, взаємин дитини з дорослими, позиція дитини в сім'ї);

б) у шкільному колективі (характеристика колективу, соціальний статус учня, його становище в колективі (лідер, популярний, прийнятий, ізольований), ставлення вихованця до думки колективу, симпатії, антипатії);

в) у сфері вільного спілкування (з ким спілкується у вільний час, до якої групи входить, яка спрямованість групи, яке становище займає в групі і які потреби в ній задовольняє, як і з ким проводить дозвілля).

351

10. Участь у різноманітних видах діяльності:

а) ставлення до навчальної діяльності (успішність, рівень знань, ступінь сформованості навчальних навичок; основні мотиви навчання, вияв особливого інтересу до якого-небудь предмету; особливості пам'яті, мислення, рівень розвитку уваги);

б) ставлення до трудової діяльності (наявність трудових навичок, умінь, здатність до тривалих трудових зусиль; участь у суспільно корисній праці, наявність трудових обов'язків вдома);

в) вияв стійкого інтересу до якогось виду діяльності (член певної секції, гуртка, клубу);

г) наявність професійної спрямованості (наміри, орієнтація, мотиви вибору майбутньої професії).

11. Причини відхилень у поведінці:

а) відхилення від норми через стан здоров'я (порушення у фізичному і психічному здоров'ї, відставання в рості, акцентуації характеру, неврози, дефекти пам'яті, мислення);

б) порушення в сфері міжособистісних взаємин (непопулярний, ізольований в класному колективі; відкинутий у групі вільного спілкування; конфліктний, відчужений, безконтрольний в сім'ї);

в) помилки педагогів (перебільшення педагогічної влади; позбавлення дитини індивідуальних стимулів; покарання, пов'язані з приниженням особистості дитини; суперечність вимог; поверхове знання особливостей школяра, конфліктні відносини між педагогами і батьками дитини чи між педагогами і дитиною);

г) помилки сімейного виховання ("зала'скане дитинство", "задавлене дитинство", "загублене дитинство", "самотнє дитинство", "байдуже дитинство"; відсутність елементарних психолого-педагогічних знань; перекладання турбот про виховання на школу; відсторонення підлітка від фізичної праці, конфлікти в сім'ї);

д) соціальні причини (суперечності в суспільстві, в мікросоціумі);

352

є) психотравмуючі ситуації.

3. Розробка програм діяльності з дитиною, групою, спільнотою.

За результатами діагностики соціальний працівник визначає сутність проблем, підбирає адекватні психолого-педагогічні, соціальні засоби для їх ефективного вирішення як індивідуально, так і в групах. Програми розробляються із залученням представників всіх необхідних для вирішення проблеми служб, відомств, адміністративних органів.

Усі програми, що розробляються, повинні відповідати таким вимогам:

- ◆ доцільності методів, форм і засобів діяльності, зокрема залучення до неї різноманітних служб, відомств, адміністративних органів;
- ◆ прогнозованості;

- ◆ можливості вимірювання очікуваних результатів.

4. *Забезпечення умов реалізації програм.*

Здійснюється розподіл, залежно від мети і завдань програми, участі і відповідальності всіх залучених до реалізації програми сторін. Соціальний працівник організовує реалізацію програми, відслідковує результати, інформує про виконання програми.

5. *Консультавання.*

Передбачається консультавання осіб, зацікавлених у вирішенні проблем дітей групи ризику (батьки, вчителі, діти та інші особи).

6. *Міжвідомчі зв'язки соціального працівника.*

Соціальний працівник виступає організатором і ініціатором побудови зв'язків з організаціями та службами, покликаними надавати допомогу й підтримку неповнолітнім у рамках державної системи профілактики правопорушень неповнолітніх. Організаційна технологія створює каркас для застосування певних технологій індивідуальної чи групової роботи з дітьми, які опинилися в соціально небезпечній ситуації. Зміст тієї чи іншої технології визначається конкретною проблемою дитини. При цьому існують проблеми, найбільш характерні для дітей групи ризику. Однією з них є вживання неповнолітніми алкоголю і наркотиків.

353

Технологія індивідуально-групової профілактичної роботи з проблем вживання наркотиків може включати такі напрями діяльності соціального працівника.

1. Формування і дослідження банку даних про дітей, які виявляють залежність від наркотичних речовин.

Соціальний працівник на основі банку даних про дітей групи ризику формує окремий, закритий для стороннього доступу, банк даних про дітей, які схильні до вживання наркотичних речовин.

2. Розробка "портрета" узалежнень неповнолітніх. Соціальний працівник реалізує діагностичну технологію і різноманітні методи дослідження соціальних ситуацій неповнолітніх для визначення: типів речовин, що використовуються . підлітками (алкоголь, наркотики, токсичні речовини, медичні препарати); досвіду вживання речовин; джерел залучення до речовин; місць поширення речовин; джерел можливого виникнення узалежнень; ставлення неповнолітніх: а) до вживання речовин; б) до тих, хто вживає; в) до поширення; г) до можливої допомоги.

3. Дослідження джерел інформації про неповнолітніх, які схильні до узалежнень.

Ця функція пов'язана з необхідністю ретельної, постійної експертизи як самої інформації про неповнолітніх, які вживають речовини, що викликають залежність, так і каналів, якими ця інформація може надходити. Робота здійснюється в рамках професійної етики, конфіденційності і таємниці.

4. Розробка схем організації контактів з дітьми і батьками.

Організація позитивних стійких контактів соціального працівника з потенційними клієнтами - неповнолітніми та їхніми батьками полягає: у встановленні довірливо-шанобливої атмосфери взаємин з неповнолітніми; у донесенні до потенційного клієнта значущості для переборення можливих небезпечних узалежнень як позитивних можливостей самої дитини, так і професійної допомоги соціального працівника; у налагодженні зворотного зв'язку із середовищем неповнолітніх і їхнім найближчим оточенням (батьки, педагоги та ін.) шляхом різноманіт-

354

них опитувань, анкет, інтерв'ю, нерегламентованого спілкування з неповнолітніми.

Основними принципами організації контакту повинні виступати: емоційне і інтелектуальне співпереживання; зацікавленість; сприяння; довіра.

5. Консультування.

Консультування виступає в діяльності соціального працівника в якості інструменту організації контактів з потенційним клієнтом; способом надання допомоги і підтримки дитині, яка має певні проблеми з алкоголем, наркотиками, іншими речовинами, всім неповнолітнім, які звертаються з різноманітними питаннями.

6. Розробка програм профілактичної роботи.

Цей напрям діяльності здійснюється на основі можливостей ефективної взаємодії соціального працівника і потенційного клієнта, що реально виявляється на попередніх етапах роботи.

Програми індивідуальної профілактичної роботи з неповнолітніми, які мають проблеми з uzалежненнями, можуть розроблятися і реалізовуватися соціальним працівником лише під контролем наукового консультанта - професійного спеціаліста з питань uzалежнень (лікаря-нарколога, психолога, який спеціалізується в цій галузі, та ін.).

Здійснюючи індивідуальну профілактичну роботу, соціальний працівник може: звернути увагу на позитивні сторони особистості дитини, враховуючи які вона розпочинає вирішення своїх проблем; допомогти в усвідомленні відповідальності за вибір стратегії поведінки; сприяти у визначенні кроків з метою виходу із проблемної ситуації; сприяти усвідомленню необхідності звернення до спеціалістів, здатних надати дієву допомогу.

Програми групової профілактичної роботи можуть бути розроблені як: інформаційно-пропагандистські, рольові, ігрові, ділові, дозвіллеві. Вони спрямовані на формування стійкого позитивного ставлення до можливостей власного здоров'я і негативного ставлення до вживання речовин, що викликають залежність.

Надання індивідуальної конфіденційної допомоги і супроводу дітям, які вже мають проблеми з небезпечними для здоров'я залежностями - завдання ще складніше, ніж ефективна

355

соціально-профілактична робота з проблем наркоманії. Самостійно соціальний працівник здатний надавати такого роду кваліфіковану допомогу лише за умови отримання спеціальної підготовки, підтвердженої відповідним документом. В основному ж у цій діяльності соціальний працівник може виступати лише як посередник, організатор позитивних взаємин неповнолітнього, який має проблеми з наркотиками, із спеціалістами, котрі здатні надати йому кваліфіковану допомогу.

Поширеною формою соціальної роботи з підлітками є *клубна робота*. Вона активно використовується як з метою профілактики, так і соціальної реабілітації і корекції.

Клубна діяльність організовується на принципах добровільності об'єднання людей із спільними інтересами, а також самодіяльності і самоуправління, врахування вікових і соціокультурних особливостей.

Привабливість клубного життя для дітей і підлітків визначається:

- ◆ ігровою формою засвоєння майбутніх соціальних ролей;
- ◆ різноманітною за характером діяльністю, котра дозволяє вирішувати проблему професійного самовизначення, самопізнання;
- ◆ можливістю задовольнити потреби в спілкуванні. На відміну від беззмістовного проведення часу на вулиці підлітки спілкуються в клубі на основі спільних корисних справ, захоплень, інтересів;
- ◆ гуманістично вибудованими порівняно з вуличними міжособистісними взаєминами (недопустиме є висміювання, приниження, фізична розправа над слабкими і т.ін.);
- ◆ розвинутим самоуправлінням, відносною автономією від дорослих.

З метою зниження дезадаптації неповнолітніх слід належну увагу приділяти соціально-педагогічній діяльності з підлітковими групами різної спрямованості, яка може реалізовуватися за декількома напрямками:

- ◆ використання потенціалу існуючих просоціальних груп з метою вирішення завдань педагогізації соціального сере-

356

довища, створення опосередкованих умов розвитку, реабілітації чи корекції конкретної особистості; надання про-соціальним групам необхідної підтримки;

- ◆ ініціювання створення груп соціальної спрямованості, таких, як групи "Милосердя", молодіжних соціальних ініціатив, групи взаємодопомоги і взаємопідтримки; включення даних груп у систему соціально-педагогічної діяльності закладу, мікросоціуму;
- ◆ спільна робота з організаторами дитячого руху з переорієнтації асоціальних груп у просоціальні;
- ◆ спільна діяльність з психологами, педагогами з виведення окремих неповнолітніх із груп асоціальної спрямованості, переорієнтації їхніх установок і поведінки.

Для ефективної діяльності з переорієнтації асоціальних груп необхідно не лише знати особливості життєдіяльності даної групи, а й мати уявлення про причини появи такого роду груп. Спеціалісти вважають, що успішність даної роботи гарантована лише в тому випадку, коли практичні працівники будуть спрямовувати свої зусилля не на придушення і руйнування груп, а на викорінення причин та умов, що їх породжують. Разом з тим необхідно пам'ятати, що здійснити переведення всіх асоціальних груп в просоціальні - завдання нереальне. Деякі асоціальні групи, особливо криміногенні, необхідно руйнувати.

Підсумовуючи, слід зазначити, що технології соціально-моральної переорієнтації дезадаптованої особистості визначаються і розробляються з урахуванням індивідуально-психологічних, вікових і статевих особливостей, причин відхилень у поведінці і розвитку дитини. Головна мета соціального працівника у роботі з такими дітьми - пристосувати, адаптувати їх до соціуму, зробити так, щоб їхня поведінка не виходила за рамки соціальної норми, не перешкоджала встановленню гармонійних взаємин з оточуючими.

357

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає сутність поняття "дезадаптована дитина"?
2. Які фактори впливають на процес дезадаптації дітей?
3. Визначіть основні завдання закладів для дезадаптованих дітей.
4. Визначіть основні підходи у роботі соціального працівника з дезадаптованими підлітками.
5. Які групи технологій використовуються у роботі з дезадаптованими дітьми та підлітками?
6. Назвіть основні етапи організаційної технології соціальної роботи з дезадаптованими підлітками.
7. Охарактеризуйте особливості конкретних технологій у роботі з дезадаптованими дітьми.

Практичні завдання

1. Проаналізуйте технологію роботи з дезадаптованими дітьми.

Програма

"Кризовий центр для дітей та підлітків"

Термін реалізації - 1998-2002 рр.

Головний виконавець: Луганський міський центр соціальних служб для молоді.

Виконавці: Свердловський центр соціальних служб для молоді, Рубіжанський центр соціальних служб для молоді.

Актуальність

Проблема спеціалізованих соціальних служб допомоги дітям та підліткам належить до таких, що чекають подальших розробок. Теми дитячої злочинності, проституції, самогубств, насилля - це самостійні важкі теми, котрі потребують комплексного підходу до їх вирішення в психолого-педагогічному, медичному та соціальному аспектах.

Вирішити дану проблему можуть належним чином підготовлені соціальні та медичні працівники, метою котрих буде надання

358

дітям, які цього потребують, лікувально-профілактичної та морально-психологічної допомоги. Така служба може якісно виконувати свою функцію в умовах спеціального кризового центру.

Розпочата з жовтня 1997 р. спільна праця кафедри госпітальної педіатрії Луганського медичного університету та Центру соціальних служб свідчить, що робота з своєчасного виявлення і усунення криз вимагає системності, тісного зв'язку з навчальними закладами, судово-медичною експертизою, правоохоронними органами. Отже, розробка та втілення програми "Кризовий центр для дітей та підлітків" (КЦДП) є досить актуальними.

Дана програма вперше буде апробована на базі Луганського міського центру соціальних служб для молоді.

Мета

Створення в Луганській області системи надання висококваліфікованої медико-соціальної допомоги дітям та підліткам, які пережили кризову ситуацію.

Завдання

1. Своєчасне та кваліфіковане надання медичної та психологічної допомоги дітям і підліткам, котрі потрапили в кризову ситуацію.
2. Здійснення реабілітаційних заходів, спеціальна адаптація тих, хто постраждав, заняття в групах психотренінгу.
3. Профілактична робота спільно з органами охорони здоров'я, освіти, правопорядку з метою запобігання розвитку кризових ситуацій.
4. Налагодження постійних зв'язків із засобами масової інформації.
5. Організація спеціалізованої підготовки соціальних працівників.

Очікувані результати

1. Зниження кількості рецидивів розвитку кризових ситуацій.
2. Поліпшення психоклімату в навчальних закладах.
3. Юридична захищеність дітей та підлітків, які пережили кризу.

359

Напрями роботи

Медико-психологічна робота

1. Виявлення контингенту дітей, котрі потрапили в кризову ситуацію, та своєчасне направлення їх на консультацію в Кризовий центр.
2. Скринінг звернень дітей та підлітків.
3. Термінова психологічна допомога - "телефон довіри".
4. Висококваліфікована спеціалізована медична допомога лікарями-спеціалістами (гінеколог, психотерапевт, судово-медичний експерт, венеролог та ін.).
5. Соціальна терапія (допомога психотерапевта і психолога) з метою виявлення: причин виникнення кризового стану; головної проблеми кризи; орієнтовної оцінки психічного стану; ступеня психічної травми; можливості психотерапевтичного ліквідування кризи; спільної тактики виходу з кризової ситуації; можливості розробки індивідуальних програм роботи.
6. Проведення заходів, розрахованих на запобігання рецидивам кризових ситуацій у

дітей, котрі перебувають під наглядом, - використання психотренінгу, рольових ігор та інших сучасних методик психотерапевтичного лікування, аналіз особливостей особистого спілкування в сім'ї та колективі.

7. Повна гарантія анонімності звернень дітей та підлітків, анонімність результатів досліджень та лікування.

Профілактично-корекційна робота

1. Виявлення контингенту дітей та підлітків групи "ризик" з метою своєчасного надання спеціалізованої соціальної, медичної, психологічної допомоги:

- ◆ здійснення психодіагностики та психокорекції особистості;
- ◆ консультативна допомога спеціалістів (гінеколог, психіатр, психоневролог, педіатр, юрист);
- ◆ допомога при виборі профорієнтаційного напрямку (у тому числі й організація репетиторських послуг силами студентів для підлітків з малозабезпечених та соціально неблагополучних сімей);

360

- ◆ психолого-педагогічна допомога у вирішенні сімейних конфліктів.

2. Постійний облік дітей-сиріт та таких, котрі залишилися без батьківської опіки, надання їм різнобічної допомоги силами КПДП з метою профілактики формування та розвитку кризових ситуацій, звернення особливої уваги на соціальний патронаж сиріт - випускників 9-х та 11-х класів студентами педагогічного вузу в період педагогічної практики.

3. Проведення юридичних консультацій.

Організаційно-інформаційна робота

1. Участь у роботі постійно діючого семінару соціальних педагогів шкіл при міському відділі освіти з проблем профілактики розвитку кризових ситуацій.

2. Організація спеціалістами КПДП виїзних лекторіїв, бесід-консультацій для учнів середніх навчальних "закладів міста.

3. Організація і проведення "круглих столів", семінарів із залученням співробітників правоохоронних органів, медичних працівників, працівників служби соціального захисту.

4. Висвітлення роботи КПДП у засобах масової інформації:

- ◆ спільно з телекомпанією "Ефір-1" створити інформаційний блок передач про роботу КПДП;
- ◆ організувати періодичні виступи спеціалістів КПДП у радіоефірі та на сторінках міської й обласної преси.

5. Виготовлення інформаційної друкованої продукції.

Науково-методична робота

1. Створення банку статистичних даних з проблем розвитку кризових ситуацій у різних формах їх прояву з урахуванням вікового аспекту, форми кризи, ефективності шляхів її вирішення.

2. Проведення дослідження з проблем: "Шляхи запобігання та подолання кризових ситуацій у сім'ї", "Проблеми вирішення кризових ситуацій у підлітковому середовищі".

3. Розробка методичних рекомендацій для соціальних педагогів, шкільних психологів на основі отриманих результатів роботи КПДП.

361

4. Створення пам'яток для батьків, дітей, що пережили кризову ситуацію.

2. *Розробіть технологію соціальної роботи з конкретною категорією дезадаптованих дітей і підлітків.*

Література

1. Діти "групи ризику": психологічні, соціальні та правові аспекти. - К: Київська міська державна адміністрація, Служба у справах неповнолітніх, 2001.
2. *Максимова Н.Ю., Мільотіна К.Л., Піскун В.М.* Основи дитячої патопсихології: Навч. посібник. - К.: Перун, 1996.
3. Методика и технологии работы социального педагога: Учебное пособие для студ.высш.учебн.заведений / Б.Н. Алмазов, М.А. Беляева, Н.Н. Бессонова и др. Под ред. М.А. Галагузовой, Л.В. Мардахаева. - М.: Издат.центр "Академия", 2002.
4. Нормативно-правове забезпечення реалізації державної політики з питань сім'ї, жінок, дітей та молоді: Збірник норм.- прав. документів. - К.: Держкомсім'ямолодь, 2003.
5. *Олиференко Л.Я., Шульга Т.И., Дементьева И.Ф.* Социально-педагогическая поддержка детей группы риска. - М.: Изд.центр "Академия", 2002.
6. Технологии социальной работы: Учебник / Под общ. ред. Е.И. Холостовой. -М: ИНФРА-М, 2002.
7. *Шакурова М.В.* Методика и технология работы социального педагога: Уч. пособие для студентов высш. пед. уч. заведений. - М.: Изд.центр "Академия", 2002.
8. *Шептенко П.А., Воронина Г.А.* Методика и технология работы социального педагога: Учебн. пособие / Под ред. В.А. Слостенина. - Издат.центр "Академия", 2001.

Тема 20. Технології соціальної роботи з молоддю

1. Проблеми молоді і державна молодіжна політика.
2. Технології соціальної роботи з молоддю.

1. Молодь як специфічна соціально-демографічна група суспільства характеризується не лише віковими ознаками, а й місцем, яке вона посідає у соціальній структурі суспільства, особливостями соціального становлення, своїм суспільним призначенням. Саме молодь виступає провідником демографічного, соціально-економічного, політичного та духовного поступу, визначальним чинником перетворень, адекватних назрілим потребам і викликам часу. Від того, наскільки буде молоде покоління готове взяти на себе відповідальність за розвиток держави, як активно і конструктивно приєднається до суспільних процесів, наскільки ініціативно воно братиме участь у розв'язанні нагальних завдань, значною мірою залежить доля країни, завтрашній день якої належить саме молоді. Все це зумовлює необхідність здійснення ефективної молодіжної політики.

Під державною молодіжною політикою розуміється діяльність держави, спрямована на створення правових, економічних й організаційних умов і гарантій для самореалізації особистості молодої людини, розвитку молодіжних об'єднань, рухів та ініціатив. Підвалини державної молодіжної політики в незалежній Україні було закладено прийняттям Верховною Радою України Декларації "Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні" (15 грудня 1992 р.) та Закону України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" (5 лютого 1993 р.).

Декларація "Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні" визначила місце державної молодіжної політики в діяльності держави, головні завдання та принципи її здійснення. Головними напрямками державної молодіжної політики було названо такі:

363

- ◆ розвитку і захист інтелектуального потенціалу молоді, поліпшення умов і створення гарантій для здобуття молоддю освіти, спеціальної професійної підготовки та перепідготовки;
- ◆ забезпечення зайнятості молоді, її правового захисту з урахуванням економічних інтересів, професійних і соціальних можливостей суспільства;
- ◆ створення умов для оволодіння духовними і культурними цінностями українського народу та для безпосередньої участі молодих людей у їх відродженні і розвитку, охороні та відтворенні навколишнього середовища;
- ◆ формування у молоді почуття національної гордості, патріотизму, готовності захищати суверенітет України;
- ◆ охорона здоров'я молоді, формування у неї глибокої потреби в духовному і фізичному розвитку, вжиття інших заходів, які б забезпечували збереження і зміцнення генофонду України.

Декларація стала основою для подальшого розвитку молодіжної політики, її правової бази та практичної діяльності. Законом України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" визначено загальні засади створення організаційних, соціально-економічних, політико-правових умов соціального становлення та розвитку молодих громадян в інтересах особистості, суспільства та держави. Важливим кроком у розвитку нормативно-правової бази молодіжної політики стало прийняття 1 грудня 1998 р. Закону України "Про молодіжні та дитячі громадські організації". Ним було визначено особливості організаційних і правових засад утворення й діяльності об'єднань молодих громадян та державні гарантії забезпечення їх діяльності.

21 червня 2001 р. прийнято Закон України "Про соціальну роботу з дітьми та молоддю", яким регламентувалася діяльність уповноважених органів, підприємств, організацій та установ незалежно від їх підпорядкування і форми власності та окремих

громадян, спрямована на створення спеціальних умов життєдіяльності, гармонійного та різнобічного розвитку дітей і

364

молоді, захист їх конституційних прав, свобод та законних інтересів, задоволення культурних та духовних потреб. У цьому законодавчому акті визначено, що суб'єктами соціальної роботи є уповноважені органи (органи виконавчої влади й місцевого самоврядування, служби у справах неповнолітніх, центри соціальних служб для молоді, підприємства, установи та організації) і фахівці соціальної роботи. Центри соціальних служб для молоді та їх спеціалізовані служби є головними уповноваженими державою органами, які здійснюють соціальну роботу з дітьми та молоддю. Об'єктами цієї діяльності виступають діти, молодь та члени їх сімей, професійні та інші колективи, соціальні групи. Сферами здійснення соціальної роботи визнано такі: громадська, економічна, освітня, виховна, культурна, оздоровча.

На реалізацію державної молодіжної політики спрямовані Укази Президента: "Про заходи щодо забезпечення працевлаштування молоді" (6 жовтня 1999 р.); "Про соціально-економічну підтримку студентської сім'ї"(4 серпня 2000 р.); "Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян"(27 квітня 1999 р.); "Про заходи щодо подальшого вдосконалення системи патріотичного виховання молоді"(29 червня 2001 р.) та ін.

Питання молоді, молодіжної політики знайшли своє відображення в багатьох постановках Кабінету Міністрів України: "Про стан реалізації державної молодіжної політики" (18 червня 1999 р.); "Про премію Кабінету Міністрів України за внесок молоді у розбудову держави" (13 червня 2000 р.); "Про порядок надання пільгових довготермінових кредитів молодим сім'ям та самотнім молодим громадянам на будівництво (реконструкцію) житла" (29 травня 2001 р.) та ін.

За роки незалежності було прийнято понад 700 Законів України, близько 800 підзаконних нормативно-правових актів, які тією чи іншою мірою спрямовані на вирішення молодіжних проблем. У країні проведено значну роботу щодо створення законодавчо-нормативної бази для молодіжної політики, яка є зараз однією з кращих серед тих, що діють в усіх країнах пострадянського простору.

365

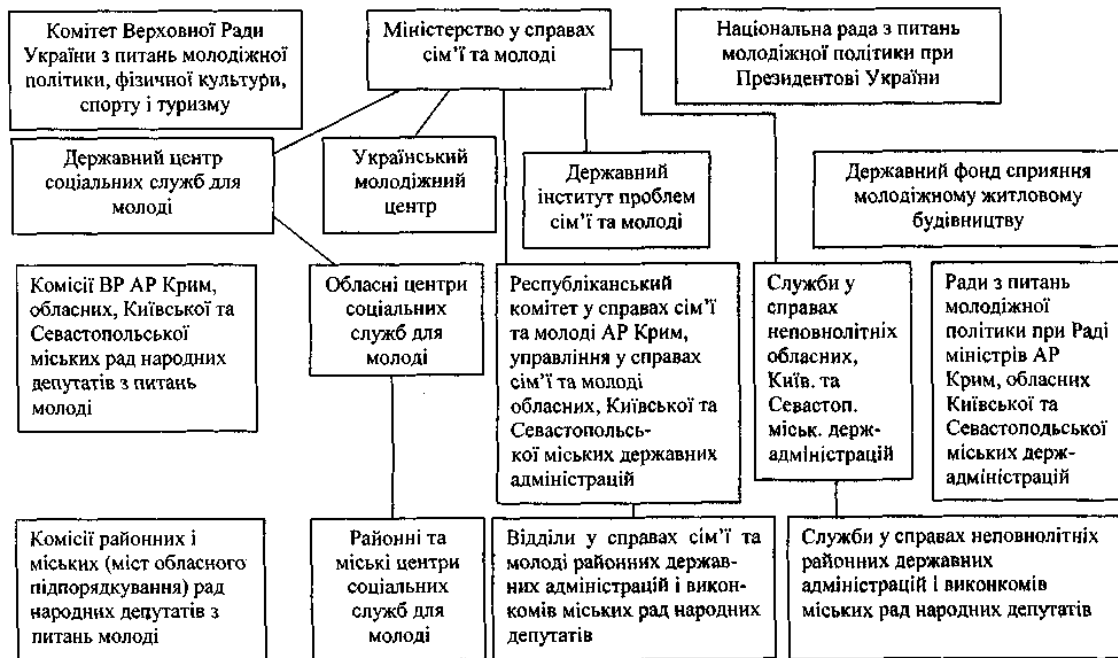

Схема 20.1. Структура органів, що забезпечують формування та реалізацію молодіжної політики у законодавчих та виконавчих органах влади, в органах місцевого самоврядування

Проте нормативне регулювання молодіжної сфери все ще залишається надто складним, не завжди відповідає реаліям сучасного життя, потребує внесення певних коректив та змін.

Вирішення багатьох наболілих питань молоді здійснюється шляхом реалізації низки національних, державних, галузевих програм, які націлені не лише на молодь, а й на все населення в цілому, на якусь проблему. Це стосується Національної програми "Репродуктивне здоров'я 2001-2005", Національної програми профілактики наркоманії в Україні на 2001-2005 роки, Комплексної програми профілактики злочинності на 2001— 2005 роки та ін.

Успішна реалізація державної молодіжної політики вимагає залучення до цієї роботи більшості органів державної влади, широкої громадськості.

За роки незалежності в Україні сформовано механізм координації молодіжної політики, який на рівні центральних органів державної влади включає, зокрема, Національну раду з питань молодіжної політики при Президентові України, Комітет Верховної Ради України з питань молодіжної політики, фізичної культури, спорту і туризму, Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту. Діють відповідні структури з питань роботи з молоддю місцевої виконавчої влади (схема 20.1.).

Одним із найголовніших напрямів діяльності міністерства (державного комітету), підпорядкованих їм структур є вирішення питань соціальної допомоги, надання соціальних послуг, профілактики та реабілітації молоді.

Основним завданням соціальної роботи є вироблення у молоді здатності самостійно вирішувати свої проблеми, адаптуватися до нових соціально-економічних умов ринкової економіки, отримати навички самостійного життя і брати участь у громадському самоуправлінні. Суб'єкт цього виду діяльності - соціальні служби для молоді, що являють собою сукупність державних і недержавних структур, спеціалізованих закладів з надання соціальної допомоги й захисту молодих людей, підтримки їхніх ініціатив.

На державному рівні функціонує Український державний центр соціальних служб для молоді. На регіональному рівні в Україні діють 27 регіональних ЦССМ. На місцевому рівні в

кожному регіоні діють районні, міські та районні в містах центри ССМ.

Особливу увагу тут приділяють таким завданням, як надання різноманітних соціальних послуг, соціально-медичної, психолого-педагогічної, правової, інформаційної та інших видів соціальної допомоги, консультування дітей та молоді. При цьому всі ці види соціальної допомоги молоді можуть здійснюватися в різних формах: очних, заочних, стаціонарних, комплексних. Ведеться також розробка та здійснюються заходи щодо створення умов, достатніх для комфортної й успішної життєдіяльності різних категорій дітей та молоді; соціально-профілактична робота серед дітей та молоді; застосовується комплекс заходів, спрямованих на подолання негативних явищ; розробляються та впроваджуються реабілітаційні програми, змістом яких є відновлення соціальних функцій, морального, психічного й фізичного стану дітей та молоді, пристосування їх до безпечних соціальних і сімейних умов життєдіяльності, а також надається допомога дітям, молоді, які зазнали жорстокості та насильства від інших чи потрапили в екстремальні ситуації; здійснюється міжнародне співробітництво, вивчається й поширюється міжнародний досвід роботи з питань соціальної підтримки, допомоги й захисту дітей та молоді; ведеться співпраця з центральними та місцевими органами самоврядування, підприємствами, установами, громадськими організаціями, фізичними особами у вирішенні питань соціальної підтримки й соціального розвитку дітей та Молоді; здійснюється сприяння дитячим, молодіжним організаціям та окремим громадянам у їх освітньо-культурному й фізичному розвитку, участі в трудовій та суспільно-корисній діяльності.

Станом на 1 січня 2002 р. в Україні діяло 619 центрів соціальних служб для молоді. При центрах ССМ працювало 1475 спеціалізованих соціальних служб, а саме: 520 служб соціальної підтримки сімей "Родинний дім", 190 спеціалізованих

368

служб психологічної допомоги "Телефон довіри", 55 кризових центрів соціально-психологічної допомоги, 58 центрів соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями, 332 мобільних консультативних пункти соціальної роботи в сільській та гірській місцевостях, 25 консультативних пунктів для ін'єкційних споживачів наркотиків "Довіра", 126 служб соціального супроводу молоді, яка перебуває у місцях позбавлення волі та повернулася з них, 169 служб вторинної зайнятості молоді.

Одним з важливих напрямів діяльності Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту та його структур на місцях є вирішення вторинної зайнятості учнів і студентів у вільний від навчання час шляхом проведення щорічної Всеукраїнської акції "Молодіжні трудові загони". До роботи в трудових загонах залучаються передусім найбільш соціально незахищені категорії молоді: діти-сироти та з багатодітних і неповних сімей, постраждалі від Чорнобильської катастрофи, неповнолітні, схильні до правопорушень.

Успіх у реалізації державної молодіжної політики значною мірою обумовлюється залученням самої молоді до цього процесу, її активною громадянською позицією. Сучасні потреби державотворення, професіоналізації державного управління і місцевого самоврядування зумовлюють необхідність ширшого залучення до роботи у цих органах молодих людей.

Важливою є регіональна молодіжна політика. Основні форми і методи провадження державної молодіжної політики на місцях переважно є спільними для всіх регіонів. Фестивалі, конкурси, вікторини, олімпіади, наставництво та багато інших форм сприяння соціальному становленню і розвитку молоді пройшли апробацію й зарекомендували себе ще з радянських часів, інші (молодіжні біржі та центри праці, молодіжні бізнес-інкубатори, центри розвитку, служби "Телефону довіри" та ін.) набули поширення в Україні нової доби.

Водночас регіональний та адміністративно-територіальний поділ України, специфіка окремих регіонів вимагають певних особливостей у підході до реалізації регіональної державної

молодіжної політики. Насамперед вони полягають у виділенні пріоритетних напрямів діяльності її суб'єктів, їх активності, що, у свою чергу, ґрунтується на відмінності місцевих умов, зокрема, таких з них, як демографічна ситуація; регіональні етнічні і культурні традиції; структура народного господарства та фінансово-економічне становище регіону; природно-географічні умови; історичні тощо, тобто залежать від чинників, більшою чи меншою мірою визначальних у конкретній місцевості.

Нерідко пріоритетність у напрямках здійснення молодіжної політики визначається тим, яка молодь - сільська чи міська, переважає у структурі населення. Наприклад, у Черкаській області одним із основних напрямів роботи виконавчої влади та органів місцевого самоврядування є робота з сільською молоддю. В області на період 2001-2005 рр. прийнята програма "Сільська молодь", спрямована на удосконалення форм і методів роботи з сільською молоддю, сільська молодь висувається на посади керівників та спеціалістів.

Індустріальні регіони, освітні центри вимагають більшої уваги до реалізації таких напрямів у молодіжній політиці, як працевлаштування молоді, її перекваліфікація, запобігання негативним проявам у молодіжному середовищі.

На визначення пріоритетів державної молодіжної політики на регіональному рівні впливають й інші чинники. Наприклад, для Житомирської, Київської та Чернігівської областей характерна робота з молоддю, яка зазнала тих чи інших негативних впливів унаслідок Чорнобильської катастрофи; в АР Крим є врахування запитів і очікувань молоді, що повернулася з місць сталінських депортацій громадян ряду національностей.

В Україні зроблено немало для формування і реалізації принципово нової державної молодіжної політики. Проте стан справ у молодіжному середовищі свідчить про те, що робота в цьому напрямі повинна продовжуватися, поглиблюватися, якісно змінюватися. Соціальне становлення сучасної молоді не потребує патерналістської політики, надмірної опіки з боку дорослих, держави. Їй, передовсім, необхідно лише створити належні умови для плідної праці, навчання та відпочинку, до-

помогти відчувати власну гідність, віру у свої сили, бажання власною працею досягти кращого життя, а не пасивно очікувати його. Разом з тим суспільство не повинне забувати і того, що державна молодіжна політика буде безперспективною, якщо організаційно не зміцнювати державні структури, що займаються проблемами молоді, не виділяти на діяльність галузі необхідні кошти, матеріально не підтримувати громадські ініціативи молодих людей.

2. Під соціальною роботою з молоддю розуміється професійна діяльність з надання допомоги як окремій молодій людині, так і групам молодих людей з метою покращання чи відновлення їх здатності до соціального функціонування.

Можна визначити дві моделі соціальної роботи з молоддю - інтегративну і дефіцитну.

Інтегративна модель - це соціальна робота в широкому смислі, яка повинна сприяти соціалізації молоді. У цьому аспекті соціальна робота практично співвідноситься з таким видом професійної діяльності, як соціальна педагогіка. Реалізація даної моделі можлива лише через задіяння державно-громадського затратного механізму, використання значних фінансових, а також людських і матеріальних ресурсів. Тому більшість країн з ринковою економікою вибирає *дефіцитну* модель розвитку соціальної роботи, орієнтовану, в першу чергу, на соціально уражені прошарки населення, групи ризику, інвалідів і одиноких, а також дітей і підлітків.

Головним у соціальній роботі з молоддю є її соціальний захист. Дослідниками він розглядається як мінімум у чотирьох напрямках.

1. Соціальний захист процесу формування й розвитку особистості молодої людини. В

основі цього напряму лежить положення "про те, що особистість молодої людини формується і розвивається відповідно до об'єктивних законів, що вироблені в процесі тривалої еволюції людини, та послідовності етапів розвитку. Тому соціальний захист процесу розвитку спрямований, насамперед, на максимально можливе забезпечення сприятливого для всіх молодих людей проходження через кожний

371

з етапів розвитку, у якому вирішується певний комплекс завдань, а також сприятливе проходження критичних рівнів.

2. Соціальний захист середовища формування і розвитку особистості.

У цьому напрямі увага державних інститутів має бути зосереджена на середовищі проживання молодої людини й тих його елементах, що сприяють чи перешкоджають процесу формування й розвитку особистості в найширшому діапазоні - від екологічних проблем середовища до соціальних, економічних і моральних.

3. Захист прав молодої людини.

Це спеціальний напрям діяльності державних інститутів, націлений на правове забезпечення й регулювання як впливів середовища, так і самого процесу формування і розвитку особистості.

4. Цільовий соціальний захист.

У рамках цього напряму йдеться як мінімум про два найважливіші моменти. По-перше, про цільову допомогу молодим людям, родинам, організаціям і суспільним інститутам, що працюють з молоддю, для вирішення конкретних завдань, без чого успішна життєдіяльність є дуже проблематичною. Іншими словами, йдеться про короткострокову цільову програму, коли сама молода людина не в змозі вирішити завдання, чи коли зусилля, витрачені на досягнення результату, ставлять під сумнів сам результат. По-друге, про постійну допомогу тим, хто не може без неї обходитися, існує на межі бідності. В умовах загальної життєвої кризи цей напрям стає особливо важливим та актуальним.

Соціальний захист у багатьох країнах Західної Європи і США здійснюється на основі відповідного законодавства, діяльності різних соціальних служб, громадських об'єднань і громадських ініціатив за підтримки державних закладів і благодійних фондів. Для ілюстрації можна навести приклад соціального захисту молоді у ФРН, який має такі напрями:

- ◆ попередження перебування молодої людини у місцях, які можуть являти собою загрозу для її духовного і фізичного здоров'я. До об'єктів, що негативно впливають на молодь, відносяться публічні будинки, наркопритони, а також місця, де молодь схилияють до девіантної поведінки;

372

- ◆ регламентація перебування молодих людей у віці до 16 років у кафе, на дискотеках тощо, зокрема прикріплення до них супроводжувачої особи, яка відповідальна за виховання, чи, наприклад, тимчасове обмеження відвідування кафе;
- ◆ заборона на придбання і споживання алкоголю в громадських місцях (молодим людям у віці до 16 років дозволяється споживати легкі алкогольні напої (пиво, вино і т.ін.) у тому разі, якщо їх супроводжують батьки);
- ◆ заборона дітям і молоді до 15 років курити цигарки в громадських місцях;
- ◆ заборона молодим людям у віці до 18 років брати участь в азартних іграх, зокрема відвідувати зали ігрових автоматів з метою отримання виграшу (це правило не поширюється на дітей, яких супроводжують батьки чи вихователь).

Особливо слід відзначити обмеження на перегляд порнографічних фільмів, відеокасет, придбання порнографічної літератури і літератури, що пропагує насильство.

Соціальна робота в західноєвропейських країнах передбачає також цілий ряд заходів допомоги молоді в галузі працевлаштування, перекваліфікації, організації вільного часу.

У роботі з молоддю в умовах сучасної України актуальне є використання новітніх зарубіжних технологій у галузі соціальної роботи з молоддю, які отримали узагальнюючу назву "мобільна соціальна робота з молоддю". Сутність мобільної соціальної роботи - контроль за тією частиною молоді, яка не схильна звертатися ні в молодіжні центри, ні в консультаційні пункти, виявляючи схильність до девіантної поведінки і агресивність. Принцип мобільної соціальної роботи - встановлення взаємин і взаємодій з метою проникнення у світ молодих людей, схильних до правопорушень.

У соціальній роботі з молоддю необхідно враховувати особливості чоловічої соціалізації, пов'язаній з виявом агресії. У цьому аспекті заслуговує на увагу досвід організації діяльності соціальних працівників із "сублімації" агресивності в молодіжному середовищі, тобто перетворення її в доцільну і контрольовану адаптивну форму. Тут можливі різноманітні рішення -

373

організація секцій американського футболу, боксу, східних єдиноборств тощо.

Однією з важливих проблем молоді, яким слід приділяти належну увагу, є підготовка до майбутньої професійної діяльності. Сучасна соціально-економічна ситуація в країні характеризується різноманітними перетвореннями у всіх сферах життя, що супроводжуються активними процесами руйнування звичних поглядів, переконань, установок, ціннісних орієнтацій і заміни їх новими. У професійній сфері це виявляється в тому, що престижними в нашому суспільстві стають професії, які відповідають потребам нових, що народжуються, форм економіки. У той же час такі традиційні професії, як педагог, лікар, військовий, мільйонер тощо стають малопривабливими. Це призводить до плинності кадрів у відповідних галузях діяльності, дискваліфікації необхідних для суспільства спеціалістів і їх масового відтоку в інші галузі народного господарства. Наслідком є нестача висококваліфікованих спеціалістів у найважливіших для суспільства сферах: охорони здоров'я, освіти, соціального захисту й т.ін. Така зміна пріоритетів у професійній сфері ускладнює соціально-професійну адаптацію молоді. Молода людина, яка вибирає професію, виходячи лише з її престижності, "перспективності" без врахування власних здібностей, нахилів, можливостей, в майбутньому ризикує виявитися професійно неуспішною і навіть не-затребуваною внаслідок перенасичення ринку праці відповідними спеціалістами, що, в свою чергу, провокує масу нових соціальних та психологічних проблем.

Ще однією суттєвою причиною дезадаптації молодих спеціалістів у професійній сфері є невідповідність співвідношення професійно важливих і професійно небажаних якостей особистості. Як показує практика, на становлення спеціаліста більшою мірою впливає не сам факт наявності вказаних якостей, а їх усвідомлення людиною і вміння самостійно розвивати професійно важливі й коригувати професійно небажані якості своєї особистості.

Адекватний вибір професії і стійка мотивація до вибраної професійної діяльності сприяють успішній адаптації молодих спеціалістів у вибраній сфері. У свою чергу, успіх професійного само-

374

визначення залежить від ефективності діяльності спеціалістів, які надають допомогу старшокласникам на етапі вибору професії. Така допомога здійснюється через систему профорієнтаційних заходів, найчастіше, в рамках профільних класів загальноосвітніх закладів.

Основними компонентами моделі діяльності, спрямованої на професійне самовираження учнів, можуть бути такі:

- ◆ *освітній*, що реалізується в навчанні і вихованні учнів і передбачає сформованість у них: соціальних знань - про особливості вибраної професії, про психологічні особливості спеціаліста, про особливості професійного середовища і спілкування в ньому; спеціальних вмінь - комунікативних, організаторських, аналітичних, прогностичних; соціальних навичок безконфліктного спілкування, рефлексії, самоаналізу. Важливим у

цьому процесі є формування ціннісного ставлення до вибраної професії, усвідомлення учнями цінності конкретної праці і професійної відповідальності за результати своєї діяльності;

- ◆ *психологічний* - спрямований на психодіагностику індивідуальних особливостей особистості для виявлення і розвитку професійно значущих й психокорекції професійно небажаних якостей особистості. Реалізація психологічного компонента передбачає також психологічне консультування за результатами дослідження і психологічну просвіту учнів, їхніх батьків та вчителів;
- ◆ *посередницький* - передбачає організацію спільної діяльності учнів, вчителів, батьків з метою узгодженості професійних планів учнів з очікуваннями їхніх батьків; координацію їхніх зусиль для реалізації особистої професійної перспективи учнів; інформування учнів і батьків з питань, пов'язаних з вибором майбутньої професії.

Суб'єкти діяльності з надання допомоги учням у професійному самовизначенні застосовують різноманітні методи: *педагогічні*: словесні, наочні, практичні, методи формування свідомості особистості (бесіди, диспути, лекції, метод прикладу); методи стимулювання поведінки і діяльності (змагання, заохо-

375

чення); *соціально-психологічні*: методи дослідження (методи збору інформації методи діагностики, методи обробки та інтерпретації даних); методи впливу (методи корекції і терапії; методи конструювання і творчості та ін.).

Соціальна робота з молоддю є одним з її найважливіших напрямів. Вона потребує наукової обґрунтованості, творчості, ініціативності, наполегливості, системності, координації зусиль різних відомств, що займаються проблемами молоді.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте засади державної молодіжної політики.
2. Які основні завдання вирішують центри соціальних служб для молоді?
3. У чому полягає сутність дефіцитної моделі соціальної роботи з молоддю?
4. Визначіть основні підходи до роботи з молоддю.

Практичні завдання

1. На основі запропонованої технології роботи з молоддю визначіть основні напрями регіональної молодіжної політики.

Комплексна програма "Біла Церква молода" на 2004-2008 рр. (скорочений варіант)

Мета програми

Комплексна програма "Біла Церква молода" на період 2004-2008 рр. розроблена з метою проведення цілісної молодіжної політики, визначеної Декларацією "Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні", Законом України "Про Загальнодержавну програму підтримки молоді на 2004-2008 роки", Законом України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні", Законом України "Про молодіжні та дитячі громадські організації", іншими законодавчими та нормативними актами в напрямі створення сприятливих пере-

376

думов для життєвого визначення та самореалізації молодих громадян, підтримки їхньої

інноваційної діяльності, вирішення нагальних проблем молоді міста.

Програма окреслює пріоритетні напрями діяльності державних структур на міському рівні, а також громадських організацій, що працюють над вирішенням проблем молоді, визначає орієнтири для всіх, хто займається забезпеченням духовного, культурного та фізичного розвитку молоді, формуванням морально-правової культури, допомогою у становленні молоді сім'ї, подоланням і профілактикою негативних явищ у молодіжному середовищі.

Досягнення означеної мети вбачається в комплексному та системному підході всіх суб'єктів молодіжної політики до її проведення шляхом координації зусиль та засобів; подолання дублювання, відомчої відокремленості у справах захисту конституційних прав молоді, поліпшення соціально-економічних, побутових умов життя молодих громадян і розвитку їх громадської та трудової активності, формування духовної культури.

Очікувані кінцеві результати виконання програми

- ◆ створення сприятливих умов для соціального становлення та розвитку молоді міста;
- ◆ формування світогляду молоді на основі розвинутого почуття патріотизму, національної самосвідомості, духовно-моральних, культурних, загальнолюдських цінностей;
- ◆ забезпечення якісно нового рівня інформованості та обізнаності молоді з життєво значущих питань;
- ◆ позитивні зрушення у вирішенні проблеми зайнятості міської молоді;
- ◆ поліпшення становища молодих сімей міста та їх гармонійний розвиток;
- ◆ зниження рівня антигромадських, негативних проявів у молодіжному середовищі Білої Церкви.

Основні напрями та заходи щодо реалізації державної молодіжної політики

377

1. Створення організаційних і соціально-економічних умов соціального становлення молоді

1.1. Забезпечувати скоординовану діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських об'єднань з питань реалізації державної молодіжної політики.

1.2. Вивчити питання щодо можливості надання молодим людям пільгових довгострокових кредитів на здобуття вищої освіти за рахунок міського бюджету.

1.3. Забезпечувати проведення комплексу заходів щодо зміцнення матеріально-технічної бази, подальшого розвитку та удосконалення мережі позашкільних навчальних закладів міста, зокрема дитячо-юнацьких клубів за місцем проживання

1.4. Вирішити питання виділення приміщень та організації роботи нових дитячо-юнацьких клубів.

1.5. З метою надання додаткової освіти, формування вмінь та навичок за інтересами, організації змістовного дозвілля дітей та молоді, а також здійснення роботи, спрямованої на профілактику негативних явищ серед підлітків та молоді, реорганізувати структурний підрозділ відділу у справах сім'ї та молоді - Центр дитячо-юнацьких клубів за місцем проживання в позашкільний навчальний заклад - Центр клубів соціально-педагогічної роботи за місцем проживання. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України "Про затвердження Програми розвитку позашкільних навчальних закладів на 2002-2008 роки" ввести в клуби за місцем проживання посаду соціального педагога, а в Центр клубів - посади психолога та методиста.

1.6. Забезпечити виконання:

- ◆ Програми забезпечення молоді м. Білої Церкви житлом на період до 2012 р.;
- ◆ Міських заходів щодо заохочення народжуваності;
- ◆ Міської програми відпочинку та оздоровлення дітей на період до 2008 р.;

- ◆ Міської програми з питань запобігання дитячій бездоглядності на 2000-2005 рр.;
- ◆ Міської програми "Українська родина";

378

- ◆ Міських заходів щодо протидії торгівлі людьми на 2002-2005 рр.;
- ◆ Плану реалізації додаткових заходів щодо виконання Національної програми "Діти України";
- ◆ Міської програми поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню тендерної рівності в суспільстві;
- ◆ Міської програми "Багатодітні сім'ї";
- ◆ Програми патріотичного виховання населення м. Білої Церкви;
- ◆ Білоцерківської міської цільової комплексної програми "Фізичне виховання - здоров'я нації".

1.7. Розробити програму підготовки та залучення молоді до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування, створення умов для їх професійного зростання і просування по службі в м. Білій Церкві.

2. Розвиток трудової і соціальної активності молоді, забезпечення зайнятості молодих людей

2.1. Забезпечувати бронювання робочих місць на підприємствах, в установах, організаціях міста для працевлаштування молоді, якій надається перше робоче місце.

2.2. Передбачити 5% квоту робочих місць на підприємствах, установах, організаціях для працевлаштування неповнолітніх.

2.3. Здійснювати організацію навчання безробітної молоді, у тому числі основам підприємницької діяльності.

2.4. Розширити практику організації оплачуваних сезонних та громадських робіт, сприяти залученню до них старшокласників, учнів профтехучилищ, студентів вищих навчальних закладів 1-4 рівнів акредитації, а також молодих білоцерківців з числа безробітних, з числа підлітків, які опинилися в кризовому стані та схильні до антигромадської поведінки.

2.5. Залучати студентську та учнівську молодь до виконання програм соціально-економічного розвитку м.Білої Церкви, програм збереження і відтворення довкілля, об'єктів культурної спадщини. Забезпечити проведення щорічних молодіжних екологічних акцій "Це мое місто".

379

2.6. Розглянути питання створення мережі таборів праці та відпочинку, спортивно-оздоровчих таборів для учнів загальноосвітніх навчальних закладів, професійно-технічних училищ, студентів вищих навчальних закладів, створювати умови для їх працевлаштування в установленому порядку під час канікул.

2.7. Організувати у міжшкільному навчально-виробничому комбінаті, професійно-технічних навчальних закладах роботу учнівських кооперативів з випуску товарів народного споживання і надання послуг з метою організації праці дітей та молоді у вільний від навчання час.

2.8. Щорічно проводити міський конкурс бізнес-планів молодих підприємців та студентів вищих навчальних закладів міста, забезпечити впровадження кращих проектів в економіку міста. Проводити організаційну роботу щодо участі молоді міста у обласному конкурсі бізнес-планів.

2.9. Забезпечити організацію профорієнтаційної роботи у загальноосвітніх навчальних закладах. Проводити Дні профорієнтації, Дні інформації, Ярмарки професій, Молодіжні ярмарки вакансій за участю представників професійно-технічних училищ та вищих навчальних закладів, підприємств та організацій різних форм власності.

2.10. Забезпечити надання бізнес-центрам та агентству з розвитку підприємництва підтримки при організації підприємницької діяльності та залучення до неї молоді.

2.11. Вивчити питання щодо можливості створення молодіжного Центру праці.

2.12. Провести організаційну роботу щодо організації діяльності волонтерського трудового загону при ЦССМ, а також молодіжних трудових загонів на базі дитячо-юнацьких клубів, у вищих навчальних закладах міста тощо.

2.13. Сприяти першочерговому працевлаштуванню молоді на новостворені робочі місця за рахунок надання дотації роботодавцям.

3. Захист соціально вразливих верств молоді

3.1. Забезпечити розвиток у місті сімейних форм виховання дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківської опіки та піклу-

380

вання, через розвиток мережі дитячих будинків сімейного типу, створення прийомних сімей.

3.2. Сприяти створенню міського осередку Всеукраїнської громадської організації "Всеукраїнський батьківський комітет "Батьки проти наркотиків" з метою організації спільної роботи по створенню міського центру ресоціалізації наркозалежної молоді.

3.3. Продовжувати діяльність спеціалізованих соціальних служб для молоді з надання соціальної допомоги дітям та молоді кризових категорій.

3.4. Організувати соціально-профілактичну роботу, соціальний супровід та соціальну реабілітацію кризових категорій сімей, дітей та молоді. Організувати надання безкоштовної консультативної допомоги дітям, молоді, сім'ям.

3.5. Продовжити роботу мобільних консультаційних пунктів з надання консультативної соціально-педагогічної, психологічної, соціально-медичної, юридичної та інформаційної допомоги дітям та молоді "Громадська приймальня для молоді" на базі дитячо-юнацьких клубів, центру соціально-психологічної реабілітації неповнолітніх, дитячого будинку змішаного типу "Материнка" та студентських гуртожитків.

3.6. Забезпечити здійснення соціального супроводу дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, які перебувають у дитячому будинку сімейного типу родини Бондар та дитячому будинку змішаного типу "Материнка".

4. Поліпшення становища молоді сім'ї та підготовка молоді до подружнього життя

4.1. Організувати проведення прямого телефонного зв'язку з питань молодіжної проблематики з представниками виконавчої влади та керівниками громадських організацій.

4.2. Сприяти залученню підприємств, установ, організацій усіх форм власності, благодійних організацій та фондів до надання фінансової та матеріальної допомоги в організації літнього відпочинку дітей міста.

4.3. Практикувати співпрацю з правозахисними жіночими центрами у проведенні семінарів, диспутів, "круглих столів".

381

5. Формування національної свідомості молоді

5.1. Забезпечити функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя молоді міста.

5.2. Вивчати і пропагувати кращий досвід військово-патріотичного та фізичного виховання молоді. Сприяти збереженню та створенню військово-патріотичних клубів в навчальних закладах та за місцем проживання.

5.3. Проводити святкування визначних дат, пов'язаних з боротьбою українського народу за незалежність та захистом Вітчизни від загарбників.

5.4. У день пам'яті жертв голодомору та політичних репресій проводити в усіх закладах освіти міста уроки пам'яті.

5.5. Створити міське військово-патріотичне об'єднання "Захисник Вітчизни". Надати допомогу навчальним закладам у встановленні шефських зв'язків з розташованими на території міста військовими частинами.

5.6. Продовжити проведення військово-патріотичних ігор "Ко-тигорошко" для учнів 5-6 класів та "Сокіл" для учнів 9-10 класів.

5.7. Встановити шефство організованих категорій молоді над історико-культурними пам'ятками міста.

6. Формування правової культури, профілактики правопорушень серед молоді та пропаганда здорового способу життя

6.1. Забезпечити виконання Програми подальшого зміцнення правопорядку, охорони прав і свобод громадян у місті Білій Церкві на 2003-2006 рр.

6.2. Сприяти залученню неповнолітньої молоді, схильної до скоєння правопорушень, до занять в гуртках, участі у фізкультурно-спортивних, туристсько-краєзнавчих заходах, спортивно-технічних клубах та дитячо-юнацьких спортивно-технічних школах м.Білої Церкви, дитячо-юнацьких клубах за місцем проживання.

6.3. Надавати методичну допомогу державним органам та громадським організаціям з питань правової освіти, правового виховання, профілактики правопорушень серед молоді. Сприяти в організації роботи юридичних громадських приймалень

382

та консультативних пунктів. Забезпечити видання інформаційно-просвітницької літератури для підлітків та молоді.

6.4. Забезпечити організацію систематичної просвітницької роботи щодо пропаганди здорового способу життя в навчальних закладах м.Білої Церкви.

6.5. До Всесвітнього дня боротьби зі СНІДом, міжнародного дня боротьби з тютюнопалінням та міжнародного дня боротьби зі зловживанням наркотиками та їх незаконним обігом продовжити роботу по проведенню молодіжних акцій профілактичного змісту. Забезпечити широке висвітлення акцій на міських телестудіях.

6.6. З метою захисту психосоматичного здоров'я дітей та підлітків, підготовки педагогів до просвітницької роботи з підлітками по формуванню навичок здорового способу життя створити при Центрі практичної психології, соціальної і виховної роботи "Тренінг-центр".

6.7. З метою превентивного виховання дітей та учнівської молоді впроваджувати в практику роботи закладів освіти програми по формуванню здорового способу життя "Рівний-рівному" і "Діалог" та програми ПЕС "Викорінення найгірших форм дитячої праці".

6.8. Розробити та поширювати соціальну рекламу з питань профілактики ВІЛ-інфекції (СНІДу), інфекцій, що передаються статевим шляхом, у навчальних закладах, закладах охорони здоров'я, фізичної культури і спорту, місцях масового відпочинку молоді.

6.9. Забезпечити широке інформування населення про заклади і установи, що проводять консультативну, профілактичну роботу та діагностику ВІЛ-інфекції (СНІДу), інфекцій, що передаються статевим шляхом.

6.10. Вирішити питання цільового фінансування Центру СНІДу при територіальному медичному об'єднанні для удосконалення обстеження та лікування ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД.

6.11. У міських засобах масової інформації започаткувати рубрику "Жіноча тема", в якій висвітлити питання планування сім'ї, профілактики небажаної вагітності, попередження захворювань, що передаються статевим шляхом, ВІЛ-інфекції.

383

7. Сприяння розвитку змістовного дозвілля молоді. Підтримка творчої та обдарованої молоді

7.1. Здійснити відповідні організаційні заходи щодо відкриття міського молодіжного центру як бюджетної госпрозрахункової організації.

7.2. Продовжити практику призначення кращим студентам іменних стипендій та премій міського голови, періодично переглядати їх розмір відповідно до прожиткового рівня.

7.3. Забезпечити виконання щорічного календаря традиційних молодіжних заходів, направлених на підтримку творчої та обдарованої молоді міста.

7.4. Організувати присудження міської молодіжної літературно-мистецької премії.

7.5. Проводити виставку-конкурс молодих майстрів традиційного декоративно-ужиткового мистецтва та народних промислів "Краса руками молодих".

7.6. Проводити конкурс на краще виконання патріотичної пісні до Дня народження Т.Шевченка.

7.7. Проводити відкритий Кубок міста з авіамодельного спорту.

7.8. Проводити змагання з шахів "Кубок міського голови" серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів міста.

7.9. Продовжити проведення міських конкурсів "Активіст року", "Учнівський депутат року", "Учень року".

8. Підтримка діяльності молодіжних громадських організацій

8.1. Проводити щорічний конкурс програм та проектів молодіжних громадських організацій з подальшим їх фінансуванням за рахунок міського бюджету.

8.2. З метою розвитку і підтримки дитячо-юнацького, молодіжного руху організувати участь лідерів дитячо-юнацьких, учнівських організацій у щорічних табірних зборах-навчаннях.

8.3. Надавати постійну організаційну, методичну та фінансову підтримку дитячо-юнацьким, учнівським організаціям у проведенні заходів з дітьми та учнівською молоддю. Створити фонд підтримки дитячої ініціативи.

8.4. Започаткувати діяльність міського "Дебат-центру" в ЦТДЮ "Соняшник". Проводити зустрічі старшокласників з

384

представниками міської влади, громадських організацій з питань молодіжної політики.

8.5. Проводити роботу по наданню малих грантів молодіжним громадським організаціям на реалізацію соціально-значущих проектів. Підготувати та внести на розгляд міської ради Положення про надання малих грантів.

8.6. При підготовці Програми підготовки та залучення молоді до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування передбачити положення про стажування молодих людей з числа лідерів молодіжних організацій, студентського активу в комісіях міської ради. Розглянути можливість запровадження конкурсу громадських помічників депутатів міської ради.

8.7. З метою налагодження партнерських стосунків між владою та молодіжними організаціями, ефективного вирішення молодіжних проблем проводити щорічні зустрічі міського голови з молодіжним активом міста.

9. Науково-методичне та інформаційне сприяння здійсненню державної молодіжної політики.

9.1. Проводити систематичні соціологічні дослідження стосовно вивчення соціальних проблем молодіжного середовища з метою визначення пріоритетів соціальної роботи з дітьми та молоддю.

9.2. Забезпечити постійне висвітлення стану реалізації молодіжної політики в

засобах масової інформації.

9.3. Сприяти створенню дитячо-молодіжної програми на місцевому телебаченні.

2. Проаналізуйте технологію роботи з молоддю.

Програма "Школа волонтерів "Шанс"

Тернопільського міського центру соціальних служб для молоді

1. Напрямок, за яким діє програма: комплексна програма ЦССМ "Всеукраїнська школа волонтерів"; сприяння соціальному становленню та всебічному розвитку молоді.

2. Назва програми: "Школа волонтерів "Шанс".

385

3. Термін реалізації: довготривала (підведення підсумків в кінці кожного календарного року).

4. Головний виконавець: ТМЦССМ.

5. Організації, які беруть участь у реалізації програми: Тернопільський державний педагогічний університет, Тернопільський експериментальний інститут педагогічної освіти.

6. Обґрунтування актуальності програми:

Входження України в новий період розвитку всіх сфер соціально-економічного життя, відновлення державності, реставрація багатого культурно-історичного досвіду висуває на передній план проблему формування особистості, провідною якістю якої є активне ставлення до дійсності, вміння користуватися головними надбаннями демократичного суспільства - свободою та можливістю творчої реалізації.

Саме участь у волонтерському русі дає можливість молодим людям самореалізувати себе, відчутти причетними до участі у державних справах.

Нині в молодіжному середовищі спостерігається зростання таких антисоціальних явищ, як бездоглядність, зловживання наркотичними речовинами, поширення ВІЛ-СНІДу. Помітним є збільшення кількості дітей з особливими потребами, дітей-сиріт, дітей, які опинилися на вулиці. На державному рівні для роботи з молоддю та підлітками була створена система соціальних служб для молоді. Одразу ж постало питання розширення спектру соціальної роботи за рахунок підвищення активності молодих людей, їх батьків та вчителів-волонтерів.

Діяльність волонтерів у різних напрямках соціальної роботи потребує набуття знань з різних галузей науки. Цьому сприяє створення школи волонтерів "Шанс", яка забезпечуватиме комплексну теоретичну та практичну підготовку волонтерів до реалізації соціально-педагогічних програм. Школа волонтерів "Шанс" є інтегративною структурою, включає різноманітні форми та методи підготовки добровільних помічників.

7. Загальна мета:

- ◆ залучення молоді до суспільно вагомих справ та підвищення її соціальної активності;

386

- ◆ залучення фахівців різних спеціальностей до епізодичної добровільної допомоги центру у реалізації соціальних програм;
- ◆ забезпечення теоретичної і практичної підготовки волонтерів до реалізації соціально-педагогічних програм.

8. Конкретні завдання:

- ◆ організувати роботу по залученню до волонтерської діяльності учасників різних груп, фахівців різного профілю;
- ◆ розробити програму і навчальні плани проведення занять;

- ◆ організувати і провести заняття по підготовці волонтерів;
 - ◆ створити науково-методичну базу функціонування школи волонтерів "Шанс".
9. Об'єкти соціально-педагогічного впливу програми:
- ◆ учнівська молодь (учні старших класів шкіл та середніх спеціальних закладів);
 - ◆ студентська молодь (студенти вищих навчальних закладів, переважно з відділень педагогіки, психології, соціальної роботи тощо);
 - ◆ фахівці;
 - ◆ батьки та члени родин дітей і молоді;
 - ◆ клієнти соціальних служб;
 - ◆ безробітна молодь;
 - ◆ працівники соціальних служб для молоді;
 - ◆ спонсори;
 - ◆ державні службовці;
 - ◆ громадські організації.
10. Види та зміст соціально-педагогічної роботи з волонтерами:
1. Соціальна підтримка різних категорій сімей:
- ◆ робота з різними типами сімей;
 - ◆ соціальна робота з жіночою молоддю;
 - ◆ організація дозвілля молоді з особливими потребами;
 - ◆ інформаційно-консультативні послуги батькам з питань виховання дитини;
 - ◆ соціальна робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування.

387

- ◆ Профілактика правопорушень та негативних явищ у молодіжному середовищі, пропаганда здорового способу життя;
 - ◆ пропаганда здорового способу життя;
 - ◆ профілактика девіантної поведінки серед дезадаптованої молоді;
 - ◆ попередження вживання алкогольних напоїв;
 - ◆ профілактика та запобігання тютюнопаління;
 - ◆ попередження вживання наркотичних речовин;
 - ◆ профілактика інфекцій, що передаються статевим шляхом, та ВІЛ-СНІДу.
3. Сприяння працевлаштуванню та зайнятості молоді:
- ◆ проведення профорієнтаційної роботи серед учнівської молоді;
 - ◆ інформаційно-консультативна допомога клієнтам Молодіжної біржі праці;
 - ◆ проведення рекламної кампанії діяльності Молодіжної біржі праці у М.Тернополі.
4. Соціальна підтримка військовозобов'язаної молоді:
- ◆ допомога в комунікації, організації міжособистісних стосунків серед допризовної молоді;
 - ◆ вивчення та аналіз проблем допризовної молоді.
11. Форми та методи роботи:
- Методи:
1. Психологічні:
- ◆ діагностика психологічного стану волонтера на різних етапах процесу соціального навчання;
 - ◆ психотерапевтичні тренінги;
 - ◆ спостереження як метод подальшого коригування особистіших якостей та навичок;
 - ◆ анкетування волонтерів з метою вивчення рівня їх підготовки, особистісних

якостей.

2. Педагогічні:

- ◆ методи організації соціально-педагогічної діяльності;
- ◆ методи стимулювання доцільної активності волонтерів;
- ◆ методи заохочення позитивної діяльності;
- ◆ методи самовиховання та самокорекції.

388

3. Соціологічні:

- ◆ соціометрія. Форми:
 - ◆ бесіди, дискусії, диспути;
 - ◆ рольові ігри;
 - ◆ ділові ігри;
 - ◆ "мозковий штурм";
 - ◆ семінари-практикуми;
 - ◆ тренінгові заняття;
 - ◆ конференції, "круглі столи". 12. Очікувані результати:
 - ◆ підвищення рівня соціальної активності молоді;
 - ◆ поширення та систематизація волонтерського руху;
 - ◆ підвищення ефективності діяльності волонтерів;
 - ◆ залучення до волонтерського руху більшої кількості населення.
3. *Розробіть технологію роботи з конкретною категорією молоді.*

Література

1. *Нове покоління незалежної України (1991-2001 роки).* - К: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002.
2. *Нормативно-правове забезпечення реалізації державної політики з питань сім'ї, жінок, дітей та молоді; Збірник норм.-прав, документів.* - К: Держ-комсім'ямолодь, 2003.
3. *Соціальна робота в Україні: теорія та практика. 4-а частина.* - К.: ДЦССМ, 2003.
4. *Соціальна робота в Україні: Навч. посібник / І.Д. Зверева, О.В. Безпалько, С.Я. Харченко та ін. За заг ред. І.Д. Зверєвої, Г.М. Лактіонової.* - К: Центр навчальної літератури, 2004.
5. *Соціальний портрет молоді м. Білої Церкви /За заг. ред. П.І. Юхименка.* - Біла Церква: Вид-во С.Семенка, 2005.
6. *Тарабукін Ю.О. Соціологія молоді.* - К., 2001.
7. *Технологии социальной работы: Учебник / Под общ. ред. Е.И. Холостовой.* -М.: ИНФРА-М, 2002.

389

Тема 21. Технології соціальної роботи з інвалідами

1. Підхід до проблеми інвалідності в сучасних умовах.

2. Технології соціальної реабілітації дітей з обмеженими можливостями та з сім'ями, які виховують дітей-інвалідів.

1. Приблизно з середини 1970-х рр. визначились і почали отримувати все більшого поширення, насамперед в економічно розвинутих країнах, нові підходи у **ставленні до людей з обмеженими можливостями**, в тому числі і дітей, що виражаються поняттям "інтеграція". Сутність цих підходів полягає в тому, що інваліди не є соціально відокремленими та ізольованими членами суспільства, беручи участь у всіх видах й формах соціального життя разом і нарівні з іншими.

Реальне втілення ідей інтеграції - проблема комплексна і дуже складна навіть для соціально і економічно благополучних країн. Але складність полягає не тільки в тому, що це вимагає величезних засобів (переобладнання громадських місць, будівель, транспорту і т.ін.), але й у необхідності зміни свідомості як самих людей з обмеженими можливостями, так і інших членів суспільства. Насамперед це стосується тих, хто є найближчим оточенням людини з інвалідністю, зокрема сім'ї.

Відповідно до Декларації про права інвалідів (ООН, 1975 р.) інвалід - це будь-яка особа, яка не може самостійно забезпечити повністю чи частково потребу в нормальному особистому і (чи) соціальному житті через недосконалість фізичних чи розумових можливостей.

У 1989 р. ООН прийняла текст Конвенції про права дитини. У ній закріплено право дітей, які мають відхилення в розвитку, вести повноцінне і достойне життя в умовах, що дозволяють їм зберегти гідність, почуття впевненості в собі і полегшують їм активну участь у житті суспільства (ст.23); право цих дітей на особливу турботу і допомогу, яка повинна надаватися по можливості безоплатно з урахуванням фінансових

390

ресурсів батьків чи інших осіб, які забезпечують життєдіяльність дітей-інвалідів.

В Україні за роки незалежності також відбулися зміни стосовно проблем інвалідності. Наприклад, у 1991 р. був прийнятий, а в 1994, 1996, 2000 рр. доповнений і вдосконалений Закон України "Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні", в якому вперше у вітчизняному законодавстві пріоритетом соціальної політики держави стосовно інвалідів стає реабілітація. Закон передбачає ряд спеціальних прав для інвалідів, без яких вони не можуть успішно інтегруватися в суспільство, зокрема:

- ◆ право на медичну допомогу (безкоштовно або на пільгових умовах), право на медичну реабілітацію;
- ◆ право на забезпечення безперешкодного доступу до інформації з допомогою засобів комунікації;
- ◆ право на забезпечення безперешкодного доступу до об'єктів соціальної інфраструктури;
- ◆ право на освіту;
- ◆ право на працевлаштування;
- ◆ право на матеріальне забезпечення;
- ◆ право на соціально-побутове обслуговування;
- ◆ право на медичне і санаторно-курортне лікування;
- ◆ право на транспортне обслуговування;
- ◆ право на створення громадських об'єднань.

Відповідно до положень цього Закону розроблено і затверджено цілий ряд документів, зокрема: Комплексну програму розв'язання проблем інвалідності в Україні, Положення про

медико-соціальну експертизу, Положення про індивідуальну програму реабілітації, Положення про фонд соціального захисту інвалідів в Україні.

Протягом останніх років прийнято низку законодавчих і нормативних актів, що гарантують соціальну захищеність державою тих категорій громадян, які в силу вроджених або набутих фізичних чи психічних вад потребують особливої уваги і захисту.

Верховною Радою України 5 липня 2001 р. прийнято Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про основи

391

соціальної захищеності інвалідів в Україні", який законодавчо закріпив фіксований розмір нормативів робочих місць для забезпечення працевлаштування інвалідів на рівні чотирьох відсотків від загальної чисельності працюючих для всіх підприємств, установ і організацій, незалежно від форми власності і господарювання, що є одним із напрямів підвищення рівня зайнятості інвалідів.

В Україні інваліди становлять 5% населення, їхніми проблемами займаються 912 організацій, 172 з них об'єднані в Союз організацій інвалідів України.

Згідно зі ст. ст. 36, 37, 38 Закону "Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні" матеріальне, соціально-побутове і медичне забезпечення інвалідів здійснюється у вигляді грошових виплат (пенсій, допомог, одноразових виплат), забезпечення медикаментами й іншими засобами, включаючи автомобілі, крісла-коляски, протезно-ортопедичні вироби, друковані видання зі спеціальним шрифтом, звукопідсилюючу апаратуру та аналізатори, а також надання послуг з медичної, соціальної, трудової і професійної реабілітації, побутового та торговельного обслуговування.

Види необхідної матеріальної, соціально-побутової, медичної допомоги визначаються органами медико-соціальної експертизи в індивідуальній програмі реабілітації. Допомога надається за рахунок коштів Фонду соціального захисту інвалідів в Україні. Послуги по соціально-побутовому і медичному обслуговуванню, технічні та інші засоби надаються інвалідам безплатно або на пільгових умовах.

Після встановлення інвалідності в місячний термін фахівцями Бюро медико-соціальної експертизи (БМСЕ) розробляється індивідуальна програма реабілітації, що затверджується керівниками БМСЕ й у триденний термін направляється в орган соціального захисту і вручається інваліду.

Законом та іншими нормативними актами передбачаються різні форми соціального обслуговування інвалідів, у тому числі:

- ◆ соціальне обслуговування вдома (включаючи соціально-медичне обслуговування);

392

- ◆ напівстаціонарне соціальне обслуговування у відділеннях денного (нічного) перебування громадян в установах соціального обслуговування;
- ◆ стаціонарне соціальне обслуговування в будинках-інтернатах, пансіонатах і інших стаціонарних установах соціального обслуговування;
- ◆ термінове соціальне обслуговування (як правило, у ситуації, що не терпить зволікання, - організація харчування, забезпечення одягом, взуттям, нічлігом, термінове надання тимчасового житла і т.ін.);
- ◆ соціально-консультаційна допомога.

Передумовою гарантій зайнятості для інвалідів є здобуття відповідної освіти і професії. Законодавство гарантує право інваліда на навчання і професійну підготовку. Навчання інвалідів здійснюється в загальних або спеціальних навчальних закладах. Професійна підготовка або перепідготовка інвалідів здійснюється з урахуванням медичних показань і протипоказань для наступної трудової діяльності. Вибір форм і методів

професійної підготовки провадиться згідно з висновками медико-соціальної експертизи. При навчанні, професійній підготовці або перепідготовці інвалідів поряд з загальними допускається застосування альтернативних форм навчання. Обдаровані діти-інваліди мають право на безплатне навчання музиці, образотворчому, декоративно-ужитковому мистецтву в загальних навчальних закладах або в спеціальних позашкільних навчальних закладах.

Для отримання освіти і професії за інших рівних умов інваліди мають переважне право на зарахування до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів. У сфері управління Міністерства праці та соціальної політики України функціонують п'ять спеціалізованих навчально-виховних закладів інтернатного типу для дітей-інвалідів (Кам'янець-Подільський планово-економічний технікум-інтернат, Харківський обліково-економічний технікум-інтернат, Житомирський технічний лицей-інтернат, Луганське професійно-технічне училище-інтернат, Самбірське професійно-технічне училище-інтернат), які створю-

393

ють умови для професійної реабілітації, здобуття робітничих професій та спеціальностей найбільш незахищеному контингенту молоді, що має I—III групи інвалідності. Щороку до цих закладів вступає понад 500 дітей-інвалідів.

У 2001 р. розпочато реалізацію Концепції ранньої соціальної реабілітації дітей-інвалідів. Протягом 2002-2005 рр. передбачено створення в усіх областях центрів раннього втручання і соціальної реабілітації дітей-інвалідів, центрів професійної, медичної та соціальної реабілітації осіб з обмеженими фізичними можливостями й у містах з чисельністю населення понад 50 тис.

Згідно зі ст. 40 Закону "Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні" конкретні умови і порядок пенсійного забезпечення інвалідів визначаються законодавством про пенсійне забезпечення в Україні і рішенням Уряду України з відповідних питань. Пенсія з інвалідності - це така пенсія, яку призначають особі на тривалий час чи постійно у зв'язку з виявленням певної хвороби і визнанням інвалідності I, II чи III групи. Пенсії з інвалідності призначають у таких розмірах: інвалідам I групи - 70%, II - 60%, інвалідам III групи - 40% заробітку. Мінімальний розмір пенсії встановлюють на рівні соціальної за відповідною групою інвалідності: інвалідам I групи - 200% мінімального розміру пенсії за віком; інвалідам II групи - 100% мінімальної пенсії за віком; інвалідам III групи - 50% мінімальної пенсії за віком.

Соціальна реабілітація осіб з обмеженими можливостями - одне з найбільш важливих і важких завдань сучасних систем соціальної допомоги і соціального обслуговування. Неухильне зростання числа інвалідів, з однієї сторони, збільшення уваги до кожного з них - незалежно від його фізичних, психічних чи інтелектуальних здібностей - з іншої уявлення про підвищення цінності особистості і необхідності захищати її права, що є характерним для демократичного, громадянського суспільства, - з третьої, - все це визначає важливість соціально-реабілітаційної діяльності.

В Україні нараховується 470 реабілітаційних установ різного профілю, підпорядкованості і форми господарювання, у тому

394

числі 238 реабілітаційних установ органів праці та соціального захисту населення, 52 - охорони здоров'я, 36 - сім'ї та молоді, 92 - громадських і релігійних організацій, благодійних фондів.

2. Основне, що повинен враховувати у **реабілітаційній роботі з дітьми-інвалідами** соціальний працівник, - це те, що його діяльність не є вузькоспеціалізованою, а являє собою широкий спектр послуг, що надаються дітям, які мають порушення у розвиткові, та їхнім сім'ям.

Важливою складовою цієї роботи є розробка програми соціально-педагогічної реабілітації дитини з обмеженими можливостями, що здійснюється з урахуванням особистісних і психолого-педагогічних реабілітаційних можливостей дитини. У програму включаються конкретні завдання

педагогічної реабілітації, які визначаються з урахуванням як вихідного рівня фізичного і психічного розвитку дитини, так і зони її найближчого розвитку; зміст ігрової, мовної, художньої, трудової, пізнавальної та інших видів діяльності; форми організації реабілітаційної діяльності конкретної дитини з обмеженими можливостями, методи і прийоми включення дітей у заплановану діяльність; обладнання, інвентар, технічні засоби, що забезпечують здійснення * реабілітаційного процесу, індивідуальний та диференційований підхід до дітей. Кожний розділ індивідуальної програми орієнтований на певний термін (тиждень, місяць тощо), по закінченню якого здійснюється аналіз результативності реабілітаційного процесу, коректування завдань, уточнення і, можливо, зміна змісту реабілітаційної діяльності. У реабілітаційній діяльності етапи просування вперед повинні бути дуже незначними, мати якісні відмінності.

Виховання дитини з обмеженими можливостями - нелегке завдання. Дуже важливо, щоб педагоги, батьки і оточуючі ставились до неї природно, яким би не був дефект дитини. Якщо педагоги, батьки отримують радість від спілкування з дитиною, люблять її такою, якою вона є, не виявляють зайвого хвилювання, не соромляться її зовнішнього вигляду і підтримують її спілкування з іншими людьми, то дитина виростає врівноваженою, здатною до спілкування і їй легше буде адап-

395

туватися в колективі здорових однолітків. Разом з тим, жалість та надмірна опіка у ставленні до цих дітей значною мірою ускладнюють їх подальшу соціальну адаптацію.

Слід вказати на необхідність розвитку форм *діалогічного спілкування* між дітьми-інвалідами і їх здоровими однолітками, де як привід до спілкування є будь-яка спільна діяльність, що однаково актуальна для обох сторін. У побудові взаємин здорових дітей з дітьми-інвалідами мова повинна йти найперше не про милосердя, а про співдружність і співробітництво, де аномальна дитина - суб'єкт спільної діяльності, рівноправний учасник спільного творчого освоєння оточуючого світу. У побудові й реалізації таких взаємостосунків дитина з обмеженими можливостями: отримує досвід належати до світу, що знаходиться поза стінами соціальної реабілітації; розширює репертуар своїх соціальних ролей, способів комунікацій із зовнішнім світом; привчається сама організувати для себе допомогу зі сторони здорових людей там, де без цього не обійтись, спокійно ставитись до відмови стосовно допомоги, розуміючи, що така допомога, як правило, ситуативна. Як тільки вихованці починають усвідомлювати, що увага до них заснована не на бажанні вберегти від небезпек зовнішнього світу, а на прагненні включити їх у загальний хід життя і подій, підлітки-інваліди стають активними учасниками, включаються у спільну діяльність, яка допомагає розвиткові поведінкових і адаптаційних навичок.

Важливу роль у реабілітації дітей-інвалідів відіграє їхня *трудова діяльність*. Праця дітей з обмеженими можливостями повинна розглядатися як творчий спосіб вираження думки, морального ставлення до людей і до природи, громадянської відповідальності та інших особистісних сил людини, що розвивається. У процесі включення дітей з обмеженими можливостями в трудову діяльність може актуалізуватися ряд соціально-педагогічних і реабілітаційних можливостей праці:

- ♦ праця - важливий засіб розумового розвитку, бо з її допомогою дитина може практичним чином осягати важливі зв'язки, залежності, відносини, які потім "відкладаються"

396

в розумовій діяльності ("розум дитини дуже часто знаходиться на кінчиках її пальців");

- ♦ праця є могутнім фактором розвитку дитячої солідарності - важливих для повноцінної соціальної адаптації дітей з обмеженими можливостями відносин взаємної допомоги, підтримки, кооперації і співробітництва. Спільна праця як фактор цілісності дитячого

- співтовариства може порівнюватися лише з колективною грою;
- ◆ трудова діяльність дітей виступає важливим засобом їхнього морального розвитку. Правильно організована праця утверджує дитячу потребу бути потрібним людям, допомагає дитині-інваліду повірити в себе, розвинути почуття власної гідності, підвищити самоповагу до себе;
 - ◆ трудова складова виховної системи є важливою для вироблення нормального міжпоколінного спілкування дітей з обмеженими можливостями із дорослими. У продуктивній трудовій діяльності стосунки дорослих і дітей є більш природними, у них не за формою, а по суті реалізується суб'єкт-суб'єктна взаємодія.

Надзвичайно важливою є соціально-педагогічна робота з сім'єю, в якій виховується дитина з обмеженими можливостями. Головна мета такої діяльності - допомогти сім'ї справитися з важким завданням виховання і розвитку дитини, сприяти її оптимальному функціонуванню, вплинути на сім'ю таким чином, щоб мобілізувати її можливості для вирішення завдань реабілітаційного процесу, іншими словами - сприяти соціальній адаптації і реабілітації сім'ї в ситуації народження дитини-інваліда, підвищувати її соціально-рольову адаптованість.

Під **соціально-рольовою адаптованістю** сім'ї розуміється здатність членів сім'ї оволодіти новими поведінковими ролями в новій, вкрай несприятливій, ситуації. Рівень соціально-рольової адаптованості характеризується основними показниками: ставленням до дитини; реабілітаційною активністю сім'ї; реабілітаційною культурою сім'ї.

Ставлення до дитини - одна із найважливіших характеристик сім'ї, що визначає її внутрішні ресурси в процесі реабілі-

397

тації дитини. Ставлення може бути конструктивним чи деструктивним.

Сім'ї, які демонструють конструктивне ставлення до проблеми дитини, не заглиблюються в переживання того, що трапилося, а намагаються змінити ситуацію і своє ставлення до неї. Головна мета в таких сім'ях - пошук шляхів компенсації порушень, розвиток здібностей дитини, терпіння і підтримка дитини в будь-якому починанні.

Деструктивне ставлення виявляється в ігноруванні патології дитини чи в акцентуації на ній. Ігнорування знаходить свій прояв у тому випадку, коли батьки не докладають зусиль і навіть перешкоджають оздоровленню дитини. Акцентуація у ставленні до дитини полягає в тому, що спосіб життя сім'ї залежний від хвороби, орієнтований на хворобу. Зациклення на інвалідності дитини відображається у різноманітних невротичних проявах у членів сім'ї: тривожність, низька самооцінка, почуття вини тощо, які з часом передаються дитині. Деструктивне ставлення до дитини може відобразитися також в негативізмі, тобто негативному ставленні до неї: відкритому, коли з дитиною поводяться жорстоко, чи прихованому, що виявляється в емоційному відчуженні дитини.

Під **реабілітаційною активністю сім'ї** розуміються всі зусилля її членів, спрямовані на оздоровлення, розвиток, соціалізацію дитини. Реабілітаційна активність сім'ї включає:

1) активність у пошуці джерел медичної допомоги, своєчасність, послідовність і ретельність у виконанні медичних рекомендацій, підтримку регулярних контактів з оздоровчими закладами;

2) активність педагогічних зусиль сім'ї, їх спрямованість на всебічний розвиток дитини; пошук і реалізацію її компенсаторних можливостей, самостійне оволодіння розвиваючими і корекційними методиками;

3) власне соціальну активність сім'ї, тобто її наполегливість в пошуці джерел як матеріальної, так і моральної підтримки (наприклад, через утворення груп взаємодопомоги), прагнення сім'ї вирішувати конфліктні ситуації, що ви-

398

никають, через надання переваги життєвій стратегії "той, хто виграє", а не пасивній позиції "жертви".

Реабілітаційна культура сім'ї являє собою специфічну систему цінностей, ідей, знань і навичок, що допомагають вирішувати конкретні завдання реабілітаційного процесу.

Аксіологічний (ціннісний) компонент реабілітаційної культури складають принципи філософії незалежного життя, гуманістичні принципи і цінності. На відміну від споживацької психології, прагнення до незалежності - це продуктивна психологічна орієнтація, що не передбачає відмови від допомоги інших людей, але полягає в тому, що людина ставить перед собою такі ж цілі, як і інші члени суспільства, бере на себе таку ж відповідальність.

Когнітивний компонент реабілітаційної культури сім'ї дитини-інваліда включає знання з різних галузей науки і практики, що сприяють виконанню завдань реабілітаційного процесу.

До них відносяться: медико-біологічні знання про патологію дитини, її причини і наслідки; гігієнічні знання про особливості вигодовування й догляду за дитиною, про організацію побуту, режиму дня; соціально-правові знання про порядок встановлення інвалідності, про права і пільги, пов'язані з нею, про можливі джерела матеріальної допомоги; психотерапевтичні знання про стадії протікання стресу та його наслідки, про механізми саморегуляції і методи психотерапії; психолого-педагогічні знання про вікові особливості дітей, про особливі потреби й специфіку розвитку дитини у зв'язку з її патологією, про можливі поведінкові відхилення дитини і шляхи їх переборення та ін.

Праксіологічний компонент реабілітаційної культури включає різноманітні вміння і навички:

- ◆ психогігієнічні (вміння переборювати стресові ситуації, здійснювати психотерапевтичний вплив на дитину);
- ◆ комунікативні (вміти налагоджувати стосунки, вирішувати конфлікти в сім'ї і з найближчим оточенням);
- ◆ педагогічні (володіти навичками педагогічної корекції, в тому числі й методами ігротерапії, логопедичними прийомами і вправами);

399

- ◆ соціальної адвокатури (вміти захищати власні інтереси, а також інтереси і гідність дитини);
- ◆ лікувальні (володіти деякими лікувальними методиками, наприклад загальним масажем).

У роботі з сім'єю дитини-інваліда можуть бути використані різні **технологічні моделі взаємодії**.

З точки зору тривалості виділяють короткотермінові і довготермінові моделі взаємодії. До короткотермінових відносять кризоінтервентну і проблемно-орієнтовану моделі.

Кризоінтервентна модель роботи з клієнтом передбачає надання допомоги безпосередньо в кризовій ситуації. Втручання спеціалістів у цей момент є дуже ефективним. Це пояснюється тим, що в період усвідомлення кризової ситуації люди особливо чутливі до допомоги. Оскільки кризова ситуація вимагає швидкого реагування, її оцінка не передбачає детальної діагностики, а увага фокусується на масштабах дезадаптації і засобах для її переборення. При цьому використовуються як зовнішні форми допомоги, так і внутрішні ресурси клієнта. Втручання в кризову ситуацію, як правило, є першим ступенем взаємодії з сім'єю, яка виховує дитину-інваліда. У подальшому застосовується проблемно-орієнтована модель взаємодії.

Проблемно-орієнтована модель взаємодії відноситься, як і кризоінтервентна, до короткотермінових технологій, тривалість яких не перевищує 4 місяців і передбачає близько 12 контактів з клієнтом. Ця модель висуває вимогу до професіоналів, які надають допомогу,

концентрувати зусилля на тій проблемі, яку усвідомив клієнт і над якою він готовий працювати. Проблемно-орієнтована модель передбачає спільне вирішення проблеми. Робота протікає в дусі співробітництва з акцентом на стимулювання і підтримку здібностей клієнта у вирішенні його власних труднощів. Провідним методом проблемно-орієнтованої моделі є укладення контракту (договору) між професіоналом, який надає допомогу, і клієнтом - сім'єю чи окремим її представником.

Довготермінові форми роботи вимагають тривалого спілкування з клієнтом (від 4 місяців і більше) і зазвичай побудовані на психосоціальному підході.

400

Психосоціальна модель передбачає більш повне розуміння людей в контексті існуючої дійсності і використання цих знань, щоб допомогти клієнту розвивати і посилювати свій потенціал. Роль професіонала полягає у встановленні взаєморозуміння, допомоги підопічному в набутті свого образу, досягненні кращої самосвідомості. Клієнт у психосоціальній моделі виступає в пасивній ролі, майже в ролі пацієнта.

Основні завдання психосоціального підходу:

- ◆ змінити клієнта, у конкретному випадку - сімейну систему, адаптуючи її до виконання своєї специфічної функції (реабілітації дитини-інваліда);
- ◆ змінити ситуацію - інші системи, що впливають на сім'ю;
- ◆ впливати на перше та друге одночасно.

Психосоціальна модель взаємодії з сім'єю використовується переважно у тому випадку, коли є можливість установавання довготривалих контактів, що дозволяють глибше дослідити сімейну проблему, спостерігати її динаміку і впливати на неї. Але застосуванню довготермінових моделей роботи, у тому числі і психосоціальної, заважає віддаленість проживання багатьох сімей від спеціалізованих реабілітаційних центрів, які, як правило, розміщені у великих містах. Також має місце низька мотивація батьків до тривалого співробітництва.

За умови низької мотивації звернення сімей за соціально-педагогічною, психологічною допомогою необхідне є застосування такої форми роботи з сім'єю, як *патронаж*. Це одна із форм роботи соціального працівника, що являє собою відвідування клієнтів на дому з діагностичними, контрольними, адаптаційно-реабілітаційними цілями, що дозволяють встановлювати і підтримувати довготривалі зв'язки з клієнтом, своєчасно виявляючи проблемні ситуації, надаючи термінову допомогу.

Важливе місце серед технологій займають *консультації*. Консультація являє собою взаємодію між двома чи декількома людьми, в ході якої знання консультанта використовуються для надання допомоги клієнту у вирішенні проблем чи підготовці до дій, що мають відбутися. Соціальному працівникові бажано консультиватися у батьків так само часто, як вони консульти-

401

ються у нього. Якщо консультант зловживає своєю позицією, підкреслює її важливість, надає перевагу односторонній передачі знань, існує ризик збільшення залежності від нього батьків, зниження їхньої самостійності і впевненості в собі.

Поряд з консультативними бесідами, як правило, індивідуальними, що ставлять за мету активізувати потенціал окремих членів сім'ї, можуть застосовуватися групові методи роботи з сім'єю (сім'ями) - *тренінги*.

Психологічний тренінг являє собою поєднання багатьох прийомів індивідуальної і групової роботи, спрямованих на формування нових психологічних умінь і навичок. В основі тренінгових програм лежать групова дискусія і рольова гра. У нашій країні освітні тренінги для батьків поки що не отримали широкого поширення. Для того, щоб тренінг отримав визнання і

був успішним, він повинен бути максимально цілеспрямованим і інтенсивним; нові вміння і навички повинні формуватися поступово, із створенням широких можливостей для їх закріплення. Перед батьками слід ставити завдання, що адекватні рівню їх можливостей. Необхідно також використовувати систему зворотного зв'язку та ін.

Названі методи (консультативна бесіда, освітній тренінг) є універсальними, тобто використовуються як у короткотермінових, так і в довготермінових формах роботи.

Ефективне вирішення проблем сім'ї, яка виховує дитину-інваліда, вимагає участі багатьох спеціалістів: медичних працівників, корекційних педагогів, психологів, юристів. Вони можуть працювати в одному реабілітаційному центрі або в різних закладах.

Дослідники визначають також *тактики* роботи з батьками:

1. Безпосередня робота з конкретною сім'єю.

Соціальний працівник наносить візит сім'ї і в його ході:

- ◆ звертає увагу на зовнішній стан і оточення будинку, під'їзду, квартири;
- ◆ намагається побачитися не тільки з матір'ю, а й батьком, іншими членами сім'ї;
- ◆ відповідає на запитання батьків;

402

- ◆ спостерігає за тим, як в сім'ї ставляться до дитини, навчають та розвивають її;
- ◆ демонструє стратегію поведінки, навчання, вирішення проблем.

Соціальний працівник:

- ◆ організовує консультацію з представниками інших служб, якщо це є необхідним для кращого розуміння і вирішення проблеми;
- ◆ запрошує батьків відвідати засідання комісії, яка обговорює питання, що стосуються їхньої дитини;
- ◆ надає батькам письмовий звіт про результати тестування, оцінювання;
- ◆ передає батькам письмовий висновок з рекомендаціями щодо проведення занять вдома;
- ◆ запрошує батьків у клас, де проводяться заняття, запрошує їх до участі у проведенні занять.

2. Опосередкована робота з конкретною сім'єю передбачає:

- ◆ запис інформації від батьків і коментарів спеціалістів у спеціальному щоденникові (наприклад, кожний тиждень); аналіз записів у домашньому щоденнику спостережень при зустрічі із спеціалістом;
- ◆ представлення у звітах (наприклад один раз у півроку) результатів реабілітації;
- ◆ письмові повідомлення, інформація для батьків, організовані соціальним працівником з участю інших спеціалістів;
- ◆ контакти по телефону;
- ◆ видача батькам додому спеціальних ігор чи навчальних посібників;
- ◆ заповнення батьками запитальників, карт чи схем розвитку здібностей дитини;
- ◆ надання батькам можливості знайомитися зі змістом папки і матеріалів, що стосуються їхньої дитини;
- ◆ видача батькам додому текстів, вивчених на заняттях в реабілітаційному центрі пісень, віршів, переліку вправ;
- ◆ перелік телевізійних програм, які доцільно дивитись батькам разом з дітьми.

403

3. Безпосередня робота з групою батьків передбачає:

- ◆ зустрічі з батьками, обмін інформацією, звіт про хід реабілітації та успіхи дитини, обговорення планів на майбутнє;

- ◆ виступи на зустрічах з батьками, відповіді на їхні запитання;
- ◆ організація семінарів для батьків: виступи, бесіди, рольові ігри, наступні практичні завдання дома;
- ◆ організація спеціального курсу для батьків з тієї чи іншої тематики;
- ◆ показ слайдів чи відеопрограм про заняття дітей, пояснення їх мети і сутності;
- ◆ організація відкритого уроку чи заняття із спеціалістом;
- ◆ день відкритих дверей чи вечір в реабілітаційному центрі;
- ◆ організація спільних заходів (відпочинок, представлення) з батьками і спеціалістами; асоціації батьків і спеціалістів;
- ◆ залучення батьків до підготовки і проведення особливих заходів - свят, фестивалів;
- ◆ допомога батькам в організації групових екскурсій для дітей, спортивних змагань і т.ін.;
- ◆ інтерв'ювання батьків про їх ставлення до послуг і подальші очікування від співпраці із соціальними працівниками.

4. Опосередкована робота з групою батьків передбачає:

- ◆ надання батькам інформаційних проспектів про послуги, свідчень про кваліфікацію персоналу, розклад роботи спеціалістів, зміст занять;
- ◆ підготовка інформаційного бюлетеня і його регулярне розсилання;
- ◆ розсилання інформаційного буклета про те, як, на яких умовах і в яких випадках слід звертатися до конкретних спеціалістів;
- ◆ організація виставки книг чи ігрового матеріалу в методичному кабінеті чи Куточку для батьків;
- ◆ підготовка письмових пропозицій щодо домашніх занять чи заходів, можливості відпочинку;
- ◆ підготовка буклету, що пояснює процедури тестування, оцінювання, перевірку ходу виконання реабілітаційного плану, інтерпретації результатів;

404

- ◆ видача батькам книг додому чи копіювання для них потрібних фрагментів;
- ◆ розсилання чи передача опитаних листів для з'ясування потреб і думки батьків про послуги;
- ◆ підготовка відеопрограми для батьків;
- ◆ організація стенду чи дошки об'яв у кімнаті, де батьки чекають на дітей;
- ◆ надання батькам можливості познайомитися з вирізками із журналів і газет;
- ◆ підготовка навчального посібника для батьків.

5. Розвиток контактів між сім'ями, призначених для того, щоб:

- ◆ сприяти розвиткові сітки нянь серед групи батьків;
- ◆ організувати відвідування досвідченими батьками сім'ї, де народилася дитина, якій необхідні реабілітаційні послуги;
- ◆ допомагати організувати асоціацію чи групу самопомоги батьків;
- ◆ брати участь у регулярних зустрічах батьків удома чи в спеціальному місці;
- ◆ залучати батьків до ремонту чи наладки обладнання;
- ◆ сприяти тому, щоб батьки були представлені в комісіях чи радах шкіл і реабілітаційних центрів;
- ◆ сприяти залученню батьків до роботи в громадських організаціях;
- ◆ допомагати батькам організовувати клуби за інтересами і заходи для дітей.

Для того, щоб перебороти труднощі надання допомоги сім'ї дитини-інваліда, корисно використати такі ресурси:

- ◆ робота в команді, де для кожного випадку, що розглядається, призначається один куратор, який координує дії інших;
- ◆ обмін досвідом, використання знань і вмінь співробітників; організація консиліуму, групи підтримки для самих спеціалістів, де можна обговорювати успіхи чи невдачі, знаходити спільне вирішення проблеми;
- ◆ використання публікацій з питань соціальної роботи та відеотеки для підкріплення знань спеціалістів і для рекомендацій батькам.

405

Існує ряд компонентів успіху взаємодії спеціалістів і батьків:

- ◆ регулярний контакт (залежно від можливостей і необхідності - раз в тиждень, на два тижні, на шість тижнів);
- ◆ підкреслювання здібностей дитини, а не їх відсутності чи недоліків;
- ◆ залучення до роботи не лише батьків, а інших членів сім'ї, родичів;
- ◆ увага до більш широкого спектру потреб (мова йде не тільки про батьків, а й про всю сім'ю).

Все це буде сприяти розвитку дитини і підвищувати мотивацію батьків до співробітництва.

Найбільш точно відображує ідеальний тип спільної діяльності батьків і спеціалістів поняття "партнерство". Партнерство передбачає повну довіру, обмін знаннями, навичками і досвідом допомоги дітям, які мають особливі потреби в індивідуальному і соціальному розвитку.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст поняття інвалідності стосовно сучасних умов.
2. Що входить в поняття "соціальна рольова адаптованість сім'ї"?
3. Як визначається реабілітаційна активність та реабілітаційна культура сім'ї?
4. Проаналізуйте короткотермінові та довготермінові моделі взаємодії соціального працівника з сім'ями, які виховують дітей-інвалідів.
5. Назвіть тактики роботи з батьками, які виховують дітей-інвалідів.

406

Практичні завдання

1. Проаналізуйте технологію соціальної роботи з дітьми та молоддю з обмеженими можливостями.

Програма

"Соціальна підтримка дітей, підлітків, молоді, хворих на цукровий діабет" (Тернопільський обласний ЦССМ)

Актуальність проблеми.

Людина, хвора на цукровий діабет, не є інвалідом у повному розумінні цього слова. Такі люди, на перший погляд, нічим не відрізняються від здорових, але вони є інвалідами і для них характерні проблеми більшості інвалідів, а також певні свої, що пов'язані з особливостями протікання хвороби.

Усвідомлюючи свою "нестандартність", ці люди відчувають себе в ролі "жертви", і це викликає почуття самотності, непридатності, відсутності перспектив. Невпевненість у собі, страх перед невизначеністю завтрашнього дня - усе це стало для багатьох молодих людей неминучим і, на жаль, звичним явищем у сьогоднішньому житті.

Але інвалідність - це проблема не тільки інваліда, А і його сім'ї та найближчого оточення.

Батьки, які виховують дитину, хвору на цукровий діабет, не можуть позбавитися почуття провини (адже схильність до захворювання передається спадково). У благополучних сім'ях дитину часто занадто опікують, а в неповних або конфліктних, навпаки, не приділяють їй належної уваги. Батьки зіштовхуються з матеріальними, психологічними, соціальними проблемами та проблемами, пов'язаними з розв'язанням конфліктних ситуацій, що негативно позначаються на житті інших членів сім'ї.

З метою об'єднати такі сім'ї, допомогти їм зрозуміти, що з виникненням хвороби життя дитини не закінчується, що повноцінне життя хворого залежить від розуміння і підтримки рідних та близьких, було створено громадську організацію "Товариство батьків дітей, хворих на цукровий діабет "Буратіно".

407

Дане товариство неодноразово зверталося в міський центр соціальних служб для молоді за допомогою у проведенні різноманітних заходів та наданні різних видів допомоги. Це і викликало необхідність розробки програми, спрямованої на підтримку дітей, хворих на діабет, та їхніх батьків.

Мета програми: забезпечення комплексного підходу до соціальної підтримки дітей, підлітків, молоді, хворих на цукровий діабет.

Завдання:

1. Подолання комплексу неповноцінності дітей, підлітків, молоді, хворих на цукровий діабет.
2. Нормалізація мікроклімату у сім'ях, де є хворі на цукровий діабет.
3. Створення системи роботи з дітьми та молоддю, хворими на цукровий діабет.
4. Формування позитивних установок громадськості щодо дітей та молоді, хворих на цукровий діабет, і проблем інвалідності в цілому.

Напрями реалізації програми

1. Дослідницька діяльність:

- ◆ соціологічне дослідження з вивчення міжособистісного спілкування в сім'ях, де є діти, хворі на цукровий діабет;
- ◆ щорічна психодіагностика дітей з метою розробки подальших реабілітаційних програм.

2. Організаційна діяльність:

- ◆ підписання угод між обласним центром ССМ, обласним товариством батьків дітей, хворих на цукровий діабет, та обласним управлінням охорони здоров'я, обласним відділенням Фонду України соціального захисту інвалідів, засобами масової інформації по розширенню напрямків співпраці;
- ◆ створення виїзної спеціалізованої соціальної служби "Школа діабету".

3. Методична діяльність:

- ◆ формування методичної бібліотеки з питань роботи з дітьми та молоддю, хворими на цукровий діабет, та членами їх сімей;

408

- ◆ навчання працівників, які працюють за програмою;
- ◆ проведення обласного семінару з обміну досвідом між працівниками ЦССМ, які працюють за програмою;
- ◆ проведення обласної конференції "Напрямки розширення роботи з дітьми та молоддю, хворими на цукровий діабет, та членами їх сімей";
- ◆ підготовка та випуск збірника матеріалів "Досвід роботи з дітьми та молоддю, хворими на цукровий діабет, та членами їх сімей у роботі соціальних служб".

4. Рекламно-інформаційна діяльність:

- ◆ підготовка і друк інформаційно-просвітницьких буклетів "Як дружити з діабетом";
- ◆ надання інформації про діяльність центрів ССМ;
- ◆ тематичні виступи в засобах масової інформації області з проблем впровадження даної програми;

- ◆ підготовка і розповсюдження буклетів, пам'яток, листівок, рекламних матеріалів для окремих категорій молоді.

5. *Соціальне обслуговування та соціальна реабілітація:*

- ◆ організація діяльності міського клубу "Буратіно" (спілкування дітей та молоді, хворих на цукровий діабет, та членів їх сімей);

- ◆ проведення щорічного обласного табору соціально-психологічної реабілітації для дітей, хворих на цукровий діабет, "Буратіно".

Очікувані результати: ступінь соціальної адаптованості дітей, підлітків, молоді, хворих на цукровий діабет, відчутно зростає; покращиться взаєморозуміння між членами сім'ї, де виховуються діти, хворі на цукровий діабет; громадськість більш адекватно буде сприймати потреби цієї категорії населення.

2. *Розробити технологію соціальної роботи з людьми з обмеженими можливостями.*

409

Література

1. *Богданов С.* Соціальний захист інвалідів. - К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2002.

2. *Гриненко А.М.* Соціальна політика: Навч.-метод. посібник для самостійного вивчення дисципліни. - К.: КНЕУ, 2003.

3. *Методика и технологии работы социального педагога: Учебное пособие для студ. высш. учебн. заведений / Б.Н. Алмазов, М.А. Беляева, Н.Н. Бессонова и др. Под ред. М.А. Галагузовой, Л.В. Мардахаева.* - М.: Издат.центр "Академия", 2002.

4. *Пашков А.Г., Танеев А.Д.* Педагогические основы социальной реабилитации детей с ограниченными возможностями. - Курск: Изд-во КГМУ, 1999.

5. *Селевко Г.К., Селевко А.Т.* Социально-воспитательные технологии. - М, 2002.

6. *Соціальна робота в Україні: теорія та практика. 4-а частина* - К.: ДЦССМ, 2003.

7. *Технологии социальной работы: Учебник / Под общ. ред. Е.И. Холодовой* - М.: ИНФРА-М, 2002.

8. *Холодцова Е.М., Дементьева Н.Ф.* Социальная реабилитация: Учебное пособие. - М.: Изд.-торг. корпорация "Дашков" и К", 2003.

410

Тема 22. Технології соціальної роботи в пенітенціарній системі

1. Злочинність як соціальна і психологічна проблема.
2. Технології роботи в пенітенціарних закладах із засудженими.
3. Особливості роботи з неповнолітніми засудженими.
4. Технології соціальної роботи з колишніми засудженими.
5. Сучасні підходи до реабілітації злочинців.

1. На рубежі ХХ-ХХІ ст. злочинність стала однією із найбільш значних проблем внутрішнього розвитку у всіх країнах світу незалежно від їх економічного і політичного статусу, її зростання зафіксоване не тільки там, де економіка опинилась у глибокій кризі, але і в достатньо благополучних державах Західної Європи і Америки.

Злочинні товариства - один із структурних елементів людського суспільства. Вони здійснюють серйозний вплив на соціум в цілому. Більше того, як суспільство ставиться до засуджених, можна робити висновок про ступінь його зрілості.

За останні роки кримінологами з'ясовано ряд тенденцій у розвитку злочинності, що свідчать про її суттєве якісне переродження.

По-перше, збільшилась кількість задалегідь підготовлених злочинів, що характеризуються особливою зухвалістю, витонченістю, жорстокістю; зросла кількість замовних вбивств, злочинів з використанням складної комп'ютерної техніки і т.ін.

По-друге, збільшилась кількість злочинів, скоєних представниками так званих "груп ризику": бомжами, алкоголіками, наркоманами, проститутками.

По-третє, зросла кількість злочинів, позбавлених мотиву, що зовні виглядають безглуздими.

По-четверте, значно змінилась соціально-психологічна характеристика осіб, які скоюють злочини. Якщо раніше злочини скоювали особи, котрі відносилися до люмпенізованих про-

411

шарків населення, то зараз значна кількість злочинців виходить із середньо- і високозабезпечених груп населення, тобто збільшилась кількість злочинів, скоєних представниками середнього і вищого класів.

Викликають тривогу значні зміни в соціальному, віковому і статевому складі злочинних елементів. Зростання жіночої злочинності випереджує зростання чоловічої злочинності. Особливу небезпеку складають неформальні молодіжні угруповання з агресивними проявами в поведінці.

Таким чином, проблема протиправної, а в цілому і ширше - поведінки, що відхиляється від норми, стала однією із найбільш серйозних соціальних, психологічних, виховних проблем нашого часу.

Єдиного погляду на генезис злочинця серед науковців не існує. Але більшість приєднується до думки, що в основі злочинної, а відповідно і поведінки, що відхиляється від норми, лежить соціальна дезадаптація особистості, нездатність людини до повноцінного прояву в рамках існуючих норм закону і моралі. Це проблема, в якій поки що більше питань, ніж відповідей.

2. У нашій країні **виконання покарання** у вигляді позбавлення волі здійснюється у виправних закладах, до яких відносяться виправні колонії, виховні колонії, тюрми і лікувальні виправні заклади, що складають пенітенціарну систему (від лат. *poenitentia - каяття*). Основним видом виправних закладів є виправні колонії, в яких відбувають покарання понад 90% від загального числа засуджених до позбавлення волі.

Уже сама назва цих закладів - "виправні" - відображує головну мету, а саме: перебування в них людей, які скоїли злочин, і їх виправлення. Ця мета продиктована насамперед соціальними мотивами, а саме потребами суспільства в безпечних умовах

життєдіяльності, реальній можливості реалізації прав і свобод особистості. Але соціальний аспект злочинності неминуче висуває і педагогічну проблему - виховання людини, яка скоїла злочин. Суть такого виховання полягає в зміні соціально-моральних орієнтацій і установок, засвоєння схвалюваних суспільством цінностей. Це зумовлює соціально-педа-

412

гогічний характер виховної роботи із засудженими у виправному закладі. Особливістю цієї роботи є те, що вона здійснюється колективним суб'єктом - всіма співробітниками виправного закладу, тими, які безпосередньо займаються виховною роботою, а також тими, які здійснюють інші функції, що забезпечують життєдіяльність закладу.

Необхідність концентрації зусиль суб'єктів виховної роботи у виправних закладах, оптимізації їх діяльності, визначення системи виховних алгоритмів ставить завдання технологізації всього виправного процесу, тобто розробку технологій, що забезпечують найбільш ефективно виправлення засуджених. Мета виправлення є домінуючою у попередженні скоєння нових злочинів.

Згідно із тлумачним словником, "виправити" - значить (когось) зробити кращим, звільнити від якихось недоліків. Виникає питання, що саме слід виправити в людині, щоб вона не скоювала злочинів? Злочин - це результат неправослухняної поведінки людини, яка порушує прийняті норми співжиття. Якраз не-правослухняна поведінка приводить людину в місця позбавлення волі, де вона стає об'єктом виховного процесу, метою якого є виправлення. Це означає, що виправленню повинна підлягати насамперед поведінка людини: неправослухняну поведінку слід виправити до меж правослухняної. Отже, технологічний ланцюжок виправної діяльності повинен завершуватися правослухняною поведінкою засудженого, а основні ланки складатися із процесу виховання правослухняної поведінки.

Виховна робота із засудженими - це діяльність адміністрації виправного закладу, освітніх, культурних й інших організацій, громадян, самодіяльних організацій засуджених, що формують правослухняну поведінку шляхом морального, трудового, фізичного та інших напрямів виховного впливу, підвищенням освітнього і культурного рівня засуджених.

Найважливіше значення для правильної організації виховного процесу у виправному закладі має головний принцип педагогіки - принцип природододільності. Із цього принципу можна вивести важливий аспект організації виховної роботи -

413

це стимулювання об'єкта виховання. Будь-який вихователь повинен виходити з того, що виховуваний є саморегулюючим біосоціальною механізмом, який функціонує залежно від потреб особистості.

До засуджених, які є об'єктом виховного процесу, можуть застосовуватися *стимулюючі* технології. Їхня сутність полягає в тому, що вони повинні встановлювати чітку залежність реалізації потреб і бажань засуджених від їхньої правослухняної поведінки. Стимулювання правослухняної поведінки - це реагування адміністрацією виправного закладу негативними і позитивними стимулами на поведінку засуджених адекватно до цілей їх виправлення. Позитивний стимул - це реальне чи можливе реагування адміністрацією пенітенціарного закладу на поведінку засудженого у формі заохочення, що приносить для засудженого бажані наслідки. Негативний стимул - це реальне чи можливе реагування у формі покарання, що дає негативні наслідки для засудженого. Негативні стимули є негативними лише умовно, тому що поряд з позитивними стимулами вони використовуються з метою розвитку особистості.

Система стимулювання діє найбільш ефективно через раціональну диференціацію засуджених залежно від ступеня їх спротиву виховному процесу. За цим критерієм можна виділити такі категорії засуджених:

- а) легко піддаються виховному впливу, усвідомлено виконують вимоги режиму;

б) піддаються виховному впливу за певних умов: наявності системи заохочень і покарань, використанні методів психологічного впливу і т.ін.;

в) важко піддаються виховному впливу, мають стійкі антисоціальні звички, що вимагають посиленого контролю зі сторони адміністрації виправного закладу.

Після прояву в поведінці засуджених особистісних якостей їх слід диференціювати за цими трьома групами з наступним створенням для кожної групи адекватних умов відбування кримінального покарання. Практика свідчить, що поділ засуджених на загони з різними умовами утримання залежно від їхньої по-

414

ведінки найбільш ефективно стимулює правослухняну поведінку. Гнучка система переведення із загонів з більш м'яким режимом і навпаки створює для засуджених перспективу поліпшення умов відбування покарання і коригує їхню поведінку.

Для здійснення процесу стимулювання засуджених необхідні такі обов'язкові компоненти: наявність у засуджених потреб; реальна перспектива задоволення потреб; система педагогічних стимулів, що коригують поведінку; система залежності можливостей у задоволенні потреб від правослухняної поведінки.

Крім стимулюючих технологій виправлення засуджених як перспективний напрям можна назвати розробку *демократичних* технологій, чи *технологій співробітництва* працівників виправних закладів із засудженими. Співробітництво повинно відбуватися при вирішенні різноманітних завдань, що стоять перед закладом, - управлінських, господарських, виховних. Саме в цій площині відбувається поєднання інтересів вихователів і виховуваних та створюється сприятливий для виправлення соціальний клімат, без якого практично неможливо досягнути позитивних результатів у виправній діяльності.

Досить перспективним напрямом є *технології безперервної освіти* у виправному закладі, що передбачають організацію освітнього процесу не лише в обсягах середньої школи чи ПТУ, а й і в обсягах вищого навчального закладу.

Важливою особливістю пенітенціарних шкіл є домінування виховних завдань над навчальними, тобто найважливішою їхньою функцією є людиноформуюча. Іншими функціями такої школи можна визначити: освітню, ресоціалізацій, валеологічну, правового захисту, рекреаційну, функцію самоактуалізації, ко-рекційну. Прикладом такої школи може бути Ростовська школа № 26 при УЧ 398/10 (Росія). Школа розробила концепцію свого розвитку на 10 років, згідно з якою в навчальний план за рахунок його варіативної частини введені курси "Світ людини", "Людина в сучасному світі", головна мета яких - допомогти учневі розібратися у самому собі. В умовах позбавлення волі пенітенціарна школа є тією ниткою, що пов'язує учнів з суспільством і залучає їх до реалій життя. І часто педагоги пенітен-

415

ціарних шкіл є першими, та й іноді єдиними, із людей, які говорять учневі добре, тепле слово.

Одним із найбільш ефективних методів роботи із засудженими є арттерапія, особливо такі її розділи: бібліотерапія, музикотерапія, казкотерапія, кінотерапія.

Надзвичайно важливою є організація психологічної допомоги ув'язненим. При цьому слід мати на увазі такий аспект становища засуджених, як їхня постійна публічність. У зв'язку з цим звичні групові форми роботи виявляються малоєфективними. Учасники тренінгових і терапевтичних груп бояться, особливо на перших етапах роботи, розкритися перед іншими учасниками, тому що пізніше вони не розходяться в різні сторони, а опиняються поряд на довгі роки в одній камері чи в одному загоні. Разом з тим відмовлятися від групової роботи не варто. Ефективно використовуються методи групової терапії в пенітенціарних закладах Англії, Німеччини, США, Франції.

Завдання соціального працівника (психолога) у пенітенціарних закладах суперечливі: адаптувавши людину до умов соціальної ізоляції, підготувати її до життя на свободі.

3. За статистичними даними, кожний четвертий злочин в Україні скоюється **неповнолітніми**. Щоденно підлітками скоюється 104 злочини, зокрема одне вбивство або тяжке тілесне ушкодження, 8 грабежів, 2 розбійних напади, 26 крадіжок.

Лідери злочинних угруповань особливу увагу приділяють залученню неповнолітніх до протиправної діяльності. За даними Державного департаменту України з питань виконання покарань криміногенний та соціально-демографічний склад неповнолітніх засуджених, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, досить складний. Більше половини з них засуджені за розкрадання та крадіжки, кожний четвертий - за розбій чи пограбування, практично кожен десятий - за нанесення тяжких тілесних ушкоджень або вбивство. При цьому 13% засуджених віком 14-16 років, 28% - 16-17 років та 39% - 17-18 років.

Майже кожного третього неповнолітнього, який перебуває у виховних колоніях, засуджено на термін від 1 до 3 років поз-

416

бавлення волі, половину - від 3 до 5 років та майже 18% - на термін понад 5 років. 97% засуджених неповнолітніх відбувають покарання у вигляді позбавлення волі вперше, але 42% раніше мали умовну судимість або відстрочку від відбування покарання. Соціально-педагогічна занедбаність, яка притаманна значній частині неповнолітніх засуджених, значною мірою зумовлена тим, що до засудження 41,3% неповнолітніх не працювали і не вчилися, 49,1% виховувалися в неповній сім'ї, а 19,5% взагалі не мали батьків. Майже 7% засуджених виховувалися у спеціальних закладах Міністерства освіти і науки.

Не дивлячись на те, що головною метою існування закладів соціальної ізоляції є виховання і перевиховання неповнолітніх правопорушників, є підстави говорити про те, що свої функції вони не виконують. Дуже часто виховні колонії є тими місцями, із яких рекрутуються майбутні члени дорослих кримінальних співтовариств.

Виходячи з того, що в сучасний період не можна відмовитися від кримінального покарання у вигляді позбавлення волі, у роботі з неповнолітніми правопорушниками, які знаходяться у виховних колоніях, головну роль повинні відігравати виховні заходи впливу, шкільне і професійне навчання та психологічна підготовка підлітків до звільнення. Складність цього питання полягає в тому, що сам по собі пенітенціарний заклад створює вкрай обмежені можливості для використання багатьох методів роботи з підлітками.

Насамперед важливо створити для підлітків систему не лише фізичного, а й психологічного захисту від впливу кримінальних авторитетів. Необхідна також сумісність підлітків один з одним. При цьому слід враховувати не тільки міжособистіс-ну сумісність. У роботі з підлітками важливо пам'ятати, що переважна більшість з них через вікові особливості не в змозі виконувати будь-яку одноманітну роботу чи довго знаходитися в одному і тому самому оточенні. Необхідна постійна зміна вражень. Практика показує, що найбільша кількість поведінкових девіацій спостерігається при залученні підлітків до рутин-

417

них, важких, некваліфікованих робіт, які не відповідають їхнім фізичним можливостям, а також до монотонної, одноманітної праці. Цікава, захоплююча діяльність, що вимагає творчості, не суперечить психічним і фізичним можливостям неповнолітніх, стимулює особистісно і колективно значущі досягнення - важливий засіб профілактики прояву девіантної поведінки в цих закладах.

У роботі з підлітками необхідно використовувати їх прагнення до групування, при цьому можна працювати як із стійкими групами, що склалися самостійно, так і створювати

інші.

Виховна робота повинна здійснюватися диференційовано, з урахуванням моральної деформації засуджених. До найбільш поширених форм виховної роботи можна віднести бесіди, лекції, диспути, зустрічі з цікавими людьми. Останніми роками почали практикуватися зустрічі з колишніми вихованцями колоній, які ведуть чесний спосіб життя, з родичами засуджених, з представниками громадських і релігійних організацій.

Гуманізація і педагогізація виховного процесу має бути побудована на реалістичному аналізі ситуації - "на розумному гуманізмі", тобто система покарання має бути достатньо гнучкою, покликана забезпечувати вибірковість у застосуванні режимних обмежень та створювати в закладах передумови для атмосфери людяності, належного ставлення до моральних норм.

Виправний вплив на неповнолітніх злочинців слід розглядати як єдиний процес, що бере свій початок від взяття підлітка під охорону і закінчується періодом реабілітації і соціальної адаптації після звільнення. На практиці цей процес розірваний. Причина - відсутність належної взаємодії між службами і закладами, що забезпечують роботу з неповнолітніми правопорушниками і профілактику злочинності. Несприятливі тенденції зростання підліткової злочинності, збільшення кількості правопорушень у самих колоніях і слідчих ізоляторах, достатньо високий рівень рецидиву свідчать про те, що ефективність виховного впливу на цю категорію злочинців низька. Тому в сучасних умовах висувуються пропозиції розширити застосування до неповнолітніх інших, крім позбавлення волі, покарань. Одним із таких видів покарання, альтернативних тривалому позбав-

418

ленню волі, може стати короткотерміновий арешт, який широко практикується в європейських країнах.

В Україні реалізуються різноманітні експериментальні програми соціальної роботи з неповнолітніми засудженими. Український державний центр соціальних служб для молоді у 1999 р. створив на базі Чернігівського обласного центру соціальних служб для молоді та Прилуцької ВК для неповнолітніх злочинців експериментальний майданчик. Його відкрито з метою розробки та апробації моделі проведення систематичної та комплексної соціально-психологічної реабілітації неповнолітніх, які вчинили протиправні дії, зокрема злочини.

Серед пріоритетних напрямів діяльності майданчика - створення та організація постійної роботи консультативного пункту при ВК з надання комплексу соціально-психологічних та інформаційних послуг вихованцям і батькам; розробка й апробація нових програм з профілактики правопорушень, підготовки засудженої молоді до сімейного життя, формування здорового способу життя, вивчення професійних намірів, готовності молоді до життєвого самовизначення, соціальної та професійної адаптації за умов ринкових відносин; створення моделі соціального супроводу неповнолітніх та молоді, що повернулися з місць позбавлення волі, шляхом сприяння в отриманні документів, прописки, житла, роботи, навчання й налагодження втрачених зв'язків з батьками та рідними.

Основною формою роботи в Прилуцькій ВК за програмою майданчика є систематична (один раз на місяць) робота виїзного консультативного пункту Чернігівського ОЦССМ.

Модель соціально-реабілітаційної роботи соціального педагога з неповнолітніми вихованцями ВК здійснюється у три етапи.

На першому етапі проводиться психодіагностична робота, яка передбачає використання діагностичних методик, що направлені на визначення рис особистості:

- ◆ діагностика емоційних компонентів ставлення підлітка до значущих людей і до самого себе: "Неіснуюча тварина", "Дім-дерева-людина", "Моя сім'я", тест Люшера;

- ◆ діагностика акцентуацій характеру підлітків за методикою Лічко;
- ◆ діагностика індивідуально-типологічних особливостей підлітка: тест Айзенка; діагностика здатності підлітка до соціально-психологічної адаптації в нових умовах.

На цьому етапі також діагностуються проблеми соціально-педагогічного та медико-соціального характеру, які існують у підлітка, шляхом індивідуальної бесіди соціального педагога з ним, вимальовується схема подальшої корекційної та виховної роботи з підключенням інших фахівців (лікаря, юриста, психолога, нарколога, невропатолога, сексопатолога тощо). Під час роботи фахівців ЦССМ у ВК перевага надається індивідуальним формам роботи: бесідам та консультаціям.

Другий етап - це проведення активних форм та методів виховного іа корекційного впливу на вихованця. Тут ефективними та корисними є такі форми та методи соціальної роботи:

- ◆ індивідуальні бесіди та консультації спеціалістів різного профілю (сексопатолог, невропатолог, нарколог, психолог, юрист тощо);
- ◆ лекційні заняття та робота в малих тренінгових групах;
- ◆ організація дозвілля через активне залучення до організації та проведення тематичних конкурсів.

У процесі корекційно-виховної роботи з вихованцями В К використовується така форма роботи, як організація та проведення культурно-масових заходів, до яких активно залучають вихованців ВК: КВК, спортивні змагання, конкурс "Червона калина", концертні програми.

З метою запобігання повторним правопорушенням, профілактики негативних явищ та формування здорового способу життя проводяться лекції на тему "Зроби свій вибір", з метою профорієнтації - лекції на тему "Поради щодо працевлаштування".

Третім етапом соціально-реабілітаційної роботи соціального педагога у виховній колонії є підготовка вихованців до звільнення. Ця робота включає такі складові:

- ◆ дослідження рис особистості, що заважають соціальній адаптації;

- ◆ корекція індивідуальних рис, що заважатимуть соціальній адаптації;
- ◆ включення спеціалістів ЦССМ до організації роботи "Школи підготовки до звільнення", в рамках якої проводяться лекції спеціалістів ЦССМ щодо вирішення проблем з питань працевлаштування, отримання прописки, влаштування на навчання тощо;
- ◆ проведення анкетування та індивідуальних бесід з метою визначення проблем та потреб неповнолітнього: налагодження соціальних зв'язків вихованців з його рідними та близькими; проблеми із забезпеченням житлом тощо;
- ◆ консультування з питань вирішення проблем у взаємодії з оточуючими, побутових проблем;
- ◆ надання психологічної підтримки;
- ◆ інформаційне забезпечення вихованців шляхом надання друкованих матеріалів.

Здійснюється зустріч соціального педагога з батьками чи рідними та, якщо неповнолітній сирота або з неблагополучної сім'ї, повідомляються листом відповідні служби та організації про необхідність сприяння у вирішенні проблем цих підлітків. У цьому напрямку фахівцями ЦССМ налагоджено тісну співпрацю з міським центром зайнятості, навчальними закладами міста та області, кримінальною міліцією у справах неповнолітніх, Службою у справах неповнолітніх, владою міста, громадськими організаціями.

У рамках роботи майданчика та для забезпечення необхідною інформацією підлітків та молоді, які відбувають покарання чи звільнилися з місць позбавлення волі, фахівцями ЦССМ у 2000 р. було підготовлено, випущено та розповсюджено серед вихованців ВК інформаційні брошури: "Звільнення" (на допомогу молодим людям, які готуються до звільнення з місць позбавлення волі), "Звільнись, замислись і визначись!" (поради щодо працевлаштування), "Профілактика наркозалежності", "стежинами життя" (на допомогу батькам, діти яких відбувають покарання).

Модель соціального супроводу неповнолітніх, які повернулися з місць позбавлення волі, має свої конкретні завдан-

421

ня, а саме: допомога в отриманні паспорта, забезпечення підлітка житлом, влаштування на навчання та, найголовніше, - це допомога в отриманні робочого місця. До ЦССМ підлітки звертаються за конкретною допомогою. Найчастіша причина звернень - відсутність робочого місця, а звідси і засобів для існування. Тому фахівцями ЦССМ за сприянням центру зайнятості надається допомога неповнолітнім у працевлаштуванні та безкоштовні юридичні послуги. При ЦССМ існує Клуб для безробітної молоді, до роботи якого залучаються і молоді особи, які повернулися з місць позбавлення волі.

4. Соціальна робота з колишніми засудженими на сучасному етапі нерозвинена. Це, зокрема, пояснюється тим, що більшість населення виявляє стійке негативне ставлення до цієї категорії громадян. Разом з тим поступово приходить розуміння, що неприйняття суспільством колишніх засуджених, їх відторгнення, небажання допомагати їм у вирішенні соціальних і інших проблем обертаються для правослужняних громадян такими явищами, як постійна соціальна тривожність, невпевненість у власній безпеці, висока ймовірність стати жертвою злочину і т.ін.

Щоб зруйнувати цю соціально небезпечну тенденцію, необхідно створити ефективно діючу, що контролюється державою, систему соціальної роботи з особами, які звільнилися з місць позбавлення волі. До того ж вона повинна бути створена на нових гуманістичних і демократичних основах, що відповідають міжнародним нормам.

Відповідно до спільного наказу Державного департаменту з питань виконання покарань, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства праці та соціальної політики від 29 червня 2000 р. № 139/405/150 адміністрації виправних колоній мають попередньо узгоджувати з територіальними органами внутрішніх справ питання трудового та побутового влаштування осіб, які звільняються. Щодо кожного звільненого до органу внутрішніх справ та центру зайнятості за обраним місцем проживання надсилають відповідні повідомлення.

422

З усієї кількості осіб, звільнених з виправних колоній у 2002 р. (55 тис), адміністрації виправних установ отримали з органів внутрішніх справ повідомлення про прибуття на місце проживання 47,5 тис. (86%) звільнених. Із них у місячний термін зареєстровано (прописано) 41,5 тис. (75%) звільнених, працевлаштовано - 22,1 тис. (40%).

На початку 2003 р. в Україні для осіб без певного місця проживання та звільнених з місць позбавлення волі функціонувало 27 центрів, будинків, притулків різних форм власності на 1085 місць у 15 областях.

Надання звільненим з місць позбавлення волі правової, психологічної допомоги здійснюється зазвичай епізодично, на розсуд окремих представників органів влади або громадських чи релігійних організацій. У цій роботі відсутній системний та науковий підхід. Низька профілактика рецидивної злочинності, що становить нині до 30% загальної злочинності.

Безпосередньо діяльністю щодо надання соціальної допомоги зазначеним особам має займатися патронажна служба - функціонально визначена соціальна структура, яку створюють

при місцевих органах державної влади.

Соціальна робота з колишніми засудженими повинна включати в себе заходи, спрямовані на їх соціальну реабілітацію і постпенітенціарну соціальну адаптацію.

Процес соціальної реабілітації має починатися з першого дня перебування засудженого у виправному закладі і продовжуватися після його звільнення до вирішення основних питань соціального облаштування, тобто включати два взаємопов'язані періоди - пенітенціарний і постпенітенціарний.

Соціальна адаптація здійснюється в постпенітенціарний період і передбачає комплекс заходів, що допомагають звільненому засудженому включитися в реальні соціальні процеси і відносини, закріпити вироблені впродовж соціальної реабілітації установки і норми. Саме успішність соціальної адаптації забезпечує ефективність соціальної реабілітації колишніх засуджених. Невирішені ж у процесі соціальної реабілітації проблеми можуть стати нездоланною перешкодою в період адаптації.

423

Постпенітенціарний етап соціально-психологічної адаптації, вирішення проблем побутового і трудового облаштування більшість колишніх засуджених проходять самостійно, у кращому випадку за сприяння родичів, друзів, найближчого оточення. У цей період, залежно від конкретної соціальної ситуації звільненого, у нього може виникнути необхідність в отриманні таких видів допомоги: в оформленні документів; у пошуках роботи і працевлаштуванні; в пошуках місця проживання; у вирішенні проблем здоров'я; у налагодженні взаємин з родичами; у вирішенні психологічних труднощів; в отриманні матеріальної допомоги.

Крім того, багато хто із засуджених, повернувшись у той соціум, із якого він потрапив у місця позбавлення волі (а це, як правило, соціум, який має негативні характеристики), втрачає набуті в період відбування покарання позитивні установки (якщо вони взагалі були набуті). Тому необхідність нейтралізації негативного впливу соціуму на людину, яка звільнилася із виправного закладу, також нерідко стає самостійною проблемою.

Усі перераховані проблеми мають вирішуватися в різних закладах та інстанціях. Але нерідко колишній засуджений зіштовхується з відкрито негативним до себе ставленням зі сторони посадових осіб. У результаті значна кількість колишніх засуджених відмовляється від спроб вирішити свої проблеми в установленому порядку і знову опиняється в асоціальному середовищі, починає вести кримінальний чи маргінальний спосіб життя.

Тому практично кожний звільнений потребує кваліфікованої допомоги у вирішенні своїх соціальних проблем, яка є різною для різних категорій колишніх засуджених. При розробці технологій роботи з ними слід враховувати:

- ◆ ступінь деформації особистості під впливом кримінальної субкультури;
- ◆ тривалість часу ізоляції від суспільства;
- ◆ кількість кримінальних покарань, пов'язаних із позбавленням волі;

424

- ◆ наявність негативних якостей особистості (утриманство, несамостійність, втрата почуття відповідальності й т.ін.), сформованих у результаті детальної регламентації режиму утримання засудженого в колонії;
- ◆ рівень соціально-правової занедбаності;
- ◆ соціальну спрямованість найближчого мікрооточення, насамперед сім'ї.

Слід наголосити, що в основу будь-якої технології роботи з цією категорією осіб повинно бути покладене переборення негативного ставлення суспільства до колишніх засуджених і зумовленої цим їх підвищеної збудженості, що є однією з передумов рецидивних злочинів.

Особливо значущим інститутом при розгортанні соціальної роботи в інтересах неповнолітніх і молоді, які скоїли злочин, є спеціалізовані центри ресоціалізації та адаптації. Вони створюються на базі ЦССМ, до їхньої структури повинні входити служби соціального супроводу молоді, яка повернулася з місць позбавлення волі, та кризові центри тимчасового перебування для молодих осіб цієї категорії, які потрапили у складну життєву ситуацію. У межах діяльності спеціалізованих центрів можна реалізувати такі завдання:

- ◆ підтримка соціально значущих зв'язків ув'язненої молоді;
- ◆ проведення різних видів консультування неповнолітніх та молоді, які повернулися з місць позбавлення волі, та їхніх батьків;
- ◆ соціальна допомога неповнолітнім та молоді, які повернулися з місць позбавлення волі, та їхнім батькам;
- ◆ соціальний супровід неповнолітніх та молоді, які звільнилися з місць позбавлення волі.

Коли ведеться соціально-реабілітаційна робота з неповнолітніми та молоддю, її технологічний алгоритм включає:

- ◆ збір та аналіз повної інформації про молоду людину, яка має звільнитися (вивчення її характеристики, особової справи, медичної картки тощо);
- ◆ знайомство з сім'єю, оточенням молодої людини;

425

- ◆ бесіда-знайомство з молодою людиною (з'ясування індивідуально-психологічних особливостей, мотивації подальшої поведінки, характеру стосунків з батьками, міркувань щодо освіти, майбутньої роботи тощо);
- ◆ розробка індивідуальних діагностичних карт;
- ◆ складання індивідуальної програми реабілітації для успішної адаптації до життя в суспільстві, підбір методів втручання (засобів впливу на свідомість, почуття, волю);
- ◆ складання плану соціального супроводу;
- ◆ розробка та проведення тренінгів з питань соціальних цінностей, досвіду та стимулювання розвитку позитивних рис характеру, подолання особистих комплексів.

Коли ведеться соціально-реабілітаційна робота з батьками, послідовність дій включає:

- ◆ знайомство з сім'єю (підготовка до зустрічі, з'ясування мотивації щодо проживання молодої людини в сім'ї, питання подальшої освіти, роботи тощо);
- ◆ допомога у створенні позитивного сімейного мікроклімату;
- ◆ складання плану соціального супроводу сім'ї;
- ◆ індивідуально-консультативна робота з батьками для подолання конфліктних ситуацій у сім'ї.

У випадках соціально-реабілітаційної роботи з найближчим оточенням вона розпочинається зі знайомства з людьми, з яких воно складається (однолітки, друзі, знайомі тощо). Спілкування спрямовується на визначення найбільш референтних (для клієнта) осіб з оточення, з'ясування їх індивідуально-психологічних особливостей, мотивації щодо їхньої допомоги клієнту, прогнозування їхньої подальшої поведінки. Після аналізу отриманої інформації і розробки стратегії втручання ведеться індивідуально-консультативна робота з людьми із близького оточення.

Важливу частину соціальної роботи на користь зазначеної категорії молоді становить організаційна робота з державними установами та громадськими організаціями. Вона включає такі складові:

- ◆ представництво і захист інтересів молодої людини, яка відбула покарання, в державних установах;

426

- ◆ налагодження порозуміння та взаємозв'язків між різними структурами;
- ◆ координацію роботи фахівців різних установ і організацій на користь клієнта.

5. У зв'язку з низькою ефективністю **реалізації реабілітаційних програм** у місцях позбавлення волі, в сучасний період ідея реабілітації поступово відроджується в іншій іпостасі, що передбачає не соціальну ізоляцію правопорушника, а його перебування в суспільстві. При цьому вважається за необхідне забезпечувати життєдіяльність правопорушника у суспільстві і паралельно розв'язувати соціальні проблеми, що свого часу підштовхнули людину на скоєння правопорушення. Головним аргументом на користь соціальної роботи з попередження правопорушень є можливість проведення значно більшої кількості реабілітаційних програм, ніж це можливо зробити в закритих закладах. Керівництво пенітенціарних департаментів у розвинутих країнах найбільшу увагу приділяє розробці превентивних стратегій в соціальній політиці: попередженню злочинності та впровадженню превентивних соціальних технологій.

Останнім часом почали з'являтися досить обгрунтовані докази на користь так званого *просоціального моделювання*, суть якого полягає у свідомому застосуванні спеціально розробленої стратегії для розвитку моральності підопічного. Соціальний працівник разом з клієнтом планують досягнення кількох дуже конкретних цілей, спрямованих на утримання правопорушника від спокуси вчинити злочин. Цей метод спонукає також соціального працівника заохочувати клієнта до досить високого ступеня рефлексії та стимулювати його самостійність і автономію при вирішенні життєвих питань. *Соціальний працівник має діяти як позитивна рольова модель*, тобто спонукати підопічного до наслідування: він має регулярно демонструвати повагу до клієнта, хвалити його за досягнення і уникати вербальної конфронтації.

Подібні програми намагаються підсилити шляхом впровадження *пробаційних (випробувальних)* технік, спрямованих на активне заохочення просоціальної поведінки.

427

Відомо, що підготувати засуджених до життя на волі в умовах в'язниці дуже складно через ізольованість закладу від суспільства. А покарання без позбавлення волі об'єктивно має певні переваги:

1) санкції, що застосовуються до правопорушника протягом періоду пробації, вважають більш адекватним покаранням за незначні злочини, що складають в середньому близько 70% загальної їх кількості;

2) пробація сприяє реабілітації злочинця у звичних для нього умовах, до того ж немає потреби його реінтегрувати в суспільство після відбуття покарання;

3) пробація потребує значно менших витрат, ніж ув'язнення;

4) такий підхід приводить до зменшення кількості ув'язнених, що, у свою чергу, збільшує кількість платників податків. Засуджені, як правило, особи працездатного віку. Наприклад, середній вік ув'язнених в Україні - 29,4 роки.

Єдиним загальноновизнаним методом успішної реабілітації злочинця є вивчення рівня повторної злочинності. Статистика рецидиву через 2 роки після завершення дії нев'язничних санкцій свідчить про те, що така міра не веде до зростання рецидиву, а навпаки, сприяє його зниженню в порівнянні з тими, хто відбув в'язничне покарання. Дослідження в Норвегії показало, що повторний злочин упродовж двох років скоїли 25% осіб, які пройшли громадські роботи, 35% тих, хто мав відстрочку від виконання вироку, і 50-60% тих, хто відбув в'язничне покарання.

Можна зробити висновки, що соціальна робота з правопорушниками у суспільстві ефективніша, ніж в умовах в'язниці. При цьому соціальні працівники мають стати позитивною рольовою моделлю для своїх клієнтів, що висуває підвищені вимоги до їхньої поведінки та етичних поглядів.

Ряд дослідників вказує, що на початку третього тисячоліття Україна має розробити і запровадити власну концепцію попередження правопорушень та злочинів - м'якого соціального контролю. Обмеження покарання переважно ув'язненням довело неефективність цієї

санкції: покращання в поведінці більшості засуджених і соціальної адаптації їх після визволен-

428

ня не виявлено. Водночас треба зважати на те, що найближчим часом ми об'єктивно не зможемо відмовитися від системи в'язниць. Необхідно лише пам'ятати, що в'язниця не може бути основним засобом покарання.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте злочинність як соціально-психологічну проблему.
2. Назвіть технології роботи із засудженими в пенітенціарних закладах.
3. У чому полягають особливості виховання неповнолітніх засуджених?
4. Визначіть технології постпенітенціарної адаптації колишніх засуджених.
5. Розкрийте сучасні підходи до реабілітації злочинців.

Практичні завдання

1. Проаналізуйте технологію роботи із засудженими в місяцях позбавлення волі.

Програма факультативу для пенітенціарних шкіл Людина в сучасному світі (автор В. Кукушин)

Світ наших днів надто суперечливий, жорстокий і динамічний. Це світ колосальних людських досягнень і, одночасно, світ падіння духовних цінностей і розмивання естетичних ідеалів.

Таку характеристику сучасного світу підтверджує школа в пенітенціарному закладі. Багато її учнів потрапили у виправний заклад не тому, що за своєю суттю є жорстокими, а тому, що суспільство чи не з дитячих років кинуло їх на виживання.

Ще більші потрясіння чекають на наших учнів при виході на свободу. їх часто шокує не тільки ритм життя, а й повна соціальна незахищеність: проблеми реєстрації (прописки); працевлаштування і адаптації в сім'ї; нові ціннісні орієнтири в

429

суспільстві і навіть..."нові хвороби". Все це практично недостатньо відображується засобами масової інформації, а тому може бути осмисленим і засвоєним, насамперед через організацію спеціальних факультативних занять. Цим і пояснюється необхідність курсу "Людина в сучасному світі". Навчально-тематичний план курсу див. табл. 22.1.

Таблиця 22.1

Навчально-тематичний план

№ з/п	Тема	К-сть год.
1.	Психологія особистості	16
3.	Цінності сім'ї	10
2.	Спілкування в колективі	8
4.	Людина і її здоров'я	10
5.	Людина і право	8
6.	Людина і праця	8
7.	Людина і природа	4
8.	Людина в своєму домі	4
	Всього	68

Завдання курсу:

- ◆ професійна адаптація учнів відповідно до динаміки суспільного розвитку, підвищення їхньої ділової кваліфікації;
- ◆ санітарно-гігієнічна, медична просвіта, популяризація валеологічних знань;
- ◆ правова просвіта із врахуванням всіх змін Кримінального кодексу;
- ◆ психологічний захист учнів;
- ◆ формування в свідомості учнів розуміння своєї унікальності, самоцінності і корисності для сім'ї і суспільства.

Специфіка методики викладання навчальної дисципліни полягає в переважанні не монологічної (лекційної) форми занять, а в діалозі "вчитель -учень", використанні тестування і самотестування, рольових і ділових ігор, дискусій, вирішення практичних завдань. Лекційна форма уроків є оптимальною лише для вступних занять і у випадку запрошення викладачів-лекторів зі сторони (лікарів, психологів, правознавців, представників податкової інспекції).

430

Критерієм ефективності факультативу є відвідування занять учнями, їхня активність, вияв творчості, індекс загального розвитку за спеціальним тестуванням.

Зміст програми

Тема 1. Психологія особистості

Сутність психологічної науки. Людина - головний предмет вивчення психології. Поняття "особистість". Структура особистості. Воля. Темперамент. Характер. Емоції. Здібності. Свідомість. Людина - інтегральна особистість. Громадянська позиція особистості. Саморегуляція особистості. Виховання особистості. Доля людини за Е. Берном. Як перестати боятися і почати жити (за Д. Карнегі).

Педагогічні акценти: розвиток здібностей, корекція характеру, виховання волі, доброта і співчуття як невід'ємні риси людини.

Практична частина: тестування з метою самопізнання: "Чи доброзичливі Ви?", "Чи люблять Вас люди?", "Яку силу має Ваш характер?", "Чи вмієте Ви слухати?", "Який у мене характер?", "Який у мене темперамент?".

Звуковий ряд. Вірш І.Буніна "Вечір", фрагменти поеми Ю.Лермонтова "Мцирі".

Тема 2. Цінності сім'ї

Психологія сексуальності. Теорія З.Фрейда. Поняття про неповну, моногамну і полігамну сім'ю. Образ сім'ї в різних цивілізаціях. Статеве питання і його значення для розуміння і боротьби з проституцією. Пропаганда "вільного" способу життя в 20—30-і рр. ХХ ст.: ідеї І. Арманд, О.Коллонтай про "розкріпачення" жінки. Наслідки емансипації жінки в сучасному суспільстві.

Сім'я як цінність. Сім'я як основа особистості людини. Сім'я як основа матеріального благополуччя. Сім'я як моральний ідеал людини. Особливості психології дітей, юнацтва, жінки, чоловіка, людей літнього віку. Основні причини шлюбних розлучень. Сексуальність в шлюбі. Основи сімейної педагогіки. Сімейна дипломатія. Сім'я - смисл життя Людини. Регулювання сім'ї. Роль батька у формуванні майбутнього чоловіка і майбутньої жінки. Консультація "Шлюб і сім'я".

431

Педагогічний акцент : Людина приречена бути не самотньою.

Тестування з метою самопізнання: подружні тести № 1-4 (за книгою: Л.Москвін. Енциклопедія психологічних тестів. Саратов: Научная книга, 1996); "Якою мірою Ви терплячі?", "Чи вмієте Ви відрізнити чоловіка від жінки?" (американський тест на виявлення характеру).

Звуковий ряд. Притчі І.Тургенєва "Егоїст" і "Життєве правило".

Дискусія на одну із тем: 1. Чи потрібне "ліцензування" батьків? Якщо так, то який іспит вони повинні скласти? 2. Як стосунки старших братів і сестер з молодшими готують старших до ролі батьків? 3. Чи потрібна нам емансипована жінка?

Творча робота: Моє родинне дерево.

Тема 3. Спілкування в колективі

Категорія спілкування в психології. Міжособистісні взаємини в групах і колективах. Людина-маніпулятор. Структура взаємин в колективі. Конфлікт як суспільне явище. Як завоювати друзів і здійснювати вплив на людей. Мова тіла. Конституційна концепція Кречмера і Шелдона і застосування її на практиці. Передумови продуктивного спілкування. Самооцінка. Стратегія прийняття рішень.

Педагогічний акцент: У будь-якому конфлікті винними є обидві сторони.

Тестування з метою пізнання: "Чи товариські Ви?", "Чи конфліктна Ви особистість?", "Якою мірою Ви помірковані?".

Звуковий ряд. Фрагмент "Чому я щасливий" із повісті Л.Тол-стого "Казачки"; вірш Н.Заболоцького "Про красу людських облич"; уривок із притчі Р.Баха "Чайка на ім'я Джонатан Лівінгстон".

Тема 4. Людина і її здоров'я

Професійні і сезонні хвороби. Епідемії. Інвазії. "Чоловічі хвороби" та їх профілактика. Захворювання, що передаються статевим шляхом: герпес, гепатит В, сифіліс, хламідіоз, генітальні бородавки, гонорея, СНІД. їх етіологія і профілактика. Безпечний секс.

Тиск середовища: алкоголь, нікотин, наркотики. Історія їх появи в житті суспільства і наслідки. Свобода і право протистояти натовпу. Шкідливі звички і їх профілактика.

432

Психічне здоров'я людини. Фрустрація, афект. Причини і профілактика суїциду. Телефони довіри. Консультація психо-аналітика.

Педагогічний акцент: Людина - господар свого здоров'я.

Вправи: Медитація. Храм тиші. Діалог із часом. Діалог з ненажерою. Абсолютне здоров'я.

Дискусія: Хіба веселитися можна лише "під кайфом"?

Звуковий ряд. Есе Д.Пауела "Чому я боюсь любити?" Для медитації використовувати класичну камерну чи сучасну електронну музику.

Тема 5. Людина і право

Свобода і відповідальність. Поняття про реєстрацію громадян ("прописку") у місцях постійного проживання і тимчасового перебування. Нове в кримінально-виконавчому законодавстві. Судимість і її наслідки. Житлові проблеми осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі. Житлове законодавство.

Порядок і нормативи сплати податків. Податкова відповідальність. Податкова декларація, її заповнення і терміни подачі в податкову інспекцію. Податкові пільги для індивідуальної трудової діяльності.

Педагогічний акцент: Будь-яке право пов'язане з відповідальністю.

Звуковий ряд: Вірш Б.Пастернака "Гамлет", уривок із роману братів Стругацьких "Важко бути Богом".

Тема 6. Людина і праця

Специфіка сучасного ринку праці. Форми трудової діяльності. Види трудових угод. Документація і порядок прийому на роботу. Нове в. правилах дорожнього руху, в трудовому законодавстві.

Ази виробничої економіки: основні і обігові виробничі фонди, їх амортизація. Витрати виробництва (собівартість продукції) і шляхи їх зниження. Прибуток. Рівень рентабельності. Норма рентабельності. Окупність витрат. Шляхи підвищення рентабельності

виробництва.

Малий та середній бізнес. Порядок реєстрації, ліцензування малих підприємств. Характер оподаткування. Трудове сумісництво.

433

Педагогічний акцент: Потреби в праці і творчості - найвищі потреби людини.

Практичне заняття: оформлення різного роду заяв; складання бізнес-плану (для тих, хто збирається розпочати "справу" і взяти кредит у банку).

Тема 7. Людина і природа

Актуальні екологічні проблеми сучасності. Основи екологічного законодавства. Екологічна культура населення і її значення для виживання. Відчутні наслідки антропогенної діяльності: "озонові дірки", "штучні пустелі", погодні аномалії. Людина і радіація. Охорона природи - конституційний обов'язок кожного громадянина

Етика взаємовідносин Людини і Природи. Сад і город. Види і норми внесення добрив. Безпечні способи заготівлі на зиму овочів і фруктів. Сучасні погляди на сиродіння. Лікарські трави навколо нас. Основи фітотерапії: заготівля, зберігання і використання цілющих трав.

Педагогічний акцент: Людина - невід'ємна ланка геобіоце-нозу. Загибель природи означає загибель Людини.

Звуковий ряд: Фрагмент казки Антуана де Сент-Екзюпері "Маленький принц"; фрагмент "Апокаліпсису" із Святого Письма.

Практичне заняття: обмін досвідом приготування домашніх цілющих напоїв.

Тема 8. Людина в своєму домі

Основи естетики інтер'єру. Перевірка квартири біолокацією на предмет вияву патогенних зон і правильного розташування меблів. Основи кольоротерапії. Культура побуту. Ремонт квартири сучасними матеріалами, їх екологічні параметри.

Побутова хімія. Боротьба із комарами, тарганами і домашніми гризунами.

Кіт у домі. Його традиційний функціонал і нові можливості. Значення домашніх тварин у створенні психологічно комфортного для людини середовища.

Сімейний бюджет: дебет, кредит, баланс, сальдо. Джерела поповнення сімейного бюджету.

Педагогічний акцент: житло для людини - своєрідний центр світобудови.

434

Практичне заняття: складання карти геопатогенних зон у приміщенні.

Зоровий ряд: естетика інтер'єрів житлових і громадських будівель.

Література

1. Зайцева И А., Кукушин В.С., Ларин Г.Т., Румега Н.А.Шатохина В.И. Коррекционная педагогика / Под ред. В.С. Кукушина. - Ростов н/Д.: Издательский центр "МарТ", 2002.

2. Методика и технологии работы социального педагога: Учеб.пособие / Б.Н. Алмазов, М.А. Беляева, Н.Н. Бессонова и др. Под ред. М.А. Галагузовой, Л.В. Мардахаева. - М: Издат.центр "Академия", 2002.

3. Панасюк М.Б. Соціальні технології роботи з попередження правопорушень // Управлінські аспекти соціальної роботи. - К., 2002. - С.344-368.

4. Психология социальной работы: Уч. пособие / О.В. Александрова, О.Н. Боголюбова, Н.Л. Васильева и др. Под общ.ред. М.А. Гулиной. - Спб.: Питер, 2004.

5. Синьов В.М., Кривуша В.І. Пенітенціарна педагогіка: в основних запитаннях та відповідях: Навч. посібник. - 2-е вид. - К, 2000.

6. Соціальна робота з неповнолітніми, які перебувають у місцях позбавлення волі / За ред. В.М. Синьова. - К.: Державний центр соціальних служб для молоді, 2003.

7. Соціальна робота: технологічний аспект: Навч. посібник / За ред. проф. А.Й. Капської.
- К.: Центр навчальної літератури, 2004.

435

Тезаурус

Багатоманітність соціальних технологій зумовлена широким спектром соціальної діяльності. Для кожного виду соціальної діяльності створюється особлива технологія. Тому можна говорити не про якусь універсальну технологію, а лише про багатоманітність технологій, кожна з яких відповідає конкретній діяльності, меті, цілям, пов'язана з конкретними умовами її реалізації: зі станом матеріальних, політичних, фінансових і кадрових ресурсів, з історичними умовами, традиціями.

Глобальні соціальні технології - технології, спрямовані на вирішення загальнолюдських проблем, пов'язаних з оцінкою не тільки внутрішніх, а й світових тенденцій розвитку, комплексною оцінкою ситуації. Вони характеризуються високою науковістю, прогнозуванням кінцевого результату і набувають пріоритетного значення в період оновлення соціальних систем.

Моніторинг - систематичне відслідковування, вивчення стану соціальних явищ і процесів, співставлення результатів постійних спостережень для отримання обґрунтованих уявлень про їх дійсний стан, тенденції їх розвитку.

Соціологічний моніторинг - необхідний прийом оцінки якості технологізації соціального простору, дієвості соціальних технологій. Він дозволяє своєчасно здійснювати корекцію соціальних технологій, знімати застарілі і вводити найновіші, що дозволяє розширювати межі технологізації і забезпечувати ефективність соціальних технологій.

Психологічні технології - вид соціальних технологій, що враховує особливості і специфіку психологічних процесів, якостей, відношень, можливості їх технологізації. Предметом технологізації є: психологічні якості і характеристики особистості - установки, характер, реакції, воля, взаємини.

Оволодіння психологічними технологіями дозволяє послідовно і цілеспрямовано формувати і використовувати навички ділової і міжособистісної комунікації, вибирати оптимальні прийоми переборення стресів, приймати зважені рішення по вирішенню професійних, внутрішньоособистісних і міжособистісних конфліктів в умовах ринкових відносин.

Соціальна технологія - 1) спеціально організована галузь знання про способи і процедури оптимізації життєдіяльності людини в умовах зростаючої взаємозалежності, динаміки і оновлення суспільних про-

цесів; 2) спосіб діяльності на основі її розділення на процедури і операції з їх наступною координацією і синхронізацією і вибором оптимальних засобів, методів їх виконання; 3) метод управління соціальними процесами, що забезпечує систему їх відтворення в певних параметрах - якості, властивості, обсязі та ін.

Побудова соціальної технології здійснюється за рахунок розділення діяльності на окремі операції, процедури за умови глибокого розуміння природи і специфіки цієї галузі, в котрій розгортається практика. Соціальна технологія виступає в двох формах: як проект (програма), що містить процедури і операції, і як сама діяльність, побудована відповідно до цього проекту (програмою).

Поява соціальних технологій пов'язана з потребою швидкого і широкомасштабного "тиражування" нових видів діяльності, ідей, проектів.

Соціально-педагогічні технології - способи створення умов для позитивного саморозвитку, соціальної адаптації і соціального захисту клієнта шляхом виховного впливу на його особу та поведінку. Можна виділити два основні підходи до розуміння соціально-педагогічної технології. Відповідно до *першого* підходу, що спирається на трактування технології як науки про майстерність, соціально-педагогічна технологія - це наука про мистецтво досягнення прогнозованої соціально-педагогічної мети. Такі технології носять теоретико-дослідницький характер. *Інший* підхід дозволяє визначити соціально-педагогічну технологію як цілеспрямовану, найбільш оптимальну соціально-педагогічну діяльність

(впорядковану сукупність дій, операцій і процедур) з реалізації спеціалістом (спеціалістами) методів (сукупності методів), засобів і прийомів, що забезпечують досягнення прогнозованої мети в роботі з однією людиною чи групою в певних умовах. За своєю сутністю такі технології носять прикладний (прак-тико-орієнтований) характер.

Соціологічні технології в соціальній роботі - способи використання соціологічних знань для прямого чи опосередкованого впливу на соціальну сферу, зміну в цілому соціального простору людини в сприятливому для неї напрямі.

Загальна соціологічна теорія, галузеві і спеціальні соціологічні теорії виступають фундаментом, основою соціальної роботи як науки, навчальної дисципліни і практичної діяльності. Особливу роль відіграє емпіричний рівень соціологічного знання, емпіричні дослідження (розробка програми дослідження, його організація, методи і техніка збору та обробки отриманого інформаційного матеріалу). При цьому емпіричний рівень соціологічного знання виступає ніби зв'язуючою ланкою між теоретичною соціологією та соціальною роботою як наукою і специфічним видом діяльності.

Технологізація соціальна - процес оптимізації соціального простору, переборення його розбалансованості на основі інноваційного методу освоєння соціальної дійсності, активного впливу на розвиток соціальних систем з використанням соціальних технологій, які дозволяють включити в процес його освоєння не тільки пізнання, методи соціальної діагностики, а й активні способи його зміни (як суб'єктів управління, так і соціальних систем в цілому).

Технології зв'язку з громадськістю (ПР-технології) - способи і методи управління, що сприяють встановленню й підтримці спілкування, взаєморозуміння і співробітництва між організацією та громадськістю. Вони включають в себе вирішення різноманітних проблем: забезпечують керівництво організації інформацією про громадську думку і надають йому допомогу у виробленні зворотних заходів; спрямовують діяльність керівництва в інтересах громадськості; підтримують його в стані готовності до різних перемін шляхом завчасного передбачення тенденцій у соціальному розвитку. ПР-технології являють собою мистецтво переконувати людей і впливати на їхню думку, підтримувати готовність управлінців до необхідних змін, запобігати кризовим станам та переборювати їх.

Зв'язок з громадськістю - метод соціальної роботи, що виник в США і отримав широке поширення в останні десятиріччя, адже будь-яка соціальна проблема є проблемою суспільною, а тому для її ефективного вирішення чи попередження необхідна робота з соціумом у цілому.

Технології консультування - технології соціальної роботи, які полягають у дослідженні проблеми клієнта, знаходженні разом з ним позитивних засобів її вирішення, надання порад і рекомендацій щодо шляхів її вирішення та наявності соціальних ресурсів. Найбільш важливий результат консультування - перетворення внутрішнього світу клієнта. Основа цих змін - переосмислення життєвих цінностей. У процесі консультування можна виділити декілька етапів: вияв причин, що спонукали клієнта звернутися за консультацією; аналіз, оцінка і діагностика проблеми; формулювання проблеми й визначення цілей консультації; встановлення стратегії і плану дій; здійснення відповідних дій; оцінка результатів консультації та висновки.

Технології моделювання - сукупність методів дослідження різноманітних явищ і процесів, вироблення варіантів управлінських рішень.

Моделювання ґрунтується на заміщенні реальних об'єктів їх умовними зразками, аналогами. Засобами моделювання описується структура об'єкта (статистична модель), процес його функціонування і розвитку (динамічна модель). У моделі відтворюються властивості, зв'язки, тенденції досліджуваних систем і процесів, що дозволяє оцінити їх стан, зробити прогноз, прийняти обґрунтоване рішення. Форми моделей багатоманітні. Виділяють предметне і знакове моделювання. Предметне моделювання передбачає створення моделей, що відтворюють просторово-часові, функціональні, структурні властивості оригіналу (конкретно-наукові моделі). Знакове моделювання полягає в репрезентації параметрів об'єкта

з допомогою символів, схем, формул, речень мови (логіко-математичні моделі).

Технології посередництва - способи надання кваліфікованої допомоги у взаємодії між різними суб'єктами соціальних відносин. Посередництво може здійснюватися між: державою, організацією та клієнтом; між організаціями чи закладами; між спеціалістами різного відомчого підпорядкування; між різними соціальними групами; міжособистісне посередництво. У посередницькій діяльності соціального працівника виділяють три етапи: визначення проблеми клієнта; вибір закладу, що зможе допомогти у вирішенні проблеми клієнта; допомога клієнту у налагодженні зв'язків і сприяння у прийомі відповідним закладом. Для кращої ефективності посередницької діяльності варто використати такі прийоми: а) виготовлення виписки для клієнта з переліком установ, їх адресами, телефонами, прізвищами спеціалістів, з якими клієнт спілкуватиметься; б) написання супровідного листа; в) попередня домовленість з установою про співпрацю з даним клієнтом; г) сприяння в організації супроводу клієнту.

Технології соціальної адаптації - технології, що забезпечують відтворення процесів включення особистості в групи, колективи, у нові умови соціального середовища, діяльності, взаємин. Основними процедурами технології адаптації є такі: 1) цілі спільної діяльності суб'єктів даної технології; 2) розробка програми спільних дій; 3) організація адаптаційного процесу.

Технології соціального захисту - це комплексна система соціально-економічних засобів, призначена для надання різнобічної допомоги непрацездатним чи обмежено працездатним особам, тимчасово непрацюючим, а також родинам, доходи працездатних членів яких не забезпечують суспільно необхідного рівня життя.

Соціальний захист може здійснюватися в грошовій формі у вигляді пенсій і допомог, у натуральній формі, а також шляхом надання різного роду послуг особам, які є об'єктом соціального захисту. Соціальний захист може мати як компенсаційний, так і попереджувальний, профілактичний характер.

Технології соціального прогнозування - інструментарій передбачення, дослідження і вирішення соціальних проблем. Мета прогнозування - не просто передбачити ті чи інші явища майбутнього, а сприяти більш ефективному впливу на них у потрібному напрямі.

Соціальне прогнозування побудоване на трьох взаємопов'язаних способах отримання інформації про майбутнє: 1) екстраполяція в майбутнє сучасних тенденцій і закономірностей розвитку суспільства (передбачаючи, що і на певну перспективу ці тенденції будуть зберігатися без істотних змін); 2) оцінка можливого чи бажаного в майбутньому стану того чи іншого явища (насамперед експертна оцінка); 3) моделювання прогнозованих явищ (розуміючи під моделлю будь-яку умовну, спрощену для зручності дослідження схематичну уяву про об'єкт прогнозування - сукупність показників, сценарій можливого чи бажаного розвитку подій тощо, аж до чітко формалізованих математичних моделей-управлінь).

Технології соціального проектування - визначення варіантів прогнозованого і планового розвитку нових процесів і явищ. Метою проектування є перетворення об'єктивної дійсності, коли створюються (чи передбачається їх створення) об'єкти, явища, процеси, які б відповідали бажаним якостям.

Основною метою соціального проектування є створення проектів. Соціальний проект призначається для відображення майбутнього бажаного стану системи, що виникає внаслідок певних дій людей, за наявності певних фінансових, трудових, матеріальних і інших ресурсів, у тому числі інтелектуальних, пізнавальних, евристичних, ціннісних. Соціальний проект - це такий різновид програми, де відображені не тільки актуальні орієнтири, загальні завдання, а й уточнені терміни досягнення конкретних завдань, скоординовані зусилля виконавців на основі глибокого вивчення початкового рівня розвитку об'єкта і використання соціальних нормативів. Умовно виділяють такі етапні цілі соціального проектування: 1) визначення проектної проблеми; 2) проведення проектних досліджень; 3) розробка проектної програми; 4) формування проектного цілого; 5) реалізація проектного зразка.

Технології групової роботи - сукупність засобів та методів, спрямованих на

створення, "виращування" творчих груп (наприклад управлінських команд), здатних самостійно породжувати нові ідеї, сприяти міжособистісному розвитку учасників групи, вирішувати конкретні проблеми. Застосування методу приводить до приросту продуктивності групи (синергетичний ефект). Це досягається правильним підбором групи, адекватною моделлю комунікації і точним визначенням завдань. Завдання соціального працівника полягають у наданні методичної, психологічної допомоги членам групи при її формуванні й розвитку, віднаходженні групового лідера, забезпеченні достатньої ролівої різноманітності і пошуку ефективної моделі самоорганізації.

Технології соціальної діагностики - способи отримання вичерпної інформації про об'єкт чи процес, що вивчається. Значення діагностики в галузі соціальних відносин і процесів аналогічне "виявленню" характеру захворювання в медицині: якщо вчасно і правильно визначені ознаки і причини виникнення захворювання, то можна сподіватися на благополучний хід лікування і позитивні результати. Сутність соціального діагнозу полягає в точному визначенні соціально-причинних зв'язків, породжених умовами життя клієнтів соціального обслуговування. Соціальний діагноз передбачає збір інформації про клієнтів і умови їхньої життєдіяльності, а також її аналіз для розробки програми соціальної допомоги;

Технології соціальної експертизи - способи дослідження певного питання, що вимагає спеціальних знань, представлення мотивованого висновку.

Експертиза є дослідженням, що здійснюється спеціалістами (експертами), і включає діагностику стану соціального об'єкта, встановлення достовірності інформації про нього й оточуюче середовище об'єкта, прогнозування його наступних змін і вплив на інші соціальні об'єкти, а також вироблення рекомендацій для прийняття управлінських рішень та соціального проектування в умовах, коли дослідницьке завдання важко піддається формалізації.

Технології соціальної профілактики - сукупність засобів, методів впливу на соціальний об'єкт з метою збереження його функціонального стану і попередження можливих негативних процесів у його життєдіяльності. Соціальна профілактика спрямована на попередження можливих фізичних, психологічних чи соціокультурних колізій в окремих індивідів і "груп ризику", збереження, підтримку і захист нормального рівня життя і здоров'я людей; сприяння їм у досягненні поставлених цілей і розкритті їхнього внутрішнього потенціалу.

Технології соціальної реабілітації - комплекс заходів, спрямованих на відновлення людини в правах, соціальному статусі, на покращання її здоров'я, дієздатності. Цей процес спрямований також і на зміну соціального середовища, умов життєдіяльності, порушених чи обмежених з певних причин.

Здійснення соціальної реабілітації значною мірою залежить від дотримання її основних принципів: етапності, диференційованості, комплексності, спадковості, послідовності, безперервності у проведенні реабілітаційних заходів, доступності і переважної безоплатності для тих, хто її найбільше потребує (інваліди, пенсіонери, біженці та ін.).

Технології соціальної роботи - це одна із галузей соціальних технологій, що орієнтована на соціальне обслуговування, допомогу і підтримку громадян, які знаходяться у важкій життєвій ситуації.

Технології соціальної терапії - систематичні, цілеспрямовані заходи з надання допомоги особі чи групі осіб у питанні урегулювання почуттів, імпульсів, думок, ставлень, зняття психологічних симптомів, що викликають тривожність, дискомфорт у клієнтів соціальних служб. Соціальна терапія тісно пов'язана з психотерапією, в якій використовуються методи впливу на психіку.

Рекомендована література

- Безпалько О.В.* Соціальна педагогіка: в схемах і таблицях. - К.: Логос, 2003.
- Бех І.Д.* Особистісно зорієнтоване виховання: Навч.-метод. посібник. - К.: ІЗМН, 1998.
- Богданов С.* Соціальний захист інвалідів. - К: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2002.
- Бреева Е.Б.* Дети в современном обществе. - М.: Эдиториал УРСС, 1999.
- Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку / Р.Х. Вайнола, А.Й. Капська.* - К.: Академпрес, 1999.
- Гриненко А.М.* Соціальна політика: Навч.-метод. посібник для самостійного вивчення дисципліни. - К.: КНЕУ, 2003.
- Діти "групи ризику": психологічні, соціальні та правові аспекти.* - К.: Київська міська державна адміністрація, Служба у справах неповнолітніх, 2001.
- Життєві кризи особистості: Науково-методичний посібник: У 2 т –* К.: ІЗМН, 1998.
- З досвіду роботи Сарненської райдержадміністрації Рівненської області по реалізації державної політики стосовно сім'ї, жінок, молоді та дітей: Методичні матеріали.* - К: Держаний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002.
- Зайцева И А., Кукушин В.С., Ларин Г.Г., Румега Н.А., Шатохина В.И.* Коррекционная педагогика / Под ред. В.С. Кукушина. - Ростов н/Д.: Издательский центр "МарТ", 2002.
- Запобігання і протидія насильству в сім'ї: Методичні рекомендації для соціальних працівників.* - К.: ДЦССМ, 2004.
- Зверева І.Д.* Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика. - К., 1998.
- Иванов В.Н.* Социальные технологии в современном мире. - М., 1996.
- Иванов В.Н., Патрушев В.И., Галиев Г.Т.* Инновационные социальные технологии устойчивого развития: Уч. пособие. - Уфа: ООО "ДизайнПолиграф-Сервис", 2003.
- Капська А.Й.* Соціальна робота: деякі аспекта робота з дітьми та молоддю. - К: УДЦССМ, 2001.
- Карпенчук С.Т.* Теорія і методика виховання: Навч. посібник. - К.: Вища школа, 1997.
- Краснова О.В., Лидере А.Г.* Социальная психология старения: Уч. пособие. - М.: Изд.центр "Академия", 2002.
- Красовицькии М.* На власні очі. Проблеми морального виховання учнів у теорії і практиці вітчизняної та американської педагогіки - К.: Педагогічна думка, 1998.
- Лактионова І.М.* Социально-педагогическая работа с женской молодёжью в крупном городе: теоретико-методические основы. - К.: Украин. Центр духовной культуры, 1998.
- Левченко К.Б.* Тендерна політика в Україні: визначення, формування, управління: Монографія. - Харків: Вид-во ун-ту внутр. справ, 2003.
- Максимова Н.Ю.* Воспитательная работа с социально дезадаптированными школьниками: Методические рекомендации. - К., 1997.
- Методика и технологии работы социального педагога: Учебное пособие для студ. высш. учебн. заведений / Б.Н. Алмазов, М.А. Беляева, Н.Н. Бессонова и др. Под ред. М.А. Галагузовой, Л.В. Мардахаева.* - М.: Издат.центр "Академия", 2002.
- Методологія і методи соціально-педагогічних досліджень (в першоджерелах, лекціях і практичних заняттях):* Навч. посібник. - Ніжин: Редакційно-видавничий відділ НДПУ ім. М.Гоголя, 2002.
- Мудрик А.В.* Социальная педагогика. - М.: Изд.центр "Академия", 2000.
- Наказ міністра праці та соціальної політики "Про створення належних умов для обслуговування громадян на підприємствах, в установах та організаціях сфери управління Міністерства праці та соціальної політики України" №168 від 14.05.2005 р.// Соціальний*

захист. - 2005. - №5. - С.40.

Нове покоління незалежної України (1991-2001 роки). - К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002.

Нормативно-правове забезпечення реалізації державної політики з питань сім'ї, жінок, дітей та молоді: Збірник норм.-прав. документів. - К.: Держкомс-ім'ямолодь, 2003.

Нормативно-правове забезпечення діяльності центрів соціальних служб для молоді. - К.: ДЦССМ, 2002.

Олиференко Л.Я., Шульга Т.Н., Дементьева И.Ф. Социально-педагогическая поддержка детей группы риска. - М.: Издат.центр "Академия", 2002.

Організація діяльності консультативних пунктів "Довіра" центрами соціальних служб для молоді: Методичний посібник / За ред. П.Б. Лазоренка, І.М. Пінчук. - К.: Держ.центр соціальн.служб для молоді, 2003.

Основы социальной работы: Учебник. - М.: ИНФРА-М, 2001.

Павленок П.Д. Теория, история и методика социальной работы: Уч. пособие. - М.: Изд.-торг.корпорация "Дашков и К", 2004.

Панасюк М.Б. Соціальні технології робота з попередження правопорушень // Управлінські аспекти соціальної роботи. - К, 2002. - С.344-368.

Пашков АТ, Гонеев А.Д. Педагогические основы социальной реабилитации детей с ограниченными возможностями. - Курск: Изд-во КГМУ, 1999.

Пащенко Д.І. Зарубіжний досвід гуманізації соціального середовища та виховання. - К.: Знання, 1999.

Посібник для молодіжних громадських організацій. - К.: Фонд підтримки молодіжних демократичних ініціатив, 2003.

Почепцов Г.Т Паблік рилейшенз: Навч. посібник. - 2-е вид., випр. і доп. - К.: Т-во "Знання", КОО, 2004.

Предотвращение домашнего насилия и торговли людьми: Учебник по проведению тренингов. - К.: ЗАТ "Нічлава", 2002.

Психология социальной работы: Уч. пособие / О.В. Александрова, О.Н.- Боголюбова, Н.Л. Васильева и др. Под общ. ред. М.А. Гулиной. - Спб.: Питер, 2004.

Реабітаційна педагогіка на рубежі ХХІ століття: Науково-метод. зб.: У 2-х ч. - К.: ІЗМН, 1998.

Селевко Г.К., Селевко А.Г. Социально-воспитательные технологии. - М.: Народное образование, 2002.

Синчук СМ., Бурак ВЯ. Право соціального забезпечення України: Навч. посібник. - К.: Т-во "Знання", КОО, 2003.

Синьов В.М., Кривуша В.І. Пенітенціарна педагогіка: в основних запитаннях та відповідях: Навч. посібник. - 2- вид. - К., 2000.

Сім'я в умовах становлення незалежної України (1991 - 2003 роки): Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2003 року. - К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004.

Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: Навч. посібник. - К.: Атіка, 2004.

Скуратівський В.А., Палій О.М. Основи соціальної політики: Навчальний посібник. - К.: МАУП, 2002.

Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. д-ра ист. наук Е.И. Холостовой. - М.: Юрист, 2000.

Социальная политика: Учебник / Под общ.ред. Н.А. Волгина. - М.: Экзамен, 2002.

Социальная работа: Учебное пособие / Под общ. ред. В.И. Курбатова. -Ростов н/Д: Феникс, 2003.

Социальные технологии: Толковый словарь / Отв. ред В.Н. Иванов. -Москва; Белгород, 1995.

Соціально робота в Україні: Навч. посібник / І.Д. Зверева, О.В. Безпалько,

С.Я. Харченко та ін. За заг ред. І.Д. Зверевої, Г.М. Лактіонової. - К.: Центр навчальної літератури, 2004.

Соціальна робота з неповнолітніми, які перебувають у місцях позбавлення волі / За ред. В.М.Синьова. - К.: Державний центр соціальних служб для молоді, 2003.

Соціальна робота: Навч. посібник // Соціальна робота. Книга II. - К.: ДДССМ, 2002.

Соціальна робота: технологічний аспект: Навчальний посібник / За ред. проф. А.Й.Капської. - К.: Центр навчальної літератури, 2004.

Соціальний портрет молоді м.Білої Церкви / За заг. ред. П.І. Юхименка. - Біла Церква: Вид-во С.Семенка, 2005.

Соціально-педагогічна реабілітація дитини: проблеми і перспективи: Науково-методичний збірник. - К.: Інститут проблем виховання, 2003.

Специальная педагогика: Учебное пособие для студ. высш. учебных заведений / Под ред. Н.М. Назаровой. - М.: Изд. центр "Академия", 2001.

Сурмін Ю.П., Туленков Н.В. Методология и методы социологических исследований: Учебное пособие. - К.: МАУП, 2000.

Сучасні підходи до виховання школярів у закладах інтернатного типу: Науково-метод. збірник. -К.: Інститут проблем виховання, 2002.

Тетперский С.В. Введение в социальную работу: Учебное пособие. - М.: Академический проект, 2001.

Технологии социальной работы: Учебник / Под общ. ред. Е.И. Холостовой. -М: ИНФРА-М, 2002.

Технология социальной работы: Учебное пособие для студ. высш. учебн. заведений / Под ред. И.Г.Зайнышева. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000.

Технології соціально-педагогічної роботи: Навчальний посібник / За заг. ред. А.Й. Капської. - К., 2000.

Трубавіна Ї.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю. - К.: ДДССМ, 2003.

Тюття Л.П., Іванова І.Б. Соціальна робота (теорія і практика): Навч. посібник для студ. вищих навч. закладів. - К.: ВМУРоЛ "Україна", 2004.

Управлінські аспекти соціальної роботи: Курс лекцій. - К: МАУП, 2002.

Формування тендерного паритету в контексті сучасних соціально-економічних перетворень: Матеріали міжнародної наук.-практ. конференції. - К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді; Український ін-т соціальних досліджень, 2002.

Формування навичок здорового способу життя в дітей та підлітків. - К.: Ніка-Центр, 2002.

Холостова Е.И., Дементьева Н.Ф. Социальная реабилитация: Учебное пособие. - М.: Изд.-торг. корпорация "Дашков" и К", 2003.

Шакурова М.В. Методика и технология работы социального педагога: Уч. пособие для студентов высш. пед. уч. заведений. - М.: Изд.центр "Академия", 2002.

Шептенко П.А., Воронина Г.А. Методика и технология работы социального педагога: Уч. пособие для студ. высш. пед. уч. заведений / Под ред.В.А. Слостенина. - М.: Издат. Центр "Академия", 2001.

Шляхи співпраці: Пам'ятка роботодавцю. - К.: Вид.-во ТОВ "Лтава Лізинг", 2004.

Юрій С.І., Шаварина М.П., Шаманська Н.В. Соціальне страхування: Підручник. - К.: Кондор, 2004.

Яцемирская Р.С, Беленькая И.Г. Социальная геронтология: Уч. пособие для студ. высш. уч. заведений. - М.: Гуман. изд. центр ВЛАДОС, 2003.